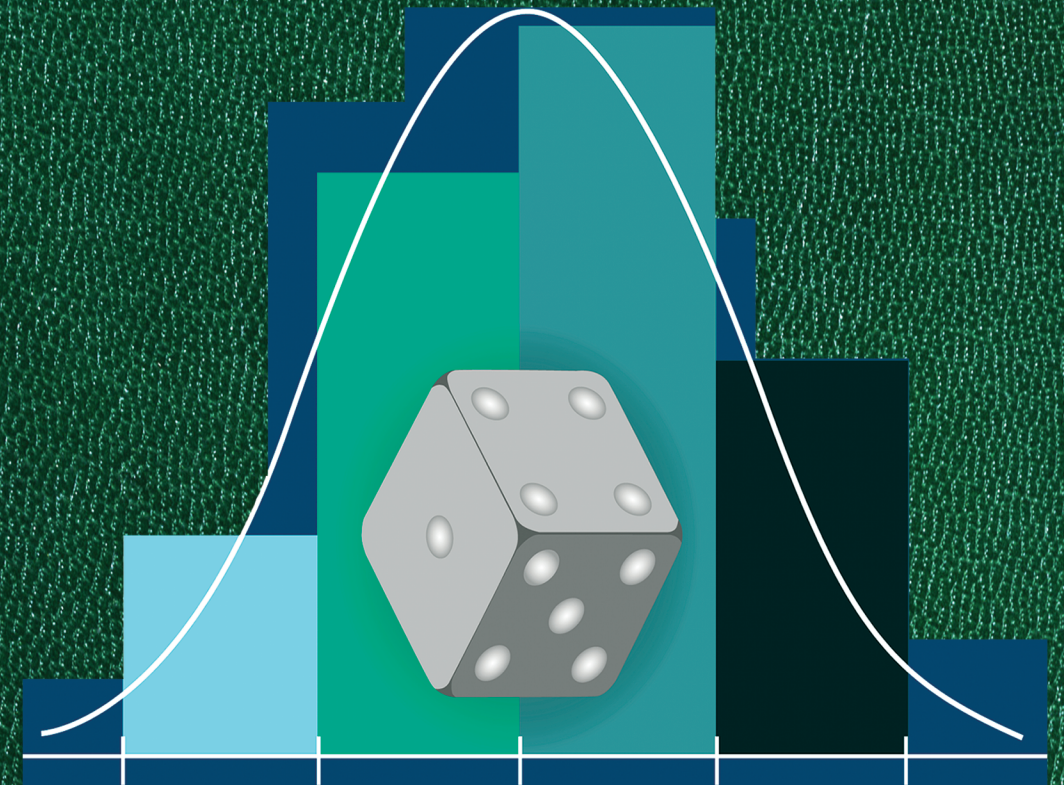

О. В. Вдовіченко

ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ

монографія

ОСОБИСТОСТІ

РИЗИКУ

ПСИХОЛОГІЯ

О. В. Вдовіченко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО»**

О. В. ВДОВІЧЕНКО

ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ

ОДЕСА – 2019

УДК: 159.922.6:159.923

В 25

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського» 28.02.2019 р., протокол № 7*

Рецензенти:

Е. Л. Носенко – член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара).

Л. П. Журавльова – доктор психологічних наук, професор (Житомирський державний університет імені Івана Франка).

А. В. Массанов – доктор психологічних наук, професор (ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»).

Вдовіченко О. В.

В 25 Психологія ризику особистості: [монографія]. – Одеса: ТОВ «Лерадрук, 2019. – 427 с.

ISBN

Книга є першим у вітчизняній науці монографічним дослідженням психології ризику особистості. В роботі подано теоретичний огляд проблеми ризику особистості та її психологічних чинників, розкрито їх значення у кризові періоди онтогенезу. Розроблено та апробовано систему психодіагностики структурно-феноменологічних аспектів ризику особистості в періоди основних вікових криз: підліткової, «30-ти років», «середини життя».

Показано роль ризику особистості в процесі рефлексії нею власної поведінки, прийняття рішень та саморегуляції в кризові періоди онтогенезу. Виявлено афективні, когнітивні, мотиваційно-регулятивні та конативні чинники ризику особистості.

Для науковців, аспірантів, студентів психологічних та суміжних спеціальностей, а також широкого кола читачів, яких цікавлять проблеми психології ризику.

ISBN

© О. В. Вдовіченко

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА В ОНТОГЕНЕЗІ	5
1.1. Психологічні підходи до визначення ризику в системі соціогуманітарного знання	7
1.2. Ризик як психологічний феномен.....	27
1.3. Психологічні чинники ризику у поведінці та діяльності.....	51
1.4. Ризик особистості на різних етапах онтогенезу	72
Висновки до розділу 1.....	93
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ «РИЗИК ОСОБИСТОСТІ» В ОНТОГЕНЕЗІ.....	96
2.1. Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель.....	96
2.2 Організація та методи експериментального дослідження ризику особистості	109
2.3 Вікова динаміка ризику особистості в онтогенезі	126
2.3.1. Динаміка показників ризику особистості на різних етапах онтогенезу.....	126
2.3.2. Психологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу	138
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ	157
3.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи підліткового віку.....	157
3.1.1. Факторна структура ризику особистості в період кризи підліткового віку.....	157
3.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період підліткової кризи.....	161
3.1.3. Прийняття рішення у ситуаціях ризику та рефлексія його наслідків в період кризи підліткового віку.....	164
3.2 Когнітивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи	171
3.3 Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи.....	189
3.4 Конативні чинники ризику особистості в період підліткової кризи.	199
3.5 Афективні чинники ризику особистості підлітків	231
Висновки до розділу 3.....	249

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ.....	253
4.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	253
4.1.1. Структура ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	253
4.1.2 Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	259
4.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків в період кризи ранньої дорослості.....	260
4.2 Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	266
4.3 Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	280
4.4 Конативні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	288
4.5 Афективні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості	312
Висновки до розділу 4.....	327
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ	328
5.1 Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи середньої дорослості.....	330
5.1.1. Структура ризику особистості в період кризи середнього віку	330
5.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи середнього віку	336
5.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків в період кризи середнього віку	337
5.2 Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку	343
5.3 Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку	354
5.4 Конативні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку	363
5.5 Афективні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку	391
Висновки до розділу 5.....	404
ВИСНОВКИ.....	408
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	412
ДОДАТКИ	445

*Люди реагируют на тот риск,
который они воспринимают.
Пауль Словик*

ВСТУП

Актуальність вивчення феномену ризику в психології обумовлена умовами, що диктує сучасне українське суспільство. Розвиток та впровадження новітніх технологій впливає на те, що особистість знаходиться у постійній небезпеці, емоційній напрузі, соціально-економічному нестабільному середовищі, що приводить її до прояву активного (люди свідомо залучаються до небезпечної ситуації) та пасивного (реагування на техногенні, природні катаклізми, військові дії та ін.) ризиків.

В психологічній науці проблема ризику та його складових є однією з центральних (Л. М. Абсалямова, С. В. Бикова, В. К. Калін, Ю. Козелецький, Т. В. Корнілова, В. А. Петровський, В. Д. Рудашевський, О. І. Санніков, О. П. Саннікова, Г. М. Солнцева, Т. Б. Хомуленко, О. Я. Чебикін, С. Н. Coombs, W. Edwards, R. Trimpор та ін.). Проблематика психології ризику багатоаспектно висвітлюється в науковій літературі, традиційно починаючи з впливу мотивації на прийняття рішення та поведінку людини в умовах ризику (В. К. Калін, Т. В. Корнілова, К. Левін, В. А. Петровський, А. Едвардс), його виправданості (Ю. Козелецький, О. А. Кондрацький), зв'язку схильності до ризику з девіантною поведінкою (С. М. Богомолова, О. Даклбек, С. Дж. Рідігер), особистісного змісту почуття ризику (Ю. Д. Башкіна, С. Т. Посохова), дослідження різних аспектів схильностей до ризику (С. В. Бикова, О. В. Грідін, Т. В. Грязнова, С. П. Діков, О. М. Кірьянова, О. Г. Ніазашвілі, О. П. Саннікова, М. Ю. Соколов, Г. М. Солнцева, Е. Р. Хабібуллін), ототожнення з небезпекою, загрозою, втратами (М. С. Грінберг, Ю. І. Москальов, І. К. Дабобес, М. С. Малєїн, В. Рассудовський, В. І. Серебровський, А. В. Сомова) та закінчуючи пошуком нових ідей, спрямованістю на прогресивне майбутнє (Е. Фромм, Лі Якоккі, Van Scoy, L. Roger) тощо.

Означені процеси у суспільстві та дослідження в психологічній науці дають підставу до переосмислення психологічного змісту феномену «ризик» та вивчення його особливостей у різних вікових періодах. По-перше, авторське утворення «ризик особистості» дозволяє виділити саме сучасний психологічний зміст феномену, виокремити його специфіку та відмежуватись від його розуміння в суміжних науках: економіці, політиці, екології, соціології, філософії, юриспруденції та ін.

По-друге, досліджуються поняття «ситуація ризику», структура, динаміка, типологія, детермінація розвитку ризику особистості в її

кризові вікові періоди з метою побудови цілісної концепції розвитку ризику особистості в онтогенезі.

По-третє, в рамках концептуальної циклічної структурно-процесуальної моделі описуються психологічні чинники (мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні та когнітивні) ризику особистості, системна взаємодія яких складає психологічну основу явища.

Автор не претендує на остаточне розв'язання всіх питань, пов'язаних з проблемою психології ризику особистості. Насамперед, це складний феномен, який важливо і доцільно розглядати у комплексі з іншими науковими дисциплінами. Можливо у недалекому майбутньому проблема ризику сформується в окрему галузь науки – «ризикологія» – й сукупні знання за даною проблематикою дозволять конструктивно та безпечно для особистості прогнозувати власні дії та вчинки.

Автор висловлює глибоку вдячність академіку О. Я. Чебикіну за консультації та цінні поради в процесі написання монографії. Щиро дякую члену-кореспонденту НАПН України Е. Л. Носенку, професорам Л. П. Журавльовій, М. Й. Казанжи, С. І. Яковенку, А. В. Масанову, О. П. Санніковій, О. І. Саннікову, М. І. Томчуку та Т. Б. Хомуленко за розуміння, підтримку, глибокий, ґрунтовний аналіз нашого дослідження, а також за зауваження та побажання.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ЯВИЩА В ОНТОГЕНЕЗІ

1.1. Психологічні підходи до визначення ризику в системі соціогуманітарного знання

Для визначення специфіки та варіативності психологічних підходів до феномену ризику є доцільним аналіз генезису наукового концепту ризику в системі соціогуманітарного знання.

За результатами С.М. Нікітіним та К.А. Феофановим [299, с. 120] сучасних знань про ризик можна виділити два взаємопов'язаних напрямки досліджень феномену, які умовно можна назвати прикладним і теоретичним. Прикладний є результатом досліджень окремих наук. Теоретичний – це підсумок вивчення сутності, змісту ризику: є «виходом» в області порушення загальновизнаних суспільством цінностей, торкається специфіки діяльності та управління громадськими процесами в небезпечній ситуації, а також є невизначеним з точкою зору соціально-філософського підходу.

Спроби наукового вивчення проблем, пов'язаних з ризиком, розпочалися у 1654 році. Вони були зумовлені відкриттям Б. Паскалем та П. Ферма закономірностей теорії ймовірності, яка стала математичною основою теорії ризику. Поштовхом для цих розробок став аналіз поширеної в XVII столітті гри (Trivial Pursuit) [77; 316, с. 130-135].

У 1738 році Д. Бернуллі вивчив принципи теорії ймовірностей з урахуванням «корисності», що призвело до необхідності розробки методу (або способу) визначення «цінності» того чи іншого результату подій. Ідеї Д. Бернуллі полягали в тому, що, приймаючи рішення, люди часто приділяють більше уваги «величині» наслідків дій, ніж їх ймовірності. Вчений довів, що суб'єктивна цінність виграшу ґрунтується не на формальній значущості, а на суб'єктивному сприйнятті його корисності. Як наслідок, один і той самий ризик може оцінюватися по-різному окремими індивідами [499]. Ця концепція отримала розвиток у XX столітті в теорії корисності Д. Неймана і О. Морген-штерна [560; 284; 206].

В першій половині XIX століття філософ А. Гелен визначав, що початкова позбавленість твердого пристосувального зв'язку з певними екологічними нішами прирікає людину на статус «ризикуючої істоти з конститутивними можливостями нещастя» [529, с. 35; 94] Т. Гоббс описує стан, в якому перебувають люди як «стан війни всіх проти всіх» [98, с. 152]. Висловлюючись сучасною термінологією, цей стан можна

назвати станом «абсолютного ризику», коли люди, які володіють рівними здібностями, борються один з одним за існування і блага. Він пропонує створити «суспільний договір» як спосіб «мінімізації ризику».

Починаючи з другої половини XIX-го століття та початку XX-го століття ризик став предметом наукових досліджень [517]. Цей процес детермінований накопиченням наукових знань про ймовірнісний характер низки технічних, громадських і природних процесів, розвитком спеціальних галузей математики і логіки, необхідністю вироблення юридичних норм і правил, що регулюють практику страхування, біржових угод тощо [47; 50; 68; 258; 282; 428; 490].

Серед вчень, які позначили підходи до ризикологічної проблематики, слід виділити прагматизм і екзистенціалізм XX століття. Дж. Дьюї, розвиваючи основоположні ідеї прагматизму, в якості однієї з основ свого вчення вводить поняття «проблемних ситуацій», з сукупності яких складається людське життя чи досвід. Ці ситуації породжують сумніви, що перешкоджають дії, і вимагають їх подолання за допомогою мислення, тобто перетворення невизначених ситуацій у визначені. Як бачимо, в прагматичній антропології проблема ризику присутня лише імпліцитно, а саме поняття ризику вживається метафорично [134; 447; 518].

Поняття ризику і небезпеки з'являються в екзистенціалізмі, зокрема у К. Ясперса [488], за яким сутність життєвого становища людини полягає не в ситуаціях, які вона в змозі змінити, а в незмінних ситуаціях, часто прихованих завісою повсякденності. Від неминучих у житті небезпек і катастроф людина шукає притулок в досягненнях науки, в підтримці з боку суспільства, в духовності. Однак всі ці заходи є лише частковими досягненнями в загальних рамках тотальної ненадійності і не усувають постійної загрози людському існуванню. Проте, приграничні ситуації спонукають людину до розуміння своєї справжньої природи – екзистенції. Остання може бути розкрита лише в екзистенціальній комунікації. Водночас, екзистенційна комунікація, прагнення розкрити себе і зрозуміти внутрішнє життя іншої людини передбачає ризик і боротьбу. Ризик є наслідком того, що екзистенція можлива лише як свобода. Так К. Ясперс закликає ризикувати, бо без ризику неможлива справжня комунікація, справжнє існування і самовираження людини.

В екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра [384] «проекування себе заново» є справжньою формою існування людини, адекватним проявом її сутнісної волі, яку слід постійно доводити своїми вчинками. У цьому сенсі «ризикована» сутність людини є передумовою її креативних здібностей. Головною цінністю особистості стає свобода, і, перш за все, свобода волі. Поняття «ризик», «воля» і «особистість» виникають одночасно; вони стають актуальними тоді, коли у людей з'являється свобода у виборі альтернативи поведінки та усвідомлення відповідальності

за прийняття своїх рішень. Отже, у екзистенціоналістському трактуванні поняття «ризик» пов'язане, перш за все, з поняттям свободи – можливістю вибирати, конструювати соціальну реальність [173, 3846].

Проблема ризику піднімається в пізніх творах А. Камю [165; 168], на думку якого, визначення «метаісторичних» підстав для моральних дій найчастіше означає значний ризик і велику відповідальність, оскільки ця дія може таїти в собі серйозні наслідки, як для самої людини, так і для оточуючих [400].

На думку Х.А. Лівраги [252] матеріалізм перетворив людину в натовп, в масу. Людина не хоче ризикувати, починає уникати його і в силу цього стає частиною самих різних систем.

Важливою для осмислення ризику є антипозитивістська концепція К. Поппера [333], а саме його теорія відкритого суспільства, яку можна співвіднести з теорією суспільства ризику У. Бека [333, с. 91-101]. Відкрите для себе суспільство спрямоване в майбутнє, експериментує, ризикує для себе і активно вписується в світ. При цьому, чим відкритішою є соціальна система, тим більше різноманітності вона породжує. В «суспільстві ризику» його члени змушені приймати особисті рішення і нести за них відповідальність. Проте ця вимушеність є досить органічною. Тому кожен в суспільстві в більшості випадках рухається в невідомість і невизначеність, наражається на небезпеку і вирішує ризикувати [41].

А.Н. Уайтхед [426], аналізуючи причини глобальних цивілізаційних зрушень, виявляє їх в метафізичному вимірі людського буття, яке він називає «пригодою». Пригода містить в собі елементи ризику. Без ризику не було б розвитку людства [426, с. 271].

М.К. Мамардашвілі [462] описує виправдання людини – в її самотворенні, в творчості, в зусиллі в часі, в тому, що в результаті буття і свідомість виявляються тотожними. Відчужена людина на це не здатна: йти по шляху до незнаного знання – ризик, і на цей ризик особистість вирішується завдяки відвазі духу. М.К. Мамардашвілі в своїй теорії возвеличує людину, вона – божественна в своїй нескінченності, і своєю творчістю вона творить в собі вічність.

На думку В.С. Дієва, в основі філософсько-антропологічного підходу до аналізу ризику лежить концептуальне уявлення, що ризик завжди пов'язаний з суб'єктом і рішенням, яке приймає цей суб'єкт [123; 124]. Вчений виходить з того, що ризик є інтегральним показником, який поєднує в собі оцінки як ймовірностей реалізації рішення, так і його наслідків. Ризикована ситуація є різновидом невизначеності. У подальших дослідженнях В.С. Дієва [122] показано, що в основі раціонального підходу до аналізу проблеми вибору в умовах ризику має бути концептуальне уявлення про те, що ризик завжди пов'язаний з суб'єктом і рішеннями, які приймає цей суб'єкт. Вчений зауважує, що при такому підході прийняття рішень в умовах ризику – це не зітк-

нення людини з незалежними від неї обставинами, а свідомий і раціональний вибір. Без прийняття рішення не виникає і ризикована ситуація і, отже, не буде і ризику. Вирішальним є питання про вимірювання ризику [122, с. 31]. Отже, ризикована ситуація складається з двох взаємопов'язаних компонентів: об'єктивного і суб'єктивного, де перший відображає ту чи іншу невизначеність в середовищі діяльності суб'єкта, а другий – характеризує міру готовності суб'єкта приймати рішення з урахуванням виду і динаміки цієї невизначеності [125, с. 37].

Розвитком теорії оцінки ризику стала заміна концепції «абсолютної надійності» на концепцію «допустимого ризику». Очільниками концепції «допустимого ризику» вважаються В.А. Легасов, С.Т. Беляєв, О.І. Ларічев, І.І. Кузьмін та інші [241; 242; 241; 356].

Характерним є співіснування двох типів методологічних поглядів на феномен ризику: ризик як «позитивне» і «негативне» явище. У першому відношенні ризик виступає як свобода вибору людини, що надається їй конкретними обставинами, як правило, альтернативними; це балансування між стабільністю і нестабільністю. «Позитивний» характер ризику пов'язаний з досягненням поставлених цілей, отриманням бажаного результату, можливим виграшем за умови сприятливого збігу обставин. На такий ризик йдуть усвідомлено, маючи волю вибору, дій та вчинків (Н.Луман, Е. Гідденс, Д. Белл, А.И. Пригожин, А.І. Омельченко) [500; 256; 257; 95; 43; 44; 335; 309].

В іншому «негативному» значенні ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства загрозами і небезпеками, індукований і вироблений процес модернізації. Соціальна реальність інтерпретується як легітимне виробництво ризиків, що здійснюється у всіх основних сферах життя суспільства. Сприйняття ризику як негативного явища, що несе руйнування, кризи, катастрофи простежується у О.С. Ахієзера [32; 33], У. Бека [41], М. Дуглас [131; 132; 513; 521], М. Кастельса [174; 175], А.В. Мозкової [283], О.Н. Яницького [483; 485]. Разом з поглядами на ризик як позитивний чи негативний феномен можна говорити й про його амбівалентність: ризик – це інтенціональна схильність структури до вибору між шансом і небезпекою [176; 240].

Наразі розробка проблематики ризику здійснюється у багатьох галузях знань: в історії, мореплаванні, економіці, соціології, політології, психології, в юридичних, природничих, екологічних і технічних науках тощо. Водночас ризик стає об'єктом міждисциплінарних досліджень, що було обумовлено включенням кількісного аналізу в різні галузі науки.

На початку ХХ століття ризик розглядається як можлива небезпека здебільшого в економічній сфері [317; 318; 374; 428; 504; 568; 571]. У більшості наукових дослідженнях ризик аналізується як вирогідність втрати прибутку або неотримання доходу. Особлива увага приділяється математичному апарату, який застосовується для аналізу ризику [50; 145; 178; 233]. У 70-ті роки вирізнялися політичні та економічні

аспекти дослідження ризику. Фінансові установи, інвестиційні фірми почали вивчення можливостей зниження зростаючого фінансового ризику [318].

Аналіз політичного ризику подано в працях С.С. Антюшіна [29], С.О. Беляєва [47], О.В. Брегі [63; 62], І.В. Джуса [119; 120], С.А. Кравченко та С.А. Красікова [213], В.В. Кривошеїна [218; 219; 220; 221; 222; 223; 224], Е.Є. Крохіної [226], Н.Н. Куніциної [233], В.Ф. Лапіцького [238], Я. Мезун [275], А.П. Мельникова [277; 278], М.А. Остапенко [311], Г.І. Плясулі [329], І.О. Подколзіної [330], Л.В. Прохорової [337], К.В. Старостенко [411] М. М. Таукенова [416] та ін. Політичний ризик є діяльністю в умовах невизначеності, в процесі якої є можливість оцінити ймовірність досягнення бажаного результату, невдачі й відхилення від мети. Існування політичного ризику обумовлене низкою чинників: багатоваріантністю політичних відносин, імовірнісною природою політичних процесів, існуванням стихійності і випадковості в політиці тощо [277; 502; 528; 547; 571]. У сучасних дослідженнях політичний ризик розуміється в двох аспектах: 1) як імовірність несприятливих наслідків політичних рішень, які приймаються в умовах невизначеності, що призводить до несприятливих наслідків для учасників політичних дій; 2) як ймовірність здійснення небажаних політичних подій [277, с. 9-10].

Проблематика ризику знаходить своє відображення у правових наукових розробках, зокрема у дослідженнях В.Є. Агапеева і Д.Я. Розанцевої [11], Ю. Барона [37], С.Н. Братусь [61], В.Т. Гайкова [91], Е. Годеме [99], М.С. Гринберга [108; 109], А.А. Ільюхова [161], Н.Ш. Козаєва [186], О.А. Красавчикова [215], В.П. Крошо [227], М.С. Малєїна [265], В.В. Мамчун [270], О.Є. Мачульської [274], В.А. Ойгензіхт [304; 305; 306; 307], В.І. Саморокова [376], А.О. Собчака [399], В.О. Рассудовського [349], Є. О. Харітонова [438], N.Gilfoyle [531] та ін. В юридичній науковій літературі яскравим формулюванням ризику може виступати визначення А.О. Собчака, який вважає, що ризик – «це завжди небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), щодо яких невідомо, настануть вони чи ні» [399, с. 55].

В.А. Ойгензіхт вважає, що «ризик, як усвідомлене допущення в результаті випадкових обставин негативних майнових наслідків для інших осіб, означає прийняття цих наслідків суб'єктом діяльності, тобто тими, хто ризикує» [306, с. 216]. Також в юриспруденції В.В. Мамчун використовує поняття «ризикоздатність», яке полягає в здатності учасника правозастосовних відносин, який є суб'єктом ризику, приймати ризиковане рішення і покладати на себе відповідальність за його реалізацію [270, с. 16].

Проте, на нашу думку, в такому трактуванні є деяка невідповідність, оскільки термін «здатність» стосовно освоєння і якості виконан-

ня діяльності, в якій позитивний результат наперед визначено, не точно описує феноменологію ризику. На нашу думку, найбільш коректно вживати поняття суб'єктивної можливості до ризику.

Особливе значення проблема ризику набуває в економіці в роботах А.П. Альгіна [21], В.В. Вітлінського [79], В.М. Гранатурова [107], І.Є. Задорожнюк [145], Н.Н. Куніциної [233], В.О. Мельнікової [279], М.В. Семикіна [387], М.В. Хохлова [446]. Так, ризику у підприємстві та управлінській діяльності присвячено роботи В.А. Абчука [5; 6; 7], І.Т. Балабанова [36], В.Н. Вяткіна [90], П.Т. Грабовського [354], В.С. Ібрагімової [151], І.Є. Макаровської [261], Б.А. Райзенберга [347], М.А. Рогова [358], О.Л. Устенко [430], В.В. Черкасова [456; 457], Т.П. Чернявської [461; 460], Л.Г. Шаршукової [469]. Роль ризику у прийнятті управлінських рішень та в інноваційній діяльності вивчали А.П. Альгін [22], І.В. Гончаров [104], В.С. Дієв [124], А.І. Прігожин [335], В.Д. Роїк [362].

Розгляд економічного ризику у сфері фінансів та страхування проводився у роботах В.В. Глущенко [97], Р. Кейта та Х. Стюарта [178], В.Т. Севрука [385; 386], В.Д. Роїк [361], Т.Є. Рождественської та О.Г. Гузнова [360], В.О. Чернова [459], Н.Е. Соколінської [401].

Ризик як економічна категорія конструюється в текстах Т. Мальтуса [269], А. Маршалла [272], Д. Рікардо [31], А. Сміта [398; 397], Ф.Х. Найта [291; 290] та ін. Одна з найбільш розроблених концепцій в дослідженні теорії ризику – це аналіз співвідношення ризику і невизначеності Ф.Х. Найта [290]. Термін «ризик» застосовується ним, як правило, в ситуації, коли можливий несприятливий результат, а термін «невизначеність» – при можливості успішного результату [291; 290].

Ризик є присутнім в будь-якій управлінській діяльності. Найбільш повно розкриває проблему ризиків в управлінській діяльності В.В. Черкасов [456; 457]. Під управлінським ризиком автор розуміє «здійснення управлінської діяльності в умовах невизначеності, коли причинно-наслідковий результат не дозволяє прийняти оптимальне рішення стосовно досягнення поставленої мети» [457, с. 70]. Далі автор додає, що управлінський ризик є ситуативною характеристикою управлінської діяльності будь-якого суб'єкта, що є наслідком невизначеності в його внутрішньому та зовнішньому середовищах і при його реалізації цей суб'єкт має несприятливі наслідки [457].

Існування об'єктивного ризику в економіці та підприємницькій діяльності виступило передумовою появи поняття «соціального ризику», дослідження якого доцільно аналізувати в контексті вивчення явища *ризиків особистості*. Історично вивчення соціального ризику відбувалось у два періоди: кінець XIX – початок XX століття (Н.А. Вигдорчик, А. Винокуров, А.Л. Гельфер, Л.В. Забелін, Б. Любимов, А. Чекін, В. Яроцький) і кінець XX – початок XXI століття (Е.Е. Мачульська, В.Д. Роїк, В.Ю. Фалін, М.Ю. Федорова та ін.) [431, с. 3].

О.Д. Іванникова під соціальним ризиком розуміє діяльність, поведінку людини або відмову від них в ситуації вибору, невизначеності (ризик), що відносяться до будь-якої сфери життєдіяльності; діяльність, поведінку, що вимагають від неї оцінки, необхідних соціальних якостей, а також здатності до врахування соціальних чинників і впливу на них [154]. Аналізу профілактики психосоціального ризику з позицій позитивної психології присвячено дослідження Дж. Пейро та І. Родригес [565], управлінню соціальним ризиком – праця М. Меркофера [557].

Ризик є предметом дослідження в соціології, зокрема в роботах У. Бека [41; 42; 495], П. Бергера та Т. Лукмана [48], Г. Бехмана [52], А. Вілдавскі та К. Дрек [597], Е. Гідденс [95; 530], М. Дуглас [131; 519; 520; 521], В.І. Зубкова [148], С.А. Кравченко [213], Н. Лумана [256; 257], Д. Луптона [553], А.В. Мозгової [283], О.Н. Яніцького [483; 485; 484; 486] та ін. Новітні зарубіжні розробки досліджень соціального ризику представлено у науковому огляді П. Тейлор-Губі, Дж. Зінн [586] та М. Губера [538].

У вітчизняній науці термін «соціальний ризик» вперше використано Ю.І. Саєнком для вивчення соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи [375]. Також це поняття подано у роботах інших українських дослідників, а саме у дослідженнях Л. Бевзенко [39], А. Вишняка [77], В.В. Вітлінського [79], Є. Головахи [100], О.В. Дзюбенко [121], В.В. Дурдинець та Є.В. Морозової [286], І.А. Євдокимової [140], В.В. Павлової [314], Ю.О. Привалова [407], О.Г. Стегнія [412] та ін.

Ризик як соціальний феномен у науці розглядається з декількох підходів. Згідно з *реалістичним підходом*, ризик інтерпретується у наукових та технічних термінах. Цей напрямок бере початок з когнітивних наук, що базуються на психології. Вихідним для цього підходу є поняття небезпеки (шкоди), а також твердження про можливість розрахунків появи ризику та калькуляції його наслідків. Тут ризик є «продуктом вірогідності виникнення небезпеки та серйозності (масштабу) її наслідків» [500, с. 382]. Отже, ризик розуміється як об'єктивний факт (потенційна небезпека чи шкода), що може бути виміряний незалежно від соціальних процесів та культурного середовища. Прихильники цього підходу визнають, що ризик може бути помилково оцінений в межах того чи іншого способу соціальної інтерпретації. Зокрема, М. Дуглас під небезпекою розуміє незалежні змінні, а реакція людей на них є залежною змінною [131; 520; 519].

Наукова проблема дослідження та конструювання ризиків як соціальних фактів на тлі його сприймання як звичайними людьми, так і експертами, що вимірюють «об'єктивний ризик», який залежить від політичного та культурного контекстів, сприяла виникненню *соціокультурного напряму* дослідження ризику. У цьому сенсі акцентується

соціальний і культурний аспекти ризику. Так, розвиваючи соціокультурний підхід, Н.Л. Смакотіна зазначає, що «ризик завжди стосується ціннісного рішення, будучи необхідним елементом будь-якого вибору» [395, с. 210-211]. У цьому напрямі дослідження ризику існує три підходи: культурно-символічний (М. Дуглас), теорія «суспільства ризику» (У. Бек та Е. Гідденс) і теорія «калькулятивної раціональності», що спирається на роботи М. Фуко [217; 240].

У *культурно-символічному підході* ключовим аспектом вивчення ризику М. Дуглас вважає систематичне врахування культурних особливостей ризику, зокрема світогляд, ідеологію, соціальні відносини [131; 521]. На думку М. Дуглас, ризик виступає не тільки вірогідністю події, а й його вірогідними масштабами, залежить від цінності, яку надають ризиковій події. Оцінювання – процес політичний, естетичний і моральний [131, с. 250]. До причин недооцінки ризику людьми М. Дуглас відносить недостатню і вибірккову пам'ять, недостатню роль системи освіти у формуванні обізнаності та здатності до усвідомлення ризиків [519, с. 30]. За М. Дуглас, ставлення до ризику (прагнення запобігти або прийняти його) є атрибутивною характеристикою особистості, а відтак, відображає зв'язок між структурою особистості та ставленням до ризику. У спричиненні та обґрунтуванні ризику ключову роль відіграє боротьба інтересів і, тому сприйняття ризику набуває гендерних, вікових та етнічних характеристик [131; 519; 132; 520; 521].

У 1980-х рр. з'явилась *теорія сучасного суспільства*, розроблена У. Беком та Е. Гідденсом [41; 95; 495; 496; 530], у якій виникає поняття «суспільство ризику» як постіндустріальної формації. Якщо для індустріального суспільства характерним є розподіл благ, то для суспільства ризику – розподіл небезпек та обумовлених ними ризиків. Умовами виникнення суспільства ризику У. Беком визначено наступні: 1) матеріальні потреби людей можуть бути значною мірою задоволені (створено «суспільство споживання»), як у результаті науково-технічного прогресу, так і як наслідок прийняття мір соціального захисту; 2) темпи і міра розвитку виробничих сил мають бути такими, що активізація побічних, негативних явищ та процесів набуває великих масштабів [41]. Е. Гідденс вважає ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності» [95; 530]. Атрибутивність ризику в цих умовах визначається принциповою некерованістю низки ситуацій і процесів, що загрожують не окремим індивідам, а людству загалом [69].

У концепції ризику Е. Гідденса акцентується увага на ризикогенність будь-якої соціальної дії суб'єкта [95; 530]. Автор зазначає, що ризик – продукт модернізації, глобалізації, який конститує соціальні ситуації. У. Бек [41; 42; 496] обґрунтовує процес переходу до епохи ризику як об'єктивну історичну необхідність, як результат дії механізмів модернізації. Суспільство «втягується» в «суспільство ризику» головним чином тому, що не рефлексує ситуацію належним чином і вна-

слідок цього породжує все більшу кількість ризиків. У. Бек підкреслює, що в нових умовах змінився смисл самого поняття «ризик»: у нових умовах небезпеки ризики позбавляються індивідуального характеру [41]. Підхід У. Бека розділяє О.Н. Яніцький, якій теоретично виділяє два якісно різних типи «перехідного суспільства»: творчий і руйнівний [484]. П. Штомпка [475; 474], В. Ковелло [516] та Р. Касперсон [545] пов'язують феномен соціального ризику з проблемою довіри. Для авторів довіряти – це діяти так, ніби ризику не існує, поставити його за дужки.

Розглядаючи *теорію «калькулятивної раціональності»* Н. Луман [256; 257; 551; 552] ставить під сумнів раціональну природу людської поведінки, можливість раз і назавжди розрахувати результат подій і тим самим позбутися ризику. Н. Берг та Г. Гідерензер вказують, що обмежена раціональність може зменшити обґрунтування та регулювання ризику [498].

В.І. Зубков під ризиком розуміє цілеспрямовану поведінку соціального суб'єкта, що здійснюється в обставинах невизначеності очікуваних результатів [148]. Ю.А. Зубок визначає ризик як діяльність в умовах переходу від стану невизначеності до визначеності (або навпаки), коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети, з урахуванням діючих морально-етичних норм [149; 150].

Н.Л. Смакотіна розглядає проблему раціональності людських дій в умовах соціальної кризи і характерну для неї втрату суб'єктами середовища соціальної реальності, пропонує власну структуру парадигми раціоналізму, в якій раціоналізм поєднується з невизначеністю, що «має більш за широтою і глибиною охоплення соціальних явищ, більший евристичний потенціал, ніж поняття ірраціональності» [395, с. 29]. Рішення проблеми раціональності в умовах невизначеності і ризику передбачає виділення невизначених, неусвідомлюваних елементів в самій структурі діяльності, а також розгляд їх в контексті синергетичного (співпраця, кооперація) підходу, за яким механізм формування соціального порядку реалізується на міждисциплінарному рівні, зокрема на стиці соціології та психології через механізм установки («соціальної установки» та «психологічної установки») та неусвідомлювані інтенціональні переживання – екзистенційні стани (піклування, очікування, віра, довіра, страхи тощо), які виступають у вигляді спонтанних регуляторів людської діяльності і вбудовані в раціональній структурі свідомості» [395, с. 22].

Важливе теоретичне і практичне значення проблема ризику набула і в зв'язку з виробленням нових підходів у вивченні взаємозв'язку людського організму з навколишнім природним і соціальним середовищем, змінами, що відбуваються в розумінні ролі здоров'я людини в суспільному розвитку. Так, екологічні та техногенні ризики вивчалися

Е.А. Арустамовим [40], П.А. Вагановим та Ман-Сунг Им [69], В.Г. Волович [84], Ю.І. Вороб'євим [86; 87], А.В. Гостюшиним [106], І.І. Дудніковою [133], В.В. Дурдинець [407], Е.Еліотом [524], І.А. Євдокимовою [140], Ю.А. Зубок та В.І. Чупрова [150], Т. Каленшером та Ф. Тоблером [543], В.І. Лебедєвим [478], Т.С. Назаровою [288], В.В. Откидач [312], Р.О. Перелет [319], В. Сапроновим [383], О.Г. Стегній [412], Б. Фішхофом [526].

В останні роки проблема ризику активно вивчається в руслі низки наукових дисциплін з точки зору впливу на здоров'я людини різних несприятливих факторів, зокрема в роботах В.І. Акопова [17], В.В. Гульдана та А.М. Корсун [113], О.Д. Іванникової [153], В.В. Канеп [170], Ц.П. Короленко [207], Ф.П. Космолінського [208], Г.С. Нікіфорова [300], А.С. Ткаченко [421] та ін.

З'являються роботи, присвячені аналізу змін поведінки, що пов'язана із ризиком для здоров'я [492; 500; 515]. Зокрема, Б. Реннер із співавторами описують процес переходу від знання про небезпеку для здоров'я до відчуття особистого ризику та зміни в поведінки, що впливають на самозбереження [569].

Проблематика ризику в контексті інформатизації та комп'ютеризації суспільства подана у роботах В.М. Александровської [18], Д. Белл [44], М. Кастельс [174], де проаналізовано особливості впливу загальної комп'ютеризації на розвиток суспільства загалом і, зокрема, на людину.

Багато видів діяльності людини пов'язані з певною часткою ризику. У дослідженнях розглядаються особливості ризиків сучасної цивілізації (Л.Д. Безвизенко [39], А.П. Ковальов [181], М. Опенхеймер та А. Тодоров [563]). На нинішньому етапі розвитку людської цивілізації існує досить високий ризик ядерного самознищення, збройних зіткнень, тероризму (А.В. Барабанщиков [81], М.Й. Варій [70], Е.С. Вересотський [76], В.І. Ковальов [182], Е.Є. Ковальов [183], В.А. Легасов [241; 242], І.І. Малопурін [268], В.Д. Рябчук [371], Ю.М. Скалецький [232], Г.В. Средін [409], В.П. Третьяков [423]).

А. Вілдавські і К. Дрейк систематизували декілька теорій сприйняття ризику [597], що є важливим в контексті вивчення явища *ризик* *особистості*. У центрі першої групи теорій знаходиться зв'язок інформованості про ризик з усвідомленням його небезпеки. Друга група теорій вказує на те, що ставлення до ризику (прагнення уникнути або прийняти його) є атрибутивною характеристикою особистості, а отже, головним виступає зв'язок між структурою особистості і ставленням її до ризику. У третій групі теорій в обумовленості ризиків провідне місце займає боротьба інтересів і, тому, сприймання ризику набуває гендерних, вікових, етнічних характеристик. Нарешті, підтримуючи позицію М. Дуглас, А. Вілдавські і К. Дрейк, вважають за необхідне нагадати про культурну підоснову сприйняття ризику, що включає світогля-

дні і ідеологічні особливості, а також патерни соціальних взаємин [597, с. 42-44].

У дослідженні проблематики ризику важливе значення набуває її розгляд через призму макротеорій циклічності соціальних процесів. Однією з найбільш ґрунтовних теорій цього наукового напрямку є теорія довгих хвиль М.Д. Кондратьєва, згідно якої кожен цикл економічного розвитку суспільства включає чотири хвилі (фази), які змінюють одна одну з періодичністю в 40 - 60 років [192; 193]. К. де Грін, що нині розвиває системний підхід до аналізу соціальної динаміки [328; 533; 534], вважає, що концепція М.Д. Кондратьєва є універсальною, тобто характерна для усієї індустріальної цивілізації й відноситься не лише до економіки, а й зачіпає усі інші сфери суспільства [534]. На основі концепції М.Д. Кондратьєва К. де Грін виділив особливості соціальної схильності до ризику та її зв'язок із макropsихологічними рисами чотирьох фаз (процвітання, спад, депресія, відновлення) економічних циклів. У фазу процвітання схильність до ризику знижується. Це обумовлено пріоритетом космополітичних цінностей, зниженням моральності, творчої активності, прагненням до навчання, обмеженням сприймання сприятливих можливостей, низьким рівнем тривоги та сприйманням загрози. У фазі спаду схильність до ризику найнижча, що пов'язано з консервативними цінностями, падінням моральності, низькою творчою активністю та прагненням до навчання, найбільш обмеженням сприйняття сприятливих можливостей, підвищенням сприйняття загрози та максимальним рівнем тривоги. У фазі депресії схильність до ризику зростає, як результат пріоритету економічних цінностей, підвищення моральності, прагнення до навчання, максимальної творчої активності, розширення сприйняття сприятливих можливостей, зниження сприйняття загрози та рівня тривоги. У фазі відновлення схильність до ризику найвища, що обумовлено суперечливими цінностями, високим рівнем моральності, творчої активності та прагненням до навчання, широким сприйманням сприятливих можливостей, зниженням сприйняття загрози та низьким рівнем тривоги [328; 500].

Узагальнюючи дослідження цих та інших авторів, можна виділити низку аспектів, де аналізується категорія ризику в соціально-філософському контексті. По-перше, *ризик є специфічною формою активного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності*. З цієї точки зору, доцільним є з'ясування взаємозв'язку ризику з категоріями «суб'єкт соціальної дії», «вибір», «свобода волі», «свобода вибору», «мета», «цілепокладання», «прогнозування».

По-друге, *соціальний ризик зазвичай проявляє себе в продуктивній діяльності*. Ця сторона ризику розкривається в змісті понять «нове», «ініціатива», «творчість», «інтуїція».

По-третє, *ризик як форма діяльності в умовах невизначеності* має кількісні й якісні характеристики і в практичній діяльності піддається

оцінці з боку суб'єкта. Цей аспект ризику розкривається через аналіз його зв'язку з категоріями «вірогідність», «можливість і дійсність», «необхідність і випадковість», «визначеність і невизначеність», «соціальний детермінізм».

На даному етапі розвитку психології немає загальноприйнятого або узгодженого поняття предметної області «ризик», його концептуального та операційного змісту. В психологічних дослідженнях ризику сьогодні можна виділити три основні напрямки: ризик як міра очікуваного неблагополуччя, яка визначається поєднанням вірогідності неуспіху та міри збитку [11; 67; 281; 265; 317; 425; 428]; ризик як ситуація вибору між альтернативними або можливими варіантами дій [5; 104; 122; 139; 148; 161; 166; 172; 368; 549; 599; 600; 601; 602; 603] та ризик як ситуативна характеристика діяльності суб'єкта, що передбачає невизначеність результату [66; 156; 187; 190; 282; 324; 532].

Перші психологічні уявлення про ризик та про ризикованість як особистісну властивість були сформульовані в 60-х роках ХХ століття. Хоча ще в 1930-і роки Дж. М. Кейнс, відомий своїми розробками в області теорії ймовірності, пов'язував ризикове рішення з психологічними характеристиками підприємця і назвав аналіз ризику одним з основних факторів підприємницької діяльності [391]. Однак, психологи, практично, не звернули на це увагу.

В.А. Абчук вважає, що ризик – «це образ дій в неясних, невизначених обставинах» [9, с. 26]. Таким чином, ключовими позиціями в цьому визначенні виступають образи і невизначеність ситуацій.

А.П. Альгін розглядає ризик як «діяльність, яка пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити вірогідність досягнення передбачуваного результату, невдачі і відхилення від мети» [23, с. 19].

В роботах Агапаєва В.Е. і Розанцевої Д.Н. [11], В.В. Черкасова [456; 457] та ін. ризик ототожнюється з передбачуваною удачею, сприятливим результатом. Представники цього підходу в основу ризику включають чинник удачі.

Н.Ю. Коган [185], А.І. Пригожин [335], Л.А. Растринин [350; 351], В.Д. Рудашевський [368] та ін. розглядають ризик як елемент процесу рішень, який зазвичай зв'язується з виміром «вірогідності помилки чи успіху того або іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами» [368, с. 89].

Б.І. Додонов, К.Е. Ізард, Є.П. Ільїн, та ін. ототожнюють ризик із сміливістю, відвагою, рішучістю, заповзятливістю [128; 155; 156].

В.П. Зінченко і Б.Г. Мещеряков під ризиком мають на увазі «дію, спрямовану на привабливу мету, досягнення якої зв'язане для людини з елементами небезпеки, загрозою втрати, неуспіху» [339, с. 337]. К.К. Платонов вважає, що ризик – це «звернення до діяльності за відсутності упевненості в досягненні її мети» [326, с. 125]. Поєднання цих

двох підходів створює передумови для того, щоб розглядати ризик як «ситуативну характеристику діяльності, яка включає невизначеність результату і можливі несприятливі наслідки у разі неуспіху» [216, с. 308].

В.А. Петровський висловлює припущення про існування явища надситуативного ризику. Він розглядає ризик як прагматичну тенденцію, пов'язану з розрахунком шансів на успіх. Це ризик мотивований, доцільний. Він завжди розрахований на ситуативні переваги. Це ризик для чогось: заради самоствердження, грошей, кар'єри і так далі [322; 323; 324; 325]. У результаті теоретичного аналізу, здійсненого відповідно класифікації психологічних підходів до ризику А.В. Петровським [216] визначено три основні аспекти розуміння цього феномену:

- ризик є мірою очікуваного неблагополуччя при невдачі, який визначається як комплексна оцінка ймовірності неуспіху і характер можливих наслідків;

- ризик – це вчинок чи дія, яка загрожує суб'єкту збитками (втратою), тобто ризик як характеристика діяльності;

- ризик – це прийняття рішення, тобто вибір між варіантами дії: більш безпечний і більш привабливий, якщо результат останнього проблематичний і пов'язаний з можливістю несприятливих наслідків [216, с. 308-309].

Психологічні теорії, що стосуються дослідження феномену «ризик» є розрізненими та суперечливими. Так, теорія мотивації досягнень Д. Маклелланда [262; 556], Дж. Коєна та Р. Стоуна (risk-taking behaviour) [262], яку у подальшому було доповнено моделлю вибору ризику (risk-taking model) Дж. Аткинсона [30], пов'язує певні особистісні характеристики та схильність до прийняття рішень із різним ступенем ризику.

У теорії рішення В.Д. Рудашевського аналізується прийняття рішень у проблемних ситуаціях, як результат реалізації суперечності між зовнішнім середовищем та установками суб'єкта ризику [368].

В межах психоаналітичних концепцій вважають, що ризик обумовлений несвідомим деструктивним інстинктом смерті, прагненням до руйнування й агресії (З. Фрейд) [434; 234], та виділяють деструктивні ризики, аномічні ризики та ризики дегуманізації людських стосунків (Е. Фромм) [435].

М. Шиєр та Ч. Кавер у теорії саморегуляції вказують, що на оцінку та сприйняття ризику впливають особистісні диспозиції оптимізм-песимізм [573].

У теорії психологічного та емоційного ризику Ф. Ейтса, П. Ховарда, Р. Тримпопа ризикова поведінка розглядається як тип поведінки заснований на емоціях [600; 588].

За теорією гомеостазу ризику Дж. Уальда нульовий ризик не сприяє досягненню мети, тому людина обирає запланований рівень ризику вищим за нуль [597].

В межах теорії М. Цуккермана [601] та теорії особистості Г. Айзенка [14; 15; 13; 525] ризик є тотожним прагненню до гострих відчуттів чи імпульсивності та є конституційною якістю особистості.

За моделлю висхідного руху до ризику В.А. Петровського центральною є ідея непрагматичної активності людини у ситуації ризику: адаптивному імпульсові уникнення небезпеки на кожному рівні (вроджених, індивідуальний набутих, ціннісно обумовлених реакцій) протистоїть неадаптивний потяг до небезпеки [324].

А.П. Корнілов [195] пов'язує готовність до ризику з особистісним потенціалом суб'єкта діяти в ситуації невизначеності.

В психологічній теорії прийняття рішень Ю. Козелецького [187] визначається, що чинники середовища та риси особистості, зокрема тривога та агресивність, є визначальними щодо поведінки, пов'язаної з ризиком.

Ігрова модель ситуації ризику В.О. Лефевра [250] розглядає ризик як складний феномен, пов'язаний із поведінкою суб'єкта у ситуації небезпеки, коли результат дії визначається прийнятим рішенням. Якщо вибір рішення повністю залежить від суб'єкта, ситуація небезпеки перетворюється у ситуацію ризику. Переживання небезпеки розглядається як функція невизначеності, що робить можливою оцінку ризику.

Імовірнісний підхід М. Дуглас [520] характеризує ризик як нейтральну категорію, що визначає імовірність події, що співвідноситься з мірою втрат та прибутків

Феноменологічна теорія С. Лаша [548] та культурна теорія сприйняття ризику А. Вілдавські та К. Дрейка [597] розглядають ризик та його оцінку крізь соціокультурні стереотипи, смислові значення та культурні цінності. Д. Луптон [553] також розглядає ризик у соціокультурному контексті, але за думкою автора ризик – це наслідок соціокультурних та політичних процесів, який, в свою чергу, є чинником соціальних змін у суспільстві.

На думку І.Ю. Пучкіної [345] дослідження взаємозв'язку ризику і *діяльності* дозволяє поглибити структуру і зміст цих категорій. Являючи собою активну, доцільну, свідому форму перетворення навколишньої дійсності й внутрішнього світу людини, ризикована діяльність проявляється, зокрема, в таких елементах, як мета, цілепокладання і свобода.

Результат цілеспрямованої *діяльності* залежить від об'єктивно існуючих стихійних, випадкових факторів, елементів невизначеності, які надають цьому процесу ймовірнісний, статистичний, неоднозначний характер. В цьому і є зв'язок цілепокладання, цілі та ризику. Взаємодія ризику, мети та цілепокладання в цьому контексті виявляється в таких категоріях, як передбачення та прогнозування. Прогнози не тотожні меті, проте вони можуть виступати в якості теоретичної основи для встановлення тих чи інших цілей [152; 477]. Постановка мети передба-

чає вибір з різних варіантів, розробка яких вимагає прогнозу мети, шляхів та затрат на її досягнення. Статистичний характер соціальних явищ, ймовірність знань про майбутнє, множинність можливостей здійснення цілеустановки обумовлює своєю суттю – це змістовна сторона взаємозв'язку ризику з цілепокладанням і прогнозування [23, с. 72].

В.В. Шаронов [467] зазначає, що для характеристики ризикованої діяльності дуже важливим є те, що для ризику у людини існує три можливості впливу на перебіг ризикованої дії:

1) суб'єкт ризикованої дії може спробувати вже в процесі розпочатої дії «підкоригувати» ситуацію з метою зменшення можливого ризику, він ніколи не повинен випускати з поля зору власну потенційну активність відносно ситуації;

2) суб'єкт, який здійснює ризиковану діяльність, повинен завжди враховувати наявну у нього можливість коригувати свою власну поведінку, свій вплив на перебіг початої дії в міру зміни об'єктивної ситуації чи отримання про неї деякої додаткової інформації;

3) суттєва відмінність ризикованої діяльності від авантюризму полягає у чіткому усвідомленні суб'єктом наявності можливості припинити розпочату ризиковану дію при умові розуміння неминучості провального результату [467, с. 137].

Ризик – це дія (вчинок), що виконується в умовах вибору, коли існує небезпека в разі невдачі виявитися в гіршому положенні, ніж до здійснення вибору [209, с. 257].

В.А. Петровський визначає ризик як *ситуативну характеристику діяльності*, що складається з невизначеності її результату і можливих неблагополучних наслідків при невдачі. Також автор уточнює, що є і така особлива форма ризику, як «ризик заради ризику», яка характеризується тенденцією суб'єкта зближуватися з небезпекою в ситуаціях без будь-якої зовнішньої необхідності [325, с. 77]. Однак, ми вже відзначали, що така поведінкова стратегія розглядається як тип особистісного розладу і характеризує здатність людини до адекватної оцінки власних можливостей.

О.М. Леонтьєв [244], Д.О. Леонтьєв [245] В.А. Петровський [322; 323; 324; 325] і В.А. Нерсесян [295] в руслі теорії діяльності вивчали «безкорисний» ризик, а проблема співвідношення «корисних» і «безкорисних» спонукань в контексті вивчення ризику особистості є надзвичайно вагомими. У цьому контексті слід відзначити дослідження Г.М. Солнцевої [402; 403; 404; 405; 406], Т.В. Корнілової [201; 197; 198; 202;], В.А. Петровського [322; 323; 324; 325], які виділяють невмотивований ризик з метою отримання «гострих» відчуттів.

Однак, на нашу думку, ці гедоністичні особливості по суті виступають мотивом суб'єкта для ризикованого вчинку, що дає підстави розглядати ризик тільки як мотиваційну характеристику. Так,

А.П. Альгін, говорячи про невмотивований ризик, підкреслює, що існування такого ризику пов'язане з наявністю у людей механізму самонаслідування, тобто щоб освоїти і реалізувати будь-яку дію, людина спочатку її подумки «програє». Коли дії суб'єкта набувають автоматичності, трансформуючись в навички, то «програвання» ситуації відбувається миттєво. Коли суб'єкт подумки прораховує майбутню ризиковану дію, то в нього може виникнути страх, адже в результаті такої дії можливим є не тільки успіх, а й невдача. Страх може сильно послабити самоконтроль. Тоді виникає посилене самонаслідування (наслідування своїх уявлень) [23, с. 93].

На думку О. Ренн, ризик – це можливість того, що дії людини або результати її діяльності приведуть до наслідків, які впливають на становлення ціннісної сфери особистості [353, с. 87]. У такому трактуванні визначення ризику містить: наслідки, які впливають на людські цінності та вірогідність їх виникнення (невизначеність).

Як характеристика *діяльності* ризик проявляється в *поведінці* або у відмові суб'єкта від дії в конкретній ситуації усвідомлення небезпеки, здатної негативно вплинути на життєві можливості людини [148, с. 5]. О.Ю. Булгакова [452], спираючись на наукові здобутки акад. О.Я. Чебикіна, визначає усвідомлення як акт свідомості, який завжди спрямований на певний об'єкт зовнішнього або внутрішнього світу особистості. Результатом процесу усвідомлення виступає усвідомленість певного об'єкту, знання, які зумовлюють розвиток свідомості. Ці знання використовуються свідомістю в подальшому пізнанні навколишнього і внутрішнього світу особистості. Результати усвідомлення можуть бути різні по своїй дійсності [452, с. 22]. Також автори стверджують, що усвідомлення небезпечної поведінки – це відображення в свідомості особистості конкретних обставин, які можуть завдати збитку як власне суб'єкту, так і його довкіллю. Таке усвідомлення викликає почуття тривоги, страху, які блокують, або активізують мобілізаційні функції психіки в процесі діяльності особистості [452, с. 25].

В.В. Шаронов [467] розглядає основні характеристики ризику як прояв свободи людини по відношенню до об'єктивної ситуації та власних внутрішніх суб'єктивних якостей. Автор визначає ризик як діяльність, зокрема:

1. Ризик є діяльність, яку виконує суб'єкт, незважаючи на усвідомлювану небезпеку невдачі. У цьому сенсі людина свідомо і цілеспрямовано ризикує, розраховуючи подолати можливі перешкоди і протилежно діючі фактори.

2. Ризик – це діяльність, при виконанні якої людина все ж розраховує на успіх в неоднозначній об'єктивній ситуації. Отже, вона має бути суб'єктивно озброєною надією на досягнення поставленої мети. В іншому випадку її діяльність може бути визначена не як ризикована, а як авантюристична.

3. Ризик – це діяльність з усвідомлюваною (або навіть, незважаючи на усвідомлювану) можливістю допустимої помилки в самій діяльності по досягненню поставленої мети. Суб'єкт ризикованої діяльності більш-менш чітко усвідомлює недостатність об'єктивної підготовленості шляхів і засобів досягнення мети або своєї власної готовності до їх реалізації.

4. Ризик – це образ дій в неясній, невизначеній ситуації, коли важко обрати якийсь цілком певний і однозначний варіант поведінки, а відкласти вибір дії з тих чи інших причин (об'єктивних чи суб'єктивних) не є можливим. Тобто, ризик – це дія в ситуації, коли не діяти людина не може. Тому вона змушена «звільняти» себе від характеристик об'єктивної ситуації і власної суб'єктивної готовності до дії.

5. Ризик – це ситуативна характеристика діяльності, яку людина виконує з надією на успіх, однак в умовах недостатньої підготовленості, а тому і при недостатній упевненості в досягненні заздалегідь поставленої мети. Як видно, ризикована діяльність здійснюється в ситуації досить невизначеної об'єктивної і суб'єктивної підготовленості [467, с. 137].

Оптимальною стратегією *поведінки* в невизначеній ситуації є вільний вибір. Тому суб'єкт прагне до створення та збереження такої можливості. Отже, буде справедливим бачити в ризиці сутнісну характеристику людської діяльності [292, с. 46].

На думку І.І. Дуднікової ризик може оцінюватися як спрямованість на привабливу мету, досягнення якої іноді пов'язане з фізичною небезпекою. Його слід розглядати як здійснення альтернативного вибору в ситуації невизначеності [133, с. 180].

С.О. Манічев характеризує ризик як свідомий акт переваги, що виявляється «в зниженні рівня самоконтролю, тобто у зменшенні питомої ваги орієнтувальних і контрольних операцій, і у вигляді порушень, тобто перевага небезпечних способів дій над добре відомими і безпечними», а також здійснення вибору з декількох альтернативних небезпечних дій [271, с. 140].

Е. Гідденс вважає, що поняття «небезпека» відображає ризиковану дію, яка є загрозливою для сприятливих наслідків [95, с. 121; 530, с. 34-35]. Аргументуючи диференціацію понять небезпека і ризик, Е. Гідденс продовжує: «Те, що ризик передбачає, вже точно є небезпечним, проте не обов'язково усвідомлюється як небезпека» [530, с. 35].

У повсякденній свідомості категорії ризик, небезпека і криза є тотожними. Однак, науковці вважають, що «криза може трактуватися як результат впливу багатьох ризиків (небезпек), так само як і нехтування ними, але криза як стан суспільства не розкриває механізмів продукування ризиків» [45; 483; 485; 484; 486]. Небезпека ж є, з одного боку, складовою ризику і може бути усвідомлюваною і неусвідомлюваною, яка враховується чи ні, з іншого – вона є впливом негативних

чинників, причини яких знаходяться зовні, наприклад, природні стихійні лиха [148, с. 4].

Згідно з деякими джерелами [302], феномен «ризик» включає в себе побоювання невдачі, небезпеки, ймовірність помилки, надії на успішний результат і вибір альтернатив. Всі ці елементи зумовлюють і складають ризик.

Активність суб'єкта ризику найчастіше отримує вираження через діяльність, дії, які іманентно або ситуативно містять у собі елементи невизначеності, проблемності, небезпеки. Проте ризик з'являється лише в усвідомленій поведінці людини, що реагує на конкретну ситуацію, що склалася [23, с. 17].

На думку Т.В. Корнилової саме поняття ризику спочатку було пов'язане в мові з оцінкою непередбачуваності дій на рівні роздумів, тобто його застосовують, коли йдеться про суб'єктивну невизначеність [202, с. 128].

В даний час дослідниками визнається, що без рішень і їх втілення ризик просто не існує [151; 257; 552; 292]. Тому, констатуючи дефініцію «ризик», слід розглядати активність суб'єкта, задану в небезпечних, іноді в невизначених умовах.

Відповідно до *прогностично-оцінного підходу*, ризик визначається Е.Р. Хабібুলлінім як можлива небезпека від того, що може, але не обов'язково має відбутися. Автор підкреслює *ймовірнісний*, а не фатальний характер негативних наслідків ризику. Імовірнісний характер ризику обумовлений амбівалентністю ризикогенних чинників, які одночасно мають розвивальні і руйнуючі можливості. Таким чином, ризик, на думку вченого, є інтегральним показником можливих дій і поєднує в собі ймовірність події і його кількісну характеристику: можливі втрати чи надбання [436].

Так, на думку Г.М. Солнцевої [403; 404; 405; 406] і ймовірність, і розмір матеріальної шкоди, як об'єктивно-статистичні характеристики ситуації ризику, впливають на поведінку людини опосередковано: через рефлексію – усвідомлення ситуації, «примірювання» її до себе, до своїх ресурсів і можливостей. У цьому випадку ризик і виступає як *ймовірнісна прогностична характеристика дій особистості, регульований рефлексивний механізм*. Отже, ризик як психологічне поняття відображає лише свідому людську діяльність і є характеристикою свідомо діючого суб'єкта. Зокрема, переживання майбутнього успіху як результат рефлексії власних дій для людини, особливо схильної до такого переживання, може виявитися настільки привабливим, що затьмарює переживання реальної небезпеки або негативних наслідків. Цінність перемоги сама по собі може виявитися значущим раціональним розрахунком.

Як підкреслюють Т.Б. Котлярова і С.О. Манічев, *суб'єктивна оцінка ситуації* співвідноситься як з ймовірністю реалізації цієї загрози, так і з уявленням суб'єкта про свою спроможність протистояти їй.

С.М. Богомолова вважає, що ставлення до небезпеки є індивідуальною, а суб'єктивні змінні, що впливають на сприйняття ризику, небезпеки і ставлення до них, можуть бути поділені на три категорії: 1) когнітивні (життєвий і професійний досвід, знання посадових норм та інструкцій і т.п.); 2) актуальні психічні стани, що є актуалізованими ситуацією і впливають на її оцінку (наприклад, зниження критичності мислення і послаблення уваги під впливом стомлення, хвороби, емоційного хвилювання, неможливості правильної оцінки через дефіцит часу тощо); 3) стійкі мотиваційні та особистісні особливості, що впливають на поведінку в небезпечних ситуаціях і ставлення до наслідків [211, с. 170].

Наразі розуміння сутності ризику більшістю вчених змінилося. Як пише Т.В. Корнілова, «сучасний праксіологічний контекст розуміння ризику в цілому орієнтований на тезі обмеженої раціональності людини. Дії людини можуть одночасно бути як раціональними, так ризикованими, оскільки між ціледосягненням і цілеутворенням завжди існує невідповідність» [197, с. 100].

З погляду на ризик як вибір варіантів дій та вчинків досліджуються психологічні особливості *прийняття рішення* особистістю [46; 83; 104; 169; 172; 187; 202; 379; 380]. Як зазначає О.І. Санніков, прийняття рішень в ситуації невизначеності здійснюється в характерних для неї умовах недостатності та недостовірності інформації, значному різноманітті, складності і одночасному впливові психологічних, соціально-економічних, політико-техногенних чинників, що складають джерела ризику [380; 379]. Ці обставини не дозволяють створити адекватні умови для визначення ідеальної математичної або формально-логічної моделі прийняття рішень. Пошук оптимального або прийнятного рішення в ситуаціях такого роду надзвичайно складні. Загалом, як зазначає автор, прийняття рішення в умовах невизначеності носить більш загальний характер і включає окремі випадки прийняття рішень в умовах визначеності, ймовірнісної визначеності та ризику. В свою чергу, це частково обумовлено ще й тим, що, так звана, «повна визначеність», є практично недосяжною і має явно виражений відносний, умовно-ймовірнісний характер [380; 379; 377].

У числі перших досліджень психологічного аспекту ризику знаходиться робота Н. Когана і М. Валлаха [594]. Ці автори розробили тест, побудований на основі *прийняття рішення суб'єкта в різних ситуаціях*, що передбачає кількісну оцінку ризиків рішень, висунувши першу «особистісну» теорію в прийнятті ризику. Вони вважали, що існують люди, які незалежно від ситуації поведуться однаково і їм властива готовність до ризику, яка зумовлює зрушення в їх рішеннях завжди в один і той же бік – більшої ризикованості виборів в порівнянні зі звичайною вибіркою досліджуваних [цит. за 202, с. 171]. Схожу позицію займає К. Кумбс, згідно з якою «величина ризику може бути властивістю індивідуальної функції переваг, за вершинами яких можна визначити більш-менш ризикованих суб'єктів» [510, с. 39].

В контексті зв'язку психології ризику та прийняття рішення доцільно вказати на роботу Т.В. Корнілової, в якій вона розглядає проблему ризику як психологічного феномену і визначає його когнітивну та особистісну складові. Джерелами регуляції прийняття ризику виступає особистісний ризик, оскільки передбачає особистісну включеність у ситуації прийняття рішення, допустиму альтернативу в співвідношенні з прийнятою відповідальністю [202, с. 128].

На думку В.А. Абчука, ризик – неминучий супутник будь-якого рішення, що приймається людиною [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. М.О. Котик під ризиком розуміє дію (вчинок), що виконується в умовах вибору, коли існує небезпека, в разі невдачі, виявитися в гіршому положенні, ніж до вибору. Вибір варіанта поведінки в умовах небезпеки звичайно визначається такими міркуваннями:

- виграш, який може бути отриманим при даному виборі;
- небезпека;
- шанси на успіх або уникнення невдачі при здійсненому виборі;
- міра необхідності здійснення вибору, і, зокрема, саме цей вибір [209; 210].

А. Тверські та Д. Каннеман [589] створили теорію пояснення механізмів прийняття рішень з точки зору цінностей та вірогідностей, яка описує поведінку людини в умовах ризику та невизначеності. В основі реалізації запропонованої ними моделі лежать дві стадії прийняття рішення: стадія оформлення рішень і стадія послідовної оцінки альтернатив вибору [590; 591].

Психологічну характеристику *прийняття ризикованих рішень* описує Т.І. Ріктор. Автор вважає, що домінуючою характеристикою особистості в контексті ризику, є «пошук сенсації». До цього особистісного аспекту входить чотири елементи: пошук гострих відчуттів і пригод; пошук досвіду; надмірна діяльність; схильність до нудьги. Встановлено зв'язок між пошуком сенсації і деякими типами ризикованої поведінки, такими, як прийняття ризикованих фінансових рішень, великі ставки в азартних іграх, участь в небезпечних видах спорту, соціально небезпечна поведінка і необережне водіння. Одне з пояснень зв'язку, що існує між «пошуком сенсації» та ризикованою поведінкою є схильність до применшення ризику [357, с. 18-19].

Отже, аналіз наукової літератури в області психології ризику свідчить про сформованість цієї проблеми як самостійного напрямку психологічних досліджень. На підставі аналізу сучасних досліджень психології ризику можна виділити декілька підходів до його розуміння.

По-перше, ризик визначається як *активність* (дії) індивіда, спрямована на отримання бажаного результату шляхом уникнення небезпеки, здійснення вибору з надією на успіх в ситуації з можливим несприятливим результатом, отримання винагороди, ствердження в очах інших людей або самоствердження, спроби розширити межі власних

можливостей, досягнення поставленої мети або реалізація прагнення до отримання гострих відчуттів. Результат подібної активності завжди невизначений і може бути несприятливим, тобто супроводжуватися програшем, збитком, травмою тощо [187; 487].

По-друге, ризик розуміється як *прогностична оцінна категорія*, міра неблагополучного результату, яка визначається ймовірністю й розміром можливого програшу, а також відображає баланс між удачею і невдачею і формується на стадії планування і організації дії (Д. Каннеман [169; 542], Т.В. Корнілова [201; 202], Г.М. Солнцева [403], В.В. Кочетков та І.Г. Сотникова [212], А. Тверські [589; 590; 591]).

По-третє, ризик розглядається як *характеристика ситуації* або дії, що відрізняється наявністю небезпеки або невизначеності і *пов'язана з необхідністю прийняти рішення*, здійснити вибір з низки можливих альтернатив, де хоча б одне з рішень може закінчитися несприятливим результатом [56; 179; 194; 559].

Загалом в наукових дослідженнях ризику існує тенденція до диференціації феномену на два типи: ризик суспільства та ризик особистості. При цьому, ризик пов'язаний із суспільством в загально-методологічному контексті вивчається в філософії, в конкретно-науковому – в економіці, політиці, юриспруденції, соціології, а ризики пов'язані з особистістю – в психології.

1.2. Ризик як психологічний феномен

Вивчення ризику в психологічних категоріях, розгляд його як предмету окремого психологічного дослідження, визначення гносеології та епістемології зазначеного феномена обов'язково передбачає вивчення його об'єктивної чи суб'єктивної природи. Для реалізації таких цілей евристично плідним виявляється розгляд аргументів на користь об'єктивного, суб'єктивного чи суб'єктивно-об'єктивного підходів до трактування ризику та аналіз їх переваг і обмежень.

У роботах А.П. Альгіна [21; 22; 23], Ю. Козелецького [187], В.А. Петровського [322; 323; 324; 325], Т.Л. Ріктор [355; 357] вказано, що середовищем прояву ризику виступає *об'єктивно* існуюча невизначеність, яка обумовлена непередбачуваністю дій, спонтанністю явищ, що відбуваються в природі і суспільстві, обмеженістю ресурсів при прийнятті та реалізації рішення, а також недостатністю пізнання людиною навколишньої дійсності.

Ризик досліджується як діяльність в умовах переходу від стану невизначеності до стану визначеності (або навпаки), коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення очікуваного результату, невдачі і відхилення від мети, з урахуванням діючих морально-етичних норм [463, с. 41].

Ю. Козелецький [187] вважає, що ризиковане завдання, відповідно до пересічного розуміння цього виразу – це ситуація, в якій є невизначеність щодо результату, який будемо мати. Найбільш характерною ознакою ризикованих завдань є наявність невизначеності, тобто того, що результати, які будуть отримані особою, яка приймає рішення, залежать від подій, які неможливо передбачити стовідсотково. Обираючи альтернативу, що вирішує завдання, суб'єкт ризикує, оскільки є певна ймовірність того, що його вибір призведе до невігідного результату, тобто програшу. В.А. Петровський інтерпретує ризик як ситуативну характеристику діяльності, що складається з невизначеності її результату та можливих неблагополучних наслідків при умові поразки [322; 323; 324; 325]. З точки зору І.Є. Задорожнюк та А.В. Зозулюк ризик також передбачає вміння прораховувати ситуацію та здатність суб'єкта діяльності підкорювати її для досягнення власної мети [145, с. 28].

Таким чином, ризик передбачає наявність небезпечної ситуації, при якій існує можливість кількісно й якісно визначати міру ймовірності реалізації того чи іншого варіанту, і яка функціонує за наявності невизначеності, необхідності вибору альтернативи (включаючи відмову від вибору), можливості оцінити ймовірність здійснення обраних альтернатив. Ризик нерозривно пов'язаний з повсякденною діяльністю людини, її спрямованістю на прийняття різноманітних рішень. Ми змушені нерідко ризикувати: як самостійно приймаємо рішення діяти в небезпечних ситуаціях, так і потрапляємо в них – вимушений ризик. Адже, діяти надзвичайно часто доводиться в умовах відсутності повної та достовірної інформації, мало передбачуваного впливу зовнішнього середовища, виникненні різного роду небажаних ситуацій, тобто в умовах невизначеності.

Небезпека, з одного боку, є складовою ризику і може бути усвідомлюваною й неусвідомлюваною, яка враховується чи ні, з іншого – вона є результатом впливу зовнішніх негативних чинників (наприклад, природні стихійні лиха) [148, с. 4]. Звісно ж важливою є перша сторона явища, оскільки вона пов'язана з діяльністю людини і має безпосереднє відношення до ризику.

В монографії Г.М. Солнцевої і Т.В. Корнілової [406] подано класифікацію, в якій джерела небезпеки поділяються на дві групи: випадковий збіг обставин і дії людини. Вони пропонують диференціювати небезпечні ситуації на нещасні випадки (виникають випадково) і ситуації ризику (виникають в результаті дій людини). Також Г.М. Солнцева під ризиком розуміє прийняття рішення суб'єктом діяти в умовах ситуації небезпеки та обирати між можливими варіантами дії [404].

Отже, поняття «ризик» і «небезпека» не є синонімами. Небезпека – це не ризик. Вона існує сама по собі і до певного моменту не пов'язана з ризиком. Небезпека – це об'єктивна категорія, реально існуюча поза свідомістю людини і незалежно від її волі [45; 282]. Що ж стосується ризику в психологічній науці, то він завжди є суб'єктивним фе-

номеном, оскільки виступає у вигляді оцінки людиною вчинку, свідомого вибору з урахуванням можливих альтернатив. Слід зазначити, що, незважаючи на те, що ризик «знімає» невизначеність ситуації, неможливо позбутися факторів, що породжують ризик. Він є не просто умовою або окремою частиною середовища, а іманентною частиною соціальної системи [566, с. 105].

Як зазначає О.О. Тягунов [425], ситуація, яка вимагає прийняття рішення від суб'єкта завжди характеризується невизначеністю, а процедура вибору зводиться до способів подолання невизначеності. Автор розглядає такі види невизначеності: по-перше, невизначеність результату, коли відомі альтернативи вибору та їх вірогідність; та, по-друге, невизначеність, що викликана невпевненістю у події, коли для суб'єкта є невідомими вірогідності результату діяльності.

В праці Х. Москвича і Д. Банна проаналізовано взаємозв'язок понять «ризик» і «невизначеність», подається класифікація можливих моделей та прийомів оптимізації поведінки в ситуації ризику, сформульовано основні напрямки аналізу ризику [156]. З точки зору С.Д. Максименка [263], невизначеність – це стан (процес), який виникає в ситуації об'єднання мінливості ознак двох або більше психічних явищ.

Н.Ф. Наумова [292] визначає суб'єктивні умови, які блокують можливість суб'єкта знизити рівень невизначеності, а саме, обмеження «вільного» вибору: детермінованість – обмеження минулим; телеологічність – обмеження майбутнім; незворотність – обмеження сьогоденням; несуперечливість – обмеження логікою; ієрархічність – обмеження ресурсами; непорівнянність – обмеження якісністю. Експериментальна перевірка цих обмежень дозволили дослідниці сформулювати основні принципи «стратегічного» вибору на рівні індивідуальності: альтернативність, антиномічність, неоптимальність, невизначеність, структурування суб'єктивного часу.

Можливість кількісно оцінити ймовірність реалізації допустимих подій дозволяє концептуально розрізняти *ситуації ризику* і *ситуації невизначеності* [125]. Ризикована ситуація є різновидом невизначеної, коли можна вираховувати ймовірність здійснення певних подій (ситуацій). У ситуації ризику існує кількісна оцінка наслідків прийнятих рішень, чого не можна зробити в ситуації невизначеності, і це є ключовим фактором, що лежить в основі відмінностей цих феноменів. Для того щоб оцінити ризик, потрібно спочатку визначити і оцінити ймовірність настання можливих подій [125].

Невизначеність розкривається на ймовірності передбачуваного результату [583]. На теорії ймовірності ґрунтуються різноманітні підходи до ризику, які в найзагальнішому і початковому вигляді визначають його як оцінку ймовірності виграшу і програшу [47]. З цієї точки зору, ризик розглядається як прогностична оцінка, що формується на

стадії організації чи планування дії, оскільки суб'єкт завжди намагається уявити те, до чого призведуть його дії в даних конкретних умовах. П.К. Анохін [336] називав це уявлення акцептором результату дії, який формує суб'єкт шляхом зіставлення зовнішніх об'єктивних умов і мети діяльності, фіксуючи результат такого «уявного експерименту» у вигляді моделі можливого результату дії. Це означає, що оцінці підлягає міра збігу ймовірнісного і реального, прогнозованого і дійсного [430].

Між поняттями «ризик» і «невизначеність» існують відмінності й в умовах їх функціонування: «ризик передбачає введення ймовірності в інформацію про випадки, при невизначеності ймовірність настання наслідків невідома» [212, с. 5-6]. Схожою є думка Ф. Найт, який пропонував розрізняти ризик і невизначеність, відповідно, як «вимірну» і «немірну» величини [291; 290].

Т.Л. Ріктор [355; 357] уточнює, що ситуація ризику не є загальним випадком ситуації невизначеності. Для визначення ризику використовують поняття повної невизначеності і часткової. У першому випадку це означає, що просто «нічим ризикувати» – ризику немає. У другому випадку ризик «просвічується», він «на підході» і залишається чекати, поки дозріють умови: часткова невизначеність виступає конструктивною ознакою, умовою появи ризику. Однак, в будь-якому випадку, ризик – це поведінка суб'єкта, що здійснюється в умовах невизначеності.

Вивчення невизначеності психологічних явищ як процесу вибору альтернатив, рішень, що регулюють людську діяльність, викликає інтерес з гностичної точки зору, оскільки при цьому актуалізуються як пізнавальна, так і практична ситуації, коли необхідно діяти в умовах, які не можуть бути однозначно визначені і які обумовлюють ризикованість змісту рішень [196; 289; 327; 372; 465]. Введення фактора невизначеності, зокрема, в процес пізнання робить його «багатшим за своїм гносеологічним, психологічним, комунікативним і праксіологічним змістом, ніж схеми процесу відображення дійсності в людській свідомості, що не враховують моменту невизначеності в актах прийняття рішень – актах, якими пронизаний весь процес людського знання і практичної діяльності [187, с. 470].

Існування невизначеності пов'язане з неповнотою та недостатністю інформації про об'єкт, процес, явище, відносно яких приймається рішення; з обмеженням людини в процесі збору та переробки інформації; з постійною мінливістю інформації щодо багатьох об'єктів (саме тому в практичному житті широко поширений метод «проб і помилок»). Головні джерела невизначеності містяться в самому суб'єкті, саме він «зважає» чинники, які впливають (або можуть вплинути) на успіх дії. Загалом всі джерела невизначеності – суб'єктивні, вони визначаються обмеженими можливостями аналізаторів, перцептивних і розумових процесів людини [156].

Тим часом, не можна повністю погодитися з твердженням про жорстоко суб'єктивний характер невизначеності. Джерела невизначеності, можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми по відношенню до суб'єкта. Згідно чотирикомпонентної моделі джерел невизначеності, розробленої А.М. Волковим, Ю.В. Мікадзе і Г.М. Солнцевою, існує кілька джерел внутрішньої невизначеності, пов'язаних з когнітивним і мотиваційним компонентами, змістом суб'єктивного досвіду, операційною складовою діяльності суб'єкта (планами, стратегіями і тактиками) [403]. До зовнішніх джерел невизначеності відносяться, перш за все, інформаційна та тимчасова невизначеності [406].

Джерелами невизначеності також може бути будь-яка із структурних складових дії (цілі, засіб, результат). Так, слід виділити декілька найбільш значущих джерел, що обумовлюють виникнення невизначеності: обмеження, недолік ресурсів при прийнятті та реалізації рішень; відносність процесу пізнання людиною навколишньої дійсності; неможливість однозначного пізнання об'єкта; відносна обмеженість свідомої діяльності людини, існуючі відмінності в психологічних установках, ідеалах, намірах, оцінках, стереотипах поведінки [142].

Для розуміння ризику також важливо оцінити міру невизначеності і вибрати критерії прийняття рішення суб'єктом щодо необхідності дії, її відкладення чи повної відмови від неї. На вибір критеріїв впливають суб'єктивні фактори, а статистичний і психологічний критерії прийняття рішення не є тотожними. Проте, суто людська здатність до рефлексії є вирішальним механізмом в організації її діяльності, в оцінці ситуації й можливості успіху [250, с. 21]. Чинниками, що обумовлюють критерії прийняття рішення щодо дії є значущість її успіху або вартість неуспіху. Якщо значущість є високою, суб'єкт готовий ризикувати, тобто знизити величину критерію прийняття рішення і приступити до дії при умові ймовірності успіху нижче 0,62. Критерій буде знижуватися, якщо ціна (плата за успіх) є невеликою. Наприклад, рішення людини зробити ставку в грі, якщо вона не є великою, а виграш значно її перевищує, ґрунтується, саме на цьому. Там, де несприятливі наслідки мають високу ціну, критерії прийняття рішення підвищуються, і дії суб'єкта будуть більш обережними [250].

Розгляд психологічної природи ризику з позицій вивчення чинників невизначеності доцільно також розглядати у зв'язку з поняттям «імовірність». Розглядати ймовірність як інструмент роботи з ризиком і невизначеністю нам дозволяє висновок про те, що дане поняття ілюструє частоту настання в майбутньому кожної з різних подій, яка розраховується на підставі інформації про певну ситуацію. Тобто, не дивлячись на невизначеність майбутньої дійсності, можна припустити існування певного обсягу інформації щодо ситуації. Іншими словами, основні подробиці здійснення процесу, що призводить до успіху або невдачі, відомі. Використовуючи такий масив інформації, можна розра-

хувати ймовірність отримання результатів для різних стратегій, оцінюючи, таким чином, їх доцільність [156].

У науковій літературі існує багато підходів до виділення і класифікації видів ризику [47], зокрема, в деяких з них простежується психологічний зміст.

Так, М.О. Рогов описує наступну класифікацію ризиків [358]:

- за природою джерела: невизначеної природи, соціально-технічної природи, природничої природи;
- за аспектами об'єктів, що вивчаються: системний, екологічний, медичний, соціально-політичний, економічний, виробничо-технологічний;
- за відношенням джерела до об'єкту: внутрішній, зовнішній, комплексний (внутрішній і зовнішній);
- за структурою суб'єкта: індивідуальний, груповий (колективний), інституціональний;
- за оцінкою масштабів наслідків: катастрофічний, критичний, значний, помірний, незначний, малий;
- за можливістю виявлення: відкритий, прихований;
- за можливістю прогнозу: систематичний (прогнозований), випадковий (непередбачуваний);
- за можливістю управління: керований, некерований, вимірюваний, невимірюваний, прямий, непрямий;
- за зв'язком з іншими ризиками: незалежний, залежний, такий, що заміщається, не заміщається, складний (складається з декількох ризиків) [358].

Є.П. Ільїн [156] виділяє наступні дихотомії видів ризику: довільні – мимовільні, об'єктивні – суб'єктивні, реальні – уявні, мотивовані – немотивовані, виправдані – невинуватені, прийнятні – неприйнятні, а також ризики у різних сферах життя.

Доцільним в контексті дослідження ризику особистості виявляється більш детальний розгляд згаданих видів ризику. У дихотомії довільні – мимовільні ризики, довільні – віддзеркалюють ситуацію, коли людина знає про можливий несприятливий результат задуманого і свідомо йде на це. Мимовільні ризики пов'язані з ситуаціями, коли людина не припускає, що її дії можуть привести до ризику [156].

Ще одним доказом суб'єктивно-об'єктивної природи ризику є розподіл видів ризику на об'єктивні та суб'єктивні. Розглядаючи об'єктивні та суб'єктивні ризики Є.П. Ільїн визначає їх наступним чином. Об'єктивні ризики – шкідливі дії неконтрольованих сил природи або інших випадковостей на кого-небудь; вони не залежать від ризикованих рішень і пов'язаних з ними дій людини. Об'єктивні ризики – це можлива небезпека випадкового настання негативних (особистих і майнових) наслідків [11]. Суб'єктивні ризики пов'язані з діями суб'єктів – як з рішеннями, що приймаються ними, при нагоді вибору (аль-

тернативні ризики), так і з помилками у виконавських діях, порушеннями правил експлуатації і т. п. (безальтернативні ризики). Тобто суб'єктивні ризики викликані активністю людини (суб'єкта) і можуть бути і передбачуваними, і непередбачуваними. При альтернативному (добровільному) ризику розрізняють чотири ситуативні варіанти: із прорахунком ймовірності та вираженістю ризику, з усвідомленням вимушеної необхідності, з надією на успіх, із зневагою ризику [156].

Розподілення на реальні – уявні ризики за Є.П. Ільїним доцільно застосовувати щодо суб'єктивних ризиків, які пов'язані із прийняттям рішень. Реальний ризик – це прийняття людиною рішення при умові існування вірогідності справжньої небезпеки, що пов'язано з невизначеністю ситуації. Уявні ризики пов'язані з уявними небезпеками, які людина вигадує, але які в її свідомості виступають як реальні [156].

Залучення до аналізу феномену ризику мотиваційних аспектів активності людини дозволяє виділити мотивовані та немотивовані ризики. Мотивований ризик передбачає отримання ситуативних переваг в діяльності, за умов прийняття ризикованого рішення. Немотивований ризик не має раціональної основи і проявляється в процесі творчості або інтелектуальної активності [156].

Поняття немотивований ризик можна співвіднести з категорією «безкорисливого ризику» за В.А. Петровським [324]. Немотивований ризик не означає, що ризикована дія (вчинок) позбавлена мотиву. Немотивованість розуміється у вузькому і швидше умовному сенсі: йдеться не взагалі про відсутність мотиву, а про відсутність прагматичного мотиву, пов'язаного з вигодою для суб'єкта; його спонукання обумовлені альтруїзмом, прагненням до самоствердження, азартом і т. д. Ризик заради ризику – один з можливих і поширених варіантів, але він не вичерпує всіх варіантів немотивованого ризику [390].

Аналізуючи виправдані – невиправдані ризики Є.П. Ільїн зазначає, що виправданість ризику пов'язана з мірою ефективності, що прогнозується у момент прийняття рішень [156]. О.Д. Ситковська [390] вважає ризик виправданим, якщо діяльність відповідає сучасним науковим знанням і досвіду; поставлена мета не могла би бути досягнутою не ризикованими діями; особа зробила усі можливі заходи для запобігання шкоді; ризик не має бути свідомо пов'язаним із загрозою перелічених в законі тяжких наслідків. Саме доведеність обґрунтованості розрахунку, а не наявність легковажної відмови від оцінки і прогнозу розвитку ситуації, відрізняє обґрунтований ризик від необережності.

Дихотомія прийнятні – неприйнятні ризики заснована на оцінці привабливості наслідків ризику [156]. Прийнятний ризик – рівень ризику, який людина вважає допустимим для отримання максимально можливих особистісних або соціальних вигод від діяльності [597]. Неприйнятні ризики – це ризики, які репрезентовані лише своїми негативними наслідками. Зважаючи на це такі ризиковані дії і вчинки по-

збавлені сенсу. Рівні ризику, які вважаються прийнятними, сильно варіюють в різних галузях людської діяльності [456; 457; 281].

Деякі вчені, зокрема К. Кумбс [510] та Г. Уайд [597], вважають, що рівень оптимального ризику, прийнятного для окремої людини, є відносно постійним. Дана думка знайшла віддзеркалення у гомеостатичної теорії ризику Г. Уайда [597], згідно якої прийнятний ризик визначається як відношення почуття небезпеки до почуття обережності.

На противагу такій точці зору Р. Тримпоп [588] висловлює сумніви в існуванні постійного, індивідуально прийнятного людиною суб'єктивного рівня ризику. На його думку, люди, які постійно пристосовуються мають різні рівні прийнятного ризику. Тому індивідуально прийнятний рівень ризику є деяким усередненим рівнем, який швидше відбиває культуру безпеки людини і групи людей, чим є мотиваційним аспектом у виборі або відторгненні ризикованої поведінки.

У класифікаціях ризиків у різних сферах життя в контексті дослідження ризику особистості доцільно згадати моральні ризики. Оскільки моральні ризики пов'язані зі взаємодією суб'єкта з оточуючими людьми або суспільством, Є.П. Ільїн [156] виділяє два їх підвиди:

1) ризик невідповідності: приймаючи групові цінності як складову частину свого ідеального Я і критерій самооцінки, людина ризикує бути невідповідною їм, у зв'язку з чим може виникнути почуття неповноцінності;

2) ризик саморозкриття: глибинне Я сприймається як безумовна цінність, деяка інтимна субстанція. Тому людина оберігає цю гарантію відчуття власної автономності, індивідуальності, самоцінності. Саморозкриття безпосередньо сприймається як особистісний ризик, як небезпека для Я [156].

Основними характеристиками ризику Б. Фішхоф [526, с. 127] із співавторами вважають наступні: добровільність (аналіз причин вибору ризикової дії), безпосередність ефекту (аналіз загрозливих наслідків ризику), обізнаність у ризику (аналіз відомої інформації про ризик), контроль над ризиком (аналіз способів контролю власної поведінки в умовах ризику), новизна, тип ризику, страх, наслідки (аналіз потенційних наслідків ризику).

В.П. Буянов [66] виділяє наступні *ознаки ризику*:

1) ризик завжди суб'єктивний, тобто безпосередньо пов'язаний з суб'єктом, який «знає, що таке нещастя, що можна вважати злом»;

2) суб'єкт ризикованої діяльності повинен мати можливість передбачати її наслідки;

3) ризик може виникнути тільки там, де є діяльність, яка здійснюється заради конкретної мети, тобто задовольняє певні внутрішні потреби;

4) різні потреби, на які спрямована ризикова діяльність, зумовлюють різноманітність ризиків.

Також для розуміння змісту ризику автор описує такі його властивості, як альтернативність, суперечливість, суб'єктивність [66].

Альтернативність ризику полягає в необхідності вибору з двох або декількох можливих варіантів, рішень, напрямків, дій. Відсутність можливості вибору знімає ризик: там, де немає вибору, не буде ризику. Цей необхідний компонент взаємозв'язку дозволяє людині вирішити ризикову ситуацію шляхом вибору і реалізації однієї з наявних альтернатив, тобто шляхом здійснення ризикованої дії. Цей процес знаходить своє вираження в понятті «ризик», постає моделлю «зняття невизначеності».

В контексті альтернативності ризику слід згадати визначення ризику у дослідженнях А.П. Альгіна, який розуміє ризик як «діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, поразки і відхилення від мети» [23, с. 19]. У такий спосіб ризик виокремлюється серед ситуацій невизначеності загалом. Аналізуючи це визначення через характеристику альтернативності ризику слід зупинитись на його складових: 1) наявність можливості відхилення від передбачуваної мети, заради якої здійснювалася обрана альтернатива; 2) існування ймовірності досягнення бажаного результату; 3) відсутність впевненості в досягненні поставленої мети; 4) існування вирогідності настання несприятливих наслідків при здійсненні тих чи інших дій в умовах невизначеності для суб'єкта, що йде на ризик; 5) очікування небезпеки, невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації; 6) оцінка ситуації, що склалася [66].

Друга характеристика ризику – *суперечливість* – проявляється в різних аспектах. Ризик будучи різновидом діяльності, і виконуючи специфічні функції, з одного боку, орієнтований на отримання суспільно значущих результатів неординарними, новими способами в умовах невизначеності і ситуації неминучого вибору. З іншого боку, ризик призводить до авантюризму, волюнтаризму, гальмування процесу вибору [66].

Суперечлива природа ризику проявляється в зіткненні об'єктивно існуючих ризикованих дій з їх суб'єктивною оцінкою. Так, людина, яка здійснила вибір, який передбачає ту чи іншу дію, може вважати її ризикованою, а іншими людьми ці дії можуть розцінюватися як обережні, позбавлені будь-якого ризику, і навпаки [66]. Також визначається така властивість ризику, як *суб'єктивність* [66]. Загалом у науковій літературі подано три підходи до розуміння природи феномена. Визнають об'єктивну, суб'єктивну та об'єктивно-суб'єктивну природу ризику [187, с. 124].

Низка авторів [11; 148; 357], розглядаючи окрім ризикованої поведінки людини елементи навколишньої дійсності, що є джерелом невизначеності, дотримуються припущення про те, що ризик – це *об'єктивна категорія дійсності*. Також в психології зустрічаються спроби ви-

значити ризик як величину збитку, різницю між виграшем і програшем, що також вказує на його об'єктивність [573, с. 37-40]. Об'єктивність ризику проявляється в тому, що це поняття віддзеркалює реально існуючі в громадському житті явища, процеси, сторони діяльності. До того ж ризик існує незалежно від того, чи усвідомлюють його існування чи або ні, враховують чи ігнорують. Об'єктивне існування ризику обумовлюють імовірнісна сутність багатьох природних, соціальних і технологічних процесів, варіативність матеріальних й ідеологічних стосунків, які виникають між суб'єктами соціального життя. Функціонування і розвиток складних систем ґрунтуються на статистичних імовірнісних законах. Це зумовлює неможливість однозначного передбачення настання прогнозованого результату [23, с. 26-27].

Об'єктивним ризиком вважають і шкідливий вплив на індивіда деяких випадкових подій, настання яких не залежить від діяльності індивіда, наприклад, явищ природи, таких як урагани, цунамі і землетруси [11, с. 88-96.]. На нашу думку, в наведеному прикладі не коректно говорити про ризик, оскільки ризик – це вибір, рішення суб'єкта діяти в небезпечних, невизначених ситуаціях, а тут мова йде про загрозу, небезпеки настання несприятливих обставин, які залежать від людини.

У рамках досліджень М.С. Гринберга [108; 109], А.О. Собчака [399], М.С. Малєїна [265], В.О. Рассудовського В. [349], В.І. Серебровського [388; 389] та ін. ризик з'являється у вигляді можливої невдачі, небезпеки, матеріальних або інших втрат. Так, яскравим формулюванням ризику в контексті цього підходу може виступати визначення А.О. Собчака [399, с. 55], в якому він вважає, що ризик – це завжди небезпека виникнення несприятливих наслідків (майнового або особистого характеру), відносно яких невідомо, настануть вони або ні.

У дослідженнях В.І. Серебровського [389] терміни «ризик» і «небезпека» розглядаються як синоніми, як явище, що пов'язане з негативними наслідками, які можливо можуть виникнути, але не можуть бути точно передбачені.

М.С. Малєїн [265] вважає, що ризик – це можлива небезпека, але небезпека – це і є можливість настання чогось негативного. Ризик – це не створення небезпеки, а лише допущення, усвідомлення її. Обидва визначення ризику, дані автором, не є тотожними. Вони характеризують ризик не як об'єктивну категорію. Отже, подані вище дослідження розглядають «ризик» з точки зору об'єктивної категорії, а також отождествляють з небезпекою.

На противагу об'єктивної *суб'єктивна* концепція ризику, яка висунута на початку 1970-х років [306], розглядає ризик як психічне ставлення суб'єкта до випадкових наслідків своєї поведінки, допущення цих наслідків, психічно-вольової регуляції поведінки в певних ситуаціях ризику. Ця концепція отримала подальше обґрунтування і розвиток

в роботах С.Н. Братуся [61], В.П. Буянова [66], В.А. Ойгензіхт [304; 305; 306; 307], В.В. Павлової [314].

Зокрема, В.А. Ойгензіхт уточнює, що ризик завжди суб'єктивний – як конкретна думка, погляд, свідомий вибір індивіда [307]. Також В.П. Буянов і співавтори уточнюють, що ризик є суб'єктивним завжди, оскільки безпосередньо пов'язаний з суб'єктом [66]. В.В. Павлова також вважає, що ризик носить суб'єктивний характер, так як, по-перше, кожна людина має свої уявлення про ступінь ризикованості і в залежності від цього здійснює свою діяльність або не здійснює її, а по-друге, ситуація ризику виступає в тісному взаємозв'язку з ситуацією невідомості, рівень якої також важко констатувати [314].

Суб'єктивна концепція ризику робить акцент на суб'єкта стосунків, враховує усвідомлення ним наслідків, вибір варіанту поведінки, що обґрунтовує покладання на нього відповідних обов'язків або звільнення від таких, дозволяє при необхідності застосувати диференційований підхід. Ця особливість і є продуктивною у вивченні ризику як психологічного феномена, враховуючи свідому і добровільну відповідальність суб'єкта за власний вибір.

А.П. Альгін, С.В. Бикова, М.С. Малєїн, М.Є. Маслова, О.П. Саннікова, Є.О. Харітонов та ін. визнають *об'єктивно-суб'єктивну природу ризику* [цит. за 360, с. 63-70]. Так, Є.О. Харітонов вважає, що не можна «відривати ризик від його реалізації в вольовому акті; кажучи про вольовий зміст ризику, ми маємо на увазі і вольовий зміст вчинку, в якому взаємодіють в нерозривному взаємозв'язку об'єктивні і суб'єктивні моменти» [438, с. 55].

Отже, аналіз чиннику суб'єктивності-об'єктивності у психологічній природі феномену ризику свідчить, що не зважаючи на аргументи на користь кожного з підходів, виявляються обмеження цих уявлень. Так, об'єктивний підхід до природи та проявів ризику акцентує увагу переважно на випадковості результатів і пов'язаних з ним негативних наслідків та не враховує особистість і варіативність особистісних чинників поведінки у ситуації ризику. Суб'єктивний підхід, концентруючи увагу на оцінці міри небезпеки, виборі конкретної поведінки, відкидає об'єктивні джерела ризику. суб'єктивно-об'єктивному підході присутня загроза еклектичності, штучного об'єднання, яке не дає цілісної картини явища.

Структурно-функціональна характеристика ризику передбачає визначення його складових та функціональне призначення. Так, Є.П. Ільїн вважає, що ризик, як психологічний феномен включає ситуацію ризику, оцінку ризику, міру її усвідомленості суб'єктами ризику, чинники ризику, ситуацію вибору, межі ризику і зону ризику [156].

У підручнику Є.П. Ільїн [156] найчастіше виділяє чотири основні функції ризику: захисну, аналітичну, інноваційну, регулятивну. Захисна функція ризику проявляється в тому, що для суб'єкта ризик – це

нормальний стан, тому необхідним є формування раціонального ставлення до невдач. Аналітична функція пов'язана із необхідністю вибору одного з можливих варіантів рішення. Інноваційна функція – це стимулювання пошуку нетрадиційних рішень проблем. Регулятивна функція має суперечливий характер і виступає в двох формах: конструктивній і деструктивній.

І.Г. Абрамова виділяє наступні функції ризику: захисну, розвивальну, регулятивну, оцінну, експертну та організаційну [2]. В.В. Глущенко пропонує додати ще дві функції ризику – компенсуючу (можливість додаткового прибутку) та соціально-економічну [97].

У розробках з проблем ризику закріплюється і активно використовується поняття «об'єкт ризику», «група ризику», «фактор ризику», «зона ризику» та ін. Визначимо їх особливості і відзначимо, що виділені конструкти є прерогативою швидше соціального аспекту, ніж психологічного, оскільки передбачають не суб'єктивний вибір наявних альтернатив, а наявність існуючих в соціумі небезпечних, невизначених ситуацій, до яких з різних причин залучається особистість. Також важливо відзначити, що в повсякденному житті людини існують дії, види діяльності, які соціумом визнані як небезпечні і особистість, стикаючись з ними, або їх уникає, зважаючи на досвід людства або готова їх прийняти [105; 473].

За визначенням Н.А. Альошиної об'єкт ризику – це предмет або явище, що існують в реальності і мають реальну або потенційну небезпеку для людини і природи [20].

Є.П. Ільїн [156] визначає фактор ризику як умови (обставини), що самі по собі не є безпосередніми джерелами появи небажаних результатів, проте збільшують вірогідність їх виникнення. Залежно від їх імовірності автор виділяє чинники високого, помірного і низького ризиків. Також, Є.П. Ільїн розглядає зовнішні та внутрішні фактори ризику. До зовнішніх він відносить природні і техногенні чинники; до внутрішніх – психофізіологічні особливості людини, які приводять до якогось несприятливого результату, слабку підготовленість людини до здійснення якої-небудь діяльності, асоціальну спрямованість особистості та інше.

Наявність суб'єктивних й об'єктивних детермінант ризику дають підставу розглядати з цієї позиції і його фактори. Зміст терміну «об'єктивні фактори ризику» може розглядатись як неможливість з боку суб'єкта вплинути і змінити зовнішні несприятливі обставини, що виникають незалежно від нього. Іншими словами об'єктивні фактори ризику є функціями явищ, які не залежать від волі людини та пов'язані з несприятливими особливостями ситуацій і природних умов її здійснення. Суб'єктивність стосовно ризику, небезпеки, несприятливих ситуацій можна тлумачити як будь-якого роду помилкові дії, що безпосередньо залежать від самого суб'єкта. Отже, суб'єктивні фактори ризику

є функціями помилкових рішень і дій суб'єкта в небезпечній, несприятливій ситуації [156].

Під «групою ризику» розуміють групу людей, яка знаходиться в небезпеці, що визначається одним чи декількома факторами. Крім особливостей діяльності людини ризик передбачає наявність умов, які негативно впливають на її життєві можливості. В таких умовах проявляється здатність чи нездатність людини протистояти негативним впливам (факторам ризику) [153; 156].

При аналізі факторів ризику (незалежно від сфери їх впливу) виділяють інший конструкт феномену – зона ризику [324; 456; 457]. Використовувати саме цей термін доцільно, коли даний конструкт отожднюється з поняттям міри (рівня) ризику [258]. В іншому випадку, конструкт «зона ризику» не зовсім коректно використовувати в рамках вивчення ризику як психологічного феномена, оскільки він є віддзеркаленням лише об'єктивної (соціальної) сторони (ситуації). Тут можна говорити про зону небезпеки і лише усвідомивши, і прийнявши рішення в ній діяти, суб'єкт ризикує. Також в літературі виділяють конструкт «джерела ризику» – умови внутрішнього і зовнішнього середовища. Даний конструкт коректно вивчати в тих випадках, коли мова заходить про фінансові інвестиції та реальні можливості збитків.

Для обґрунтованого структурування феномену ризику доцільно пригадати постулати ризику В.В. Откидач та М.А. Рогова [312; 313; 358]:

Постулат 1. Ризик пов'язаний з оцінками (очікуваннями) і рішеннями суб'єкта і не існує окремо від них. З цього постулату випливає, що ставлення до ризику є суб'єктивним і залежить від соціальних установок. Власне зовнішній світ не знає ніякого ризику, бо йому невідомі ні відмінності, ні очікування, ні оцінки, ні ймовірності – хіба що власні результати спостережень системи навколишнього світі інших систем [257; 358].

Постулат 2. Ризик відображає рішення, за допомогою яких поєднується час (хоча майбутнє не може бути знаним достатньою мірою).

Етимологія поняття «ризик» – це не тільки лінгвістичне пояснення первинного, істинного походження ризику, але і його історія розвитку. На необхідність історичного погляду в розгляді поняття ризику звертає увагу і І.Т. Балабанов [36], який вважає, що «ризик» як історична категорія, виник на нижній стадії цивілізації, коли в людини тільки зародилося почуття страху перед небезпекою і смертю. З цього випливає, що «ризик» – як історична категорія, є складним, проте необхідним для людства поняттям. Деякі автори наводять спрощене тлумачення лінгвістичного джерела походження ризику. Вони вважають, що слово «ризик» означає «приймати рішення». Результат цього рішення невідомий, тому є небезпечним. Історія слова «ризик» вказує, перш за все, на те, що домагання раціональності репрезентуються в усе більш сумнівному ставленні до часу, що мова йде про рішення, за до-

помогою яких зв'язується час, хоча майбутнє не може бути відомим достатньою мірою, навіть те майбутнє, яке твориться рішеннями самих людей [257; 358].

Постулат 3. Вільної від небезпеки поведінки не існує. У науковій літературі, при визначенні «ризик», зазвичай відштовхуються від базового поняття «небезпека». Небезпека означає об'єктивно існуючу можливість негативного впливу на даний об'єкт, що може принести будь-які збитки, шкоду. У свою чергу, поняття шкоди, як правило, пов'язується з погіршенням стану і навіть загибеллю або руйнуванням об'єкту, порушенням нормального режиму його функціонування, розвитку та іншими наслідками, що характеризуються певним рівнем втрат [358; 535].

Постулат 4. Слід розрізняти ризик і його вимірювання. Навіть в базових працях проблема ніколи не досягається належним чином. Часто поняття ризик визначається як міра; але проблеми вимірювання – це проблеми конвенційні, у всякому разі, ризик вимірювання – це не що інше, як те, що вимірюється як ризик [358].

Таким чином, виходячи з визначених постулатів слід зазначити, що за думкою цих дослідників ризик має суто суб'єктивну природу.

Цю систему постулатів доповнює аксіоматичний апарат ризику В.П. Буянова [66]. Автор описує ризик через систему трьох аксіом. Перша аксіома – аксіома про всеосяжність, яка стверджує, що немає безризикових видів діяльності. Це, в свою чергу, пов'язується з наявністю суб'єкта. Однак там, де є суб'єкт, має місце невизначеність, а невизначеність актуалізує ризик з його непередбачуваними наслідками: випадковістю, біфуркаціями, перехідними періодами і, навіть, кризами та катастрофами. Друга аксіома – аксіома прийнятності. Функціонуючи, кожна інтелектуальна система оцінює величину ризику, виходячи зі своїх внутрішніх критеріїв, а також установок, що обумовлені зовнішнім середовищем, встановлюючи для себе пороги прийнятності ризику для кожної ситуації і формуючи відповідну поведінку. Третя аксіома – аксіома неповторюваності, коли будь-яке поле ризику змінюється в часі, не повторюючись навіть для схожих ситуацій і еквівалентних систем незалежно від міри їх ідентичності.

Структурування феномену ризику з урахуванням його об'єктивних та суб'єктивних характеристик є доцільним в рамках ситуаційного підходу. Такий підхід дає можливість стати над еклектичністю об'єднання суб'єктивних та об'єктивних характеристик ризику. Саме ситуація є системоутворювальним чинником психологічної структури ризику. У межах ситуаційного підходу до розуміння природи ризику визначаються такі його істотні ознаки:

– по-перше, ризик як психологічний феномен є обумовленим процесом суб'єктивної оцінки особистістю об'єктивної небезпеки та не-

визначеності, яка пов'язана з дефіцитом інформації про наслідки ризику та ймовірністю успіху чи невдачі в наслідок ризикової поведінки;

– по-друге, суб'єктивна оцінка ситуації небезпеки та невизначеності залежить від соціокультурного образу ризику (ставлення до ризику у суспільстві, обумовлене соціокультурними стереотипами; ати-туди щодо ризикової поведінки; соціальна оцінка особистості, яка ризикує; прийняті в суспільстві моделі поведінки у ситуації ризику); від соціально-психологічних чинників (вплив інших на ситуацію ризику; міра взаємодії з іншими у ситуації ризику, соціально-психологічний статус у стосунках; наявність зовнішнього спостереження у ситуації ризику; вплив соціально-психологічних ефектів – зараження, навіювання, переконання, наслідування); від особистісних чинників (індивідуальних уявлень про ризик, ситуації ризику, їх категоризації та ставлення, стійких когнітивних стратегій, особистісно значущих потреб, мотивів, смислів, паттернів поведінки, актуалізації різних психоемоційних станів, досвіду участі та оцінювання ситуації ризику);

– по-третє, суб'єктивна оцінка особистістю ситуації небезпеки та невизначеності характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості, з урахуванням особливостей розгортання ситуації;

– по-четверте, суб'єктивна оцінка особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формує ставлення до ситуації як до ситуації ризику, яке обумовлює специфіку розгортання поведінки ризику.

Актуальне для сучасної психологічної науки повернення від механістичних моделей поведінки, в яких особистість розглядалася як щось ізольоване від соціуму і середовища проживання, до моделей динамічних, які максимально враховують ситуаційні особливості діяльності [25; 26; 143], передбачає розгляд місця і ролі ризикової ситуації у здійсненні особистістю ризикових вчинків.

С.Д. Максименко вказує, що: «...по-перше, психічне відображення має активний характер, пов'язаний з пошуком і відбором адекватних умов середовища способів дій. По-друге, психічне відображення має випереджувальний характер, забезпечує функцію передбачення в діяльності та поведінці» [264, с. 2-3]. Якщо у В.І. Вернадського психічна діяльність людини є чинником формування середовища, то у С.Д. Максименка психічне є фактором, що впливає на формування ситуації, в якій психічне і проявляє себе в зовнішньому світі [263]. Іншими словами, особистість творить себе, активно беручи участь у формуванні необхідних для цього ситуацій.

Л.Ф. Бурлачук та О.Ю. Коржова [65] описують ситуацію як результат активної взаємодії особистості та середовища, виділяючи об'єктивні та суб'єктивні характеристики ситуації, що об'єднуються в діяльності суб'єкта. Отже, оцінка, визначення ситуації здійснюються за допомогою індивідуальної категоризації, надання значення, особистіс-

ного смислу об'єктивним характеристикам ситуації [65; 65; 246; 287; 440; 471]. Таким чином, ситуація виступає як когнітивний конструкт особистості, що описує сприймання та впорядкування об'єктивної реальності у картині світу людини.

На думку А.Ф. Когана [184], ситуаційний феномен є психофізичною структурою, що породжується групою набутих навичок і не зводиться до їх механічного об'єднання. Ситуаційний феномен знаходиться в розпорядженні особистості в латентному стані до того часу, поки особистість не потрапить в умови, для яких даний феномен є релевантним [572]. Актуалізація ситуаційного феномену відбувається на рівні свідомості. Винятком є випадки, в яких ситуація, відповідна даному феномену, є елементом більш загальної, найчастіше критичної, ситуації. Наприклад, в ситуації поїздки в магазин ситуаційний феномен «водій-автомобіль» актуалізується свідомістю, а при ситуації стихійного лиха людина може не усвідомлювати, яким чином він опинився за кермом [184; 491].

У ситуаційному підході до пояснення поведінки (Г. Олпорт, В. Мішель, К. Боуерс, М. Арнольд, Р. Лазарус) об'єктивна ситуація активізує відповідну особистісну диспозицію, форму звичної готовності, актуалізації психічних процесів та станів, що обумовлюють поведінку. Попередній досвід людини, який пов'язаний із умовами та конкретними рисами ситуації, визначає індивідуальний зміст її стимулів. Отже, ситуація є функцією особистості у тому сенсі, у якому поведінка особистості є функцією ситуації [260].

Однак Л. Росс і Р. Нісбетт [365] переконані, що важко, а найчастіше неможливо, передбачити поведінку людини в конкретній новій ситуації на підставі спостережень за її діями в інших ситуаціях або на підставі знань про її риси особистості. Автори показують, що, з погляду на кореляції, які були отримані в жорстко контрольованих наукових дослідженнях, диспозиційні, тобто ті що базуються на властивостях особистості, прогнози поведінки конкретної людини в конкретній новій ситуації є малоефективними. Отже, з результатів емпіричних досліджень маємо, що узгодженість поведінки людини в різних ситуаціях є дуже низькою. Так, суб'єкт, який перебуває в небезпечній ситуації, і прийняв рішення діяти в ній, тим самим погодився на ризик, вимагає не тимчасового і часткового поліпшення існуючих умов, а повне перетворення ситуації. Подальший розвиток ситуації ставить нові проблеми і черговий ризик стає неминучим. В кінцевому результаті, ризик «уникає» долі завершеності, остаточного результату. Він залишається в сфері людської діяльності як певний «спосіб» здійснення перетворень [365].

Феномен оцінки міри невизначеності ситуації постає ключовим елементом у когнітивній теорії емоцій М. Арнольда, яку експериментально обґрунтував Р. Лазарус [235; 236]. Схематична модель процесу когнітивної оцінки ситуації наступна: за станом сприймання ситуації

відбувається оцінка її можливих наслідків, оцінка набуває форми емоційного ставлення, як поведінкової тенденції домагання чи уникнення. Емоційне ставлення супроводжують фізіологічні реакції, що визначають інтенсивність та вираженість емоцій. Останнім елементом у послідовності стає дія домагання чи уникнення [260, с. 78]. Зумовлені тенденцією до дії, емоції організовують процес подальшого сприймання та оцінки, які, в свою чергу, мають тенденцію до сталості та генералізації, тобто ситуація, яка була певним чином оцінена та відреагована, викликає ту ж саму оцінку та емоції в усіх подібних ситуаціях [155].

За думкою А.І. Петимко і В.Л. Зверева ситуація ризику включає наступні компоненти: зовнішні умови; особистісні; поведінкові. Сукупність цих компонентів утворює об'єктивно-суб'єктивний психологічний феномен «людина в ситуації» [320].

Не викликає заперечень те, що поняття «ризик» також пов'язують з низкою уявлень про ситуацію, яка ще не наступила, про вірогідність завершення ситуації, або про не благополучність її завершення ситуації [185]. Ризик, таким чином, репрезентує прогностичну оцінку вірогідності неблагополучного завершення розвитку ситуації. Ризик – це не описова (атрибутивна) характеристика ситуації, а аксіологічна категорія, яка нерозривно пов'язана з діями людини, її оцінкою – «оцінкою для себе» [200, с. 23]. Однак, в цьому випадку всі ситуації ризику можуть розглядатись як ситуації прийняття рішень суб'єктом в умовах невизначеності. Для більш точного визначення ризику (ситуації ризику) необхідно, перш за все, здійснити порівняння останнього з поняттям небезпеки (небезпечної ситуації).

М.О. Котик [209] описує небезпечні ситуації як ситуації – які відображають зовнішній вплив і викликають пошкодження «суб'єктно-організмичної цілісності суб'єкту» [209, с. 125]. Потрібно відмітити, що по-перше, вірогідність пошкоджень в небезпечних ситуаціях оцінюється достатньо високо. А вся психологія безпеки зводиться до пошуку факторів та умов, при яких вірогідність небажаного фіналу зменшується. По-друге, характеристика «небезпека» означає об'єктивну оцінку ситуації, в якій виявляється суб'єкт незалежно від того, чи буде він в ній діяти чи ні. Небезпека, таким чином, рівнозначна загрозі пошкоджень, яка зумовлена самою ситуацією і дією суб'єкта, які спрямовані на їх запобігання або зменшення. Психологічно інший зміст мають ситуації, в яких джерелом небезпеки є дії самого суб'єкту. Небезпека в цьому випадку повинна розумітися ширше – як руйнування намірів, планів, очікувань та інше.

У зв'язку з цим доцільно всі ситуації, які потенційно можуть негативно завершуватися, розділити на два класи: перший – небезпечні ситуації, завершення яких може бути неблагополучним для суб'єкта, але безпосередньо не залежить від нього і не визначається його актуальними діями; другий – ситуації ризику, завершення яких безпосеред-

ньо залежить від дій людини, визначається її рішенням і актуальними діями. При такому розподілі всі ситуації, де діють природні сили, можуть бути небезпечними, якщо є підстава для прогнозування неблагополучних або катастрофічних наслідків (наприклад, паводок, розрив нафтопроводу). Ситуації можливого настання екологічних катастроф внаслідок природних або техногенних процесів, які розвиваються не залежно від діяльності людей, не слід визначати як ризиковані. Ситуації ризику виникають тільки тоді, коли з'являється суб'єкт, який діє в цій ситуації [45]. При цьому потрібно відмітити, що ситуація ризику може бути небезпечною, якщо суб'єкту необхідно в ній діяти. Проте, небезпечна ситуація не обов'язково є ризикованою. Ризик в його об'єктивному вигляді ще не є пов'язаним з небезпекою. Для різних суб'єктів, діючих в одних і тих же умовах, ситуація може бути різною – ризикованою для одного і неризикованою для іншого. Ризик в цьому випадку може бути визначеним як можливість не отримати бажаний результат в актуальній діяльності.

Важливо відзначити, що ризик є ситуативним явищем і починається він з розуміння усвідомлення небезпеки конкретним суб'єктом [452]. Розуміння – універсальна операція мислення, яка полягає в оцінці об'єкта (тексту, поведінки, явища природи) на основі деякого зразку, стандарту, норми, принципу і т.п. Розуміння передбачає засвоєння нового змісту і включення його в систему усталених ідей і уявлень [196; 327; 372].

В. Синглетон та Дж. Ховден [570] вважають, що «сприймання ризику» є некоректним поняттям, тому що воно означає, що існує певний ризик як зовнішній фактор, а насправді має місце лише суб'єктивне відчуття ризику.

Важливо відзначити дві важливі складові, що впливають на ставлення до ризику: фактор страху (наскільки ми боїмося потенційного результату) і фактор контролю (міра володіння ситуацією). Наприклад, страх аварії є більшим у пасажир порівняно з водієм, навіть якщо пасажир знає, що водій є досвідченим професіоналом. Таке явище пояснюється неможливістю контролювати ситуацію [156].

Ставлення до ризику у суспільстві характеризується амбівалентністю. Ризик, з одного боку, орієнтований на отримання суспільно значущих результатів неординарними, новими способами в умовах невизначеності і ситуації неминучого вибору [483; 485]. У такий спосіб він дозволяє долати консерватизм, догматизм, відсталість, психологічні бар'єри, що перешкоджають впровадженню нових, перспективних видів діяльності, стереотипи, які виступають гальмом громадського розвитку, і забезпечувати здійснення ініціатив, новаторських ідей, соціальних експериментів, спрямованих на досягнення успіху. З іншого боку, ризик веде до авантюризму, волюнтаризму, суб'єктивізму, гальмування соціального прогресу, до тих або інших соціально-економічних і моральних витрат [23, с. 20-21].

Ставлення до ризику у суспільстві пов'язане з домінуючими сприйманням, «семантичним образом» ризику. О. Ренном було виділено типологію основних семантичних образів ризику в суспільній свідомості [353]. До того ж кожному з виділених типів відповідає міфологічна метафора.

1). Ризик як неминуча загроза. Метафорою цього типу є «дамоклів меч». Цей тип ризику проявляється як випадкова загроза, що може викликати непередбачувані та неусувні наслідки. Даний тип ризику пов'язаний із почуттям страху та прагненням його уникнути. Прикладом такого типу ризику є техногенні катастрофи.

2). Ризик як повільна невидима загроза для здоров'я та благополуччя. Метафорично цей тип названий О. Ренн назвав «скринькою Пандори». Оскільки наслідки такого ризику віддалені в часі та не мають одночасного широкого масштабу, їх усвідомлення обумовлено мірою довіри до інформації про ризик та її джерел. Типовим прикладом цього типу ризику є харчові добавки.

3). Ризик як співвідношення «витрати-винагороди» (метафора «ваги Афіни»). Цей тип ризику розглядається на основі фінансових доходів та збитків, в контексті заключення парі, азартної гри, страхування.

4). Ризик як прагнення гострих відчуттів. Метафорою цього типу є «образ Геркулеса». Даний тип ризику пов'язаний із прагненням відчувати стан ризику, добровільністю, наявністю особистого контролю щодо міри ризику. Прикладами цього типу ризику є усі різновиди дозвілля, які передбачають подолання небезпечних ситуацій [353].

Також, коли мова йде про ризик, використовують конструкти *«сприймання ризику»* та *«оцінка ризику»*. Відносно ризику не є коректним говорити про *«сприймання ризику»*, оскільки сприймання – це формування суб'єктивної думки щодо предметів, явищ на основі інформації, яка отримується за допомогою органів відчуттів. А ризик не можливо сприйняти органами відчуттів, оскільки він (ризик) – це продукт розумової діяльності. Ми лише можемо говорити про індивідуальне сприймання ситуації ризику. Результатом сприймання ситуації (побудови її образу) та її інтерпретації (пояснення) стає суб'єктивне визначення ситуації [27; с. 34]. У. Томас та В. Знанецький визначили, що для розуміння та прогнозування поведінки людини індивідуальне сприймання, образ ситуації є важливішими ніж об'єктивні соціальні факти, що описують реальність. Загальний аналіз ситуації за У. Томасом повинен відповідати двом аспектам – об'єктивним характеристикам та суб'єктивним особистісним образам. Результатом розвитку цієї ідеї стало формулювання теореми У. Томаса: «Якщо ситуація визначається особистістю як реальна, вона стає реальною за своїми наслідками» [цит. за 110, с. 167-168]. Класичним зразком реалізації теореми У. Томаса є феномен «пророцтво, що самоздійснюється» [цит. за 110, с. 168-171]. Застосування цієї теореми в контексті дослідження

ризиком особистості означає, що якщо людина визначила ситуацію, як ризикову, вона стає ризиковою тому, що в своїх діях людина реалізує ризикову стратегію поведінки.

В.І. Зубков пропонує розглядати «ставлення до ризику», яке є суб'єктивним феноменом, яке містить зміст ризикованої поведінки і яке пов'язане з поняттями «усвідомлення ризику», «сприймання ризику», «оцінка ризику», «готовність до ризику», «прийняття ризику», «прагнення ризикувати», «схильність до ризику» [148, с. 6]. У роботах Л. Хуанг робляться спроби сформулювати теорію очікуваного ризику [187]. Д. Левілон описує прийняття ризику в контексті психометричної та нейропсихологічної парадигм [549].

Дослідження П. Словіка і співавторів вказують на те, як людина сприймає фактичний ризик, зокрема проблему щодо вірогідності різних причин смерті [546; 575; 576; 577; 578; 579; 580; 581; 582]. У багатьох випадках існують великі розбіжності між дійсною частотою причин смерті, і частотою, названою випробовуваними. Чинники цих розбіжностей найкраще пояснює гіпотеза доступності інформації. Згідно цієї гіпотези, люди переоцінюють ризик тих подій, про які частіше повідомляється в засобах масової інформації, або які обговорюють у приватному житті. Тому можна зробити умовивід, що обмін інформацією, її дефіцит, низька якість, тобто слабкий рівень комунікації, призводять до рішень, що підвищують вірогідність прийняття ризикованих дій [394; 578].

У працях П. Словіка і С. Ліхтенштейна [580] показано, що спосіб сприймання ситуації з ризиком залежить не лише від доступності інформації, але й від методу її трансляції. Автори дійшли висновку, що людина може недооцінювати ризик, якщо дані про нього викладені складною статистичною мовою. Водночас, люди переоцінюють величину ризику, якщо наводяться приклади окремих подій. За допомогою відповідних методів передачі інформації можна істотно впливати на те, як люди сприймають ризиковану ситуацію. Також істотним чинником, що впливає на оцінку ризику є величина відтермінування. Чим довшим є час відтермінування, тим нижчою є оцінка ризику.

В загальному вигляді дослідження ситуацій ризику спрямовані на оцінку вірогідності погіршення начального стану або отримання негативного результату. За думкою Є.П. Ільїна [156] кількісна міра врахованої ймовірності появи тієї чи іншої події в ризикованій ситуації визначається як міра ризику. Класичне статистичне визначення ризику базується на стандартному відхиленні від середнього. Усі ситуації, що не співпадають із середньостатистичними вважаються ризикованими тим більшою мірою, чим більшим є відхилення від середньостатистичної величини. Проте, як наголошує Є.П. Ільїн, в реальності статистичні методи не приносять очікуваного ефекту, якщо не враховуються суб'єктивні чинники. Різні люди оцінюють міру ризику однієї і тієї ж си-

туації абсолютно по-різному. Звідси і виникає психологічна проблема суб'єктивної оцінки міри ризику, прийняття його або неприйняття й інші подібні питання.

Спираючись на дослідження Ю. Козелецького [187] та П. Словіка [394; 578], де було проаналізовано основні види систематичних помилок, що допускаються при оцінці ймовірності ризику, Є.П. Ільїн класифікує ці помилки наступним чином [156, с. 19-20]:

- ефект «репрезентативності». Люди часто переоцінюють надійність малих вибірок, вважаючи, що їх властивості є характерними для усієї сукупності. Тобто, характеристики, що приманні малій вибірці екстраполюються на генеральну сукупність;

- ефект «наочності». Вірогідність тієї чи іншої події часто прогнозується на основі того, як часто люди стикалися з ними у минулому, до того ж подія розцінюється як імовірна, якщо людина може легко її уявити, згадати аналогічні приклади. Це веде до переоцінки вірогідності яскравих подій, що гарно запам'ятовуються, і недооцінки інших;

- ефект «егоцентризму». Помічено, що люди при оцінці вірогідності недостатньою мірою враховують апріорну інформацію і використовують переважно власний досвід. Апріорна інформація ігнорується та вважається ненадійною.

- ефект «консерватизму». Відомо, що людина неохоче змінює власні усталені уявлення, про ймовірність тих або інших подій під впливом нової інформації. Якщо нова інформація не узгоджується зі сталими уявленнями, людина схильна вважати її випадковою і ненадійною.

- ефект «якоря». Значний вплив на оцінки людей чинять точки відліку. Коли в експериментах люди отримували різні показники ймовірності події в якості першого наближення, а згодом їх просили скоректувати ці значення, то відповіді випробовуваних істотно відрізнялися один від одного і тяжіли до точок відліку.

- ефект «краю». Дослідження показали, що людина, як правило, недооцінює можливість імовірних подій і переоцінює вірогідність [526]. Одночасно існує гіпотеза, що людина не сприймає вірогідність несприятливого результату, якщо вона складає один шанс з мільйону.

- ефект «Монте-Карло». При оцінці вірогідності двох послідовних незалежних подій люди прагнуть встановити між ними зв'язок. Так, багато гравців в рулетку вважають, що після серії програшів вірогідність виграшу зростає [187; 281; 589].

Узагальнюючи результати вищеописаних досліджень, відмітимо, що вони дають лише часткове уявлення про те, як люди формують суб'єктивне уявлення про ситуації ризику. Водночас, і процес сприймання ризикованих ситуацій залишається не розкритим.

Із викладеного вище матеріалу, можна зробити висновок, що поняття «ризик» нерозривно пов'язане з уявленням (оцінкою) суб'єкта

про ситуацію та може бути визначено як її характеристика. Характеристика дії як ризикованої не атрибутивна, а оцінна. Використовуючи різні критерії та шкали (зовнішні оцінки чи власне діючого суб'єкта) можна оцінити дії як корисні або шкідливі, успішні або неуспішні.

Ситуаційний підхід до ризику передбачає виділення наступних стадій ризикової поведінки:

- наявність об'єктивної ситуації, яка має потенціал небезпеки або невизначеності;
- суб'єктивна оцінка (визначення) ситуації, тобто побудова образу ситуації та її інтерпретація (пояснення);
- на підставі суб'єктивної оцінки ситуації формується емоційне ставлення до ситуації ризику;
- суб'єктивна оцінка та емоційне ставлення до ситуації ризику обумовлюють відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, який є суб'єктивно пов'язаним з ситуаціями такого типу;
- реалізація ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (або цілісні стратегії ризикової поведінки).

Отже, розгляд ризику з позиції оцінки особистістю небезпеки та невизначеності неможливий поза аналізом ситуацій ризику, тобто конкретних ситуацій небезпеки та невизначеності, які у психологічних дослідженнях описуються поняттями «ситуація ризику», «ситуація невизначеності», «критична», «кризова», «конфліктна ситуація», «важка життєва ситуація», «екстремальна ситуація» [65; 65; 84; 225; 225; 260; 267; 343; 344; 365; 420].

Так, В.В. Черкасов [457] розглядає ситуацію ризику, яку розуміє як різновид невизначеності, коли настання подій ймовірне і може бути визначеним. Д.В. Колесов і В.А. Пономаренко [190] розглядають ризикову ситуацію як ситуацію невизначеності, в якій проявляються ризиковані дії індивіда в умовах невизначеності. Якщо індивід визнає ризик і сам його обирає – він ризикує; якщо він опинився в ризикованій ситуації проти своєї волі – він є залученим до цієї ситуації.

Ризикова ситуація, на думку Ч. Влека [593], є багаторівневою структурою: для різних суб'єктів, що діють в одних і тих же умовах, ситуація може уявлятися різною: ризиковою для одного і не ризиковою – для іншого.

На думку Г.М. Солнцевой і Т.В. Корнілової [406], ризикова ситуація є різновидом невизначеної, всі джерела якої є суб'єктивними, до того ж основні з них зумовлюються можливостями і обмеженнями людини у сприйманні, оцінці та аналізі ситуації, що в подальшому впливає на прийняття нею рішень та здійснення дій.

При дослідженні ризику використовується й поняття «умови ризику» [179; 322; 323; 324; 325]. Вважаємо, що це словосполучення суперечить суб'єктивним характеристикам даного феномена, оскільки су-

б'єкт безпосередньо знаходиться в небезпечних умовах чи в екстремальних ситуаціях і, лише усвідомивши їх, здійснює ризикований вчинок. Екстремальні умови створюються різними факторами, зумовленими конкретними особливостями зовнішнього середовища, характером виконуваної діяльності, властивостями інформації про ризик. Кожен з цих факторів чинить свій, специфічний вплив на поведінку людини [396, с. 28].

Категорія складної ситуації подана у дослідженнях О.П. Макаревич, яка дає наступне визначення: «складна ситуація – це ситуація, яка характеризується певною взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають здатності особистості здолати її» [260, с. 78]. Основними складовими елементами складної ситуації авторка називає зовнішній та внутрішній чинники. До зовнішнього об'єктивного чинника відносяться обмеженість в тривалості подолання ситуації, сукупність перешкод, зокрема, соціального оточення, небезпека та ризик, швидкоплинність (зміни) обставин, невизначеність ситуації, можливість позитивних змін, відсутність підтримки. Внутрішній чинник репрезентується психологічним та соціально-психологічним рівнями. Психологічний рівень внутрішнього чиннику характеризується усвідомленням власного безсилля для подолання складної ситуації, усвідомленням ризику та невизначеності ситуації, боротьбою мотивів між бажаним та можливим, боротьбою з «самим собою», усвідомленням перебування у стресовій ситуації, психічною перевантаженістю, негативними психічними станами, що пов'язані з неготовністю до подолання ситуації. Соціально-психологічний рівень внутрішнього чиннику характеризується прийняттям та опрацюванням великої кількості інформації, наявністю досвіду дій у подоланні складної ситуації, усвідомленням вчиненого та відповідальністю за результат, обмеженістю можливостей і засобів подолання, власною спроможністю термінового прийняття рішення [260, с. 79-83].

Уточнюючи поняття «складної життєвої ситуації» В.В. Черкасов зазначає, що це «ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність людини, яку вона не може подолати самостійно та потребує соціальної допомоги» [457, с. 298]. Найчастіше саме складні життєві ситуації стимулюють появи у людини девіантних форм поведінки, що відображають її реагування на зміну умов, життя.

Останнім часом поняття «екстремальна ситуація» істотно розширило свої рамки, що обумовлено зміною критеріальних підходів до класифікації ситуацій, переходом від факторів зовнішнього уявлення про ситуацію до вивчення особливостей її перцепції та інтерпретації [110; 142; 155; 160; 169; 281; 365; 440 та ін.] Це дозволяє в якості екстремальних розглядати ситуації сильного стресу в повсякденному житті й в професійній діяльності, граничного напруження в спорті тощо [373].

Екстремальні ситуації – це найбільш складні небезпечні ситуації, коли збігаються декілька несприятливих для людини умов і шкідливих

факторів і які, зазвичай, вимагають для захисту життя і здоров'я людини напруження всіх її фізичних і духовних сил. Надзвичайні ситуації – це великомасштабні небезпечні і екстремальні ситуації з залученням великої кількості людей, а також із загрозою настання важких наслідків [170; 267].

Найбільш вдала, на нашу думку, класифіковано у дослідженнях В.О. Олефіра та С.О. Склярова підходи до тлумачення екстремальних ситуацій та їх складових [308, с. 30-32].

1. Стимульний підхід (В.Л. Маріщук, В.П. Євдокимов, А.Г. Маклаков, І.Р. Малкіна-Пих). Екстремальна ситуація розглядається як сукупність зовнішніх умов життєдіяльності людини. У якості характеристик екстремальної ситуації визначаються середовищні умови загроз та небезпеки. Таким чином, в цьому підході ототожнюються екстремальна ситуація та екстремальні умови.

2. Реактивний підхід (Ц.П. Короленко, В.І. Лебедєв). Екстремальна ситуація описується з точки зору реакцій індивіда на екстремальні умови, що приводять його до персонального порогу адаптації.

3. Персоналістичний підхід, де екстремальність ситуації визначається особистісним суб'єктивним сприйманням, переживанням, інтерпретацією подій.

4. Інтерактивний підхід, який розглядає екстремальність як функцію змінних оточення та індивіда.

5. Транзактний підхід описує екстремальність ситуації як результат взаємодії особистості та середовища, диференціюючи об'єктивні та суб'єктивні характеристики ситуації, що об'єднуються у діяльності суб'єкта.

6. Транзитний підхід (М.Ш. Магомед-Емінов). Екстремальність визначається як функція взаємодії особистості та оточення за допомогою діяльності у рамках сенсу [308, с. 30-32].

Ризик є рушійною силою для динамічного розвитку особистості (умова прогресу особистості). В даному контексті важливо вивчати феномен «ризик» в психологічному аспекті, досліджувати механізми перебігу ризику, а також важливо навчитися не просто ризикувати і здатності йти на ризик, але саме вмінню ризикувати. Уміння – це володіння, а також здатність самостійно виконувати певну роботу з урахуванням відповідного рівня професійних знань. Їх відсутність чи недостатність призводить до неадекватної оцінки зовнішніх ситуацій, яка в свою чергу, зумовлює невиправданий ризик. Уміння ризикувати (speculating) – вміння комбінувати ініціативність і тверезість розуму, які разом означають готовність віддати перевагу, отримати кращі результати, ніж були. Людина, яка вміє ризикувати, повинна бути готовою ефективно використовувати всі наявні в неї ресурси; готовою до ризику; здатною планувати свої дії (планування не виключає ризику, швидше навпаки гарне планування озброює тих, хто здатний ризикувати) [596].

Однак, на нашу думку, в трактуванні «здатний ризикувати» [19] є деяка невизначеність, так як термін «здатність» використовується стосовно засвоєння діяльності та якості її виконання, в якій позитивний результат заздалегідь визначений, що не можна сказати про ризик. На нашу думку, найбільш коректно вживати поняття суб'єктивна готовність ризикувати. Таким чином, виходячи за межі власного комфорту і не боячись ризику, не уникаючи його в процесі прийняття ризикованого рішення суб'єкт може ефективно діяти, а також робити більш усвідомлений вибір, що дозволяє мінімізувати ризик.

В даному контексті доцільно виділити дві форми ризику: конструктивну і деструктивну [22; 24]. Деструктивна форма ризику може проявлятися в тому, що прийняття рішення приводить до необґрунтованого ризику веде до волюнтаризму і девіантної поведінки, і тоді ризик виступає як дестабілізуючий чинник, в психофізіологічному статусі особистості (в подальшому може обумовлювати девіантні форми поведінки) [506; 523]. Для профілактики деструктивної форми ризику людина повинна приймати рішення на основі прийнятного ризику, коли складові ризику ретельно аналізуються, розглядаються можливі наслідки його дій, вживаються заходи щодо послаблення завданих ним збитків та забезпечення прийнятного для даного суб'єкта рівня ризику. Конструктивна форма ризику проявляється в тому, що вона виконує роль своєрідного каталізатора і навіть регулятора, який стимулює пошук нових рішень, мобілізує всі захисні сили організму, активність особистості і спрямовує її у майбутнє для реалізації свого творчого потенціалу.

Отже, ризик розглядається як психологічний феномен за умови аналізу цього явища крізь призму ситуаційного підходу. Ключовою системоутворювальною характеристикою його є суб'єктивна оцінка об'єктивної ситуації небезпеки та невизначеності. В цьому контексті характеризуючи психологічні детермінанти суб'єктивної оцінки ризику стає можливим аналіз механізму об'єднання об'єктивних та суб'єктивних сторін цього явища. Такий механізм за своєю природою є суто психологічним. Суб'єктивна сторона ризику обумовлена соціокультурними, соціально-психологічними та особистісними чинниками.

Проблема уточнення психологічних чинників ризику вимагає окремого розгляду.

1.3. Психологічні чинники ризику у поведінці та діяльності

В психологічних дослідженнях ризику можна умовно виділити два полярних підходи до вивчення ризику: особистісний [14; 15; 171; 188; 203; 505; 511; 525; 601 та ін.] та ситуативний [324]. Спочатку активно розвивалися напрямки досліджень, присвячені визначенню стійких індивідуальних особливостей та якостей особистості, що визначають особливості мислення, емоційних реакцій та поведінки, тобто особисті-

сний підхід до ризику. Останнім часом все більшого значення набуває ситуативний підхід. Цілеспрямовано вивчаються зовнішні середовищні фактори, що пов'язані з функціонуванням особистості.

Як стверджує Т.В. Корнилова, перші уявлення про ризикованість, як особистісну якість, подано в роботах Н. Когана та В. Валлаха, які ввели поняття «генеральної готовності до ризику» та вважали, що виявлення цієї властивості є інваріантним стосовно ситуації [203, с. 99-109]. Відповідно такого визначення ризикованість є тотожною як схильності, так і готовності до ризику.

До психологічних концепцій ризикованості, як особистісної властивості також можна віднести і концепцію Р. Кеттела, в якій феномен є складовою до фактору імпульсивності [171; 505]; концепцію М. Цуккермана [601] про біологічну детермінацію прагнення гострих відчуттів, як особистісної риси, що обумовлює ризикову поведінку концепцію; Г. Айзенка [14; 15; 525], в якій готовність до ризику ототожнено зі схильністю до гострих відчуттів, що пов'язано із темпераментом та із імпульсивністю; концепцію С. Кумбса [511; 512; 513; 514], в якій виділено таку індивідуальну якість як «міра припустимого ризику»; концепцію Ю. Козелецького [188], в якій схильність до ризику – це особистісна риса, що детермінована середовищними чинниками та іншими особистісними властивостями, зокрема рівнями тривожності й агресивності.

З позицій ситуативного підходу ризик найчастіше розглядається як ситуативна характеристика діяльності в ситуації невизначеності. Так, у концепції В.А. Петровського [324] ризик подається через взаємозв'язок трьох показників: міри очікуваного неблагополуччя; дії, що може привести до програшу; ситуації вибору між надійними, проте непривабливими та ризиковими, однак привабливими варіантами дій. Отже, поведінка в ситуації ризику виникає на межі взаємодії двох протилежних тенденцій – адаптивних реакцій уникнення та неадаптивних реакцій прагнення небезпеки.

Проведений нами попередній теоретико-методологічний аналіз даної проблеми, дозволяє висунути гіпотезу згідно якої ризик як психологічну реальність необхідно розглядати в межах двох відомих форм активності особистості: поведінки і діяльності.

Детермінантами поведінкової форми активності виступають екстернально-ситуаційні, психофізіологічні і формально-динамічні чинники, а для діяльнісної форми активності провідною є цільова детермінанта (причинно-цільова концепція Д.О. Леонтьєва). Розглядаючи ризик як процес, слід вказати, що він перебуває під впливом ціннісних чинників особистості й різних середовищних/ситуаційних чинників, що регулюють активність адаптацію людини.

Розгляд ризику на поведінковому рівні передбачає аналіз спонтанної активності людини, яка реалізується більшою мірою неусвідомлено, і дії при цьому не піддаються постійній рефлексії.

Останнім часом у психологічній науці виділяється категорія «поведінка ризику» [114; 464]. Поведінка ризику – це така індивідуальна поведінка, яка є складовою поведінкової активності індивіда та імовірно може призводити до негативних наслідків стосовно фізичного, психічного і психологічного благополуччя, матеріального становища та ін.

І.Н. Гуревич із співавторами пропонує наступну систематизацію психологічних підходів до інтерпретації поведінки ризику [114]:

1) Психодинамічна орієнтація. У рамках психодинамічно орієнтованих підходів поведінка ризику визначається як один із різновидів аутодеструктивної поведінки (self - destructive behaviour), та відповідає положенню про існування природженого прагнення до смерті (Танатос). В якості антоніма поняттю Танатос Г.С. Нікіфоров пропонує не Ерос, як це робить класичний фрейдизм, а самозбережувальну поведінку [300]. У даному підході описуючи поведінку ризику, найчастіше, мають на увазі поведінку, пов'язану з проблемами здоров'я.

2) Когнітивно-поведінкова орієнтація. У дослідженнях, що присвячені проблематиці ризику вона є найпопулярнішою. Представники цієї орієнтації вважають, що психічно здорова людина поводить себе «розумно» і, обираючи певний вид поведінки, зважує його можливі результати, враховуючи і ризики.

3) Економетричний підхід. Цей підхід близький до попереднього. Дослідники економетричного підходу вважають, що вибираючи певний вид поведінки, психічно здорова людина робить попередню оцінку майбутніх «витрат» і можливих «вигод». Серед витрат і вигод вони виділяють соціальні, фізичні, фінансові, психологічні й ін. Потенційний ризик виступає предиктором оцінки. Аналіз численних сучасних теоретичних моделей поведінки у сфері здоров'я, сьогодні, показує, що більшість з них зводяться до моделі «витрати-вигоди», безпосередньо витікаючої з теорії поля К. Левіна.

4) Клінічний (психопатологічний) підхід. Він ґрунтується як на тому, що поведінка ризику властива певним патологічним станам психіки, так і на існуванні особливого класу адиктивних станів, пов'язаних з поведінковим ризиком. У межах цього підходу поведінка ризику розглядається як зовнішній прояв хворобливого стану психіки – психопатологічний синдром.

5) Девіантологічний підхід визначає поведінку ризику як відхилення від норми, поведінкову девіацію. Якщо спочатку поведінкова девіація цілком обґрунтовано розглядалася як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками виключно як відхилення від існуючих в суспільстві формальних і неформальних норм, то в останні десятиліття проявляється тенденція розглядати її як прояв особистісної патології. Тоді відмінності між клінічним і девіантологічним підходами стираються.

6) Підхід з позицій теорії соціального наочіння. Ця теорія має на увазі, що будь-яка поведінка, не виключаючи і поведінку ризику, формується в результаті наочіння або шляхом наслідування рольових моделей найближчого соціального оточення. Теорія пояснює трансгенераційну передачу (тобто передачу інформації від покоління до покоління) окремих видів поведінки ризику.

7) Підхід з позицій теорії стресу. Ця теорія на сьогодні пропонує низку як власне психологічних, так і фізіологічних моделей шкідливої дії стресу. Із стресом пов'язують усе різноманіття поведінки ризику. При цьому такі види поведінки виступають і як форма малоадаптаційності («поганої», хворобливої адаптації) до дії стресогенних чинників середовища: біологічного і соціального, та призводячи до розвитку стресової реакції. У моделі стресу Р. Лазаруса спеціальну увагу привернуто до поведінкових ризиків [236]. Антиципація ушкоджувальної дії стресу разом з первинною оцінкою ситуації викликає вторинну оцінку власних можливостей впоратися з шкідливою дією стрес-фактору, яка і породжує генералізовану реакцію стресу. Високий антиципований ризик інтерпретується в рамках цієї моделі як загроза [114].

Важливо відмітити, що опиняючись в ситуаціях ризику, люди можуть по різному реагувати на них. В.І. Панов уточнює, що кожен індивід володіє характерним індивідуальним діапазоном сприймання, розуміння і ставлення до довкілля і самого себе. Одна і та ж ситуація сприйматиметься і суб'єктивно оцінюватиметься по-різному, внаслідок чого екстремальність психологічної ситуації, що викликає критичний за рівнем напруженості психічний стан, для різних індивідів буде різною [315].

Аналізуючи поведінкові реакції у ситуаціях ризику, Г.Т. Береговий із співавторами виділяють адаптивно-захисні реакції; складні інтелектуальні дії пов'язані з оцінкою ситуації та формуванням стратегії поведінки, виробленням нової схеми дій; стохастичні нецеліспрямовані реакції [49].

Згідно з А.А. Деркачем та В.Г. Зазикіним, типологія поведінкових реакцій включає виникнення ступору, зростання нецеліспрямованої активності, підвищення активності, що супроводжується покращенням організованості та ефективності діяльності [118].

На думку В.П. Третьякова [423] у ситуаціях ризику проявляються наступні типи поведінки: напружений (сповільненість, скутість, напруженість та інтенсивність емоційних реакцій; боязкий (домінування страху та інстинкту самозбереження, що виявляється в уникненні від дій); гальмівний (повним гальмування дій); агресивно-безконтрольний (під впливом емоцій особа діє агресивно та безглуздо); прогресивний (діяльність ефективна, загальний тонус підвищений, витрати сил та стомленість невеликі); метушливий (людина не може прийняти рішення та усвідомити пріоритетний напрямок дій); тип, що концентрується на дрібницях, який не бачить мети та займається другорядними діями;

тимчасово загальмований (в перші миттєвості гальмування, а згодом – активна дія у вірному напрямку); помилково прогресивний (активні помилкові дії).

У дослідженні З. Ратаєзар визначено наступні стратегії поведінки у ситуаціях ризику: попереджувальна, атакуюча, захисна та евакуаційна [567].

У нашому розумінні ризик розглядається як ситуаційний феномен, що поєднує суб'єктивні та об'єктивні характеристики, оскільки є віддзеркаленням поглядів того, хто приймає рішення. Людина в різних сферах діяльності часто стикається з ситуаціями, що характеризуються наявністю двох умов: завдання, яке необхідно виконати, і стандарт якості виконання цього завдання. Такі ситуації називаються ситуаціями досягнення.

По відношенню до небезпеки і за формою поведінки в складних ситуаціях Ю. Козелецький умовно розділяє людей на два основних типи: «тип сміливця» і «обережна людина». Перший тип часто ризикує з розрахунку на щасливу випадковість. Такі люди, домагаючись здійснення мети, прагнуть до досягнення успіху ціною дуже великих зусиль. Для другого типу – головне уникнути невдачі при досягненні різних цілей. Така людина спрямовує свої зусилля в основному на те, щоб ухилитися від усього, що пов'язане з ризиком. Однак, треба мати на увазі, що ставлення до ризику у людей першого і другого типів в різних ситуаціях може бути неоднаковою. Наприклад, в залежності від структури навколишнього середовища один і той же індивід може або уникати ризику, або прагнути до нього. В цілому, в ситуаціях досягнення в діяльності особистості виявляються дві протилежні тенденції: прагнення досягти успіху і прагнення уникнути невдачі [187].

Аналізуючи чинники, що визначають поведінку у ситуаціях ризику, Г.М. Солнцева та Т.В. Корнілова виокремлюють їх наступні групи: індивідуальні особливості, характер завдання (ситуації), ситуаційні та міжгрупові впливи [406].

В [115;115; 507 та ін.] також описується *психофізіологічна детермінація ризику* у поведінці та діяльності. Розглядаючи феноменологію ризику з точки зору психофізіологічного підходу необхідно відмітити, що схильність до пошуку гострих відчуттів має інстинктивно-рефлекторний характер, який реалізується певними нейрофізіологічними механізмами і інтеграційною діяльністю психофункціональних систем мозку. Іншими словами, важливо враховувати нейробіологічну природу схильності до пошуку гострих відчуттів, в реалізації якої провідна роль належить генетично-детермінованим формам адаптивної поведінки, зокрема таким інстинктивним реакціям як голод, спрага, статевий потяг, уникнення болю, інстинкти новизни і самозбереження. Зрозуміло, що адаптивні форми поведінки є основою життєдіяльності людини, проте після того, як потреби виживання і комфорту особистістю

буде задоволено психологічно значущими для неї стануть ті спонукання, які зачіпають емоційний компонент її психофізіологічного стану.

Дослідження ризику на психофізіологічному рівні передбачає аналіз патерну «індивідуально-специфічної реактивності» (ICR). ICR, в умовах дії інформаційних сигналів об'єктивного світу, проявляється у вигляді таких ризикованих форм поведінки як схильність до ризику, прагнення до ризику, авантюризм, азарт, волюнтаризм [180]. Індивідуальна реактивність суб'єкта обумовлена спадковими і середовищними чинниками. При цьому значна роль відводиться також умовам зовнішнього середовища, в яких індивід розвивається і взаємодіє на усіх етапах онтогенезу. Ранній дитячий вік характеризується простими формами реагування на дію зовнішньої стимуляції, що обумовлено недосконалістю механізмів нейро-імуно-ендокринної регуляції, несформованістю оптимальної взаємодії психофункціональних систем мозку. Складніша і в більшості випадків адекватніша індивідуальна реактивність спостерігається в зрілому віці, але вона може поступово знижуватися до старості. Патерн ICR також залежить від статевих відмінностей і гендерних особливостей, модулюється нейроендокринними механізмами [115].

В якості індивідуально-типологічної особистісної особливості, яка обумовлює небезпечну поведінку суб'єкта М. Цуккерман виділяє схильність до пошуку гострих відчуттів. Схильність до пошуку гострих відчуттів можна охарактеризувати так: індивід, що прагне ризикувати в одній ситуації, прагнучиме ризикувати й в інших ситуаціях [601; 603; 604].

Психофізіологічними корелятами схильності до пошуку гострих відчуттів виступають основні первинні властивості нервової системи (збудливість, сила, лабільність, динамічність), генетично детерміновані особливості темпераменту і низка ще чітко не встановлених психологічних особливостей особистості (імпульсивність, адаптивність, мотиваційні компоненти, стресостійкість, самоконтроль, самооцінка, особистісний вибір). В основі схильності до пошуку гострих відчуттів при особистісному реагуванні на специфічно-небезпечні або невизначені ситуації крім психофізіологічних особливостей індивіда лежать його психосоматичний стан здоров'я, а також професійна підготовленість [207; 243; 506; 507; 602].

Що стосується предиктору схильності суб'єкта до пошуку різноманітних і гострих відчуттів, то тут провідна роль належить психофізіологічним особливостям особистості. За своєю природою тваринам і людині не є властивим наражати себе на небезпеку (інстинкт самозбереження). Тому при перевищенні деякого больового порогу ушкоджувальної дії, вони прагнуть його уникнути. За припущенням К. Халла організм прагне мінімізувати всяку напругу і збудження [96, с. 117-119]. Проте можна привести ряд прикладів, коли люди свідомо праг-

нуть до напруги і збудження (катання на «американських гірках», стрибки з парашутом, лазіння по горах, бандий-джампінг та ін.), і останніми роками популярність таких «екстремальних видів спорту» нестримно росте.

На думку А. Брушлинського, чим більше людина звикає до постійного стресу і ризику, тим вона потребує сильнішої міри збудження. Це, насправді, має багато спільного з синдромами наркотичної залежності, але тут в ролі наркотику виступають збуджуючі дози адреналіну, що поступає в кров і іноді ця потреба стає для суб'єкта непереборною, затуляючою усі інші цінності в житті [64].

Існують спроби визначити генетичну основу схильності до ризику. Показано зв'язок між спадковістю та ризиковою поведінкою у щурів, у мишей, макак-резусів [544]. Варто відмітити, що М. Плат вважає, що страх і схильність до пошуку гострих відчуттів залежать від гена серотонінового транспортера HTTLPR як у макак та і у людей. За даними М. Плата особи з коротким геном HTTLPR сильніше переживають стрес, випробовують більший страх від соціальних взаємодій, які могли бути для них небезпечні, більш вразливі та схильні до депресій [544].

Ряд дослідників сконцентрували свою увагу на дофаміні – нейромедіаторі, який продукується в нейроструктурах мозку лімбічної системи при емоційному збудженні. Вони виявили, що люди, що вживають наркотики, мають такі ж високі бали за шкалою «пошуку гострих відчуттів» [603; 604]. Біологічним фундаментом в обох випадках є стимуляція дофаміну і нейромедіаторних систем мозку. Недолік дофамінових рецепторів в певних відділах мозку корелює з схильністю особистості до авантюризму, імпульсивної поведінки, алкоголізму, наркоманії і азартних ігор [96, С. 117-119; 112].

М. Цуккерман, автор концепції пошуку гострих відчуттів, зазначав, що у осіб, які прагнуть стимуляції спостерігається сильна реакція у відповідь на нові стимули, а це знаходить віддзеркалення в зміні функціонального стану, певних спеціалізованих нейроструктур мозку і в зміні метаболізму певних ферментів, передусім моноамінового окислу, нейромедіаторів (норадреналін, дофамін), ендорфінів та статевих гормонів [601]. М. Цуккерманом було доведене, що високий рівень норадреналіну в цереброспінальній рідині негативно корелював з показниками різних особистісних тестів, що вказують на схильність до гострих відчуттів. Отже, при низькому рівні норадреналіну суб'єкт відчуває потребу в зовнішній стимуляції щоб підвищити продукування норадреналіну, що примушує його шукати «гострі відчуття», що супроводжують ситуації небезпеки [601; 603; 604].

Функція моноамінового окислу полягає в контролі і обмеженні рівня деяких медіаторів. Ці медіатори забезпечують функціонування нейронів катехоламіноенергетичної системи, що має відношення до ре-

гуляції емоційних станів індивіда. Якщо вміст моноамінового окислу в нейронах виявляється пониженим (в порівнянні з нормою), то ослабляється біохімічний контроль за дією медіаторів, а це виражається в збільшенні концентрації цих речовин в тканинах головного мозку, що і викликає різкі зміни в поведінці людини. Ендорфіни, що продукуються в нейроструктурах мозку, - це такі біологічно активні речовини, які знижують больову чутливість, викликають ейфорію, підвищують працездатність і рівень самооцінки особистості. Оптимальна продукція статевих гормонів (андрогенів і естрогену) забезпечують адекватність прояву рис маскулінності і фемінності у чоловіків і жінок, а маркери цієї біохімічної продукції знаходяться в 1, 3 і 11 хромосомах [346]. Таким чином, індивіди, у яких має місце спадково обумовлене зниження моноамінового окислу, ендорфінів і статевих гормонів, з більшою вірогідністю будуть схильні до ризику

А.Г. Євдокимов в якості фізіологічних корелятивів схильності до ризику називає варіабельність серцевого ритму та шкірно-гальванічну реакцію. Автор зазначає що для осіб з високим рівнем схильності до ризику характерним є переважання симпатичного тону вегетативної нервової системи [136].

Також важливо представити дослідження Г. Айзенка відносно його спроб встановити нейрофізіологічну основу для основних конструктивів його теорії (інтроверсія, екстраверсія, нейротизм) [14; 15; 525]. На думку ученого інтроверсія-екстраверсія тісно пов'язана з рівнями активності кори великих півкуль головного мозку, як це показано електроенцефалографічними дослідженнями. Г. Айзенк використовує термін «активація» для позначення міри збудження, яка варіює від нижнього екстремуму (сон) до верхнього (стан паніки). Учений вважав, що інтроверти надзвичайно збудливі а, отже, вкрай чутливі до зовнішньої стимуляції. З цієї причини вони уникають ситуацій, які надмірно впливають на них. І навпаки, екстраверти недостатньо збудливі і тому нечутливі до стимуляції. Тому вони постійно вишукують ситуації, які зможуть їх збуджувати [14; 15; 525]. Взаємозв'язок схильності до ризику з екстраверсією також встановлено в роботах Т.В. Корнілової та О.А. Долинкової [204].

Одна з нещодавно висунених моделей темпераменту, що запропонована Р. Клонінджером [508] базується на припущенні про те, що його властивості пов'язані з функціонуванням різних нейротрансмітерів. Автор виділяє три основні властивості темпераменту, відповідно до типів поведінкової реакції індивіда на зовнішні стимули. Ці властивості позначені ним як «потяг до нового», «уникнення небезпеки» та «залежність від винагороди» [509]. Дослідник припустив, що «потяг до нового» пов'язаний з дофамінергічною системою мозку, уникнення покарання – з серотонергічною, а головним модулятором властивості «залежність від нагороди», ймовірно, є норадреналін.

«Потяг до нового» виражається в сильному збудженні у відповідь на нові стимули, частій дослідницькій активності. Індивіди, які мають за цією властивістю вищий рівень, характеризуються імпульсивністю, збудливістю, непостійністю і екстравагантністю, тоді як ті, хто має низькі показники цієї риси, проявляють тенденції до ригідності, вірності і скромності. По своїх проявах властивість «тяга до нового» є аналогом такої риси, як екстраверсія [501].

«Уникнення небезпеки» проявляється в інтенсивній реакції на негативні стимули, внаслідок чого в нормі розвивається активне уникнення покарань, нових стимулів і фрустрація за відсутності винагороди. Індивіди з високими показниками цієї риси мають тенденцію до песимістичного хвилювання в очікуванні майбутніх проблем, у зв'язку з чим характеризуються пасивністю, уникаючою поведінкою і швидкою стомлюваністю. Навпаки, низькі показники цієї психологічної риси мають люди бадьорі, рухливі, повні оптимізму. Передбачається, що «уникнення небезпеки», виділене Р. Клонінджером, тісно пов'язане фенотипічно і генотипічно з нейротизмом [536].

«Залежність від винагороди» виражається в тривалості або швидкості згасання поведінки, викликаній можливістю винагороди чи покарання. Високі показники мають чутливі, емоційні, залежні і соціабельні люди, а низькі – прагматичні, нечутливі, черстві, холоднокровні. Кожна з вищезгаданих рис проявляється у конкретній особистості з різною мірою вираженості. На думку Р. Клонінджера комбінації цих високо розвинутих властивостей утворюють вісім типів темпераменту [508]. Експериментальні дослідження відповідно до моделі, запропонованої Р. Клонінджером, показали, що існує взаємозв'язок між «тягою до нового» і поліморфізмом DRD4 дофамінових рецепторів [497; 522].

Психологічна детермінація ризику у поведінці та діяльності людини здебільшого описана в термінах схильності до ризику, ризикованості, поведінки ризику та готовності до ризику.

Є.П. Ільїн наголошує, що схильність до ризику (ризиковість) є стійкою, проте «вторинною» характеристикою індивіда, обумовленою, за даними різних авторів, наявністю інших властивостей особистості, зокрема прагненням до пошуку нових відчуттів, наполегливості, нейротизму, імпульсивності, егоцентризму, тривожності, самоефективності [156]. Отже, детермінантами схильності до ризику (ризиковості) виявляються як індивідуально-типологічних особливостей його центральної нервової системи, так і основні якості особистості, що набуті в індивідуальному досвіді.

За Г.М. Солнцевою та Т.В. Корніловою схильність до ризику розглядається як особистісна властивість, що характеризує різницю міри ризикованості поведінки людей у подібних ситуаціях та пов'язана зі зниженим самоконтролем суб'єкта [406].

В межах дослідження феномену ризику у поведінці та діяльності деякі автори використовують категорію «ризикованість». Г.М. Солнце-

ва та Т.В. Корнілова вказують, що ризикованість може розглядатися, по-перше, як імпульсивність, недостатня продуманість дій у поєднанні з надією на успіх; по-друге, як властивість ситуації або стратегії приймання рішення; по-третє, як особистісна характеристика [197; 406].

За визначенням Т.В. Корнілової ризикованість – це якість пізнавальних стратегій, форма активності та узагальнена характеристика особистісної схильності щодо способів виходу з ситуації невизначеності. У своїх роботах авторка вказує на взаємозв'язок ризиковості з рішучістю, готовністю приймати відповідальність, домінантністю, готовністю орієнтуватися на власну думку [197, с. 102].

За дослідженнями А.Г. Лерча встановлено позитивний взаємозв'язок між ризикованістю та імпульсивністю, збудливістю, домінантністю та негативний – з сумлінністю, соціальною бажаністю та соціальною відповідальністю [406]. Ю. Козелецький пов'язує ризиковість із потребою в перевазі, самоствердженні та агресивністю [187].

У дослідженнях В.В. Кочеткова та І.Г. Сотникової виділено три аспекти схильності до ризику: нерішучість, спрямованість на збір інформації (раціональність) та ризикова поведінка [212].

Аналіз тезаурусу особистісних якостей, проведений О.М. Кірьяною, свідчить про те, що схильність до ризику є інтегральною якістю, що обумовлюється чинниками «Активність і цілеспрямованість», «Сміливість і відповідальність» та «Самоефективність» [179, с. 158-159].

За думкою Т.В. Корнілової схильність до ризику визначається як готовність до власних дій в умовах обмеження й їх недостатності необхідних орієнтирів та готовність покладатися на власний потенціал [197; 203; 205; 406].

У літературі зустрічається категорія «поведінкове прийняття ризику». За визначенням Т.Б. Котлярової та С.О. Манічева прийняття ризику – це практична готовність особистості діяти (здійснювати вчинки) з певною мірою ризику. Перехід від прийняття рішення до реалізації дії може бути вольовим, інтелектуальним або афективним актом. При цьому ставлення до ризику та суб'єктивний рівень прийнятного ризику обумовлюють цей перехід [211, с. 95-99].

Таким чином, можна зробити висновок, що схильність до пошуку гострих відчуттів у індивіда може формуватися при задоволенні потреб і інтересів в контексті взаємодії з чинниками зовнішнього середовища, які спонукають його до певних дій і тим самим в особистості виробляються відповідні моделі поведінки.

Мотиваційними корелятами ризиковості виступають дві основні тенденції – прагнення до успіху та уникнення невдач, що описані в рамках мотиву досягнення. Так, Д. Макклелландом виявлено три основні характеристики людей, що мають яскраво виражене прагнення до успіху: вони вважають за краще працювати в таких умовах, які дозволяють їм при рішенні різноманітних проблем брати відповідальність на себе; проявляють схильність до заздалегідь «прорахованого» ризику і

ставлять перед собою реальні і досяжні цілі; постійно потребують визнання своїх заслуг і в зворотному зв'язку, оскільки їм необхідно знати, наскільки добре вони працюють [262; 556].

У дослідженнях Б. Камерона та Дж. Майерса показано роль потреб у превазі та самоствердженні при виборі ризикових дій [187]. Крім того, виявлено, що проявляють обережність при виборі люди з потребою в незалежності і з вираженою наполегливістю [156].

У дослідженнях Дж. Аткинсона показано, що стосовно цілей, досягнення яких залежить від випадковості, особистості орієнтовані на успіх віддають перевагу найменшому ризику, а мотивовані на невдачу – найбільшому ризику, тому що результат не залежить від здатностей [30].

Т. Елерс вказує, що зв'язок між готовністю до ризику і нещасними випадками детермінується мотивацією особистості до її успішності. За результатами його досліджень особистості, які сильно мотивовані на успіх і мають високу готовність до ризику, рідше потрапляють в нещасні випадки, ніж особистості, які мають високу готовність до ризику при високій захисній тенденції до уникнення невдачі [476].

О.Г. Ніазашвілі вважає, що схильність особистості до ризику може бути різною залежно від виду ризику, від змісту ситуацій ризику, і розділяє екстремальний і нормативно-буденний ризик. Вчений довів, що у молодих людей схильність до екстремального ризику позитивно пов'язана з мотивом досягнення успіху. У зрілому віці такий зв'язок відсутній. Відносно схильності до нормативно-буденного (раціонального) ризику зв'язок з мотивом досягнення не виявлений незалежно від віку [297, с. 19].

С.О. Єрмолін емпірично показав зв'язок мотиву досягнення та схильності до ризику та його гендерні особливості. У чоловіків схильність до ризику позитивно пов'язана з мотивом досягнення успіху та негативно – з мотивом уникнення невдачі, а у жінок виявлено лише негативну кореляцію між мотивом уникнення невдачі та схильністю до ризику. Отже, мотив уникнення невдач детермінує низько ризикову поведінку незалежно від статі, а мотив досягнення успіху підвищує ризиковість у чоловіків [156].

У дослідженнях Д. Макклелланда показано зв'язок схильності до ризику та мотиву влади. У досліджуваних з вираженою потребою у владі в умовах, коли результат залежав від власних зусиль, не виявлено закономірностей щодо ризику, а в умовах, коли результат був випадковим виявилася схильність до ризику. Отже, мотив влади детермінує вибір ризикових дій лише в умовах випадковості [262; 556].

Також, до мотиваційних аспектів Т.В. Корнілова відносить гедонічні особливості ризику, які визначає, як суб'єктивну цінність задоволення від випробуваних відчуттів щодо ризику, які виправдовують можливі втрати [203]. Позитивне ставлення до ризику описана в роботі Н. Матсуди із співавторами, де показано, що досліджувані часто виявляють прагнення до ризику та невизначеності [555].

Аналіз *когнітивних детермінант ризику у поведінці та діяльності* найчастіше здійснюється у контексті теорії прийняття рішень, оскільки предметом цієї концепції є обумовленість прийняття рішення та вирішення завдань у ситуації ризику пізнавальними якостями. Механізм прийняття ризикового рішення обумовлений наступними судженнями: уявленням про завдання, його суб'єктивним образом, який часто спрощується; оцінкою суб'єктивної цінності результату (його користі); суб'єктивною оцінкою імовірності подій як наслідків рішення (часто переоцінюється імовірність мало правдоподібних подій); вибором поведінки; впливами середовища, особистісних якостей та установок [187].

У дослідженнях Р. Кетлінського показана можливість прогнозування поведінки при прийнятті рішень у ситуаціях ризику. Поведінка базується на співвідношенні виграшу та ризику. Ризик має негативну корисність. При оцінці людиною ризику при однаково високих або низьких ймовірностях виграшу та програшу співпадає з реальною імовірністю. Люди недооцінюють ризик якщо імовірність програшу низька, та переоцінюють його, якщо – висока [187]. Ці дані підтверджуються дослідженнями П. Словіка та Т. Томашевського [394; 578].

В роботі В.А. Абчука процес прийняття рішення з ризиком пов'язується з інтуїцією. Автор вводить категорію «принципу практичної впевненості» щодо певної події [5].

У роботах Ю. Козелецького розглядається прийняття рішення з ризиком на підставі «ілюзій Монте-Карло», причина яких у неадекватному перенесенні життєвого досвіду на імовірнісні розрахунки [187].

Виявляються взаємозв'язки схильності до ризику та *когнітивних особливостей* особистості. Так, С.О. Єрмолін виявив позитивний зв'язок схильності до ризику з схильністю до інноваційного мислення. В. Гомульський також вказує на зв'язок процесу прийняття рішення у ситуації ризику з рухливістю мислення [156]. О.Г. Нізашвилі показано негативний зв'язок схильності до екстремального ризику із вербальним інтелектом та позитивний – із розвинутою уявою [297, с. 24-25]. За Ю. Козелецьким прийняття ризикових рішень та ризикова поведінка визначається суб'єктивним динамічним уявленням щодо ризику [187]. Дана ідея доповнюється думкою Р.А. Бауера (концепція сприймання ризику), що процес формування суб'єктивного уявлення ризикової ситуації є актом конструювання моделі дійсності [494].

В дослідженнях Г.С. Альтшуллер показано зв'язок ризику із стереотипним мисленням. За думкою автора, з одного боку, для прийняття швидкого ризикованого рішення в ситуації невизначеності необхідно діяти за шаблоном, з іншого боку – стереотипний шаблонний вибір не дає оптимального рішення [24].

Зв'язок когнітивних стилів зі схильністю до ризику показано у ряді робіт. Так, Т.В. Корнілової із співавторами [202] виявлено, що схильність до ризику характерна для полізалежних осіб. Т.О. Поляно-

вою [332], С.О. Манічевим та Т.Б. Котляровою [211] встановлено зв'язок між схильністю до ризику та імпульсивністю.

Згідне Дж. Флінн із співавторами особи, що оцінювали ризик низько, відрізнялися кращою освітою, вищими прибутками і консервативними поглядами в політиці [527]. У дослідженнях Т.В. Корнілової показано, що готовність до ризику позитивно пов'язана з самостійністю і негативно – з раціональністю (схильністю до ретельного розрахунку при підготовці своїх дій) [202]. На негативний зв'язок між схильністю до ризику та раціональністю також вказують В.В. Кочетков та І.Г. Сотникова [212]. Позитивний зв'язок схильності до ризику з самостійністю виявлений також і С.О. Ермоліним на жіночій вибірці [156].

Істотною основою для дослідження *емоційно-вольових* детермінант ризику є концептуальна модель виникнення і розвитку пугнічних емоцій, що розробляється у роботах К.Е. Ізард [155], Б.І. Додонова [128], Л.П. Журавльової [141], О.П. Саннікової [381], О.Я. Чебікіна [453; 452; 454] та ін. В змісті даної моделі представлено результати, що розкривають психологічні механізми емоційної регуляції поведінки людини на рівні страху і сміливості. Зокрема, такі емоційно-вольові прояви, як: захват небезпекою, почуття азарту, рішучість, професійна злість, почуття вольової і емоційної напруги, граничній мобілізації своїх фізичних і розумових здібностей, - вважаються не лише специфічними, але і окремими від ризику.

В контексті *емоційно-вольових* детермінант ризику Ю. Козелецький вказує рівень тривоги [187]. Т.О. Полянова також пов'язує схильність до ризику із тривожністю [332].

За даними В. Гомульського процес прийняття рішення з ризиком обумовлений рівнем тривоги та впевненості у собі [156]. Т.Б. Котлярова та С.О. Манічев вказують на зв'язок схильності до ризику із боязкістю та розгальмованістю [211].

У дослідженні впливу емоційного стану на прийняття рішень у ситуації ризику поведеному Т. Нігренем, показано, що оптимістичний, позитивний настрій знижує ризикованість у порівнянні з нейтральним та негативним настроєм [563].

У дослідженні О.М. Кірюянової встановлено, що схильні до ризику особи відрізняються високою інтернальністю «у сфері невдач» і високою «стійкістю до невизначеності» [179].

Т.В. Тулупьєва і О.П. Ісакова виявили негативний зв'язок між схильністю до ризику і таким типом психологічного захисту, як реактивне утворення [424]. Це означає, що особи, схильні до ризику, орієнтуються на думку і схвалення оточення – звідси демонстративність, химерність їх поведінки внаслідок бажання сподобатися іншим людям. Очевидно, це і штовхає людей на небезпечні вчинки і авантюри.

Деякі автори вказують на *соціально-психологічну детермінацію* ризику. Так, вивчалися умови виникнення схильності до ризику в ран-

ньому дитинстві і був зроблений висновок, що відносна непередбачуваність поведінки матері в сенситивний період домовленевого розвитку дитини може мати імпринтінговий ефект для неї [156].

На ризикову поведінку чинять вплив також культура і соціальні умови. Проте схильність до ризику може виникнути через звикання до ризику, яке формує «смак до небезпеки», потребу в ризику. В теоретичному огляді А. Сейдж та І. Уайт показано, що окрім прагнення до гострих відчуттів, детермінантами прийняття ризику є минулий досвід, установки та локус контролю [188].

А. Вілдавські і К. Дрейк виділяють про культурну підоснову сприйняття ризику, що включає світоглядні і ідеологічні особливості, а також патерни соціальних стосунків [597]. На основі цих даних була побудована типологія індивідуальних / групових реакцій суб'єкта ризику.

1. Ієрархісти характеризуються шанобливим ставленням до авторитетів та офіційних організацій, конформізмом відносно норм і очікувань, що стосуються ризику.

2. Егалітаристи виявляють високу міру групової ідентифікації і непримиренне ставлення до аутсайдерів, що опинилися в ситуації ризику, скептичне ставлення до поширених норм та тверду віру в ефективність діяльнісного підходу до вирішення проблеми ризику.

3. Індивідуалісти проявляють низький рівень ідентифікації з групою, схильність до саморегулювання ризику, що супроводжується обуренням щодо зовнішніх обмежень, і усвідомлення ризику як діалектики небезпеки і прибутку.

4. Фаталісти віддаються в руки долі, зв'язуючи з нею появу ризиків, та не бачать реальної можливості контролювати ризик [521, с. 138].

У концепції «безкорисливого ризику» В.А. Петровського показана перевага вибору небезпечних варіантів дій безпечним при відсутності зовнішнього спонукання до ризику [324].

А.П. Альгін виділяє особливий тип особистості, що характеризується ризиковою поведінкою – ризик-тейкер. Для даного типу характерними рисами поведінки є сміливість та нестандартність вчинків, незалежність, непереносимість рутини, динамічність, здатність швидко та всебічно оцінювати ситуацію та можливий результат. Така поведінка обумовлена наступними рисами особистості оригінальність та гнучкість мислення, самостійність, рішучість, впевненість, прагнення до переваги [22; 23].

За даними літератури, ризикована поведінка у минулому позитивно корелює із ризиком у теперішньому [239]. Так, у дослідженні Т. Рюдигера показано, що зміни перцептивних стратегій та систем підкріплення змінюють тенденцію до ризику, зокрема подвоєння підкріплення безпечної поведінки знижує ступень ризику [211].

Схильність до ризику позитивно пов'язана й з *особистісними рисами*, такими як незалежність, агресивність, прагнення до успіху, схильність до домінування і самоствердження, імпульсивність. Негативні зв'язки виявилися з соціальною бажаністю, соціальною відповідальністю і сумлінністю [156].

За А.Г. Евдокімовим особам, що схильні до ризику притаманні вищі показники імпульсивності, емоційній лабільності, некритичності, а також істерії, психопатії і гіпоманії, ніж для осіб з низькою схильністю до ризику [136].

Х. Вольфарт виділив три особистісних фактори ризикової поведінки: 1) нерішучість – невпевненість і коливання при прийнятті рішень; 2) раціональність – пошук необхідної інформації при прийнятті рішень; 3) власне «ризикова поведінка» – зацікавленість суб'єкта у виборі і стійкість в досягненні мети, незважаючи на неуспіх або мізерність шансів, тобто поведінкове прийняття ризику в умовах необхідності прийняття рішення у відповідних життєвих ситуаціях [156].

О.Г. Ніазашвілі та В.О. Хащенко вказують, що на прийняття ризику впливають нонконформізм, дипломатичність та адекватність самооцінки. За результатами цих досліджень особи, що мають високий рівень поведінкового ризику, характеризуються сміливістю, дипломатичністю, комунікативністю, неадекватно завищеною самооцінкою та залежністю [298].

Водночас, за даними Т.В. Тулупьєвої і О.П. Ісакової доводять, що схильність до ризику негативно взаємопов'язана з дипломатичністю особистості. Тому таким людям швидше властиві природність (невигадливість, нехитрість) і простота, чим орієнтованість на соціальні очікування [424].

У роботах Ж. Войд, К. Кеог і Ф. Зімбардо доведено, що особи, які є схильними до поведінки, пов'язаної з ризиком для здоров'я, характеризуються деформацією тимчасової перспективи [163; 162].

Також, є свідчення про середовищну детермінацію ризикової поведінки. Так, С.О. Манічев [271] відмічає, що шум та моногонія посилюють схильність до ризикових дій у ситуаціях небезпеки та невизначеності. За даними А. Варіна та А. Глендона [595], зниження безпеки оточуючого середовища знижує рівень ризику, що приймається індивідом.

На нашу думку, люди, що усвідомлено вибирають собі в якості відпочинку або професії діяльність, пов'язану з ризиком для здоров'я й життя, реально живуть «екстримом». Головне для таких осіб отримання гострих відчуттів, завдяки яким для певної категорії індивідів «екстрим» є прийнятним способом життя (так вони відволікаються від повсякденних життєвих проблем, нудьги і тому подібне) [374; 524; 592]. Можна сказати, що такою поведінкою вони намагаються здолати страхи і підвищити особистісну межу «травматичної небезпеки». Так, на думку, Б.М. Теплова є індивіди, для яких небезпека є вкрай приваблю-

вою і виступає для них життєвою потребою, вони прагнуть до небезпеки і в боротьбі з нею знаходять найбільшу радість і сенс життя [418].

Так, К. Стар виділяв два різновиди ризикованих дій – дії з добровільним ризиком, наприклад альпінізм, паління, та дії з недобровільним ризиком, наприклад операція. Автор встановив, що міра ризику, що приймається суб'єктом в процесі вибору рішення залежить і від того, які дії належить зробити людині, та показав, що люди схильні добровільно ризикувати в ситуаціях в сотні і тисячі разів ризикованіших, порівняно з діями, пов'язаними з ризиком недобровільним [584; 585].

Позитивне ставлення до ризику ґрунтується не лише на відношенні до нього як до певної цінності, й пов'язане з усвідомленням суб'єктом розширення меж власних можливостей [8; 22; 24; 245; 309]. Так, К.О. Абульханова-Славська пов'язує поняття задоволеності не лише з утилітарними потребами і домаганнями особистості, але і з уявленнями про власні можливості їх задоволення [3].

У зв'язку з цим необхідно зупинитися на виправданості ризику, що приймається суб'єктом. О.А. Кондрацький [194] у своїй праці характеризує невинуватий ризик як ризик, за якого поведінка детермінована потребами афективного плану: прагненням насолодитися переживаннями небезпеки, бажанням задовольнити самолюбство та ін. Характерними рисами людей, схильних до невинуватого ризику є недооцінка вимог ситуації та переоцінка власних здібностей, а також відсутність соціальної доцільності ризикових дій. Протилежною рисою виступає надмірна обережність. На думку автора, люди, що мають цю рису, в екстремальних ситуаціях виявляються не в змозі здолати її через свою легкодухість або нерішучість, віддаючи перевагу свідомо мало-ефективним альтернативам, в яких ризик зведено до мінімуму або він є зовсім відсутнім. Також О.А. Кондрацький розрізняє оптимальний рівень виправданого ризику і виправданій ризик, що характеризується підвищеною обережністю.

У сучасних дослідженнях розрізняють поняття схильності та готовності до ризику. Так, Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямова визначають схильність до ризику як психологічну властивість, що зумовлює психологічний стан реалізації звичних форм поведінки, викликаний емоційною внутрішньою мотивацією – потребою у гострих відчуттях, та проявляється у пріоритетному емоційному виборі ризикованої форми активності, спонтанно обраному способу поведінки в умовах невизначеності та потенційної загрози [444, с. 24].

За визначенням Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямової готовність до ризику – це психологічна властивість, що обумовлює психологічний стан очікування значущого зовнішнього стимулу, викликаний зовнішньою змістовною мотивацією, та визначає розгортання певної програми, якій відповідає розвинуте вміння приймати рішення та успішно діяти в умовах невизначеності та потенційної загрози [444, с. 24].

Ризик на *діяльнісному* рівні є актом взаємодії особистості з різними чинниками навколишньої дійсності, і в процесі цієї взаємодії індивід активно і свідомо намагається досягти поставленої мети. У контексті діяльнісної форми активності особистості слід розглядати ризик як процес, в якому проявляються такі його особливості: ухвалення ризикованих рішень і готовність до них, ризиковані вчинки і усвідомлення їх наслідків. Діяльнісний підхід до вивчення процесу ризику припускає розгляд основних його компонентів (емоційно-мотиваційний, включаючи потребово-мотиваційний, когнітивний, регулятивний, конативний, суб'єктивно-оцінний).

У даному контексті велика увага приділяється діяльності, де людина повинна ефективно долати невизначеність і приймати рішення, пов'язані з ризиком [28; 84; 239; 415; 596]. Успішність діяльності людини істотно залежить від її особистісних якостей, тобто «розгортати певні пізнавальні зусилля і проявляти певні особистісні властивості [197, с. 100]. Як писав О.Ф. Лазурський «Схильність до праці спокійної, безпечної, чи до праці, пов'язаної з ризиком і небезпекою для життя, майна та ін.» [237, с. 145]. Як вказує Е.Е. Симанюк, існує особливий вид компетентності – екстремальна професійна компетентність, що передбачає здатність діяти у раптово ускладнених умовах, при аваріях, техногенних катастрофах [415, с. 77].

Аналіз психологічних досліджень дозволяє дійти до висновку про існування різних уявлень щодо готовності до ризику [135]. Так, в роботах В.Н. Пушкіна, Л.С. Нересяна та О.О. Конопкіна описано готовність до екстремальних дій, яка розуміється як здатність адекватно та швидко реагувати при виникненні екстремальних ситуацій [118].

За даними аналізу Т.В. Корнілової [197; 203] готовність до ризику – це різновид готовності до екстремальних дій, яка у різних дослідженнях подана, по-перше, як складова хоробрості, що обумовлена характером, по-друге, як прагнення гострих відчуттів, тобто ототожнюється із схильністю до ризику, по-третє, як різнорівневий особистісний параметр, що не є тотожним особистісним якостям. Т.В. Корнілова вказує, що готовність до ризику відіграє регуляторну функцію та пов'язана з урахуванням власного минулого досвіду в оцінці ситуації ризику.

На думку, Г.М. Солнцевої та Т.В. Корнілової, готовність до ризику – це вміння, суб'єкта приймати адекватні рішення в умовах невизначеності та готовність свідомо контролювати можливості зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, здатність ставити цілі, що дозволяють перевіряти свої можливості, розширювати їх та виходити за межі ситуативних обмежень [406].

Для Ю. Козелецького готовність до ризику обіймає якості хоробрості і мужності [187]. У трансгресії ризик проявляється як творчість, оскільки означає подолання меж непізнаного.

Саме для осіб, діючих в екстремальних умовах, схильність та готовність до ризику виступають як професійно важливі особистісні предиспозиції. О.М. Кірьянова у своїх дослідженнях вживає дефініцію «здатність до ризику», під якою розуміється потенційна і практична реалізація можливості суб'єкта в успішній діяльності в умовах небезпечних ситуацій з невизначеним результатом, і означає сукупність (індивідуальних, професійних та ін.) якостей, необхідних для її виконання [179, с. 26]. Н.Ю. Коган [185], Х.А. Ливрага [252] та ін. також вживають поняття «здатність до ризику», яке розглядається як позиція внутрішнього бойового духу, прагнення докладати зусиль в усьому, здатності зробити ще один крок, який людина не зробила, якби керувалася почуттям комфорту, здатності діяти завжди, у будь-який момент свого життя. У даному контексті доречним є поняття «здатність до діяльності», яку В.А. Крутецький [228] і С.Л. Рубінштейн [367] вважають обумовленою всім комплексом властивостей особистості, які стосуються інтелектуальної, емоційної і вольової сфер.

А.В. Алексеева вживає поняття «здатність ризикнути», яке позитивним чином впливає на професійний розвиток, а надмірна обережність, навпаки, обмежує можливості професійної самореалізації людини [19, с. 124].

Поряд з низкою досліджень психофізіологічних засад ризикової поведінки, існує низка досліджень психофізіологічних чинників готовності до здійснення видів діяльності, пов'язаних із ситуаціями ризику та небезпеки [28; 49; 92; 135; 136; 157; 207; 243; 293; 294; 303; 321; 363]. В контексті професійної діяльності, що пов'язана з небезпекою, також наголошується на ролі типологічних особливостей та властивостей нервової системи. Є.П. Ільїн вважає, що головним чинником в цих професіях є переживання небезпеки у зв'язку з великою особистою відповідальністю. Стрессова ситуація веде до порушення сенсорної і розумової діяльності. Людина неадекватно сприймає ситуацію, відповідно приймаючи неправильні рішення, а іноді і взагалі забуваючи, що потрібно робити [157].

У роботі К.М. Гуревича і В.Ф. Матвєєва [157] показано, що успішно справлятися з роботою в аварійній ситуації, краще виходить у осіб з сильною нервовою системою. Ненадійними виявилися особи зі слабкою нервовою системою і з перевагою процесів гальмування. У них часто спостерігалася розгубленість, що доходить до шоку.

Аналогічної думки дотримується В.Д. Небиліцин [293], який вважає, що можливості людини діяти в ризикованій, екстремальній ситуації витікають безпосередньо з властивостей його темпераменту, зокрема з властивостей сили нервової системи. Від сили нервової системи залежать здатність до екстреної мобілізації в ситуації ризику, здатність успішно діяти, незважаючи на відволікаючі чинники і перешкоди. Від рухливості і лабільності нервової системи, від урівноваженості нерво-

вих процесів залежить здатність до швидкого реагування на небезпечні сигнали. В.Д. Небиліцин ввів поняття «оперативної надійності людини», що базується на типологічних особливостях властивостей нервової системи.

Схильність до ризику пов'язується із екстраверсією та імпульсивністю у діяльності [363]. Під імпульсивним стилем діяльності розуміється схильність реалізовувати ситуативні тенденції, при мінімальному, як правило, міркуванні варіантів і наслідків своїх дій [12].

Як відмічає О.О. Обознов, професійна діяльність фахівців небезпечних професій пов'язана з дією екстремальних чинників, які «є принципово неусувними, постійними елементами професійного середовища, що зумовлює вагомість стійкості фахівців до небезпечних умов» [303, с. 44]. Далі автор уточнює, що про високу стійкість фахівця до небезпеки свідчить професійна поведінка, що поєднує осмислені доцільні дії, спрямовані на виконання завдання і забезпечення цілісності життя, здоров'я керованого об'єкту [303].

В.Н. Пушкін, Л.С. Нерсисян, О.О. Конопкин [118] виділяють готовність до екстремальних дій, яку розглядають як здатність адекватно та швидко реагувати на виникнення термінових ситуацій із невизначеним часом та високою імовірністю їх появи. За думкою авторів, готовність до екстрених ситуацій має трьохкомпонентну структуру та включає адекватний та оперативний образ дії; загальний функціональний стан, що забезпечує швидкість прийняття й виконання рішень та психологічну спрямованість особистості на ефективну діяльність в екстремальних ситуаціях, що обумовлена вольовою регуляцією поведінки, відсутністю страху та установкою на ліквідацію цієї ситуації.

За думкою М.О. Котика зі здатністю до ефективних дій у ситуації ризику пов'язані такі якості особистості, як емоційна стійкість, здатність до планування та прогнозування, самоконтроль, здатність до зміни установок, відсутність консерватизму, налаштованість на позитивний результат та інтернальний локус контролю [209]. На зв'язок ефективності діяльності в умовах ризику з емоційною стійкістю також вказує І.П. Рапохін [348], а на зв'язок із внутрішнім локусом контролю – Д. Міллер [558] та В.В. Кочетков і І.Г. Сотнікова [212].

За даними В.О. Бодрова та Н.Ф. Лук'янової на здатність ефективно діяти в умовах ризику впливає рівень особистісної тривожності та самооцінки [56].

Значущою для ефективності діяльності в умовах ризику виявляється здатність до саморегуляції психічної діяльності [152; 301; 453; 458]. За даними Л.Г. Дикої успішність дій в екстремальних умовах праці залежить від особливостей саморегуляції функціональних станів та можливості зміни їх домінування [126; 127]. На думку О.О. Обознова до функціональних складових психічної регуляції, що забезпечують ефективні дії у небезпечних ситуаціях, відносяться осо-

бисті критерії успіху, задані програми дій, образ небезпеки, схеми збору інформації, модель прийняття рішень, планування та корекція дій [303]. Г.М. Головина та Т.М. Савченко розділяють саморегуляцію психічної діяльності при роботі фахівців небезпечних професій на оптимальну і екстремальну [101; 102; 280].

У дослідженні О.М. Кірьянової встановлено, що у найбільш успішних фахівців здатність до ухвалення самостійних рішень і професійна відповідальність пов'язані з рефлексією [179]. О.М. Кірьянова уточнює, що ефективність професійної діяльності в небезпечних умовах визначається рівнем їх готовності до ризику, вираженість якої не має бути надмірною. Її зв'язок з ефективністю професійної діяльності може бути описаний згідно із закону Йеркса-Додсона. Особи з високим рівнем готовності до ризику характеризуються внутрішнім локусом контролю, високим рівнем розвитку вольової сфери, емоційної стійкості, комунікативних навичок. О.М. Кірьянова уточнює, що ефективність професійної діяльності в небезпечних умовах визначається рівнем їх готовності до ризику, вираженість якої не має бути надмірною. Відмічена істотна залежність готовності до ризику та полenezалежності, загальної інтернальності, інтернальності «в області невдач», афектотимії, емоційної стійкості, домінантності, сміливості у сфері соціальних контактів, вольового контролю поведінки, а також низького рівня тривожності, напруженості і нейротизму [179].

У різних професіях ризик має свої відмінні особливості. Наприклад, згідно Т.В. Грязнової готовність до ризику в управлінській діяльності формується трьома основними механізмами: механізмом ідентифікації, локусу контролю і соціальної сміливості, причому останній є інтегральним механізмом готовності до соціального ризику [111; 112].

У роботі Т.О. Загузової [144], що присвячена прийняттю рішень в управлінській діяльності, показано, що ухвалення рішення (пов'язаного або не пов'язаного з ризиком), залежить не лише від ситуаційного контексту, а й від індивідуальних чинників (статевих, вікових, гендерних, індивідуально-специфічних особливостей). У чоловіків-керівників незалежність при ухваленні рішення пов'язана з більшою обережністю і з віком готовність приймати рішення в умовах ризику знижується. У жінок-керівників такої закономірності не помічено, а готовність до ризику реалізується в більш надійних умовах, порівняно з чоловіками-керівниками. Зі зростанням нервової напруги, в умовах стресу і при переживанні почуття фрустрації зростає готовність до ризику при ухваленні рішень, особливо у жінок-керівників, у яких ризик позитивно корелює з само успішністю і негативно – з відповідальністю. В роботі показано, що ефективність стилів ухвалення управлінських рішень безпосередньо пов'язана з мірою організованості структури особистісних якостей і визначається нею. Чим більш є організованою, когерентною і дивергентною структура особистісних якостей, тим більш ефек-

тивному стилю ухвалення управлінських рішень віддається перевага керівником.

У дослідженнях М.О. Котика встановлена наступна залежність: чим довше людина виконує професійні обов'язки, тим нею менше усвідомлюється ризик, що супроводжує її діяльність, в порівнянні з об'єктивним ризиком [209, с. 56].

У спортивній діяльності ризикувати – це означає свідомо йти на небезпеку, наважуватися на вчинок або дію, свідомо пов'язану з нею [159; 359; 458]. На питання, чи являється ризик привабливою стороною спортивної гімнастики або ні, велика частина опитаних спортсменів відповіла, що елементи ризику є однією з найпривабливіших сторін цього виду спорту [103]. Особистісний профіль спортсменів, що займаються небезпечними для життя видами спорту характеризується вираженою екстраверсією, емоційною стабільністю, конформністю щодо соціальних норм та прагненням до сильних відчуттів і нових вражень, отриманих соціально прийнятними способами [560].

На відношення до ризику і небезпеки, разом з особистісними особливостями впливають «соціальна координація» і досвід суб'єкта діяльності [369; 370]. Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що детермінація до обдуманого ризику носить інтеграційний характер. В дослідженнях вітчизняних і зарубіжних дослідників, в контексті професійного ризику переважно виділяються такі особистісні властивості фахівців: темперамент, локус контролю, емоційна стійкість, рівень тривожності, своєчасність і стійкість регуляції діяльності [59; 89; 92; 139; 296; 340; 410; 413; 482].

Отже, для успішності діяльності, що пов'язана з ризиком, важливою категорією виступає здатність (установка) до обдуманого ризику. Згідно Д.М. Узнадзе [427], установка – це готовність суб'єкта до сприймання майбутніх подій і дій в певному напрямі [393, с. 877]. Таким чином, установка на обдуманий ризик – це готовність людини до цілеспрямованих, ефективних і надійних дій в небезпечних для життя і здоров'я умовах. Вона включає три елементи: пізнавальний (наприклад, «Я усвідомлюю небезпечну ситуацію»); емоційно-оцінний (наприклад, «Я постійно дотримуватимуся внутрішнього переконання, що мої дії виявляться успішними») і поведінковий (наприклад, «Я завжди дотримуватимуся чітко наміченого плану для мінімізації негативних наслідків»). Розвиток стійкої установки до обдуманого ризику передбачає подолання почуття страху, розвиток обачності і пильності.

Таким чином, особистісний та ситуативний підходи до детермінації ризику у поведінці та діяльності об'єднуються через особистісну оцінку ситуації ризику, яка обумовлена індивідуально-психологічними якостями схильності та готовності до ризику, які в свою чергу детермінуються низкою особистісних характеристик – когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних.

1.4. Ризик особистості на різних етапах онтогенезу

Розгляд ризику особистості на різних етапах онтогенезу потребує аналізу існуючих вікових періодизацій з метою виявлення таких, критерії яких за своїми змістовними характеристиками відповідають цілям нашого дослідження. Крім того, евристично плідним в контексті дослідження ризику особистості виявляється аналіз явища вікових криз. Саме кризові періоди онтогенезу відрізняються максимальним загостренням внутрішніх суперечностей, переживання яких є навантаженням на ті ресурси особистості, які вона потребує в складних життєвих ситуаціях (ситуаціях ризику).

Онтогенез, як індивідуальний розвиток людини постає як процес послідовних індивідуальних перетворень (морфологічних, фізіологічних, біохімічних та ін.) організму людини, що відбувається від моменту зачаття і до закінчення життєвого циклу. Розвиток психіки людини в процесі життєдіяльності (в онтогенезі) включає складне переплетення декількох ліній розвитку: психосоматичного, статевого, когнітивного, емоційно-вольового, морального, соціального, особистісного, діяльності та умінь. Основними закономірностями онтогенезу, що виявляються у всіх сферах та зберігаються протягом усього життя є цілісність та стадіальність розвитку: системність, тобто диференціація та інтеграція станів, процесів, властивостей, якостей; неперервність та нерівномірність розвитку, гетерохронність різних психічних функцій, зміна співвідношення біологічних та соціальних детермінант; пластичність психіки, що обумовлює гармонійність, адаптивність та компенсаторні можливості особистості [429].

У сучасній психології існує велика кількість періодизацій онтогенетичного розвитку заснованих, як на окремих критеріях (наприклад періодизація психосексуального розвитку З. Фрейда, періодизація когнітивного розвитку Ж. Піаже), так і тих, в яких відображаються загальні вікові закономірності. Деякі з загальних періодизацій описують психологічний розвиток, що відбувається на ранніх етапах онтогенезу, інші – охоплюють весь життєвий шлях індивіда.

Періодизації психічного розвитку Л.С. Виготського [88] та Д.Б. Ельконіна [479], в основі яких лежать такі критерії, як соціальна ситуація розвитку, психологічні новоутворення віку, а також провідна діяльність, описують розвиток від віку немовляти до раннього юнацького віку (до 16-17 років). У періодизації Р. Заззо [422; 429] етапи дитинства співпадають зі щаблями системи виховання і навчання, та завершуються з набуттям освіти. А. Гезеллом на основі критерію швидкості психічного розвитку, було виділено три періоди його розвитку від народження до 18 років в залежності від темпу розвитку психіки [466; 489].

Для нашого дослідження більш продуктивними є періодизації, що описують повний цикл людського життя. Дж. Біррен виділяє вісім фаз життя людини: фаза немовляти (до 2 років), передшкільний вік (від 2 до 5 років), дитинство (5 – 12 років), юність (12 – 17 років), рання дорослість (17 – 25 років), зрілість (25 – 50 років), пізня зрілість (50 – 70 років), старість (від 75 років і далі) [214; 342].

У періодизації Д. Бромлей [214; 342] виділено п'ять циклів розвитку: внутрішньоутробний; дитинство, яке охоплює три стадії: стадію немовляти (від народження до 18 місяців), дошкільне дитинство (від 18 місяців до 5 років), раннє шкільне дитинство (від 5 років до 11 – 13 років); юність, що має дві стадії: старше шкільне дитинство (від 11 до 15 років), пізня юність (від 15 років до 21 року); дорослість, що складається з трьох стадій: рання дорослість (від 21 року до 25 років), середня дорослість (від 25 до 40 років), пізня дорослість (від 40 до 55 років); старість, яка включає також три стадії: відставка (від 65 років), старий вік (від 70 років), третя стадія, що визначається як фініш та описує період хвороб і вмирання. В якості особливої перехідної стадії виділяється передпенсійний вік (від 55 до 65 років).

Періодизація психосоціального розвитку Е. Еріксона [480] описує наступні вікові етапи: від народження до 1 року (стадія немовляти, або орально-сенсорна), від 1 року до 3 років (раннє дитинство, або м'язово-анальна стадія), від 3 до 6 років (вік гри, або локомоторно-генітальна стадія), від 6 до 12 років (шкільний вік, або латентна стадія), від 12 до 19 років (підлітковий і юнацький вік), від 20 до 25 років (рання зрілість), від 26 до 64 років (середня зрілість), від 65 років (пізня зрілість).

Ш. Бюлер [138] виділила п'ять фаз життєвого шляху особистості: до 16 – 18 років – немає сім'ї і професії; 18 – 30 років – попереднє визначення професії, супутника життя; 30 – 50 років – зрілість, самореалізація у вибраній професії і сім'ї; 50 – 65 років – старіюча людина, у якій до кінця періоду зникають життєві цілі і потреба самовизначенні, 65 – 70 – до смерті – стара людина, без соціальних зв'язків і цілей існування.

Вікова періодизація за критерієм розгортання суб'єктності людини подана у дослідженні В.І. Слободчикова та Г.А. Цукерман [392]. Автори виділяють наступні етапи психічного розвитку в різних типах базових спільнот: I ступінь – пожвавлення: освоєння й адаптація до власної тілесності, елементарних психічних властивостей і перших стосунків із зовнішнім світом (0 – 1 рік); II ступінь – одушевлення: розвивається довільність психічних процесів, виникають предметно-опосередковані форми взаємодії із зовнішнім й внутрішнім світом (від 1 року до 6 років); III ступінь – персоналізація: освоєння й інтеріоризація життєвих цінностей, дозрівання особистісних сфер (з 6 до 18 років); IV ступінь – індивідуалізація: перегляд соціальних цінностей з

точки зору власної позиції, авторство в організації власного способу життя (від 18 до 42 років); V ступінь – універсалізація: оволодіння духовністю, суб'єктність спрямовується за межі індивідуальності в сферу достовірно всесвітнього буття (з 42 років).

Багатовимірна теорія особистості В.Ф. Моргуна [147] містить в себе оригінальну періодизацію розвитку особистості. Автор виділяє 12 вікових етапів впродовж життя: вік немовляти (до 1 року), раннє дитинство (1 – 3 роки), дошкільне (ігрове) дитинство (4 – 6 років), молодше шкільне дитинство (7 – 9 років), отрочество (підліток) (10 – 14 років), юність (15 – 18 років), молодість (19 – 25), дорослість (26 – 35 років), зрілість (36 – 60 років), похилий (поважний) вік (61 – 75 років), старість (75 – 90 років), довгожителство (більше 90 років).

Викликає інтерес спроба поєднання соматичного та психосоціального розвитку людини, запропонована В.М. Кокорінім [189]. Дана періодизація психосоматичного розвитку побудована на основі метричних та топологічних властивостей життєвого циклу. Автор виділяє 9 рівнів та 25 стадій, що охоплюють 100 років життя людини. За думкою В.М. Кокоріна хронологія стадій досить жорстко задана, «розмитість» суміжних стадій можлива в межах 3 – 5 років, при цьому хвороба може зміщувати рівні та стадії.

В. Квінн [177] у своїй класифікації віковий розвиток підрозділяє на вік немовляти (від народження до 3 років), раннє дитинство (від 3 до 6 років), дитинство (від 6 до 12 років), підлітковий (юнацький) вік (від 12 до 18 років), молодість (від 18 до 40 років), зрілий вік (від 40 до 65 років), літній вік (від 65 років).

Подібною до попередньої є періодизації Г. Крайга та Б. Лівехуд. Г.Крайг [214] виділяє такі етапи: вік немовляти (від народження до 2 років), раннє дитинство (від 2 до 6 років), середнє дитинство (від 6 до 12 років), підлітковий і юнацький вік (від 12 до 19 років), рання дорослість (від 20 до 40 років), середня дорослість (від 40 до 60 років), пізня дорослість (від 60 років і далі).

Описуючи розвиток людини, Б. Лівехуд [251] акцентує увагу на зміні ціннісно-сислової сфери особистості, виділяючи наступні фази: 1) асиміляції, інтеграції, душевного сприймання, зростання (до 20 років); 2) експансії: аналіз, використання досвіду характеризуються рівновагою між біологічною і духовною лініями розвитку (20 – 40 років); 3) соціальну, або фазу керівництва (після 40 років): передача свого досвіду іншим припускає продовження психічного, духовного розвитку, проте біологічне згасання. Духовний розвиток є вирішальним для останньої фази життя, він як би компенсує згасання біологічного розвитку, досягнень, і припинення офіційної освіти та ін.

І.Г. Малкіна-Пих [266] при аналізі вікових криз онтогенезу за основу береться на наступні періодизації життєвого циклу: дитинство, що має чотири стадії – новонародженість і вік немовляти (від народження

до 1 року), раннє, або «перше» дитинство (1 – 3 роки), дошкільне, або «друге» дитинство (3 – 6 років), молодше шкільне, або «третє» дитинство (6 – 11-12 років); отроцтво (підлітковий вік), що підрозділяється на два періоди – молодший підлітковий, або пубертатний (11-12 – 14-15 років) та юнацький, або ювенільний (16 – 20 років); зрілість (дорослість), що підрозділяється на два періоди – рання дорослість (20 – 40 років) та середня дорослість (40-60 років); пізня дорослість, або літній вік, старість (60 років та більше).

Як вказує І.С. Кон [191], аналіз вікових етапів розвитку доцільно проводити з урахуванням стадій розвитку, тобто універсальних вікових процесів та соціалізації, вікової стратифікації, тих соціальних ролей та експектацій, що властиві тому чи іншому віку та вікового символізму, тобто вікових стереотипів культури. Тому, суттєве значення у віковій періодизації мають соціокультурні та соціо-економічні чинники, наприклад вік початку навчання у школі чи трудової діяльності в залежності від освітнього рівня. Отже, при проведенні емпіричного дослідження ми спиралися на періодизації Г. Крайга та І.Г. Малкиної-Пих [214; 266], але основну увагу приділили трьом віковим кризовим періодам – підлітковому, ранньої та середньої дорослості.

За даними літератури є лише окремі свідчення про особливості вікової динаміки схильності до ризику. Так, М. Цукерман [601] вказує, що жага гострих відчуттів, як провідний чинник ризику особистості інтенсивно зростає між 9 і 14 роками, досягає свого піку приблизно у 20 років, після чого поступово знижується. Цей факт автор пов'язує з гормональними змінами перехідного віку, які стимулюють до зближення з ризиковими однолітками. При цьому форми ризикової поведінки залежать від конкретних соціальних умов.

Ю.Д. Башкіна та С.Т. Посохова [38] також вважають, що підліткам притаманна потреба в переживанні ризику, яка проявляється в єдності двох протилежних тенденцій – в конструктивній соціально прийнятній активності з підвищеним ризиком або в деструктивній, зокрема, в саморуйнівній діяльності. Отже, наявність почуття ризику, з одного боку, дає можливість просування шляхом саморозкриття, а з іншого – нівелює світовідчуття, навіть призводить до балансування на межі життя і смерті.

Л. Стайнберг зазначає, що важливою умовою вибору ризикових форм активності у підлітків є присутність однолітків. За думкою автора, це пов'язано з незрілістю нейронних зв'язків, що відповідають за процес оцінки та аналізу ситуації. Така незрілість зумовлює труднощі або навіть неможливість ухвалення зважених, розумних рішень в емоційно насиченій ситуації у присутності однолітків [156].

Дослідження В.В. Гульдана та А.М. Корсун [113] щодо специфіки прагнення гострих відчуттів та форм задоволення цієї потреби у підлітків 15 –16 років, показали, що прагнення до гострих відчуттів є інва-

ріантним для девіантних підлітків, підлітків-спортсменів та підлітків-учнів спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземної мови. Проте, в структурі та формі задоволення цієї потреби у них виявлено суттєві відмінності. Підліткам-спортсменам більш притаманним є задоволення потреби у сильних відчуттях через відповідну поведінку, що пов'язана з фізичним ризиком, девіантним підліткам – соціальний ризик, а учням спеціалізованих шкіл – інтелектуальна активність.

Встановлено, що 50% осіб юнацького віку мають високу схильність до ризику, а в процесі дорослішання вона знижується. Схильність до ризику юнацтва пов'язана з їх орієнтованістю на майбутнє, прагненням нав'язати світу власний порядок, намаганням вийти за межі структур, що склалися. І часто молоді люди ризикують через відсутність передбачення можливих наслідків, нехтують небезпекою, не враховують міру ефективності ризику [297].

У дослідженнях Т.О. Загузової [144] також показано, що схильність до ризикованих рішень в управлінській діяльності зменшується з віком. Проте, звертає на себе увагу той факт, що з віком тенденція приймати менш ризиковані рішення варіюється в різних сферах ризику. Молоді керівники, як чоловіки, так і жінки, приймають ризикованіші рішення в соціальній області, керівники старшого віку із більшим стажем професійної діяльності більш схильні здійснювати ризиковані рішення у сфері фізичного ризику. Отже, на пізніх вікових стадіях життя управлінців область фізичного ризику для них є вагомішою. Тому, вони змушені бути сміливішими і приймати більш ризиковані рішення, порівняно з керівниками молодого і середнього віку. Особливо це стосується жінок-керівників.

З точки зору вікової динаміки особливостей прийняття ризикованих дій і обґрунтованості ухвалення рішень, необхідно звернути увагу на результати соціально-психологічних досліджень. У 25 – 40 років відповідальні рішення приймаються швидко, проте часто це відбувається після першого враження, і тому не завжди вони є обґрунтованими. У 45 – 60 років рішення зазвичай приймаються повільніше, на основі всебічної оцінки початкових даних, вони є більш обґрунтованими. Водночас відомо, що психологічні процеси змінюються з віком: чим дорослішою і досвідченішою є людина, яка приймає рішення, тим більше вона хвилюється при його прийнятті [456; 457].

Є.П. Ільїн [156] також вказує, що більшість дорослих людей уникають ризиків, тобто є ризикофобами, однак іноді вони дозволяють собі ризикувати. Після сорока років здатність і бажання ризикувати істотно знижується. Глибше пізнаючи світ, людина приймає раціональніші і зваженіші рішення. Адже ризиковість, позбавлена досвіду і мудрості, безглузда, нераціональна, нерозумна. Проте трапляється, що отримані з досвідом розсудливість і обережність повністю позбавляють людину сміливості, і вона стає консерватором, головна мета якого – збереження порядку і стабільності.

І.Н. Гуревич із співавторами [114] подають таку схему формування поведінки ризику, яка відображує описану вище вікову динаміку. У період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку у дитини розвивається уявлення про можливість ризикових вчинків та ризикової поведінки. Істотний вплив на цей процес мають референтні групи. Для цього віку перш за все сім'я та інші значущі дорослі. Завдяки спілкуванню в цих групах транслуються соціальні, субкультурні та групові норми, що регулюють ризикові форми поведінки.

У підлітковому та юнацькому віці відбувається пошук рольових моделей, схильність до яких обумовлена засвоєними на попередньому етапі нормами та наявністю ризикової поведінки у найближчому оточенні. Автори зазначають, що часто така поведінка не сприймається цими особами, як ризикова, тому що ризик для них виступає нормальною характеристикою поведінки. Саме в цей віковий період формується індивідуальний рівень схильності до ризику. У період дорослості відбувається більш тісна ідентифікація з рольовими моделями, актуалізація накопиченого досвіду, міцна фіксація субкультурних норм, на основі раніше сформованої схильності до ризику. У зрілому віці поведінка ризику повністю обумовлена вище зазначеними характеристиками. У літньому віці ризикова поведінка знижується, часто «вигорає».

Важливо зазначити, що онтогенез характеризується чергуванням стабільних та кризових періодів [88].

І.Г. Малкіна-Пих [266] вказує, що у психології існують дві принципові позиції в розумінні критичних вікових періодів. По-перше, визнання вікових криз необхідними моментами розвитку, в яких відбувається особлива психологічна робота, що складається з двох протилежних, але єдиних у своїй основі перетворень: виникнення новоутворень (перетворення структури особистості) і виникнення нової ситуації розвитку (трансформація соціальної ситуації розвитку). Це позиція Л.С. Виготського і Д.Б. Ельконіна. По-друге, визнання необхідності якісних перетворень, які полягають у зміні провідної діяльності і одночасному переході в нову систему стосунків. При цьому акцент робиться на зовнішніх соціальних умовах, а не на психологічних механізмах розвитку (О.М. Леонтьєв та Л.І. Божович). Останнім часом, як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології дослідники виходять з уявлення про необхідність криз. Отже, хоча і йдуть дискусії з приводу механізмів криз, їх прив'язаність до конкретного віку і подій, загальноприйнятою є ідея нормативності вікових криз та їх чергування зі стабільними періодами [266].

Криза – це зіткнення двох реальностей: психічної реальності людини з її системою світогляду, паттернами поведінки та тієї частини об'єктивної дійсності, яка суперечить її попередньому досвіду.

Узагальнення І.Г. Малкіної-Пих свідчать про існування різних поглядів щодо вікових критичних періодів у психології. Так, вікова

криза розглядається як зміна деякої структури або організованості (Ж. Піаже, Л. Кольберг та ін.), як психологічний механізм виникнення нового (Я. Боом), як характеристика деякого відрізка онтогенезу (Е. Еріксон, Д. Левінсон та ін.), як органічної частини духовного зростання особистості (Р. Ассаджиолі, С. Грофф, А. Маслоу, К. Юнг) [266].

У працях Л.І. Божович [57; 58], Т.В. Драгунової [129], А.В. Петровського [82], Д.Б. Ельконіна [479] показано, що під час кризи оформлюються ті психологічні новоутворення, які обумовлюють генеральну лінію подальшого розвитку в стабільному періоді.

Очевидно, що криза, як ситуація неможливості подальшого існування особистості у наявному статусі, неспроможності реалізувати внутрішні потреби свого життя [420], обумовлює зміну системи зв'язків людини з навколишньою дійсністю та ставлення до неї. В період вікових криз різко змінюється емоційний фон, з'являються негативні психоемоційні стани, елементи депресивної симптоматики, вираженої тривожності, напруженості, зниження працездатності, що є наслідком дисбалансу в системі самопрогнозування. Усі ці зміни неминуче впливають на ставлення до ризику, ризиковість, мотивацію на досягнення успіху або уникнення невдач. Вище було показано, що кожен віковий період має свою допустиму міру ризику і у період кожної вікової кризи ставлення індивіда до ризику, його можливість і бажання ризикувати змінюються.

За Л.С. Виготським, критичний період виступає тим відрізком життя особистості, коли відбуваються позитивні зміни, результатом яких є перехід особистості на новий, більш високий рівень розвитку [88]. Розглядаючи кризу, Л.І. Божович прирівнює її до негативної реакції індивіда, обумовленої фрустрацією [57].

На думку В.В. Козлова, криза у віковому контексті це – «стан особистості, коли відбувається дисбаланс у житті та діяльності людини» [цит. за: 163, с. 6]. У кризовому стані особистість – це «система, яка знаходиться у точці біфуркації, нелінійній фазі свого розвитку, людина має чимало напрямків-векторів своєї подальшої еволюції, крайніми стратегічними проявами яких є позитивна та негативна дезінтеграція» [163, с. 32], що може актуалізувати вибір ризикових форм поведінки. В.Є. Ключко також вказує, що кризові періоди розвитку є кульмінаційними, в яких порушується звичайне «нормальне» функціонування поведінки та діяльності людини [цит за: 163, с. 50-51].

Теоретичний аналіз Н.В. Жигінас [129] показує протилежні вектори розвитку особистості в умовах кризи: 1) позитивна дезінтеграція, за якою криза є механізмом змін та переходу до нового рівня цілісності; 2) негативна дезінтеграція, за якою криза супроводжується зростанням ознак дезадаптації та негативних особистісних проявів. Короткочасність, зворотність та відсутність виражених форм дезадаптації на тлі можливих негативних суб'єктивних переживань репрезентують пози-

тивний перебіг кризи. Негативний перебіг кризи характеризується тривалими станами дезадаптації, посиленням негативної психологічної симптоматики, появою болісних соматичних відчуттів, зниженням успішності діяльності, негативними суб'єктивними переживаннями.

Психологічна криза за А.Г. Амбрумовою [16] та Ф.Ю. Василюком [73] є внутрішнім порушенням емоційного балансу, що настає під впливом загрози, яка обумовлена зовнішніми обставинами. При цьому А.Г. Амбурова підкреслює сутність кризи як дисбалансу конструктивних та руйнівних тенденцій та форм психічної діяльності [16, с. 108], коли спостерігається тимчасова нездатність до вольової дії. За Ф.Ю. Василюком, навпаки: відчуття людиною неможливості реалізації свого життєвого задуму, паралізації волі призводить до виникнення кризи [72; 73].

Важливі для нашого дослідження ідеї подані у дослідженнях Р.А. Ахмерова [34]. Автор вважає джерелом кризи нерозумність особистості, а саме неоптимальний вибір нею засобів досягнення цілей, низьку стратегічність, негнучкість, тобто надлишкову категоричність у визначенні міжособистісних зв'язків та життєвих планів [34, с. 40–151].

В контексті ризику особистості аналіз вікових криз є важливим також з точки зору загальних закономірностей протікання кризи. Так, Е. Іоуменс [266] виокремлює в процесі кризи період руйнування, проміжний період і період творення. У період руйнування відбувається зламування бачення світу, знання самого себе і ставлення до оточення. У проміжний період, коли старі моделі вже не працюють, а нові ще не створені, для людини прийшов час зайнятися переоцінкою цінностей і постановкою проблем, які сьогодні не мають рішення. Період творення характеризується можливими крайнощами: з одного боку, прагненням забезпечити безпеку своїх дій, що призводить до пасивності, інертності, з іншої – бажання швидше добитися всього й відразу, як підстава до ризикових дій.

Новоутворення віку (на відміну від нових функціональних умінь) визначають і нове (довільне, суб'єктне) відношення до трьох сфер свідомості, що традиційно виділяються: ставлення до себе, до предметного світу і до світу людей. Таким чином, новоутворення віку перебудовують особистість в цілому. Змістом кризи психічного розвитку є суб'єктивація новоутворень. Вікові новоутворення виникають в два етапи: формування новоутворення (у стабільний період) і його суб'єктивація (у кризі). Під суб'єктивацією розуміється перетворення новоутворення на нові здібності самого діючого суб'єкта [331].

Упродовж усього життя людини відзначається не один нормативний критичний період. Л.С. Виготський виділив декілька таких періодів: період новонародженості, одного року, трьох років, шести-семи років, підлітковий період [88].

Саме в працях Л.С. Виготського наголошується на чергуванні стабільних та кризових періодів. Тому його вікова періодизація має на-

ступний вигляд: криза новонародженості – немовлячий вік (2 місяці – 1 рік); криза 1 року – раннє дитинство (1 – 3 роки); криза 3 років – дошкільний вік (3 – 7 років); криза 7 років – шкільний вік (7 – 13 років); криза 13 років – пубертатний вік (13 – 17 років); криза 17 років [88].

Більш теоретично обґрунтованими та емпірично дослідженими є кризи, які виникають у дитячому й юнацькому віці та є пов'язаними з переходом на новий рівень психічного розвитку. У дитячому й юнацькому віці виділяють великі кризи (криза новонародженості, криза трьох років, підліткова криза в 13 – 14 років) та малі кризи (криза одного року, криза семи років, криза в 17 – 18 років). При великих кризах перебудовуються стосунки дитини (підлітка) і суспільства. Малі кризи проходять зовні спокійніше, пов'язані зі зростанням умінь і самостійності людини. В період критичної фази важковиховувані діти, проявляють упертість, негативізм, норовистість, неслухняність [266].

Сучасні дослідники більшою мірою враховують критичні періоди дорослості [441]. У дорослих виділяють три основні кризи: криза молодості, криза «середини життя» і криза старості, а також низку менш значущих критичних періодів [266].

Вікові кризи дорослих людей набувають характеру екзистенціальних, оскільки в їх переживання включаються проблеми сенсу життя й індивідуального існування [450; 449]. Проте, Р. Гаулд, Д. Вейлант у дорослому житті людини виділяють лише дві кризи: 30 і 40 років. Вони вважають, що решта часу життя характеризується душевною рівновагою [230].

І.В. Шаповаленко [466] у своєму аналізі зазначає, що можна означити певні вікові періоди дорослості, впродовж яких найчастіше відбуваються особистісні зрушення: близько 20 років, близько 30 років (28 – 34), 40 – 45, 55 – 60 років та у пізньому віці. Автор зауважує, що хронологічні терміни нормативних вікових криз дорослості є дуже нечітким. Момент виникнення, тривалість, гострота проходження криз в період дорослості можуть помітно варіювати залежно від особистих обставин життя. Рушійною силою розвитку визнається внутрішнє прагнення до зростання і самовдосконалення, має значення також низка зовнішніх чинників. Серед обставин, що провокують кризу, виділяють різкі зміни стану здоров'я (раптова хвороба, тривале і важке захворювання, гормональні зрушення), економічні і політичні події, зміна умов, вимог, соціальних очікувань, тощо

Д. Дж. Левінсоном було запропоновано модель універсальної послідовності стабільних періодів та переходів у розвитку людини. Основним завданням особистості у стабільні періоди є досягнення певних життєвих цілей, а у перехідні періоди – руйнування існуючої структури життя та започаткування нової, на основі переоцінки прийнятих раніше рішень та формулювання нових цілей. У стабільній фазі розвиток

особистості обумовлюється поступовим досягненням поставлених цілей, оскільки суттєві завдання розвитку на цьому етапі є вирішеними. У перехідній фазі предметом аналізу для особистості стають способи самореалізації, а нові можливості – предметом пошуку [266]. Д. Дж. Левінсон виділив наступні перехідні (кризові періоди): перехід до ранньої дорослості (17 – 22 роки); перехід 30-річчя (28 – 33 роки); перехід до середньої дорослості (40 – 45 років); перехід 50-річчя (50 – 55 років); перехід до пізньої дорослості (60 – 65 років). Перехідні періоди, за Д. Дж. Левінсоном, є стресовими, оскільки в цей час цілі, цінності і спосіб життя піддаються перегляду і переоцінці [338; 251]

Розвиваючи ідеї Д. Дж. Левінсона, Г. Шихі визначила наступні кризи дорослого життя людини. Перша у дорослому житті криза (20 – 22 роки) – це перехід до ранньої дорослості, криза «відриву від батьківських коренів». Основними завданнями та проблемами цієї кризи є уточнення життєвих планів і початок їх здійснення; пошуки себе; остаточне усвідомлення себе дорослою людиною зі своїми правами і обов'язками; вибір чоловіка і створення власної сім'ї; спеціалізація та придбання майстерності в професійній діяльності. Близько 30 років відбувається наступна криза: перехід до середньої дорослості, періоду найвищої працездатності й віддачі. 30 років – це вік нормативної кризи дорослості, пов'язаної з розузгодженням між областю наявного та можливого, бажаного, що переживається у формі занепокоєння та сумнівного. Криза 30-річчя пов'язана з завданням корекції плану життя з позицій накопиченого досвіду, створення більш раціональної й впорядкованої структури життя, професійної діяльності, сім'ї. Намагаючись подолати неприємні почуття, людина приходить до переоцінки здійснених у минулому виборів: чоловіка, кар'єри, життєвих цілей. Досить часто спостерігається прагнення до корінної зміни образу життя; розпад ранніх шлюбів; професійна переорієнтація, які без особистісної перебудови, без поглибленої рефлексії часто виявляються усього лише «ілюзорними» шляхами виходу з кризи [472].

Період після 30 років – «корені і розширення» – пов'язаний з вирішенням матеріальних і житлових проблем, просуванням по службових щаблях, розширенням соціальних зв'язків, а також з аналізом своїх витоків і з поступовим прийняттям частин свого Я, які раніше ігнорувалися. Період від 30 до 40 років часто називають «десятиліттям рокової риси». Це вік підведення попередніх підсумків, коли порівнюються мрії й уявлення про майбутнє, створені в юності, і те, чого вдалося досягти реально. Ці кризові суперечності усвідомлюються людиною як реально існуюча розбіжність, пригноблююча невідповідність між Я реальним і Я ідеальним, між областю існуючого й областю можливого, бажаного. Особливо гостро переживають цю кризу люди творчих професій. Також, змінюються соціальні очікування. Прийшов час виправдати надії суспільства і створити якийсь соціально значущий

продукт, матеріальний або духовний, інакше суспільство переносить свої очікування на представників молодшого покоління [472].

Криза середини життя, криза 40-річчя є кризою ідентичності, характеризується розладом внутрішнього світу, зміною ставлення до того, що раніше здавалося важливим, значущим, цікавим або, навпаки, відразливим. Одним з важливих факторів цієї кризи є усвідомлення втрати фізичних сил, привабливості, що вчиняє жорстокий удар по самооцінці і Я-концепції. Дана криза осмислюється, як час небезпек і великих можливостей. Усвідомлення втрати молодості, згасання фізичних сил, зміна ролей і очікувань супроводжується занепокоєнням, емоційним спадом, поглибленим самоаналізом. Сумніви у вірності проживаючого життя розглядаються як центральна проблема цього віку [472]. Крім того, Г. Шихи охарактеризувала гендерні відмінності у специфіці вікових криз жінок на відміну від чоловіків. Етапи життєвого шляху у жінок більшою мірою пов'язані зі стадіями і подіями сімейного циклу: укладення шлюбу; поява дітей; дорослішання і відособлення дітей; «порожнє гніздо» [466].

Як вказує І.В. Шаповаленко [466], у людей, які подолали кризу розширюються горизонти, з'являються можливості для досягнення нової творчої кульмінації на основі узагальнення життєвого досвіду. Нерозв'язання кризових переживань, відмова від оновлення, повертає кризу з новою силою у 50 років. Близьче до 60 років людина входить у так звану кризу передпенсійного віку, пов'язану зі зміною мотивації. Люди в цьому віці дуже гостро переживають втрату привабливості, а, крім того, їх дуже сильно лякає зміна соціального статусу і матеріального становища.

Виділені Е. Еріксоном, вісім основних етапів розвитку особистості є серією криз ідентичності, які мають бути подолані впродовж життя. При цьому конкретний етап не лише формує нову, необхідну для соціального життя якість й готує до наступного життєвого етапу. Кожна стадія створює можливості для розвитку протилежних якостей і рис особистості, які усвідомлює в собі людина, і з якими вона починає себе ідентифікувати. Отже, основними віковими кризами за Е. Еріксоном є довіра – недовіра, автономія – сором, ініціативність – почуття провини, працьовитість – почуття неповноцінності, ідентичність – сплутаність ролей, близькість – ізоляція, генеративність – стагнація, цілісність Его – відчай [480].

В.І. Слободчиков та Г.А. Цукерман [392] виділяють два різновиди вікових криз в онтогенезі людини – кризи народження та кризи розвитку. Вхідження в нову спільноту на кожному щаблі розвитку супроводжується зрушеннями, якісними перетвореннями в системі взаємин (зі світом, з людьми і з собою), в якій відбувався попередній етап розвитку суб'єкта. Такий період вхідження в нову спільність автори називають «кризою народження». До криз народження відносять родову кри-

зу (2 місяці $\pm$ 3 тижні), кризу немовляти (11 – 18 місяців), кризу дитинства (5,5 – 7,5 років), кризу юності (17 – 21 рік), кризу дорослості (39 – 45 років), кризу індивідуального життя. Криза розвитку співбуттєвої спільноти розглядається як суперечність між індивідуальною і суспільною формами діяльності і свідомості («хочу бути, як ти, і не можу стати, як ти»). Кризами розвитку автори називають кризу новонародженості (3,5 – 7 місяців), кризу раннього дитинства (2,5 – 3,5 років), кризу отрочтва (11 – 14 років), кризу молодості (27 – 33 роки), кризу зрілості (55 – 65 років).

Багатовимірна модель розвитку особистості В.Ф. Моргуна [147] висвітлює наступні нормативні кризи впродовж життя людини: криза новонародженості (0 – 3,5 міс.), криза немовляти – «перший крок» (11 – 18 міс.), криза дитинства – «відповідальність» (6 – 7 років), криза молодшого школяра – «незалежність» (9 – 10 років), криза юності – «покликання» (18 – 19 років), криза молодості – «сім'я, майстерність» (23 – 28 років), криза зрілості – «наставництво» (55 – 65 років), криза похилого віку – «мемуари» (70 – 80 років).

Якщо розглядати феномен ризику саме в контексті вікових криз, то ми загостримо свою увагу на кризі підліткового (13 – 16), молодого (30 – 35) та середнього (45 – 50) віку.

Кризи вікового розвитку неодноразово обговорювалися в психології [138; 147; 214; 344; 448; 449; 466; 472; 489; 479; 480; 82]. У одних випадках межі вікових періодів виділялися виходячи з особливостей існуючих систем навчально-виховних установ, в інших – відповідно до «кризових» періодів в розвитку дитини, а також відповідно до анатомічних і фізіологічних особливостей, що характеризують розвиток [138].

Для дослідження ризику особистості істотним є переживання підліткової кризи, як періоду становлення схильності до ризику [114]. Початок кризи для кожного підлітка є індивідуальним і залежить від темпу дозрівання організму та характеру соціальної ситуації розвитку. Основою підліткової кризи стають суперечності між новими внутрішніми змінами і зовнішніми обставинами, що не змінюються й які не задовольняють потреби дитини, що подорослішала. Чинниками цих суперечностей є поява почуття дорослості, психофізіологічна перебудова організму, критичність мислення та потреба в самоствердженні. Криза підліткового віку має наступні ознаки і прояви: агресивність у спілкуванні з дорослими, прояв критиканства до них, часта зміна настрою, посилена увага до своєї зовнішності, зниження навчальної мотивації, негативізм, конфліктність, порушення громадського порядку [489].

Підліткова криза пов'язана зі статевим дозріванням та характеризується нестійкістю самооцінки та загального емоційного фону. Статева ідентифікація досягає нового рівня, що виразно проявляється в орієнтації на зразки мужності і жіночності в поведінці і прояві індивідуальних особистісних властивостей. Ризиковість як особистісна риса та

ризикова поведінка набувають цінності у контексті спілкування із однолітками та самопрезентації у референтних групах [444; 539].

Вікові межі підліткової кризи остаточно не визначені у психології. Так, у працях Л.І. Божович, увесь підлітковий вік розглядається як кризовий і складається з двох фаз – 12-15 років і 15-17 років [58]. За Д.І. Фельдтейном підлітковий вік ділиться на три періоди: «локально-вередливий», «право-значущий», «стверджуюче-дієвий», акцентуючи увагу на його конфліктності [432]. І.В. Дубровіна виділяє два типи вікових криз у підлітковому віці: незалежності та залежності. Якщо підліток переживає кризу незалежності, то він проявляє гостре почуття дорослості (демонстрація, незалежності, самостійності, дорослих форм поведінки тощо), що часто призводить до конфліктних ситуацій. Якщо отрочество проходить гладко і безконфліктно або здійснюється за типом «кризи залежності», то неминучою є запізнена, а тому особливо хвороблива і бурхливо протікаюча криза в ранньому юнацькому віці (17 – 18 років), або затяжна інфантильна позиція «дитини» [130].

За думкою Л.І. Бершедової вік 15 – 18 років – це криза юнацького віку [51]. У віковій періодизації Л.С. Виготського підліткова криза окреслюється 13 роками [88]. К.Н. Поліванова, розвиваючи положення Л.С. Виготського про чергування стабільних і критичних періодів в дитячому розвитку, початок підліткової кризи визначає у 10,6 років, а пік кризи в 11,8 років [331]. Верхня межа кризи підліткового віку в її роботах не конкретизована.

За Е. Шпрангером фаза життя, що окреслюється 14 – 17 роками, є кризою, що пов'язана із прагненням особистості до звільнення від дитячої залежності. У якості здобутків цієї кризової фази життя Е. Шпрангер називає відкриття Я, виникнення рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності [138].

Підліткова криза за Ш. Бюлер починається у дівчат у 11 – 13 років, а у хлопців – у 14 – 16 років. Сутністю кризи є тривожність, дратівливість, агресивність, безцільний бунт, прагнення до самостійності, що не підкріплюється відповідними фізичними і психічними можливостями [138].

У концепції Д.Б. Ельконіна період 11-12 років розглядається як криза між стабільним молодшим шкільним і бурхливим підлітковим періодами, що пов'язана з виникненням нових орієнтацій у стосунках, а період 15 років є кризою переходу до ранньої юності, кризою світогляду, що змінює орієнтацію у світі [479].

Різні моделі підліткової кризи подано у багатьох напрямках психології, і всі вони виокремлюють характеристики підліткової кризи, які роблять цей період сензитивним для реалізації ризикової поведінки.

Так, К. Левін вважає, що підліток займає маргінальну соціально-психологічну позицію та володіє властивостями маргінальної особистості. Ознаками маргінальної особистості є емоційна нестійкість та чут-

тевість, соромливість і агресивність, емоційна напруженість і конфліктні стосунки з оточенням, схильність до безапеляційних суджень і оцінок [138].

Л.І. Божович вважала кризу підліткового віку найтривалішою та найскладнішою з усіх криз. Вона вказувала на неоднорідність цієї кризи та виділяла в неї дві фази: перша фаза (12 – 14 років), характеризується виникненням здатності орієнтуватися на цілі, що виходять за межі сьогодення («здатність до цілепокладання»), друга фаза (15 – 17 років) пов'язана з усвідомленням свого місця в майбутньому (народження «життєвої перспективи»), зокрема, уявлення про своє бажане Я та про життєві задуми [58]. Центральним моментом підліткової кризи є розвиток самосвідомості підлітків, в першу чергу самооцінки, що супроводжується цілою гамою специфічних, внутрішньо конфліктних, переживань. Незрілі спроби підлітка аналізувати свої можливості супроводжуються то зльотом самовпевненості, то, навпаки, сумнівами в собі. Такого роду невпевненість у собі часто приводить підлітків до помилкових форм самоствердження – ризикових вчинків, бравади, виключно з метою показати свою незалежність [138]. За даними сучасних емпіричних досліджень (Т.Б. Хомуленко, Л.М. Абсалямова) схильність до ризику у підлітків віком 14 – 15 років виявляється у 50% досліджуваних. При цьому показано, що підлітки, які мають високу схильність до ризику відзначаються невисокою впевненістю у собі [444].

Однією з яскравих особливостей підліткової кризи є особистісна нестабільність. Тобто не лише коливання емоційного фону та самооцінки, а і моральна нестабільність. За даними Л. Колберга, в цей період розвивається конвенційна мораль, за якої особистість ще не має істинної моральності і вона орієнтується на зовнішні (соціальні) норми моралі. Цим нормам, правилам поведінки більшість підлітків слідує для того, щоб виправдати очікування значущих для них людей, зберегти з ними хороші стосунки, дістати їх схвалення. Орієнтація на виправдання очікувань оточуючих, схвалення або на авторитет і визначає нестійкість поведінки підлітків, їх залежність від зовнішніх впливів [230].

Важливим у поясненні схильності до ризику підлітків (у кризовому періоді) є виділені Л.С. Виготським вікові домінанти, як найбільш яскраві інтереси підлітків. Це «егоцентрична домінанта», що описує підвищений інтерес підлітка до власної особистості; «домінанта далечини», яка описує орієнтацію підлітка на великі масштаби, які для нього є набагато суб'єктивно прийнятними, ніж ближні (поточні, сьогоденні); «домінанта зусилля», як потяг підлітка до опору, подолання, до вольової напруги, боротьбі проти авторитету, протестних проявів; «домінанта романтики», як прагнення підлітка до невідомого, ризикованого, до пригод, до героїзму [88; 138].

Значущими для аналізу ризику особистості у період підліткової кризи є властиві цьому віку відповідні поведінкові реакції. До них від-

носяться: реакція емансипації, реакція групування з однолітками, реакція захоплення (хобі). Реакція емансипації є типом поведінки, за допомогою якої підліток намагається вивільнитися з-під опіки дорослих, їх контролю, заступництва. Потреба вивільнитися пов'язана з боротьбою за самостійність, самоствердженням себе як особистості. Реакція може проявлятися у відмові від виконання загальноприйнятих норм, правил поведінки, знеціненні моральних і духовних ідеалів старшого покоління. Дріб'язкова опіка, надмірний контроль за поведінкою, покарання шляхом позбавлення мінімальної волі і самостійності загострюють підлітковий конфлікт і провокують підлітків на крайні заходи: прогули, втечі зі школи і з дому, бродяжництво.

Реакція групування проявляється у прагненні підлітків до об'єднання, до групування з однолітками, де виробляються і апробуються навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні, вміння завойовувати авторитет і зайняти бажаний статус. У групі однолітків ефективніше відпрацьовується самооцінка підлітка. Він цінує думку однолітків, віддаючи перевагу спілкуванню з ними, а не з дорослими, критику яких він відхиляє. Реакція захоплення (хобі) є характерною особливістю підліткової кризи. Захоплення необхідні для становлення особистості підлітка, оскільки завдяки їм розвиваються схильності, інтереси, індивідуальні здібності підлітків [35].

Провідною новою особливістю психології підлітка, порівняно з дитиною молодшого шкільного віку є якісно новий рівень самосвідомості (потреба усвідомити себе як особистість). Л.С. Виготський вважає, що розвиток самосвідомості є головним підсумком перехідного віку [88]. Уявлення, на підставі яких у підлітків формуються критерії самооцінки, отримуються в ході особливої діяльності – самопізнання. Основною формою самопізнання підлітків, на думку І.Ю. Кулагіної є порівняння себе з іншими людьми: дорослими, однолітками [230].

Одним з чинників ризикових вчинків підлітків, що породжують до проблеми, є бажання ствердитися й виділитися в поєднанні з протестом проти існуючих в суспільстві норм і правил, проти «сірого безликого натовпу». Потреба в протесті приводить деяких підлітків в особливі неформальні групи або рухи зі своїми ознаками й ідеологією, до втеч з дому, бродяжництву. Всі підлітки, що влилися в подібні течії є соціально дезадаптованими, навіть якщо не проявляють прямої агресивності [146; 230].

З суперечливістю підлітків, їх схильністю впадати в крайності, з нестійкістю поведінки, її залежністю від зовнішніх впливів Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямова пов'язують специфічну особливість підлітків щодо включеності в акт ризику та називають її – «феномен подвійної невизначеності» [444].

Усе вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що підліткам властива потреба в переживанні ризику. Ризик у них проявляється в

єдності двох протилежних тенденцій. З одного боку – в конструктивній соціально прийнятній діяльності (заняття спортом з підвищеним ризиком) ризику сприяє саморозкриттю особистості. З іншого боку – в деструктивній діяльності (вживання наркотичних речовин, азартних іграх) ризику збіднює світовідчуття і призводить до балансування на межі життя і смерті [38; 539].

Як і в підлітковому кризі дорослого віку мають свої особливості. Спираючись на дослідження І.В. Шаповаленка [466] узагальнимо відмінності нормативних криз дорослості та дитячих:

1). у зрілому віці перелік, номенклатура основних діяльностей нерідко залишається постійною (трудова, продуктивна діяльність, сім'я, спілкування і так далі) на відміну від періоду дитинства, коли відбувається періодична зміна провідної діяльності;

2). глибокі зміни відбуваються всередині самих основних діяльностей дорослої людини, в їх співвідношенні між собою;

3). кризи зрілості виникають рідше, з великим тимчасовим розривом (7 –10 років), вони значно менше прив'язані до певного хронологічного віку і тісніше залежать від соціальної ситуації, особистих обставин життя;

4). розвиток в інтервалах між кризами відбувається більш згладжено, їх хронологічні межі є досить умовними, тому більшою мірою обумовлені індивідуальною лінією життя;

5). кризи зрілості проходять більш усвідомлено і більш приховано для оточення;

6). вихід з кризи, її подолання пов'язані з необхідністю власної активної внутрішньої особистісної праці;

7). вирішальна роль в становленні особистості в усій її повноті і унікальності належить самій людині.

О.Р. Тенн вказує, що вікові кризи дорослості більшою мірою порівняно з дитячими, обумовлені фізіологічними характеристиками індивіда; зовнішніми соціальними умовами, які віддзеркалюються на соціальному віці особистості, оскільки вона змушена співвідносити власні актуальні статусно-рольові характеристики з еталонними, оцінювати себе як успішну чи неуспішну у даній віковій категорії, що може призводити до виникнення потреби у корекції життєвої програми; суб'єктивною мірою реалізованості життя або співвідношенням в уявленнях людини значущості її минулого і майбутнього; гендерними відмінностями, оскільки у чоловіка та жінки є суттєві відмінності у фізіології, способі життя та характері соціальних очікувань [417, с. 135].

Оскільки кризи дорослості пов'язані з проблемами сенсу життя та індивідуального існування, вони мають екзистенційний характер [449]. На думку О.Р. Тенна істотною особливістю екзистенційної кризи є функціональна перебудова особистості, яка передбачає негативні афективні стани та дезорганізацію поведінки. У дорослому віці, екзис-

тенційна криза містить біографічний компонент, в ній проявляється взаємозв'язок вікової та травматичної кризи, що підвищує чутливість особистості до життєвих подій [417].

Психологічний аналіз кризи 30 років також дозволяє виділити значущі в контексті дослідження ризику особистості характеристики. Дослідники відмічають його смисловий зміст і глибокі особистісні зміни, що відбуваються в цей період. В.І. Слободчиков, Е.І. Ісаєв і Г.А. Цукерман визначають кризу 30 років як розрив особистого і загальнолюдського сенсів життя, як побудову задуму власного життя, входження в нову спів-буттєву спільність [392; 451]. Р. Гаулд із співавторами вважають, що під час кризи 30 років перебудовується світогляд і переоцінюються життєві цінності, переосмислюється життєвий шлях, переглядаються стосунки з людьми, світом [93]. У дослідженнях С.С. Худояна проаналізовані взаємозв'язки кризи 30 років з перебудовою самосвідомості і глибокими змінами в системі Я [448]. Д.О. Леонтьєв описує зміни, що відбуваються в цей період в ціннісно-мотиваційній і смисловій сферах особистості [246].

Більшість дослідників наголошують, що приблизно у 30 років в особистості виникає необхідність перегляду власних життєвих схем. Якщо вона усвідомлює їх хибність, у неї виникає потреба в їх зміні. Це знаменує перехід особистості у новий віковий період: від молодості до зрілості [266].

Кризу 30 років нерідко називають кризою сенсу життя, що пов'язана з оцінкою рефлексії пройденого шляху, з усвідомленням можливостей і перспектив подальшого розвитку. Саме з цим періодом зазвичай пов'язані пошуки сенсу існування. Криза 30 років виражається в зміні уявлень про своє життя, іноді в повній втраті інтересу до того, що раніше було в ній головним, в деяких випадках навіть в руйнуванні колишнього способу життя. Криза 30 років виникає внаслідок нереалізованості життєвого задуму [466].

За соціальними та психологічними вимірами людина тридцяти років завершує певний етап свого розвитку. Виникає необхідність (соціальна і особистісна) підвести підсумки і визначити перспективи подальшого життя. Перші життєві успіхи і очікування вже позаду, праця і побут стають буденними, і в результаті відбувається нове зниження почуття усвідомленості і повноти буття, незадоволеність собою. Відбувається глибинний самоаналіз і критичний перегляд власної особи, що призводить до переоцінки цінностей. Часто така внутрішня переоцінка призводить до кардинальних змін – у професії, стосунках з навколишніми людьми, у сімейному житті. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися та інше [78]. Безумовно, різкі та кардинальні зміни життя можуть бути пов'язаними з ризикованими вчинками.

Ця криза проявляє себе в усвідомленні необхідності «щось зробити». При цьому можлива диференціація кризових процесів за статевою ознакою: чоловіки частіше переглядають власні кар'єрні установки і способи їх реалізації, жінки – роблять остаточний вибір між кар'єрою і сім'єю [266]. У цей період життя можливість ризикувати зростає. Ризик не є життєво необхідним, як це було за кризи п'ятнадцяти років. Ризик є способом досягнення нових цілей, можливості розширити встановлені рамки. Бажання ризикувати може бути використане як самоціль в тих випадках, коли нові цілі в житті не знайдено, є присутнім відчуття «замкнутого кола і безвиходу».

Суб'єктивне відчуття невизначеності, глибокі емоційні переживання визначають стресовий характер кризи 30 років. При цьому конструктивні та деструктивні стратегії її подолання визначають успішність проходження стадій кризи і виходу з неї.

В контексті дослідження ризику особистості набуває істотного значення й криза середини життя. Так, на думку Б. Лівехуда, криза середини життя – це своєрідне роздоріжжя на життєвому шляху дорослої людини, що відбувається у віці 35–45 років. Цей вік для людини – боротьба з порожнечою, їй здається, що вона «втратила ґрунт під ногами і ще не знайшла новий» [251].

А.В. Толстих вважає 40 років відправною крапкою, що символізує кризу середини життя [422]. За Б.С. Братусем криза середнього віку з'являється у 40 років та пов'язана з пошуком людиною нових орієнтирів власної діяльності та є станом, що виникає як «перехідний мотиваційно-потребовий стан» [60]. За Л.В. Дементьевою криза середини життя припадає на 40 – 45 років та пов'язана із усвідомленням втрати молодості та скінченністю життя [116].

У роботах Р. Гаулда та співавторів сорокаріччя описане як «вибух в середині життя», коли виникає враження, що життя проходить даремно [93; 231]. Д. Левінсон підкреслює, що 40-річна людина відзначається процесами трансформації, які полягають у відчутті, що цілі та прагнення, які колись здавались вічними та неперехідними, втрачають свою значущість [251]. За визначенням Б. Лівехуда [251] цей період близько середини сорока років життя, що пов'язаний з біологічними, психічними та духовними змінами людини є фазою схильності до кризи. За періодизацією Ш. Бюлер криза середини життя припадає на 45–50 років і є початком старіння людини, що супроводжується душевною кризою, відсутністю самовизначення та життєвих цілей [163]. На думку В.І. Слободчикова та Г.А. Цукерман криза середнього віку – це криза дорослості, що припадає на 39 – 45 років та характеризується якісними перетвореннями в системі стосунків зі світом, з людьми і собою [392]. О.О. Іполітова характеризує кризу середини життя з точки зору відчуття людиною у віці 45 років спустошеності сенсу життя [163]. За дослідженнями Т.М. Титаренко криза середини життя є нормативною,

віковою кризою 37 – 40 років, яка характеризується як період внутрішніх змін, реорганізації особистісних якостей, консолідації інтересів, цілей та обов'язків [420, с. 22].

О.А. Лукіна, вказує, що цей період є фазою зниження життєвої активності, кульмінацією якої є 48 років. Також в рамках аналізу концепцій середнього віку, проведеного О.А. Лукіною, визначено, що період від 40 до 45 років є кризовим, коли відбувається переосмислення життєвих цілей, пошук нового змісту загальнолюдських цінностей [255].

Криза середини життя за Е. Еріксоном [480] припадає на період середньої зрілості (26-64 роки), для якої характерним є вибір між генеративністю (продуктивністю) та інертністю, стагнацією. Проявами кризи середини життя є відчуття безнадійності, безглуздості свого життя, знецінення особистісних досягнень та успіхів [344].

Отже, як для всіх криз дорослості, вікові межі цієї кризи досить умовні. Так, Дж. Холліс вказує, що криза середини життя є подією психологічною, а не хронологічною і її симптоми починаються із переживання депресивних станів, що проявляються в згубних звичках, аморальній поведінці, спрямованих на подолання внутрішнього глибинного тиску [442].

Т.Ф. Куліковою [231] визначено наступні характеристики кризи середнього віку: схильність до аналізу автентичності способу життя; вирішення проблем моралі; перехід через період незадоволеності шлюбними стосунками; неспокій за дітей, які залишають дім; незадоволення рівнем службового зростання.

На думку О.Р. Тенна низка екзистенційних проблем цього віку призводить до кризи статусної, професійної, вікової, гендерної ідентичності [417]. Перебіг кризи середнього віку призводить до наступних змін:

- в емоційно-вольовій сфері: психологічний дискомфорт, зниження здатності до вольових дій, чутливість до подразників, зниження здатності до саморегуляції, пов'язані з пошуком життєвих суперечностей;
- у пізнавальній сфері: зниження пізнавальних здібностей, трансформація самосприйняття та сприймання свого життя;
- у підструктурі досвіду: трансформація старих звичок, поява нових;
- у спрямованості особистості: зміна ставлення до майбутнього, трансформація смислу та цілісності життя, цінностей, інтересів та ідеалів;
- у самосвідомості та Я-концепції особистості: криза може призводити до інтеграції досвіду, що раніше був витіснений; сприяє посиленню «Я-концепції»; призводить до руйнування уявлень про себе та заважає проявляти активність;
- у структурі суб'єкта діяльності, пов'язана зі зміною власне діяльності;

- у смислових структурах професійної самосвідомості: переорієнтування на нові цілі, корекція соціально-професійної позиції [417].

Аналіз основних проблем людей у віці від 45 до 49 років, проведений О.Ю. Стрижицькою [414] показує, що криза середини життя пов'язана з переживанням почуттів самотності, безрадісності, неможливості здійснення бажань; нестачею активної діяльності; труднощами у виборі занять у вільний час та з працевлаштуванням; байдужістю з боку дітей; незадоволеністю сімейним станом; конфліктами із родичами, незадоволеністю своїм станом у суспільстві; нечуйним ставленням незнайомих людей.

У професійній діяльності криза середини життя часто пов'язана з прагненнями особистості реалізувати можливість останнього ривка в досягненні бажаного фахового рівня і викликає зростання темпів роботи, додаткові навантаження, що призводять до перенапруги [214, с. 177].

Одним із проявів кризи середини життя О.В. Хухлаєва вважає кризу сімейних стосунків. Впродовж кризи відбувається проекція психологічного дискомфорту, спричиненого кризою, на зовнішнє оточення: соціальний стан в державі, роботу, сім'ю, що призводить до спроб змінити їх [449].

Криза середнього віку може стати періодом важкої депресії для тих, хто раніше покладався лише на свої фізичні якості і силу [341]. Р. Пек вказує, що в цей період відбувається коректування визнання цінності мудрості проти визнання цінності фізичних сил [214]. «Чоловікам доводиться переоцінити значущість фізичної сили, а жінкам – значущість привабливості» [344, с. 23]. За І.С. Коном у сімейних стосунках спостерігаються процеси рутинізації. Подружжя любов втрачає колишню пристрасть, нівелюється дрібницями побуту; діти, що цементували родину, виростають і прагнуть жити власним життям, а коло позасімейного спілкування з роками звужується, стає монотонним і нудним [191]. За думкою Дж. Холліс ознакою переживання кризи середини життя є розчарування у близьких і довгострокових стосунках. Це є симптомом втрати проекцій, спрямованих на чоловіка (дружину), що призводить до відчуття зради і самотності [442, с. 59]. Отже, криза середини життя загострює стан переживання спаду фізичної активності організму та зовнішньої привабливості і змушує людину переоцінити своє ставлення до власного здоров'я та способу життя.

У дослідженні гендерних особливостей переживання кризи середини життя Д. Левінсона, Б. Ньюгартена та Р. Гоулда показано, що у цей час особистість вирішує завдання створення нової життєвої структури у новому просторі побудови часової перспективи та індивідуалізації через інтеграцію чотирьох полюсів. Полюс «молодість-старість» вимагає усвідомлення себе у середині життя, прийняття символічної смерті молодості та початку фізичного згасання, відкриття нових мож-

ливостей, прийняття відповідальності за батьків. Полюс «деструкція-креативність» з її позитивною інтеграцією призводить до зростання продуктивності, звернення до творчості. Полюс «маскулінність-фемінінність» вирішується через розвиток статево-рольової ідентичності у бік андрогінності та пошуку нових гендерних ролей. Полюс «прив'язаність-незалежність» вимагає інтеграції цих протилежностей, тобто посилення самодостатності та автономності при розширенні меж Я та доброзичливості [85].

Кризове десятиліття «середнього віку» (45 – 55 років) характеризується появою перших ознак погіршення здоров'я, втрати краси і фізичної форми, відчуження в сім'ї і в стосунках з дітьми, що подорослішали, приходять побоювання, що вже нічого кращого не отримаєш в житті, в кар'єрі, в любові. В результаті виникає почуття втоми від обридлої дійсності, депресивні настрої, від яких людина ховається або в мріях про нові любовні перемоги, або в реальних спробах «довести свою молодість» часто через ризикові вчинки [78].

Отже, основними ознаками переживання кризи середини життя є переоцінка індивідуальних життєвих цінностей і смислів, перебудова змістовних структур і функціонування самосвідомості особистості та зміни в емоційній сфері [138; 147; 191; 442]. Переосмислення життєвих цінностей супроводжується звільненням від ілюзій, переоцінкою мрій через стримання амбіцій і погодження їх із реальною дійсністю [472]. Під час переживання кризи середини життя змінюється сприймання життєвого часу особистості – сьогодні здається нудним, нецікавим, безрадіним, діапазон майбутнього починає суттєво скорочуватися, а минуле стає дедалі більшим [253]. Симптоми депресії, зокрема тривожність, страх, відчай, нудьга є першою ознакою кризи середини життя [468]. Криза середини життя пов'язана із гострим відчуттям збідніння емоційності особистого життя, що іноді призводить до асоціальних проявів поведінки. Депресію в період середньої дорослості людина часто намагається подолати за допомогою надмірної пристрасті до алкоголю, безладних статевих зв'язків, частою зміною місця роботи тощо, тобто ризиковою поведінкою [442]. Ризик постає тими зусиллями особистості, які вона спрямовує на опанування, ігнорування або уникнення переживання кризи середини життя.

Проте, після 45 років у більшості людей здатність і бажання приймати ризиковані рішення істотно знижуються. Глибше пізнаючи світ, людина приймає раціональніші і зважені рішення. Адже ризикована, позбавлена досвіду і мудрості, поведінка є безглуздою, нераціональною, нерозумною. Проте трапляється, що придбані з досвідом розсудливість і обережність повністю позбавляють людину сміливості і вона стає консерватором, головна мета якого – збереження порядку і стабільності [156].

У юнгіанському підході до вікових криз життя ґрунтовно та переконливо розкрито проблему глибинних переживань особистості у

кризовий період, які обумовлені трансформаційними процесами актуалізації архетипів, зокрема Персони та Самості. Згідно цього підходу підліткова криза є входженням у світ масок, які є змістом Персони, криза 30 років – суб'єктивною необхідністю зміни маски, а криза 45 років – зняттям маски та актуалізацією Самості [481].

В результаті проведеного аналізу можна стверджувати, що зміни психіки, обумовлені віковою кризою, передбачають зниження рівня адаптаційних можливостей та якості реалізації основних психічних функцій. В зв'язку з цим особливості життєвої ситуації починають набувати рис складності, невизначеності, ризикованості. У результаті особистість опиняється в ситуації, коли втрачено частину ресурсів у вигляді якостей, властивих особистості на попередньому етапі розвитку, та коли ще не досягнуто достатнього рівня розвитку якостей, які повинні стати ресурсом повноцінного функціонування особистості в складних життєвих умовах на новому етапі розвитку.

Серед різноманітності вікових криз особливо значущими для дослідження проблематики нашої роботи виявляються такі, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни вікового розвитку психіки. Поєднання змістових та структурних змін за даними більшості онтогенетичних досліджень в психології виявляються обумовленими кардинальними віковими змінами в ідентичності особистості. До вікових криз, що пов'язані з якісною динамікою показників ідентичності відносяться підліткова криза, криза 30 років та криза середнього віку.

Висновки до розділу 1

1. У структурі сучасних знань про ризик виділяють два взаємопов'язаних аспекти, які умовно можна назвати *теоретичним* та *прикладним*. Теоретичний – це підсумок вивчення сутності ризику з точки зору соціально-філософського підходу, прикладний є результатом емпіричних досліджень феномену різними науками (в економіці, політиці, юриспруденції, медицині, біології, екології, соціології, психології та ін.).

Для сучасних наукових досліджень є характерним співіснування поглядів на феномен ризику як на *позитивне*, *негативне* та *амбівалентне* явище. Позитивний характер ризику пов'язаний з досягненням поставлених цілей, отриманням бажаного результату, вирогідністю виграшу за умови сприятливого збігу обставин. У негативному значенні ризик – це систематична взаємодія суспільства з загрозами та небезпеками. Амбімодальність ризику пов'язана з інтенціональною схильністю до вибору між шансом і небезпекою. Категорія ризику *у соціальному контексті* подана як специфічна форма активного ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності, як форма продуктивної діяльності та як форма діяльності в умовах невизначеності.

2. В психологічних дослідженнях ризику можна виділити *три основні напрямки*. *По-перше*, дослідження ризику як, характеристики ак-

тивності (дій) суб'єкта в умовах невизначеності та небезпеки, здійснення вибору з надією на успіх, отримання винагороди, ствердження в очах інших людей або самоствердження, спроби розширити межі власних можливостей, досягнення поставленої мети або реалізація прагнення до отримання гострих відчуттів. *По-друге*, ризик вивчається як прогностична оцінна категорія, міра очікуваного неблагополуччя, яка визначається поєднанням вірогідності неуспіху та міри програшу, відображає баланс між удачею і невдачею. *По-третє*, ризик розглядається як характеристика ситуації прийняття рішення, вибору між альтернативними або можливими варіантами дій, де хоча б одне з рішень може привести до негативного результату.

3. Існує *три підходи* до визначення природи ризику: об'єктивний, суб'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний. В *об'єктивному підході* наголошується, що природа ризику пов'язана із об'єктивною невизначеністю або небезпечністю, реально існуючою поза свідомістю людини і незалежно від її волі, яка обумовлена непередбачуваністю дій, спонтанністю явищ, а також недосконалістю пізнання людиною навколишньої дійсності. *Суб'єктивний підхід* ризику робить акцент на суб'єкті активності, враховує особливості усвідомлення ним наслідків відповідного вибору варіанту поведінки, що обумовлює покладання чи знання відповідних обов'язків. *Об'єктивно-суб'єктивний підхід* щодо природи ризику розглядає ризик у нерозривному взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних складових, підкреслюючи вольовий зміст ризикового вчинку.

4. Ризик як психологічний феномен розглядається в межах двох відомих форм активності особистості – поведінки та діяльності. На поведінковому рівні ризик – це характеристика спонтанної активності людини, яка реалізується більшою мірою неусвідомлено, і не піддається постійній рефлексії. *Основними підходами* щодо інтерпретації поведінки ризику є психодинамічний, когнітивно-поведінковий, економетричний, клінічний (патопсихологічний), девіантологічний, підхід з позицій теорії соціального научіння, підхід з позицій теорії стресу. Детермінантами ризику на *поведінковому рівні* виступають психофізіологічні, формально-динамічні, мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, соціально-психологічні та середовищно-ситуаційні чинники. У детермінації феномену на *діяльнісному рівні* провідними є готовність до ризику та цільова спрямованість діяльності.

5. Запропонований *ситуаційний підхід* до ризику як психологічного феномену дозволяє позбутися обмежень об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного підходів шляхом включення ситуації, її особистісного сприйняття та інтерпретації до психологічної структури ризику. Істотними ознаками ситуаційного підходу є наступні: а) ризик як психологічний феномен, обумовлений процесом суб'єктивної оцінки особистістю об'єктивної небезпеки та невизначеності, що пов'язана з дефіцитом інформації про наслідки ризику та ймо-

вірністю успіху чи невдачі в результаті ризикової поведінки; б) суб'єктивна оцінка ситуації небезпеки та невизначеності залежить від соціокультурного образу ризику, соціально-психологічних і особистісних чинників та характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості сприймання розгортання ситуації; в) суб'єктивна оцінка особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формує ставлення до ситуації як до ситуації ризику, яке обумовлює розгортання поведінки ризику, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, який суб'єктивно пов'язується із ситуаціями такого типу; г) реалізація ризикових дій у конструктивній, деструктивній формі (чи в цілісній стратегії ризикової поведінки).

6. Виділено особистісний та ситуативний підходи до детермінації ризику. *Особистісний підхід* аналізує стійкі індивідуальні особливості та якості особистості, що визначають особливості мислення, емоційних реакцій та поведінки. *Ситуативний підхід* акцентує увагу на зовнішніх середовищних чинниках, що пов'язані із функціонуванням особистості. Особистісний та ситуативний підходи до детермінації ризику у поведінці та діяльності поєднуються через суб'єктивну особистісну оцінку ситуації ризику, яка обумовлена індивідуально-психологічними якостями схильності та готовності до ризику, які в свою чергу детермінуються низкою особистісних характеристик (когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних).

7. Формування та реалізація ризику особистості мають в онтогенезі свою специфіку: уявлення про доцільність ризикованих вчинків та ризикової поведінки у період з молодшого дошкільного до молодшого шкільного віку; розвиток індивідуального рівня схильності до ризику через ідентифікацію з рольовими моделями у підлітковому та юнацькому віці; фіксація індивідуальних особливостей та форм ризикованої поведінки у період дорослості та зрілості завдяки актуалізації накопиченого досвіду та субкультурних норм; зниження (вигорання) ризикованої поведінки у літньому віці. Схильність до ризику характеризується інтенсивним зростанням у підлітковому віці, досягає свого піку в молодості, після чого поступово знижується.

8. Дослідження ризику особистості передбачає врахування специфіки вікових криз. Криза, як ситуація неможливості подальшого існування особистості у наявному статусі, неспроможності реалізувати внутрішні потреби свого життя, впливає на ставлення до ризику, ризиковість, ризиковану поведінку. *Особливо значущими для дослідження проблематики ризику особистості є вікові кризи такі, які обумовлюють глобальні змістові та структурні зміни онтогенетичного розвитку психіки та ідентичності особистості, а саме кризи підліткового (13 – 16), молодого (30 – 35) та середнього (45 – 50) віку.*

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ «РИЗИК ОСОБИСТОСТІ» В ОНТОГЕНЕЗІ

2.1. Концептуальні основи ризику особистості: циклічна структурно-процесуальна модель

Аналіз наукових підходів до ризику як психологічного феномену дозволяє визначити методологічні основи його концептуалізації, побудувати циклічну структурно-процесуальну модель ризику особистості (рис. 2.1) та запропонувати систему понять, що описують зміст та специфіку ризику особистості.

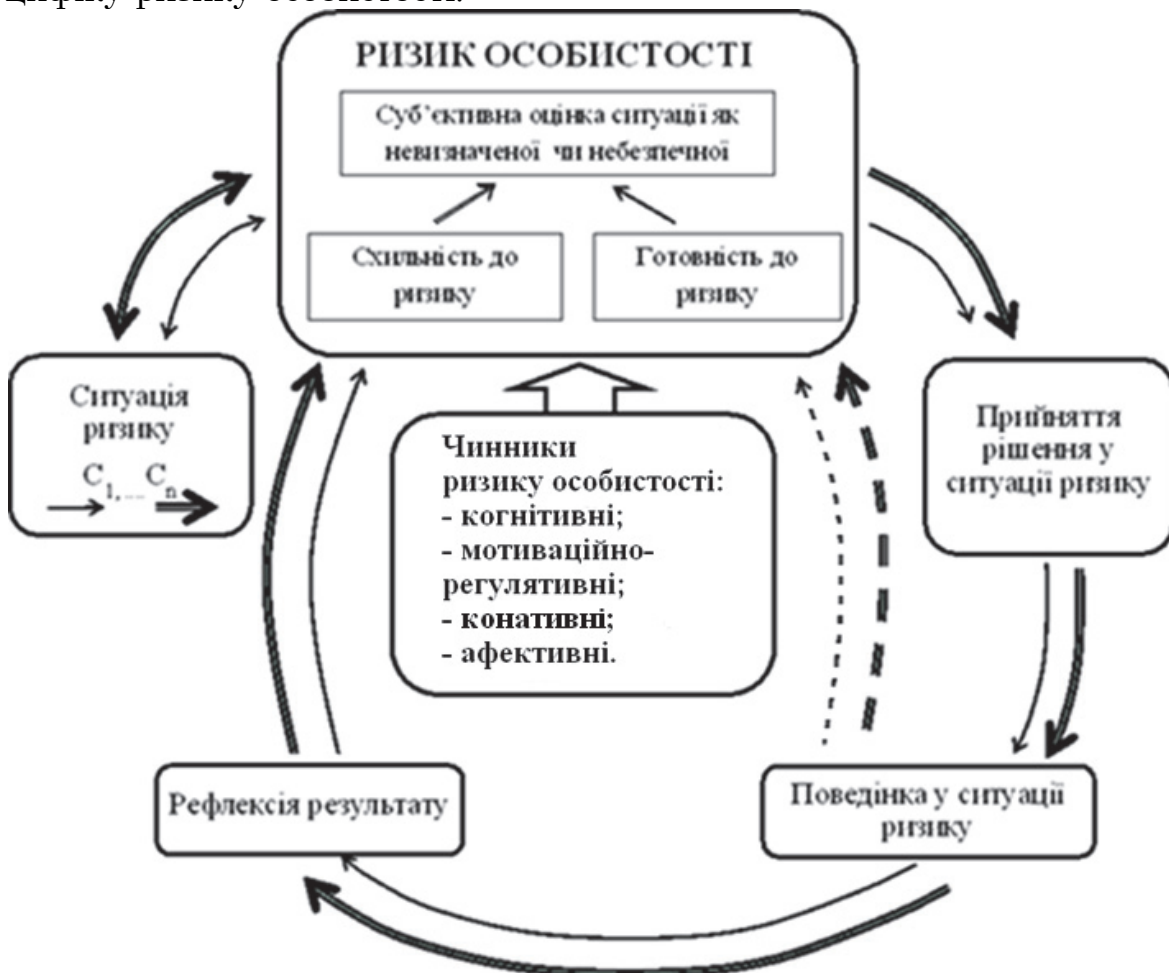

Рис. 2.1. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості

Примітки: C_1 – первинна ситуація ризику; C_n – наступні ситуації ризику;

—> – напрямком розгортання первинного циклу;

—> – напрямком розгортання повторних циклів;

-----> – вектор завершення первинного циклу при відсутності рефлексії результату;

- -> – вектор завершення повторних циклів при відсутності рефлексії результату.

У нашому розумінні *ризик особистості* – це психологічне утворення, обумовлене суб'єктивною оцінкою ситуації як небезпечної та невизначеної, особливостями схильності та готовності до ризику, що залежать від когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних чинників та визначає особливості прийняття рішення щодо поведінки у ситуації ризику.

Ситуація ризику – це об'єктивна ситуація, яка має потенціал небезпеки та невизначеності. Ситуація небезпеки та невизначеності, що містить об'єктивні та суб'єктивні характеристики утворює об'єктивно-суб'єктивний психологічний феномен «людина в ситуації» [320].

Опиняючись у ситуації ризику особистість будує образ цієї ситуації, інтерпретує, пояснює та категоризує її. Результатом такої психічної активності особистості виступає суб'єктивна оцінка (визначення) ситуації як ситуації ризику, тобто ситуації небезпеки та невизначеності. Під *суб'єктивною оцінкою ситуації як небезпечної та невизначеної* ми розуміємо інтерпретацію ситуації різної міри усвідомлення, що обумовлена когнітивними установками та стратегіями, індивідуальним досвідом, соціальними стереотипами, паттернами поведінки та вимогами діяльності. Суб'єктивна оцінка (визначення) здійснюється за допомогою індивідуальної категоризації, надання значення, особистісного смислу об'єктивним характеристикам ситуації [246; 287; 440; 471]. Отже, ситуація стає когнітивним конструктом особистості, який репрезентує особливості сприймання та впорядкування об'єктивної реальності у картині світу людини.

На основі узагальнення наукових досліджень щодо ризику, ризикованої поведінки [2; 5; 23; 38; 53; 54; 66; 74; 95; 104; 112; 116; 125; 137; 164; 166; 176; 202; 257; 258; 283; 312; 345; 353; 355; 368; 373; 380; 403; 404; 406; 424; 428; 436; 452; 454; 458; 464; 465; 493; 500; 532; 553; 570; 577; 588; 589; 600; 601] ми вважаємо, що суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежить від:

- ставлення до ризику у суспільстві, обумовленого соціокультурними стереотипами. Оскільки соціокультурний стереотип є спрощеним, шаблонним емоційно забарвленим образом, він виступає як культурний фільтр у сприйманні, осмисленні й інтерпретації явищ та подій у ситуації ризику;
- атитюдів щодо ризикової поведінки. Атитюд проявляється у схильності до позитивної чи негативної реакції щодо ризику, що включає сприймання та переконання, емоційну оцінку (ставлення) та поведінкові тенденції щодо ризикової поведінки;
- соціальної оцінки особистості, яка ризикує: схвалення чи несхвалення референтної групи або суспільства загалом. Оскільки соціальна оцінка є засобом, за допомогою якого люди оцінюють власну поведінку та поведінку інших, соціальна оцінка особистості, що ризикує має істотний вплив на її суб'єктивну оцінку ситуації ризику;

- прийнятих у соціумі моделей поведінки у ситуації ризику. Завдяки існуванню соціальних очікувань особистість в процесі сприймання та суб'єктивної оцінки ситуації ризику координує власну потенційну поведінку, орієнтуючись на прийнятий у суспільстві ідеальний зразок, еталон;
- впливу інших на ситуацію ризику: поведінка оточуючих, прояви їх емоційних станів, вербальних оцінок ситуації, раціональні або неусвідомлені впливи;
- наявності зовнішнього спостереження у ситуації ризику (актуалізує ефекти самопрезентації у соціальних групах);
- міри взаємодії з іншими у ситуації ризику. Якщо у ситуації ризику задіяні декілька учасників, то в процесі сприймання та її оцінки актуалізуються чинники альтруїзму, моральності, або, навпаки, ухилення від відповідальності, очікування допомоги;
- соціально-психологічного статусу у стосунках. Оскільки, соціально-психологічний статус передбачає відповідну соціальну рольову поведінку, суб'єктивна оцінка ситуації ризику залежатиме від статусу за механізмом запобігання внутрішньоособистісного рольового конфлікту;
- впливу соціально-психологічних ефектів емоційного зараження, навіювання переконання, наслідування. Емоційне зараження, як неусвідомлена спонтанна форма включення особистості у певні психічні стани шляхом передачі психічного настрою, передбачає наявність носія емоційного заряду (індуктора). Отже, за умов зараження емоційний стан індуктору (особистості, групи чи спільноти) опосередковує суб'єктивне сприймання ситуації ризику. Навіювання, за якого відбувається некритичне прийняття переконань та установок, виявляється тим сильнішим, чим більш невпевненою у собі є особистість та більш авторитетним є джерело інформації. Отже, думки, переконання та установки інших, некритично прийняті особистістю, втілюються у суб'єктивній оцінці ситуації. Оскільки, ситуації ризику характеризуються небезпекою та невизначеністю, виникають умови для функціонування ефекту наслідування. Наслідування, як запозичення готової моделі поведінки у кого-небудь з оточення, спрямоване на зменшення енерговитрат особистісні. Найчастіше наслідування проявляється у випадках, коли особистість не знає як діяти у даній ситуації чи, коли знаючи спосіб дії не наважується реалізувати його у конкретній ситуації, а спостерігаючи за діями інших, вона знаходить більш вигідний спосіб реалізації своїх намірів. Переконання спрямоване на апеляцію до розуму, свідомості та критичного судження людини, засноване на прийомах надання інформації та доказів, є раціональним аспектом впливу соціально-психологічних ефектів;
- індивідуальних уявлень про ризик, ситуації ризику, їх категоризації, індивідуального ставлення до ризику. Індивідуальні уявлення

про ризик формуються в процесі соціалізації з урахуванням попереднього досвіду, як власного життя так і життя інших. Обумовленість суб'єктивної оцінки індивідуальними уявленнями визначає варіативність інтерпретації та категоризації ситуації ризику;

- стійких когнітивних стратегій. Когнітивні стратегії, як пізнавальні процеси, що спрямовані на переробку інформації, втілюються у сприйманні, побудові образу, поясненні та, як результуючої, суб'єктивної оцінці ситуації ризику;

- особистісно значущих потреб, мотивів та смислів. Варіативність значущих потреб, мотивів та смислів особистості проявляється у категоризації ситуації. Наприклад, ситуація ризику може категоризуватися особистістю, як можливість проявити сміливість, як джерело емоцій («адреналіну»), ризику, як катастрофа тощо;

- звичних паттернів поведінки. Стійкі звичні паттерни поведінки, як набір шаблонних реакцій та послідовностей стереотипних дій, обумовлюють не тільки вибір поведінки, а і суб'єктивну оцінку у ситуації ризику;

- емоційним ставленням. Переживання емоцій різного спектру у ситуації ризику пов'язане з емоційним компонентом суб'єктивної оцінки;

- досвіду участі та оцінювання ситуації ризику. Попередній досвід має організуючий вплив на суб'єктивну оцінку особистістю ситуації, як небезпечної та невизначеної.

Суб'єктивна оцінка особистістю ситуації небезпеки та невизначеності характеризується різною мірою динамічності, емоційності, прогностичності, усвідомленості та диференційованості, з урахуванням розгортання ситуації [41; 52; 75; 101; 101; 139; 156; 187; 188; 190; 198; 200; 237; 323; 325; 327; 330; 353; 368; 369; 372; 373; 377; 380; 405; 425; 436; 444; 452; 491; 503].

Динамічність суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної означає, що оцінка ситуації не є сталою, один раз та назавжди прийнятою її суб'єктом, вона може змінюватися за різними формальними та змістовними ознаками.

Емоційність суб'єктивної оцінки ситуації проявляється в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та суб'єктивних характеристик відрізняється різними особливостями актуалізації психо-емоційних станів.

Прогностичність суб'єктивної оцінки ситуації означає, що оцінка ситуації має прогностичний потенціал, тобто можливості побудувати прогноз її перебігу та наслідків.

Усвідомленість суб'єктивної оцінки ситуації полягає в тому, що оцінка ситуації в залежності від її об'єктивних та суб'єктивних характеристик може відрізнятися різною мірою усвідомленості суб'єктом.

Диференційованість суб'єктивної оцінки ситуації пов'язана з тим, що оцінка ситуації в міру її розгортання та залежно від індивідуальних

характеристик суб'єкта може ставати більш диференційованою у випадку, коли вона обумовлена якісною когнітивною переробкою її характеристик, і менш диференційованою в результаті актуалізації емоційного або проявлення провідного чинника її динаміки.

В результаті суб'єктивної оцінки особистістю ситуації невизначеності та небезпеки формується ставлення до ситуації ризику, яке проявляється спочатку як базове емоційне, імпульсивне, переважно неусвідомлене, і, згодом, у випадку усвідомлення, стає рефлексивним, та в свою чергу обумовлює розгортання поведінки у ситуації ризику.

На суб'єктивну оцінку ситуації ризику істотний вплив мають такі особистісні властивості як схильність та готовність до ризику, оскільки характеристики небезпеки та невизначеності ситуації активізують відповідну особистісну диспозицію, форму звичної готовності, актуалізацію психічних процесів та станів, що обумовлюють поведінку. Попередній досвід людини, пов'язаний із умовами та конкретними рисами ситуації, визначає індивідуальний зміст стимулів об'єктивної ситуації [260].

Схильність до ризику у наукових джерелах розглядається як стійка особистісна властивість різної детермінації, що обумовлює диференціацію поведінки людей у подібних ситуаціях [14; 15; 171; 188; 382; 505; 511; 512; 513; 514; 525; 601] або ситуативна характеристика особистості в ситуації невизначеності [324].

У нашій роботі застосовується наступне визначення схильності до ризику. *Схильність до ризику* – це особистісна властивість, яка обумовлює реалізацію стереотипних паттернів поведінки, актуалізованих потребою в гострих відчуттях, та проявляється у пріоритетному емоційному виборі ризикованої форми активності в ситуації небезпеки та невизначеності.

Готовність до ризику у сучасній психології розглядається як уміння суб'єкта приймати адекватні рішення в умовах невизначеності, здатність адекватно та швидко реагувати, готовність свідомо контролювати можливі зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, здатність ставити цілі, що дозволяють перевіряти свої можливості, розширювати їх та виходити за межі ситуативних обмежень [118]. Готовність до ризику описують як різнорівневий особистісний параметр не тотожний особистісним якостям, що має регуляторну функцію та пов'язана з урахуванням власного минулого досвіду в оцінці ситуації ризику [187; 197; 203; 406].

Ми визначаємо, що *готовність до ризику* – це уміння особистості, що обумовлені вмотивованою та втіленою в досвіді здатністю свідомо приймати рішення та діяти в ситуації небезпеки та невизначеності.

Детермінація ризику особистості передбачає аналіз основних особистісних властивостей, що впливають на суб'єктивну оцінку ситуації ризику, ставлення до неї, відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, що є суб'єктивно

пов'язаним із ситуаціями такого типу, реалізацію ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (або цілісної стратегії ризикової поведінки). В рамках концептуальної циклічної структурно-процесуальної моделі психологічну основу ризику особистості складають не самі по собі мотиваційно-регулятивні, конативні, афективні та когнітивні чинники, а їх системна взаємодія.

Психологічними чинниками ризику особистості ми вважаємо комплекс когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних чинників, які детермінують прояв схильності та готовності до ризику і обумовлюють суб'єктивну оцінку ситуації як небезпечної та невизначеної.

Когнітивні чинники ризику особистості – це комплекс когнітивних стратегій, що забезпечують процес та результат інтерпретації ситуації небезпеки та невизначеності в різних сферах життя.

Характеризуючи когнітивні чинники ризику особистості важливо враховувати сталі когнітивні уявлення про ризик, толерантність до невизначеності, когнітивний стиль та креативність. Так, уявлення про ризик беруть участь у сприйманні, категоризації та інтерпретації ситуації в якості суб'єктивних еталонів та опосередковують суб'єктивну оцінку ситуації ризику. Толерантність до невизначеності, як особистісна риса впливає на суб'єктивну оцінку ситуації ризику, оскільки приймає активну участь у подоланні невизначеності, в першу чергу за рахунок зміни існуючих в особистості уявлень. За умов позитивного ставлення до новизни та переваги невизначеності, особистість може бути схильною до пошуку таких ситуацій та реалізовувати готовність до ризику. За умов уникання невизначеності особистість, прагнучи її позбутися, може бути схильна до імпульсивних рішень та, як наслідок, ризикових дій. Поєднання толерантності до невизначеності з креативністю, яка виступає як прагнення до поєднання різнопланової інформації, пошуку нестандартних рішень, дозволяє особистості гнучко реагувати у ситуації ризику та більш ефективно долати труднощі, знаходити шляхи конструктивної поведінки в умовах ризику. Також важливим виявляється когнітивний тип реагування, а саме така характеристика когнітивного стилю, як рефлексивність-імпульсивність, яка впливає на стратегію сприйняття ситуації ризику, віддзеркалюючи тип взаємовідношення «інтелект-афект» та його саморегуляцію у ситуаціях невизначеності.

Оскільки при імпульсивному когнітивному стилі особистість, прагнучи успіху, схильна швидко реагувати на ситуацію ризику без ретельного обмірковування, прийняті рішення та поведінка можуть бути невірними або навіть небезпечними. При рефлексивному когнітивному стилі характерним є більш повільне реагування у ситуації, більш виважене рішення та, як наслідок, кращий контроль за поведінкою у ситуаціях ризику.

Афективні чинники ризику особистості – це комплекс емоційних станів та якостей, що актуалізуються в ситуаціях небезпеки та невизначеності.

Емоційні стани та якості у зазначеному контексті можуть складати значний перелік, який в залежності від індивідуальних, вікових та професійних особливостей може утворювати свій неповторний комплекс. Розглядаючи афективні чинники ризику особистості слід акцентувати увагу на тривожності, яка у особистісному чи ситуативному варіанті може бути досить інформативним показником для аналізу проблематики ризику особистості. Індивідуальні особливості переживання різних відтінків та інтенсивності основних емоцій – радості, печалі, гніву та страху, детермінують суб'єктивну оцінку ситуації ризику і як емоційне відображення актуальної ситуації, і як прояв зв'язку емоція–ситуація у попередньому досвіді. Аналіз емоційних станів, що переживаються у ситуаціях небезпеки та невизначеності дозволяє виявити емоційний досвід суб'єкта та прогнозувати емоційні переживання в майбутніх ситуаціях. Отже, емоційне переживання в кожному конкретному випадку як залежить від суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і детермінує її.

Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості – комплекс мотиваційно-регуляторних характеристик особистості, які обумовлюють індивідуальні особливості оцінки ситуації, як небезпечної та невизначеної.

Характеризуючи дані чинники ризику особистості, слід зазначити такі мотиваційно-регулятивні конструкти, як життестійкість, мотивація досягнення, мотивація самоствердження та вольова регуляція. Так, категорія життестійкості досить повно розкриває ключові мотиваційно-регулятивні чинники як суб'єктивна оцінка ситуації ризику, так і реалізація в поведінці відповідних прийнятих рішень. Життестійкість, як особистісна риса «характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності» [308, с. 63]. В ситуації ризику людина з високою життестійкістю проявляє менше дезадаптивних реакцій на стрес і краще справляється з неусувною тривогою та виявляти екзистенціальну відвагу, готовність діяти не зважаючи на перешкоди. Вираженість основних компонентів життестійкості (залученості, контролю, прийняття ризику) обумовлює стійке опанування ситуаціями небезпеки та невизначеності та сприйняття їх як менш значущих. Також слід зазначити, що такий компонент життестійкості, як прийняття ризику обумовлює установку особистості до розвитку, тобто активне прагнення до засвоєння будь-якого, і позитивного і негативного, досвіду з метою подальшого його використання [308, с. 64].

У контексті проблематики нашого дослідження при аналізі мотиваційно-регулятивних чинників доцільно приймати до розгляду особ-

ливості мотивації досягнення та губристичної. Позитивна мотивація досягнення успіху, маючи в своїй основі впевненість у собі, відповідальність, ініціативність, активність, наполегливість та цілеспрямованість, виступає значущим чинником «прорахованого» ризику [262; 556]. Негативна мотивація уникнення невдач, яка будується на потребі уникання зриву, осудження, покарання, невдачі, може призводити до ризикових дій у ситуаціях із великою мірою випадковості, оскільки при низькій упевненості у собі, в успіху своїх зусиль, з'являється надія на випадок чи вдачу [30]. Аналіз губристичної мотивації, як особистісної диспозиції, що проявляється у прагненні до переваги та прагненні до досконалості, також є доцільним у дослідженні детермінації ризику особистості, оскільки потреба у перевазі та самоствердженні має істотний вплив при виборі ризикових дій [187].

Регулятивні функції поведінки особистості в ситуації ризику виконує не тільки мотив, а й вольова регуляція, варіанти реалізації якої можуть проявлятися як в орієнтації на стан у вигляді затримки на мотиваційній фазі і рефлексії, так і в орієнтації на дію у вигляді рішучості, переходу від наміру до дії. Індивідуальні особливості вольової регуляції у ситуації ризику значною мірою характеризують особистісну готовність до ризику

Конативні чинники ризику особистості – це комплекс стереотипних потенційних стратегій поведінки в ситуаціях стресу, фрустрації та конфлікту.

Характеризуючи їх слід зосередити увагу на потенціальних стратегіях поведінки у ситуаціях, що потребують особливих зусиль щодо їх подолання у внутрішньому та у зовнішньому планах.

Внутрішній план подолання ситуації ризику подано двома основними типами вирішення внутрішнього конфлікту – адаптивним та паліативним. Поведінка при адаптивному типі вирішення внутрішнього конфлікту спрямована на активну зміну та усунення ситуації ризику, що здійснюється завдяки пошуку інформації, переосмисленню, поетапному вирішенню, зверненню за допомогою. Поведінка при паліативному типі вирішення внутрішнього конфлікту полягає у психологічному пристосуванні до ситуації ризику, що проявляється у таких формах, як вираження почуттів, розрядка, сублімаційна поведінка (або заміщаюча активність), фантазія, гумор, стримування, відсторонення. Отже, поведінка паліативного типу спрямована на зниження емоційних витрат особистості у ситуації ризику. Варіативність подолання внутрішнього конфлікту особистості у ситуації ризику проявляється на всіх етапах циклічного процесу ризику.

Індивідуальний профіль копінг-стратегій особистості, що складається з дистанціювання, конфронтації, уникнення, самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки, дозволяє визначити потенційні моделі поведінки у ситуації

ризик. Так, наприклад, у особи, що серед копінгів віддає перевагу пошуку соціальної підтримки, виявляються залежними від інших когнітивні процеси, що беруть участь як в оцінці складної ситуації, так і в прийнятті рішення щодо визначення шляхів виходу з неї. Крім того, емоційний супровід процесу визначення ставлення до ситуації та існування в ній виявляється також обумовленим думкою «значущого іншого». Аналогічну логіку аналізу специфіки суб'єктивної оцінки складної ситуації, перебування в ній та виходу з неї можна застосовувати до осіб, які віддають перевагу іншим копінговим стратегіям. У разі такого аналізу можна отримувати принципово різні характеристики циклічного процесу перебування особистості у ситуації ризику, починаючи від моменту її сприймання та оцінки, завершуючи прийняттям рішення та реалізацією відповідної поведінки.

Важливого значення набувають моделі поведінки особистості у стресогенних ситуаціях, що пов'язані з їх соціальним контекстом, оскільки багато ситуацій ризику вимагають взаємодії з іншими, і будь-яка ризикова поведінка має потенційні соціальні наслідки. Тому перевага просоціального або асоціального типу дій у індивідуальній моделі подолання стресу у ситуації ризику обумовлює особливості ризикової поведінки, як результуючої суб'єктивної оцінки ситуації.

Багато складних життєвих ситуацій, які можна оцінити, як ситуації ризику, передбачають участь кількох суб'єктів, що, в свою чергу, обумовлює імовірність виникнення міжособистісних конфліктів. Індивідуальні кооперативні, конкурентні чи уникаючи стратегії їх вирішення також можуть обумовлювати особливості сприймання, оцінки та поведінки у ситуаціях ризику.

Доцільним є аналіз потенціалу агресивних і ворожих реакцій в поведінці особистості. Схильність особистості надавати перевагу агресивним та ворожим формам поведінки може бути як наслідком специфіки суб'єктивної оцінки ситуації ризику, так і чинником вибору пріоритетів виходу з неї. Так, наприклад, негативізм, який є опозиційною формою поведінки, спрямованої проти авторитетів, як істотний чинник оцінки ситуації, може проявитися у формі протесту та провокувати прийняття ризикових рішень й реалізацію ризикових вчинків.

Відрефлексований чи неусвідомлений вибір моделі поведінки з поведінкового репертуару, що є суб'єктивно пов'язаним із ситуаціями такого типу, обумовлює прийняття відповідних рішень. На думку А.Ф. Когана [184], ситуаційний феномен знаходиться в розпорядженні особистості в латентному стані. Актуалізація ситуаційного феномену відбувається на рівні свідомості, за винятком випадків, в яких ситуація є критичною, екстремальною, ризиковою.

О.І. Санніков [378], узагальнюючи дослідження проблеми прийняття рішень, виділяє наступні підходи вивчення феномену: стратегіально-стильовий, нормативний, когнітивно-цільовий, регулятивно-вольовий, системно-структурний, суб'єктно-діяльнісний.

У стратегіально-стильовому підході (К.О. Абульханова-Славська, Д. Канеман, І.В. Моросанова, А. Тверські, В.М. Ямницький, Л. Манн та ін.) на основі стратегій (стилю, способів) дій оцінюється ситуація, відбувається пошук альтернатив, розробка планів та реалізація вибору, тобто всі етапи прийняття та реалізації рішення.

У нормативному підході (Р.Л. Акофф, Ю. Козелецький, Р. Моргенштерн, Д. Нейман, О.О. Савіна, Х.Т. Ванг та ін.) окрім ситуацій ухвалення рішень, які описуються кінцевим числом контрольованих і вимірюваних змінних, визначається вірогідність можливих остаточних рішень, оцінка цінності правильних і неправильних рішень, можливі збитки від прийняття того чи іншого варіанту.

В основі когнітивно-цільового підходу (А. Адлер, Д. М. Зава-лишина, Б.Ф. Ломов, Г.С. Середа, Ю.Л. Трофімов та ін.) лежить положення про «гнучку» розумову діяльність, що забезпечує не лише вирішення завдань, ухвалення рішень, а й формування системи дій і їх реалізації, зокрема, вибір і ухвалення рішення розглядаються як емоційно напружений когнітивний процес.

У регулятивно-вольовому (І.Д. Бех, Л.М. Веккер, Є.П. Ільїн, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, А.Ц. Пуні та ін.) прийняття рішення особистістю розглядається як свідомий розвинений вольовий процес, прояв найвищого рівня активності.

Системно-структурний підхід до прийняття рішень (Ф.Ю. Василюк, К. Левін, В.Г. Панок, С. Плаус та ін.) розглядає його як процес і результат функціонування цілісної системи, елементи і зв'язки якої забезпечують попереднє чітке усвідомлення мети, структурування початкової проблемної ситуації, опрацювання різних варіантів і вибір найкращої з альтернатив.

Суб'єктно-діяльнісний підхід (Н.Д. Завалова, А.В. Карпов, Д.О. Леонт'єв, В.О. Моляко, В.А. Роменец, С.Л. Рубінштейн та ін.) вважає прийняття рішення функціональним блоком психологічної системи діяльності, детермінованим зовнішніми умовами і внутрішніми особливостями суб'єкта вибору. Прийняття рішення виступає окремим різновидом цілеутворення, антиципації, планування і контролю, продуктом, що не лише реалізовується в діяльності, а й породжується активністю суб'єкта [378, с. 102-103].

Враховуючи існуючі наукові підходи до розуміння поняття «прийняття рішень» та виходячи з цілей нашого дослідження феномену «ризик особистості», ми розглядаємо *прийняття рішень у ситуації ризику* з позицій стратегіально-стильового підходу, як стильові характеристики процесу вибору одного з альтернативних варіантів реалізації вчинку за результатами суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної.

У залежності від стильових характеристик прийняття рішення, пов'язаних із когнітивною складністю, потребою у пізнанні та толеран-

тністю до невизначеності [199; 554], особистість у ситуації ризику вдається до уточнення цілей, завдань рішення, пошуку інформації та розгляду альтернатив, їх оцінці перед остаточним вибором. Важливими характеристиками у процесі прийняття рішення в ситуації ризику є схильність до відкладання чи відмови від самостійного рішення. Тобто суб'єкт має надію на випадковий успіх, розв'язання проблеми самої по собі чи очікує на рішення, які прийняті іншими людьми, що є відмовою від відповідальності. За таких умов можливе прийняття ірраціональних рішень за механізмом раціоналізації сумнівних, авантюристичних альтернатив. Невиправдані коливання між різними альтернативами, що пов'язані з надлишковою психоемоційною напруженістю у ситуації ризику, страхом перед вибором та одночасною нестерпністю ситуації необхідності прийняття рішення, можуть призводити до прийняття імпульсивного рішення, яке обіцяє позбавлення від ситуації та від психоемоційної напруги в ній.

Реалізація прийнятого рішення проявляється у здійсненні ризикових дій у конструктивній чи деструктивній формі (цілісної стратегії ризикової поведінки). Конструктивною формою дій у ситуації ризику ми вважаємо вчинок, оскільки у контексті діяльнісної парадигми наголошується, тільки тоді, коли цілеспрямована дія усвідомлюється самим діючим суб'єктом, як суспільно значуща, вона стає вчинком [366, с. 543].

Вчинок у ситуації ризику ми розуміємо як дію, що ґрунтується на суб'єктивній оцінці ситуації як небезпечної й невизначеної та свідомому виборі, обумовленому ставленням особистості до себе, до інших, до світу.

В.А. Роменець визначив структурні компоненти вчинку. Першим компонентом структури вчинку автор називає *ситуацію*, надане їй значення. Другий компонент – *мотивація вчинку*, пов'язана з невідповідністю значення, наданого ситуації, та її ідеального образу. Третій компонент – *вчинковий акт*: перетворення ситуації таким чином, щоб вона відповідала ідеальній. Четвертий компонент – *післядія*, головний зміст якої «усвідомлення свого вчинку і його наслідків для себе та інших» [364, с. 11-36].

Цікавою та актуальною для нашої роботи в аспекті алгоритму прийняття рішень виступає функціональна система поведінки за П.К. Анохіним, яка є фізіологічним механізмом реалізації активності. Програми поведінки формуються у центральній нервовій системі за участю механізмів пам'яті на основі сприймання навколишньої реальності, далі реалізуються через формування акцептора результату дій. Акцептор результату дій зіставляє бажане з досягнутим. Якщо бажане співпало з досягнутим – активність припиняється, у разі, якщо бажане частково не співпадає – активність триває або коригується. Коли бажане категорично не співпадає, то запускається пошукова реакція, або триває і стає більш вираженою ситуативна поведінка [323].

Погоджуючись з В.А. Роменцем щодо структури вчинку, а також зазначаючи евристичну плідність психофізіологічної моделі щодо пояснення дії П.К. Анохіна, слід визначити у якості значущого структурно-функціонального елементу нашою циклічної структурно-процесуальної моделі рефлексію результату вчинку у ситуації ризику (післядії за В.А. Роменцем).

Рефлексія результату вчинку у ситуації ризику – це сприймання й оцінка міри відповідності передбачуваного результату реальному та прогноз розвитку ситуації ризику й майбутньої поведінки.

Включення рефлексії результату вчинку у ситуації ризику до циклічної структурно-процесуальної моделі дозволяє врахувати у поясненні ризику особистості механізм зворотного зв'язку та вплив попереднього досвіду. У результаті рефлексії характеристики суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної або підтверджуються та зберігаються як поведінковий паттерн реагування на ситуації ризику, або підлягають зміні з урахуванням невідповідності уявного результату реальному. За умови відсутності повноцінної рефлексії, емоції, що викликані ситуацією та власною поведінкою, фіксуються, набувають сталості та тенденції до генералізації, що впливає на процес подальшого сприймання та оцінки. Тобто ситуація, яка була певним чином оцінена та відреагована, викликає схожі оцінки та емоції у подібних ситуаціях [155].

В авторській циклічній структурно-процесуальній моделі при виділенні рефлексії результату спираємось на диференціальну модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна, які відзначають амбімодальність поняття «рефлексія». З одного боку вона є найважливішим механізмом самопізнання та особистісного розвитку, а з іншого – негативним предиктором досягнення. Так, у якості негативних аспектів рефлексії вказують наполегливі рефлексивні роздуми (*ruminations*); пасивне зосередження на симптомах дистресу, можливих причинах і наслідках цих симптомів; орієнтація на емоційний стан при саморегуляції, що може породжувати безпорадність [247]. Диференціальна модель рефлексії Д.О. Леонтьєва та Є.М. Осіна дозволяє знайти розв'язання цієї суперечності шляхом виділення якісно різних форм рефлексії. У визначенні рефлексії автори відмічають здатність людини довільно звертати свідомість на саму себе, акцентуючи увагу на єдності «механізму довільного маніпулювання ідеальним змістом в розумовому плані, що базується на переживанні дистанції між власною свідомістю й її інтенціональним об'єктом, та спрямованості цього процесу на самого себе як на об'єкт рефлексії» [247, с. 114].

Отже, у диференціальній моделі на підставі спрямування свідомості виділено чотири рефлексивні процеси:

- Арефлексія – повна відсутність самоконтролю, зосередженість лише на зовнішньому об'єкті діяльності;

- Інтроефективна рефлексія (самокопання), яка передбачає спрямованість на власні внутрішні переживання, психоемоційний стан. В сенсі адаптивності та ефективності діяльності інтроефективна рефлексія такою ж мірою є односторонньою як і арефлексія, проте програє арефлексивній «орієнтації на дію».

- Квазірефлексія спрямована на об'єкт, що не має відношення до актуальної життєвої ситуації, відхід в сторонні роздуми: про минуле, майбутнє, про те, що було б, якби. Квазірефлексія, що має риси резонансності і безпідставного фантазування може розглядатися як форма психологічного захисту через відхід від неприємної ситуації, реальне вирішення якої не є очевидним.

- Системна рефлексія є найбільш адаптивною, об'ємною і багатогранною, хоча її здійснення досить складне. Саме вона дозволяє бачити як саму ситуацію взаємодії в усіх її аспектах, включаючи і обидві суттєвості суб'єкта, і об'єкта, так й альтернативні можливості [247].

Важливо зазначити, що для прийняття адекватних рішень в умовах невизначеності, здатність адекватно та швидко реагувати, готовність до усвідомленого контролю можливостей зміни ситуації за допомогою реалізації власних рішень, необхідною є саме системна рефлексія, яка передбачає можливість встановлення внутрішньої та зовнішньої дистанції щодо власних емоцій, рішень та поведінки. Оскільки, системна рефлексія не реалізується автоматично [247], особистість із високим рівнем рефлексивності у ситуації ризику може діяти арефлексивно (машиально).

Погоджуючись із Д.О. Леонтьєвим та Є.М. Осіним, зазначимо, що саме системна рефлексія є єдиним повноцінним різновидом рефлексії, що повною мірою виконує позитивні функції у ситуації ризику. Інші різновиди є психологічно неповноцінними та можуть призводити до несприятливих наслідків перебування особистості у ситуації ризику. Тому, аналіз рефлексивних процесів особистості та переважаючих форм рефлексії у ситуаціях небезпеки та невизначеності виступає, як діагностичним, так і прогностичним критерієм поведінки особистості в умовах ризику.

Отже, особистість, опиняючись в умовах ситуації ризику проходить через циклічний процес, що включає:

- 1) сприймання та суб'єктивну оцінку ситуації, обумовлену особливостями схильності і готовності до ризику та психологічними характеристиками особистості, яка набуває її прогнозування та наслідків результату власної поведінки, вчинку;

- 2) прийняття рішення імпульсивного чи рефлексивного щодо поведінки, вибір моделі поведінки з потенційного шаблонного репертуару, який пов'язаний із ситуаціями того типу, до якого у результаті суб'єктивної оцінки віднесено актуальну ситуацію;

3) реалізація рішення у конструктивній формі ризикового вчинку чи у деструктивному здійсненні ризикових дій;

4) рефлексія результатів вчинку (дії, поведінки) внаслідок функціонування механізму зворотного зв'язку, яка обумовлює раціональний чи емоційний (ірраціональний, обумовлений прагненням до переживання певних емоцій) шлях фіксації ризику особистості та визначає характер суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності у подальшому житті.

Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображує реальний цикл перебування особистості в умовах ситуації небезпеки та невизначеності, який дає можливість продемонструвати міру її активності, як суб'єкта поведінки в ситуації ризику. Модель дає можливість розглядати явище «ризик особистості» як психологічний феномен, який структурований таким чином, що уможливорює його експериментальне дослідження. Структуризацію процесу проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику здійснено з урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі чинники ризику особистості (когнітивні, афективні, мотиваційно-регулятивні, конативні) дають можливість визначити чинники явища ризику особистості, що в свою чергу доводить не лише дослідницький, а й розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі.

2.2. Організація та методи експериментального дослідження ризику особистості

На *першому* етапі дослідження нами було створено методичний комплекс психодіагностики ризику особистості, до якого входить розроблені та апробовані авторські діагностичні методики: схильності до ризику особистості у різних сферах життєдіяльності; ситуативний тест, спрямований на дослідження суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних.

На *другому* етапі дослідження було проведено емпіричне дослідження особливостей ризику особистості на різних етапах онтогенезу. Дослідницьку вибірку склали такі групи досліджуваних:

1) група осіб підліткового та юнацького віку: 897 осіб, серед яких 316 осіб 14-15-річного віку (період підліткової кризи);

2) група досліджуваних раннього дорослого віку: 939 осіб віком 20 – 40 років, серед яких 338 осіб 29-32-річного віку (період кризи 30-ти років);

3) група респондентів середньої дорослості: 849 осіб віком 41 – 60 років, серед яких 268 осіб 44 – 46-річного віку (криза «середини життя»).

На *третьому* етапі дослідження було визначено структуру та типологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу (підліткова криза 15 років, криза 30-річного віку, криза 45-річного віку).

На *четвертому етапі* емпіричного дослідження виявлено когнітивні, афективні, мотиваційно-регулятивні та конативні чинники ризику особистості в кризові періоди онтогенезу та з різними психологічними профілями ризику особистості.

Первинні емпіричні дані психодіагностики піддавалися математико-статистичній обробці за допомогою використання ймовірнісної логіки та ймовірнісних моделей. Методи математико-статистичної обробки даних включали:

- первинну описову статистику: обчислення частот досліджуваних ознак, мір центральної тенденції (середнього) та розмаху (стандартного відхилення);
- кореляційний аналіз: обчислення коефіцієнтів лінійної кореляції r_{xy} К. Пірсона, призначене для виявлення узгоджень мінливих змінних;
- аналіз відмінностей у розподілі ознак в незалежних та залежних множинах змінних за допомогою параметричного (t-критерій Стьюдента) критерію;
- експлораторний факторний аналіз, за допомогою якого скорочувався масив вихідних даних з метою більш економного їх опису (за умови мінімальної втрати вихідної інформації); при цьому вдавалося переходити від безлічі вихідних (зовнішніх) змінних до невеликої кількості латентних факторів, які визначають ці зовнішні змінні;
- кластерний аналіз методом К-середніх, що дозволяє вивчити об'єднання (агломерації) в групи; така обробка дала можливість виявити психологічні профілі ризику особистості;
- двофакторний дисперсійний аналіз (2-Way ANOVA), за допомогою якого перевірялися гіпотези не тільки про вплив на незалежну змінну окремо взятих чинників, а й гіпотези про їх взаємодію;
- дискримінантний (покроковий, з включенням) аналіз, за допомогою якого вирішувалися наступні завдання: 1) визначення вирішальних правил (обчислення дискримінантних рівнянь), які дали б можливість за значеннями вихідних (дискримінантних) змінних передбачити психологічні профілі ризику особистості досліджуваних; 2) визначення ваги кожної дискримінантної змінної з метою виявлення когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних та конативних предикторів поділу вибірки обстежуваних на психологічні профілі ризику особистості. Зведені результати дискримінантного аналізу предикторів ризику особистості в кризові періоди онтогенезу наведено у додатку Б.

В описанні дискримінантних рівнянь ми спиралися на значення відповідної статистики, зокрема враховували:

– коефіцієнт Лямбда Уїлкса, що є стандартною статистикою, яка використовується для позначення статистичної значущості потужності дискримінації в поточній моделі. Її значення змінюється від 1.0 (немає ніякої дискримінації) до 0.0 (повна дискримінація);

– часткову лямбда Уїлкса для одиночного внеску відповідної змінної в дискримінацію між сумами; це значення можна розглядати як аналог окремого коефіцієнта кореляції: чим нижче її значення, тим більше одиночний внесок відповідної змінної в ступінь дискримінації;

– F-включення і р-значення. Статистика Уїлкса лямбда може бути перетворена до стандартного F значення, і можна вирахувати відповідне р-значення для кожного значення F; значення F статистики для змінної вказує на її статистичну значущість при дискримінації між сумами, тобто, вона є мірою вкладу змінної в пророкування членства в сукупності;

– R-квадрат – коефіцієнт множинної кореляції Математична обробка даних та графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм Statistica 6.0.

Дослідження проводилося на базі соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. До складу вибірки увійшло 2685 осіб, серед яких підвибірку періоду підліткового та юнацького віку склали 897 досліджуваних, віком 14 – 19 років (432 школяра, 465 студентів соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди), підвибірку досліджуваних періоду ранньої дорослості склали 939 осіб, віком 20 – 40 років (студенти денного та заочного відділення соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» та факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди), підвибірку досліджуваних періоду середньої дорослості склали 849 осіб, віком 40 – 60 років (студенти заочного відділення соціально-гуманітарного факультету ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» та факультету психології і соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди).

Перший, основний блок, спрямований на діагностику структурних компонентів ризику особистості. Характеристика блоку подана на рисунку 2.2.

Основний блок діагностики ризику особистості. Діагностичний блок містить чотири методики, спрямовані на дослідження особливостей ризику особистості. Розглянемо більш детально подані методики.

Методика «Самооцінка схильності до екстремально-ризикованої поведінки» (М. Цукерман) [156], спрямована на визначення таких компонентів схильності особистості до ризику, як пошук гострих відчуттів, непереносимість одноманітності, пошук нових вражень, неадаптивне прагнення до труднощів. Методика складається з 40 тверджень з типовими варіантами відповідей за шкалою Лайкерта. Максимальна кількість балів за кожною шкалою – 10.

Методика «Особистісні фактори прийняття рішення» (ОФР-25) [197], дозволяє визначити такі тенденції ризику особистості, як раціональність (максимальна кількість балів – 12) та готовність до ризику (максимальна кількість балів – 13).

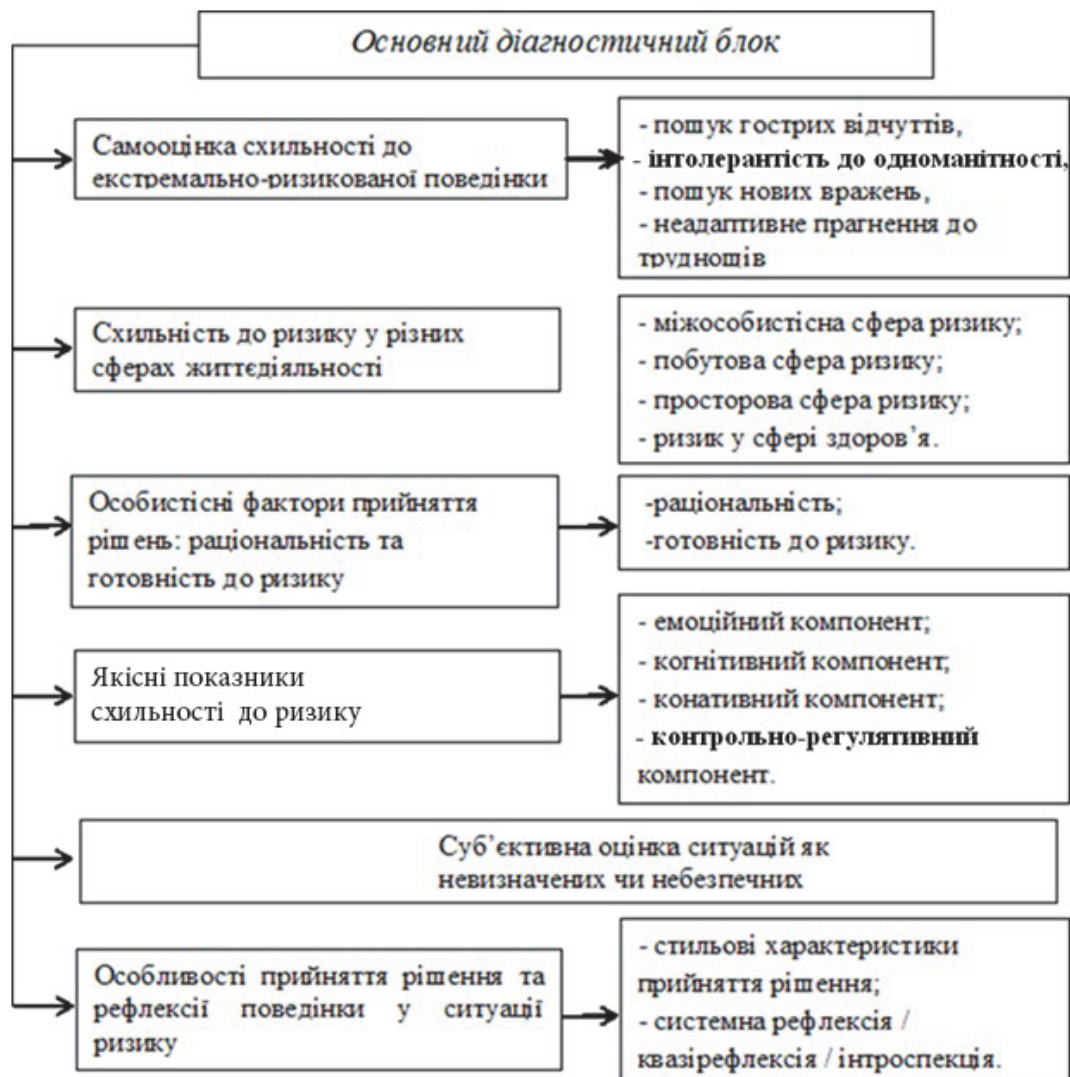

Рис. 2.2. Характеристика основного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

Опитувальник якісних показників схильності до ризику О.П. Саннікової і С.В. Бикової [382]. Методика спрямована на визначення рівня розвитку таких компонентів схильності до ризику, як емоційний, когнітивний, конативний, контрольно-регулятивний, а також

загального рівня розвитку схильності до ризику. Опитувальник містить 40 питань (по 10 на кожную шкалу). Загалом, методика включає: письмову інструкцію; перелік питань; розроблений бланк, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне запитання; «ключі» для обробки даних. Обчислення індивідуальних оцінок полягає в підсумовуванні набраних балів за кожним з параметрів. Максимально висока оцінка за кожною шкалою складає 40 балів, мінімальна – 0 балів.

Авторський опитувальник схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності [74]. Методика спрямована на дослідження рівня схильності до ризику у таких сферах життєдіяльності, як побутова, міжособистісна, просторова, а також сфера здоров'я.

Надійність опитувальника. Первинна версія опитувальника мстила 48 пунктів (по 12 за кожною шкалою). Для кожного твердження досліджуваним пропонувалося вибрати один із трьох варіантів відповідей, які вказують на міру схильності до ризику. Таким чином, опитувальник містить 144 варіантів відповідей. Перевірка внутрішньої узгодженості опитувальника передбачала розрахунки частоти вибору кожного з 144 варіантів відповідей. Визначено, що восьми пунктів опитувальника (первинні пункти 9, 23, 26, 41-45) частота вибору лише одного з трьох варіантів перевищує 70%. Отже, респонденти схильні погоджуватись лише з одним із трьох поданих варіантів вирішення ситуації ризику. Звідси випливає, що зазначені пункти погіршують надійність опитувальника. Після видалення ненадійних пунктів опитувальник містив 40 пунктів.

Конструктивна валідність опитувальника. Для виявлення внутрішньої структури методики проводився факторний аналіз, що дозволяє операціоналізувати трактування методики як сукупності латентних факторів (шкал) і спостережуваних змінних (пунктів) та виявити зв'язки латентних змінних (факторів) між вимірюваними змінними, тобто визначити факторний склад й факторні навантаження результату методики.

За результатами експлораторного факторного аналізу (з кутовим обертанням) було виділено чотири фактори, які не корелюють один з одним (коефіцієнти кореляції становлять від 0,06 до 0,09).

Перший фактор (інформативність 16,31%) утворили пункти: 5, 1, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37 (подані у низхідному порядку факторного навантаження). Зміст пунктів, що утворили даний фактор, (наприклад, пункт 5 «Якщо Ваші друзі на вечірці запропонують Вам наркотик, погодитеся Ви його вжити?») розкриває зміст *схильності до ризику у сфері здоров'я*.

Другий фактор (інформативність 15,43%) містить пункт 10, 2, 6, 14, 18, 26, 22, 30, 34, 38. Психологічний зміст фактору ілюструє пункт 2 «Придбаєте Ви побутову техніку без гарантії?», тому фактор позначається, як *схильність до ризику у побутовій сфері*.

Третій фактор (інформативність 11,93%) об'єднав наступні пункти: 11, 3, 7, 19, 15, 27, 31, 35, 39 та 23 (низхідному порядку факторного навантаження). Психологічний зміст пунктів, що утворили цей фактор полягає у схильності йти на ризик заради пересування і подорожування. Показовим є пункт 11 (із найбільшим навантаженням (0,896)): «Скористаєтеся Ви заздалегідь обраним видом транспорту, якщо напередодні з ним відбулася аварія?». Фактор названо *схильність до ризику у просторовій сфері*.

Четвертий фактор (інформативність 9,28%) утворений пунктами 12, 16, 4, 8, 20, 28, 24, 40, 36, 32. Так, наприклад, пункт 12: «Розповісте Ви свій секрет кому-небудь?», або 16: «Розповісте Ви чужий секрет кому-небудь?». Даний фактор позначено як *схильність до ризику у міжособистісній сфері*.

У таблиці 2.1 подано описові статистики шкал опитувальника, за аналізом яких впливає, що нормативні значення схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності становлять 5 – 9 балів.

Таблиця 2.1

**Описові статистики шкал опитувальника
«Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності»**

Шкали опитувальника	Показники			
	Mean	Min	Max	Std. Dev.
Схильність до ризику у сфері здоров'я	6,84	0,00	20,0	2,19
Схильність до ризику у побутовій сфері	6,93	0,00	20,0	2,24
Схильність до ризику у просторовій сфері	6,09	0,00	20,0	3,05
Схильність до ризику у міжособистісній сфері	6,27	0,00	20,0	3,41

Примітки: Mean – середнє значення; Min – мінімальне значення; Max – максимальне значення; Std. Dev. – стандартне відхилення.

Отже, кінцева версія опитувальника має 40 запитань з трьома варіантами відповідей на кожне, які дозволяють визначити міру розвитку схильності до ризику. Загальний показник схильності до ризику має такі рівні: 0-16 балів – низький рівень схильності, 17-28 балів – обережний тип, 29-37 – раціональний тип, 38-44 – підвищений рівень схильності до ризику і понад 45 балів – критичний рівень схильності до ризику особистості.

Ретестова надійність опитувальника. Ре-тест здійснювався на вибірці у 200 респондентів з інтервалом в 4-5 тижнів. Кореляція між результатами першого та повторного тестування становила $r=0,873$, що свідчить про високу ретестову надійність опитувальника.

Розглянемо більш детально кожну з означених шкал.

Наведемо інтерпретацію шкал опитувальника, що дозволить змістовно оцінити схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності.

А. Схильність до ризику у сфері здоров'я. Низький рівень схильності до ризику у сфері здоров'я характеризує людей з песимістичним ставленням до наслідків власних дій, їх впливу на подальшу долю. Така особистість намагається вести максимально здоровий спосіб життя. Проте така пильна увага до себе не дозволяє їй відчутися всю повноту задоволення від навколишнього світу.

При обережному ставленні до здоров'я індивіди ощадливо ставляться до свого здоров'я. Однак при певних обставинах, вони можуть порушувати певні правила заради задоволення власних бажань та отримання позитивних емоцій.

Раціональний ризик особистості у сфері здоров'я передбачає виконання всіх необхідних процедур і обстежень, ведення відносно здорового способу життя, «філософське» ставлення до життя, високу оцінку всього розмаїття життя.

Підвищений ризик у сфері здоров'я свідчить про вміння «холоднокривно» виплутатися з небезпечної ситуації, вибір ризикованої діяльності для здоров'я і життя, про наявність, потреби в «екстремі».

Критичний рівень розвитку схильності до ризику у сфері здоров'я передбачає схильність до створення ситуацій, за яких буде завдано шкоду особистому здоров'ю, як в короткочасному, так і в довгостроковому хронологічному періоді (куріння, вживання продуктів невідомої якості тощо). У таких ситуаціях люди постійно ризикують відстати від однолітків у своєму розвитку, придбати хронічні захворювання, втратити здоров'я чи, навіть, життя. У суспільному аспекті підвищується ризик негативного демографічного відтворення. При цьому люди віддаються в руки долі, пов'язуючи з нею виникнення ризику, і не бачать реальної можливості його контролювати.

Б. Схильність до ризику у сфері простору. У просторовій сфері песимістичний погляд на наслідки будь-якого пересування обмежує позитивні емоції, звужує знання про навколишній світ. Така особистість намагається уникати небезпечних ситуацій, тобто при переміщенні, пересуванні, заняттях активним спортом вона не схильна до ризикованих заходів, сторониться обставин, які можуть спричинити травми.

Обережний рівень схильності до ризику у просторовій сфері характеризується відсутністю бажання вести активний спосіб життя. Така особистість надає перевагу пасивному відпочинку, який не є пов'язаним з тривалими поїздками, а також намагається мінімізувати будь-які пересування, з метою мінімізації виникнення можливої аварійної ситуації.

Раціональний рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає уникнення небезпечних ситуацій, при переміщенні, пересуванні, заняттях активним спортом. Така особистість не схильна до ризикованих заходів, сторониться обставин, які можуть спричинити травму.

Підвищений рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає тенденцію до енергійних видів спорту, а також тих ситуацій, яких більшість людей уникає.

Критичний рівень схильності до ризику у просторовій сфері передбачає схильність до створення умов (ситуацій), за яких підвищується ймовірність аварійної ситуації (політ на літаку, поїздка на автомобілі, занурення з аквалангом, стрибки з парашутом тощо).

В. Схильність до ризику у сфері спілкування та взаємодії з іншими. У міжособистісній сфері низький рівень схильності до ризику проявляється через скритність і надмірну обережність, надання переваги порівняно тихому і спокійному життю без будь-яких конфліктних і небезпечних для життя ситуацій. Внаслідок цього у людині скорочується коло спілкування.

У міжособистісній сфері обережність характеризується відсутністю відкритості в спілкуванні з оточуючими людьми і упередженістю до співрозмовників, що створює труднощі при налагодженні контактів. Особистості такого типу подобається життя, що має певний розпорядок без несподіванок. Їй складно приймати самостійні рішення. Іноді така пасивність свідчить про відсутність лідерських якостей, що заважає кар'єрному зростанню.

Раціональний тип у міжособистісній сфері передбачає відстоювання власних інтересів, самокритичність. Більшість успіхів і досягнень засновані на витриманості при прийнятті важливих рішень, раціональності.

У міжособистісних стосунках особам з критичним рівнем схильності до ризику подобається все незвичайне, вони сумують, коли в житті немає ризику, небезпеки, змін. Рішення приймають самостійно, оточенню вони здаються агресивними.

В. Схильність до ризику у сфері побуту. Схильність до ризику у побутовій сфері, що має низькі показники характеризує особистість, яка часто ухиляється від прийняття рішень, так як це може призвести до несприятливих наслідків. Нерідко такі люди перебільшують складність і небезпеку ситуації. Такий підхід позбавляє їх можливості самореалізації. При аналізі ситуації, що створилася в побутовій сфері індивіди з низьким рівнем схильності до ризику очікують несприятливі наслідки, чим створюють передумови для їх виникнення. Таким людям не вистачає впевненості, безтурботності та хоробрості.

Раціональний тип схильності до ризику у побутовій сфері віддає перевагу виваженим рішенням у побутовому плані.

Підвищений рівень схильності до ризику у побутовій сфері властивий особистості, яка схильна спочатку діяти, а потім думати. Досить часто такі люди нерозважливо ставляться до власних вчинків. Вони рідко прислухаються до чужих порад.

Критичний ризик у побутовій сфері передбачає схильність до ситуацій, за яких буде завдано шкоду (зокрема й матеріальну) як самої людині, так і оточенню (використання несправних пристроїв, відмова від їх перевірки на предмет виявлення несправності тощо).

Авторський тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних [75]. Методика містить 10 ситуацій, міру невизначеності та небезпеки яких респондент має оцінити за 5-бальною шкалою. Досліджуванам для кожного твердження, що відображує ситуацію невизначеності чи небезпеки, пропонувалося вибрати один із п'яти варіантів відповідей згідно зі шкалою Лайкерта: «зовсім не вірно», «не вірно», «не можу визначитись», «вірно», «повністю вірно». Досліджуванам пропонувалася наступна *інструкція*: «Шановний респонденте, оцініть, будь ласка, в балах від 1 до 5, наскільки Ви вважаєте дані висловлювання вірними по відношенню до самого себе. При оцінці використовуйте наступну шкалу: «зовсім не вірно 1__2__3__4__5 повністю вірно».

Надійність опитувальника перевірялась через розрахунок статистики альфа Кронбаха для шкали, що включає всі 10 пунктів. Показник альфа Кронбаха для шкали із 10 запитань склав 0,793 і який є більшим 0,7t (мінімальний припустимий показник).

Ретестова надійність опитувальника. Ре-тест здійснювався на вибірці у 100 респондентів з інтервалом в 1 місяць. Кореляція між результатами першого та повторного тестування становила $r=0,862$, що свідчить про високу ретестову надійність опитувальника.

Таблиця 2.2

Описові статистики «Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної»

Шкала опитувальника	Показники			
	Mean	Min	Max	Std. Dev.
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної	32,49	10	50	7,70

Примітки: Mean – середнє значення; Min – мінімальне значення; Max – максимальне значення; Std. Dev. – стандартне відхилення.

Побудова нормативної шкали. У таблиці 2.2 подано результати описової статистики «Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної та небезпечної». Граничні значення для шкали становлять 25 – 39 балів.

Тест показав високу *конвергентну валідність* ($n=2685$) через існування зв'язків з показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,13$, $p<0,0001$), здоров'я ($r_{x,y}=-0,10$, $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=-0,12$, $p<0,0001$).

Мельбурнський опитувальник прийняття рішення (МОПР, MDMQ) [199; 554]. Опитувальник є результатом апробації більш загального опитувальника Фліндерса (Flinders' Decision Making Questionnaire, DMQ). Обґрунтування його будується на використанні

теорії конфлікту І. Дженіс і Л. Манна, в якій йдеться про те, що схильність людини до того чи іншого копінгу в стресовій ситуації при прийнятті рішення визначають три умови: 1) поінформованість про серйозні ризики, пов'язані з бажаними альтернативами, 2) надія знайти кращу альтернативу, 3) віра в те, що людина має в своєму розпорядженні достатню кількість часу для пошуку і зважування альтернатив.

У цій моделі особистість, яка приймає рішення, розуміється як суб'єкт, що знаходиться в ситуації психологічного стресу і намагається впоратися з мотиваційними та емоційними «силами», що є конфліктуєчими в регуляції вибору.

Методика має чотири шкали: 1) пильність, яка виступає основною стильовою характеристикою людини та пов'язана з когнітивною складністю, потребою в пізнанні і толерантністю до невизначеності і передбачає уточнення цілей і завдань рішення, розгляд альтернатив, пов'язаних з пошуком інформації, асиміляцією її «без забобонів» і оцінки перед вибором, забезпечує прийняття раціональних рішень; 2) уникнення: перекладання відповідальності і раціоналізація сумнівних альтернатив, уникнення самотійного прийняття рішення; 3) прокрастинація – відкладання на потім прийняття рішення; 4) надпильність, яка не включає інтелектуальне орієнтування у пошуках виходу з дилеми, тобто імпульсивне прийняття рішення, що обіцяє порятунок від ситуації; в екстремальних формах – «паніка» у виборі між альтернативами.

Диференційний тест рефлексії Д.О. Леонтьєва, Є.М. Осіна [247]. Методика включає 30 тверджень, згрупованих у три шкали: системна рефлексія, інтроспекція, квазірефлексія. Відповідно до моделі рефлексивності Д.О. Леонтьєва продуктивним варіантом рефлексії виступає системна, яка дозволяє особистості звертатись до власного внутрішнього світу, аналізувати досвід життя, краще розуміти себе. Непродуктивні варіанти рефлексивності – інтроспекція та квазірефлексія – у першому випадку передбачають «самокопання», перенесення фокусу рефлексії на інший побічний предмет аналізу, у другому – відхід від реальності, занурення у світ фантазій та мрій, надмірна емоційність у переживаннях щодо досвіду, що рефлексується.

Когнітивний блок. Когнітивний блок спрямований на дослідження пізнавальної сфери ризику особистості і включає методики діагностики креативності та когнітивного стилю (рис. 2.3).

Метод семантичного диференціалу для дослідження категорій, що пов'язані з ризиком. Для побудови семантичного простору досліджуваним пропонувалось оцінити декілька понять за набором біполярних градуйованих семибальних шкал за трьома факторами, запропонованих Ч. Осгудом (оцінки сили та активності). У нашому дослідженні було запропоновано оцінити такі поняття: «ризик», «невизначеність», «небезпека», «стрес», «страх», «гра», «робота» / «навчання», «спорт», «здоров'я», «сім'я», «удача», «гроші», «відпочинок», «секс». При інтер-

претації семантичного простору ризику оцінювалось взаємне розташування понять відносно поняття «ризик», близькість та віддаленість понять, угруповання понять, показники оцінки та сили кожного поняття.

Рис. 2.3. Характеристика когнітивного діагностичного блоку емпіричного дослідження особистості ризику.

Методика діагностики толерантності особистості до невизначеності Д. Маклейна у модифікації Є.М. Осіна. Використовувалася «Шкала загальної толерантності до невизначеності» Д. Маклейна у модифікації Є.М. Осіна (ШЗТН) [310]. Досліджувані висловлювали міру власної згоди (за семибальною шкалою) з кожним із 19 тверджень, що дало можливість виявити показники: 1) позитивного ставлення до новизни, 2) позитивного ставлення до когнітивної складності, 3) позитивного ставлення до невизначеності; 4) уникнення невизначеності і 5) переваги невизначеності.

Фігурна форма тесту креативності Е. Торренса [273]. Креативність, за Е. Торренсом, виступає як чутливість до завдань, дефіциту і прогалин знань, прагнення до об'єднання різнопланової інформації. Креативність виявляє пов'язані з дисгармонією елементи проблеми, шукає їх вирішення, висуває припущення й гіпотези про можливість рішень, перевіряє і спростовує ці гіпотези, видозмінює їх, перевіряє ще раз, остаточно обґрунтовує результат.

Е. Торренс розробив 12 тестів, згрупованих у вербальну, образотворчу і звукову батарею. Невербальна частина цього тесту, відома як «Завершення картинок» (повні цифри) була адаптована в 1993–1994 рр., дозволяє оцінити оригінальність, швидкість та розвинутість відповідей.

Тест «Порівняння схожих зображень» Дж. Кагана [443]. Використовується для вивчення такої стильової характеристики, як «рефлексивність-імпульсивність» [540; 541]. Досліджуваному подаються 12 таблиць, на кожній з яких зверху знаходиться зображення фігури-еталона, а знизу розташовуються в 2 ряди 8 майже ідентичних зображень цієї фігури, з них тільки одне повністю відповідає еталону. Досліджуваний повинен знайти його. Показником «імпульсивності-рефлексивності» служать час першої відповіді і загальне число помилок. Чим коротше перше і більше другого, тим більш виражена у випробуваного імпульсивність.

Мотиваційно-регулятивний блок діагностики ризику особистості. Методики даного блоку спрямовані на дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості, зокрема стратегій життєстійкості, мотивації досягнення, вольового самоконтролю та губристичної мотивації.

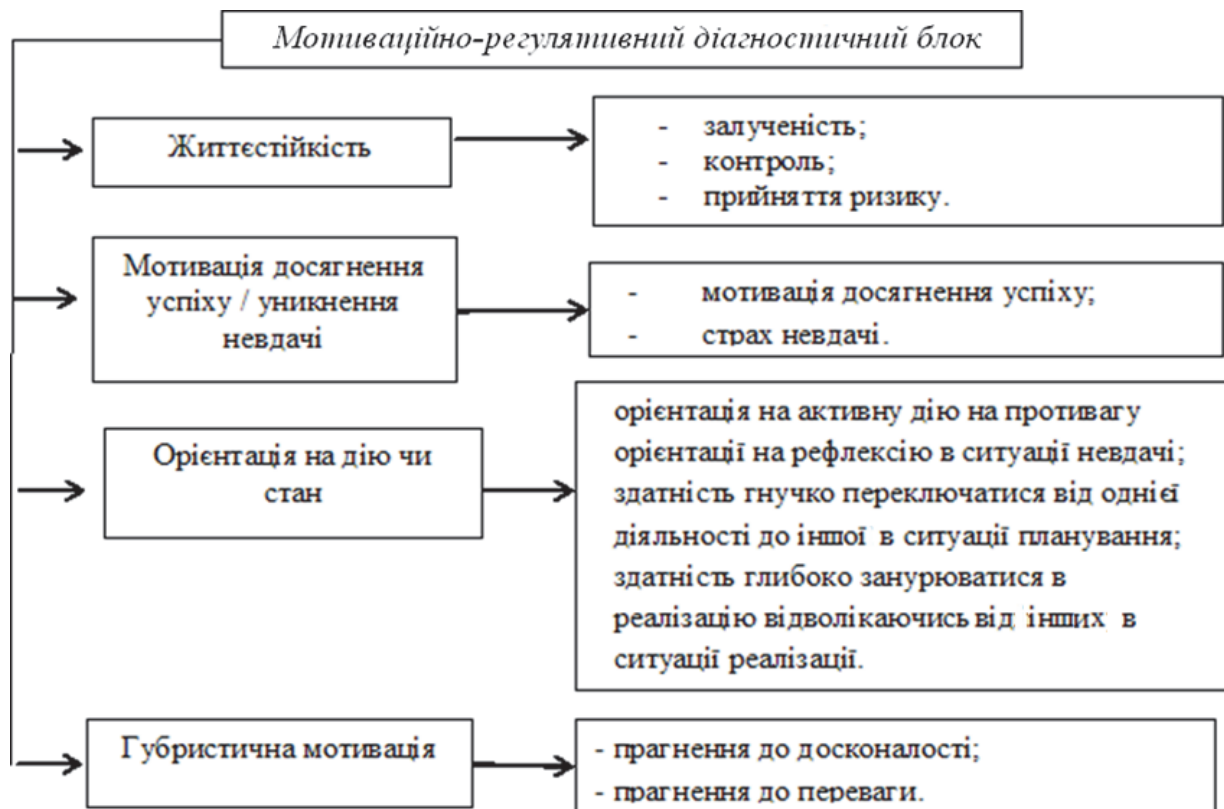

Рис. 2.4. Характеристика мотиваційно-регулятивного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

Опитувальник життєстійкості С. Мадді в адаптації Д.О. Леонт'єва [248]. Опитувальник є адаптацію Д.О. Леонт'єва методики Hardiness Survey, розробленої американським психологом Сальваторе Мадді. Життєстійкість – це система переконань про себе, світ, стосунки з ним, які дозволяють людині витримувати і ефективно долати стресові ситуації. В одній і тій же ситуації людина з високою життє-

стійкістю рідше відчуває стрес і краще справляється з ним. Життестійкість включає в себе три порівняно самостійних компоненти: залученість, контроль, прийняття ризику.

Поняття життестійкості є аналогічним поняттю «мужності бути», введеному П. Тілліхом [587] в рамках екзистенціалізму – напрямку в психології, який виходить з унікальності конкретного життя людини, не зведеного до загальних схемами. Екзистенціальна відвага передбачає готовність «діяти всупереч» – всупереч онтологічній тривозі, втрати сенсу, всупереч відчуття «занедбаності» (М. Хайдеггер). Саме життестійкість дозволяє людині витримувати фатальну тривогу, що супроводжує вибір майбутнього (невідомості), а не минулого (незмінності) у ситуації екзистенціальної дилеми.

Опитувальник «Орієнтація на дію або стан» Ю. Куля в адаптації І.О. Васильєва, С.А. Шапкіна, О.В. Мітіної, Д.О. Леонтьєва [71]. Методика дозволяє вимірювати особливості вольової регуляції індивіда на різних етапах здійснення дії і дозволяє вимірювати показники орієнтації на дію (перехід від наміру до дії, рішучість) і орієнтацію на стан (затримка на мотиваційній фазі і рефлексії) як особистісних рис, операціоналізованих по відношенню до трьох ситуацій: 1) орієнтація на активну дію на протигагу орієнтації на рефлексію в ситуації невдачі; 2) здатність гнучко переключатися від однієї діяльності до іншої в ситуації планування; 3) здатність глибоко занурюватися в реалізацію обраної діяльності, не відволікаючись на інші, в ситуації реалізації.

Методика діагностики мотивації успіху та уникнення невдачі А.А. Мехрабяна [158]. Мотивація досягнення успіху відноситься до позитивної мотивації, за якої людина, починаючи справу, має на меті досягнення чогось конструктивного, позитивного. В основі активності людини з мотивацією досягнення успіху лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху, що передбачає впевненість в собі, у своїх силах, відповідальність, ініціативність й активність, наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість. Мотивація на уникнення невдачі відноситься до негативної мотивації, за якої активність людини пов'язана з потребою уникнути зриву, осудження, покарання, невдачі. Починаючи справу, людина з такою мотивацією вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не про способи досягнення успіху. Люди, вмотивовані на уникнення невдачі, відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у власних силах, безвідповідальністю. Опитувальник представлений 32 питаннями, є одно шкальним. Високі показники свідчать про мотивацію успіху (165 – 210 балів), низькі – про тенденцію до запобігання невдачі (76 – 164 бали).

Методика діагностики губристичної мотивації К.І. Фоменко [445]. Методика містить 18 тверджень, що дозволяють оцінити міру вираженості прагнення до досконалості та прагнення до переваги, а та-

кож їх сумарний показник, що свідчить про рівень розвитку губристичної мотивації.

Конативний блок діагностики ризику особистості. Методики даного блоку спрямовані на дослідження конативних чинників ризику особистості, зокрема стратегій копінг-поведінки, стратегій імпульсивної поведінки та поведінки у стресових та конфліктних ситуаціях, поведінкових проявів агресивності. На рисунку 2.5. подано характеристику поведінкового діагностичного блоку.

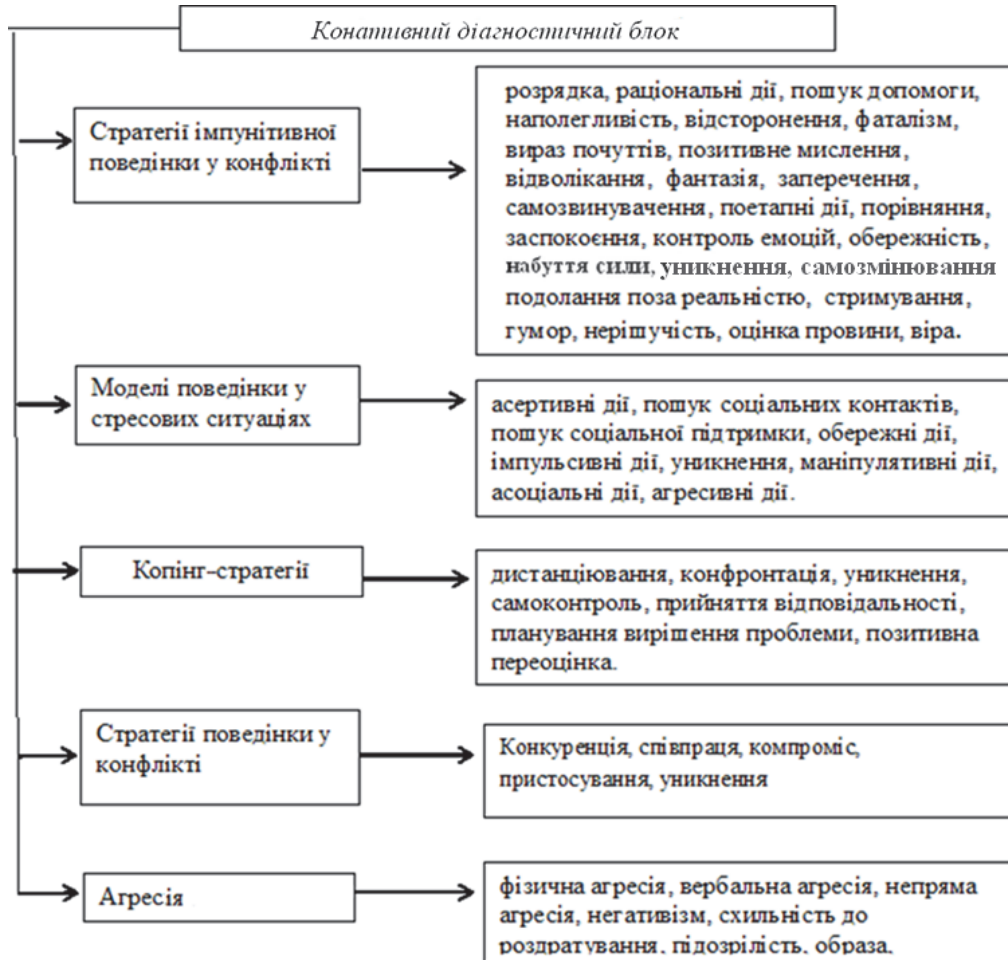

Рис. 2.5. Характеристика конативного діагностичного блоку емпіричного дослідження ризику особистості.

Методика діагностики стратегій імпульсивної поведінки в конфліктних ситуаціях [433]. Методика спрямована на дослідження двох основних типів вирішення внутрішнього конфлікту – адаптивного і паліативного. Адаптивна поведінка спрямована на активну зміну конфліктних стосунків, реальне усунення конфліктної ситуації. Її характеризують, наприклад, такі форми копінг-поведінки, як пошук інформації, поетапне вирішення, переосмислення, звернення за допомогою. Паліативна поведінка означає внутрішнє психологічне пристосування до конфлікту з метою обмеження його нервових, емоційних витрат за до-

помогою таких поведінкових форм, як пряме вираження почуттів, розрядка, поведінка, що заміщає діяльність (сублімація), фантазія, гумор, стримування, відсторонення. Використання такої поведінки найбільш доцільно при нерозв'язних конфліктах. При вирішенні конфлікту можливе поєднання обох названих вище типів копінг-поведінки.

Методика містить 26 шкал, які характеризують адаптивні та паліативні копінги, а саме: розрядка, раціональні дії, пошук допомоги, наполегливість, відсторонення, фаталізм, вираз почуттів, позитивне мислення, відволікання, фантазія, заперечення, самозвинувачення, поетапні дії, порівняння, заспокоєння, контроль емоцій, обережність, накопичення сил, уникнення, самозмінювання, подолання поза реальністю, стримування, гумор, нерішучість, оцінка провини, віра.

Моделі поведінки в стресових ситуаціях (шкала SACS, створена С. Хобфоллом [537] адаптована Н.Є. Водопьяною, О.С. Старченковою [80]). Методика спрямована на визначення рівня розвитку домінуючих стратегій подолання складних (стресогенних) ситуацій. У межах моделі копінгової поведінки С. Хобфолла, копінг є сукупністю когнітивно-поведінкових дій залежно від ситуаційного контексту, які мають просоціальний чи асоціальний характер, можуть мати різну міру активності, можуть бути прямими і непрямими. Введення просоціального та асоціального полюсів в оцінці копінгу ґрунтується на тому, що: а) багато життєвих стресів є міжособистісними за природою виникнення та перебігом; б) навіть індивідуальні зусилля у подоланні стресу мають потенційні соціальні наслідки; в) дія копінгу часто вимагає взаємодії з іншими людьми, г) активні та пасивні копінг-стратегії можуть мати різний соціально-психологічний контекст. Основні форми поведінки у подоланні стресу репрезентовані шкалами опитувальника, а саме: асертивні дії, прагнення соціальних контактів, пошук соціальної підтримки, обережні дії, імпульсивні дії, уникання, маніпулятивні дії, асоціальні дії, агресивні дії. Методика містить 54 твердження. За кожною шкалою респондент може отримати від 6 до 30 балів.

Методика «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус) [80] призначена для визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності, копінг-стратегій. Даний опитувальник вважається першою стандартною методикою в області вимірювання копінга. Методика була розроблена Р. Лазарусом і С. Фолкманом (1988), адаптована Т.Л. Крюковою, Є. Куфтяк, М. Замишляєвою (2004).

В процесі проведення даної методики досліджуваному пропонуються 50 тверджень, що стосуються поведінки у важкій життєвій ситуації. Опитувальник містить вісім шкал: конфронтація (наступальні дії щодо зміни ситуації, передбачає певну міру ворожості та готовність до ризику), дистанціювання (когнітивні зусилля на відділення від ситуації та зменшення її значущості), самоконтроль (зусилля з регулювання своїх почуттів і дій), пошук соціальної підтримки (зусилля в пошуку

інформаційної, дієвої та емоційної підтримки), прийняття відповідальності (визнання своєї ролі у виникненні проблеми і відповідальності за її рішення), втеча – уникнення (уявне прагнення та поведінкові зусилля, спрямовані до втечі або уникнення проблеми на відміну від дистанціювання від неї), планування розв'язування проблеми (довільні, проблемно-сфокусовані зусилля щодо зміни ситуації, що включають аналітичний підхід до вирішення проблем), позитивна переоцінка (орієнтація зусиль на позитивне фокусування на зростанні власної особистості, включає також релігійний вимір).

Методика діагностики стратегій поведінки у конфлікті К. Томаса [419]. Опитувальник призначений для вивчення особистісної схильності до конфліктного поводження, виявлення певних стилів розв'язання конфліктної ситуації. Методика може бути використана для вивчення адаптаційних і комунікативних особливостей особистості, стилю міжособистісної взаємодії. Шкали опитувальника: змагання (конкуренція) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому; пристосування, що означає на противагу суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; компроміс; уникнення, для якого є характерним як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; співробітництво, коли учасники ситуації знаходять альтернативи, які повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Діагностика агресивності й ворожості (методика Басса-Даркі) [439]. Особистісний опитувальник Басса-Даркі (Buss-Durkey Inventory) розроблений А. Бассом і А. Даркі в 1957 р. і призначений для діагностики агресивних і ворожих реакцій. Опитувальник, диференціює прояви агресії і ворожості. А. Басс і А. Даркі виділили наступні види реакцій: 1) фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої людини; 2) вербальна агресія – вираз негативних відчуттів через сварки, крик, погрози, прокляття, лайки тощо); 3) непряма агресія – агресія, яка обхідним шляхом спрямована на іншу людину (злісні плітки, жарти), і агресія без конкретної спрямованості: невпорядковані вибухи люті, що проявляються у кричі, битті кулаками по столу, тупанні ногами тощо; 4) негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитетів або керівництва; пасивний опір або активна боротьба проти усталених традицій, проти вимог, правил чи законів; 5) схильність до роздратування – готовність до прояву негативних почуттів при щонайменшому збудженні (запальність, грубість, бурчання, образливість, різкість); 6) підозрілість – схильність до недовіри і обережності по відношенню до людей, засновані на переконанні в тому, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду; 7) образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гіркоти, гніву, невдоволення кимось саме або всім світом за дійсні або уявні страждання; 8) почуття провини або ауто агресія – переконання

обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, поводить себе недобре, шкідливо, злобно або безсовісно (наявність у нього докорів сумління).

Афективний блок. Емоційними чинниками ризику особистості виступають особистісна та ситуативна тривожність, а також психоемоційні стани у ситуаціях невизначеності та небезпеки (рис. 2.6.).

Рис. 2.6. Характеристика афективного діагностичного блоку емпіричного дослідження особистості ризику.

Методика «Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності» (Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна) [334]. Мета методики – виявлення рівня ситуативної (реактивної) та особистісної тривожності. Методика містить два блоки по 20 тверджень, максимальна кількість балів за кожною шкалою становить 20-80 балів.

Список емоцій М.А. Кузнєцова [229]. Методика об'єднує в собі переваги Вундтівського вимірювального (кількісного) підходу до емоцій з підходом категоріальним (якісним), реалізованим, наприклад, у концепції диференціальних емоцій Томкінса-Ізарда. Стимульний матеріал: перелік з 80, надрукованих на стандартному листі паперу, слів, що позначають різні емоційні переживання. Слова-списки складають п'ять груп (по 16 слів в кожній). Чотири групи складаються зі слів, що позначають різні за відтінками та інтенсивністю прояву чотири основні емоції: радість, печаль, гнів та страх. Прикладами понять, що входять у групу «Радість» є «азарт», «задоволення», «щастя» та ін. Група «Печаль» обіймає «безнадійність», «смуток», «погроза», «відчай» тощо. Група «Гнів» містить слова «ворожість», «невдоволення», «провина», «роздратування», «лють» та ін. Приклади понять з групи «Страх»: «турбота», «страх», «невпевненість», «побоювання» та ін. П'ята група слів (група «Інтероцепції») складається з понять, що відображають певні соматичні відчуття, які супроводжують ті чи інші переживання. Органічні почуття не зводиться до емоційних переживань, проте вони, будучи ключовими елементами тіла, володіють вираженням чуттєвим тоном і є своєрідною проекцією емоційного в область соматичного. У списку містить 8 понять, що позначають інтрацептивні відчуття нега-

тиву («озноб», «нудота», «оніміння» та ін.) та позитивної («приємний холодок», «легкість», «зручність» та ін.) модальності.

Відповідно до мети нашого дослідження респонденту пропонується за п'ятибальною шкалою оцінити міру вираженості емоцій, які він переживає в ситуаціях невизначеності та небезпеки. Опитувальник можливо використовувати для ретроспективної оцінки емоційних станів, які були пережиті у минулому (наприклад, при вивченні емоційного досвіду суб'єкта).

Методика добре себе зарекомендувала також і для дослідження емоційного прогнозування (тобто оцінок емоційних переживань у майбутніх ситуаціях, зокрема, маловірогідних, гіпотетичних та навіть фантастичних).

Методика ґрунтується на припущенні, що емоції реалізуються в «гедонічному просторі» (і зберігаються в емоційній пам'яті) у вигляді «наборів» груп, відносно незалежних одна від одної і сформованих відповідно до природи їх когнітивного походження. Структура емоційного переживання (зміст «наборів») в кожному конкретному випадку залежить від когнітивної репрезентації ситуації суб'єктом.

Між компонентами цілісного емоційного переживання (між їх слідами в емоційній пам'яті) існують певні взаємозв'язки, що відображають специфіку ситуації, в якій виникла емоція. Для вирішення дослідницьких завдань «набори» емоцій виявляються за допомогою процедур ієрархічного агломеративного кластерного аналізу.

2.3. Вікова динаміка ризику особистості в онтогенезі

2.3.1. Динаміка показників ризику особистості на різних етапах онтогенезу.

З метою вивчення особливостей ризику особистості в онтогенезі ми дослідили рівень розвитку показників суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної та небезпечної, схильності до екстремально-ризикової поведінки, симптомокомплексу раціональності-готовності до ризику, а також схильності до ризику як комплексу змістовних та якісних характеристик особистості у різних вікових періодах: на етапі підліткового та юнацького віку (13–19 років), а також на етапах ранньої (20–40 років) та середньої (40–60 років) дорослості відповідно до вікової періодизації Г. Крайга [214], Б. Лівехуд [251], І. Малкіної-Пих [266].

З таблиці 2.3 видно, що існують вікові закономірності оцінки ризику особистістю.

На етапі підліткового та юнацького віку ризик оцінюється особистістю як найменш загрозливий, в порівнянні з наступними онтогенетичними періодами. Запропоновані у тесті 10 ситуацій, які визначаються високою мірою невизначеності та небезпеки, підлітки та юнаки

суб'єктивно оцінюють як помірно загрозливі, небезпечні та невизначені у порівнянні з досліджуваними старших вікових груп.

Таблиця 2.3

**Показники суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної
чи небезпечної**

Шкали	Вік ($M \pm \sigma$)			F
	Підлітко- вий і юна- цький вік ($n=897$)	Рання дорослість ($n=939$)	Середня дорослість ($n=849$)	
Суб'єктивна оцінка си- туації як невизначеної та небезпечної	30,42±8,09	33,81±7,91	33,23±6,52	51,66***

Примітки: n – кількість досліджуваних; M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; *** – $p < 0,0001$.

Такі результати загалом співвідносяться з традиційними дослідженнями ризику особистості у підлітковому віці [146; 230; 444], в яких він позиціонується як сенситивний період щодо вираженості схильності до ризику та прояву ризикованої поведінки.

Розгляд складної життєвої ситуації як невизначеної, такої що несе загрозу чи негативні наслідки, більшою мірою властивий представникам періоду ранньої та середньої дорослості. За результатами тестування виявлено, що підлітки та юнаки загалом більш толерантно ставляться до нових, складних чи проблемних життєвих ситуацій, а ті ситуації, які можуть розцінюватись представниками старших вікових категорій як небезпечні, для підлітків та юнаків загалом є більш допустимими, прийнятними.

Показники суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених на етапі ранньої дорослості є вищими, ніж на етапі підліткового та юнацького віку на статистично значущому рівні ($t=9,04$; $p < 0,0001$). Отже, 20–40-річні особи характеризуються більш виваженим, обережним ставленням до дійсності, складні життєві ситуації викликають в них більшу тривогу, оцінюються як більш загрозливі, в порівнянні з підлітками та юнаками. Досліджувані періоду середньої дорослості також характеризуються вищими показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених, у порівнянні з досліджуваними підліткового та юнацького віку ($t=7,94$; $p < 0,0001$).

Статистично значущих відмінностей у показниках суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених чи небезпечних між старшими віковими групами встановлено не було ($t=1,66$; $p=0,09$). Отже, з віком індивід втрачає здатність більш відважно та легкодумно ставитись до ситуацій ризику, важче долучається до них, стає більш виваженим, раціональним, обережним. Таким чином, у старших вікових групах ситуації ризику та їх наслідки сприймаються більш загрозливими та небезпечними.

Розглянемо вікову динаміку оцінки ситуацій як невизначеної/небезпечної у досліджуваних (рис. 2.7.).

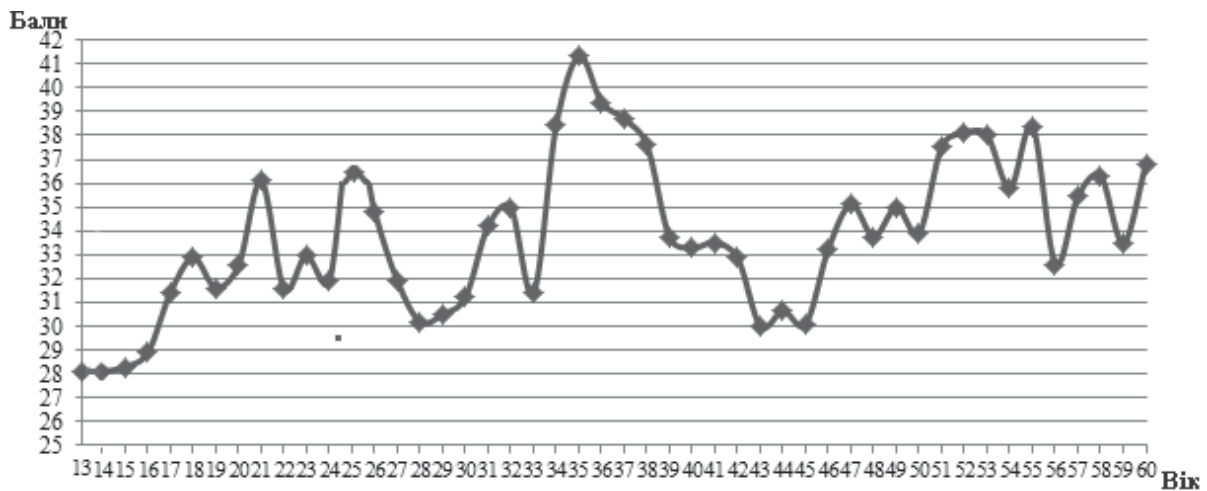

Рис. 2.7. Вікова динаміка показників суб'єктивної оцінки ситуації як невизначеної чи небезпечної.

Існують вікові закономірності в особливостях сприймання та оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних: на етапі підліткової кризи життєві ситуації сприймаються як менш загрозливі, а з віком ризикові ситуації оцінюються більш небезпечними та невизначеними. На етапі ранньої та пізньої дорослості, зокрема у віковому періоді від 34 до 39 років та 50–55 років, досліджувані загалом схильні оцінювати життєві ситуації як більш небезпечні та невизначені. Підвищення толерантності в оцінці небезпечних та невизначених ситуацій спостерігається, окрім підліткового віку, у віковому проміжку 27–31 року та 43–46 років. У таких вікових проміжках, як 28–31 рік та 42–46 років середні значення оцінок життєвих ситуацій як ризикових чи невизначених загалом знижуються.

Таким чином, суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених та небезпечних є найнижчою у досліджуваних підліткового віку (13–16 років), періоду ранньої дорослості у віці близько 30 років, а також середньої дорослості близько 45 років. Більше прийняття ситуацій ризику на кризових етапах онтогенезу цілком закономірно продовжує і доповнює психологічну характеристику вікових криз особистості.

У таблиці 2.4 подано результати дослідження симптомокомплексу «раціональності-готовності до ризику» на різних вікових етапах, які також цілком очевидно та логічно характеризують динаміку імпульсивності та готовності до ризику впродовж онтогенезу особистості. Визначено достовірні відмінності між показниками раціональності ($t=142,58$; $p<0,0001$) у групах досліджуваних. Попарне порівняння показників за групами з'ясувало, що на етапі ранньої дорослості показники раціональності ($t=11,69$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($t=2,98$; $p<0,001$) вищі, порівняно з відповідними показниками на етапі підліт-

кового та юнацького віку. Отже, з віком імпульсивність знижується, особистість набуває раціональності у поведінці, більшу усвідомленість та осмисленість вчинків.

Таблиця 2.4

**Показники симптомокомплексу
раціональності-готовності до ризику**

Шкали	Вік ($M \pm \sigma$)			F
	Підлітко- вий і юна- цький вік ($n=897$)	Рання дорос- лість ($n=939$)	Середня дорос- лість ($n=849$)	
Раціональність	$7,67 \pm 1,98$	$8,71 \pm 1,80$	$8,60 \pm 1,80$	79,60***
Готовність до ризику	$9,79 \pm 2,08$	$10,11 \pm 2,39$	$10,10 \pm 1,86$	5,33

Примітки: n – кількість досліджуваних; M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; *** – $p < 0,0001$.

У підлітків та юнаків спостерігаються нижчий рівень раціональності ($t=9,85$; $p < 0,0001$), у порівнянні з досліджуваними періоду середньої дорослості. Відмінностей в показниках раціональності та готовності до ризику у досліджуваних на етапах ранньої та середньої дорослості встановлено не було. Отже, підлітковий та юнацький вік загалом характеризується меншою раціональністю та певною мірою нижчою готовністю до ризику як конструктивної форми подолання небезпечних та невизначених ситуацій. Готовність до ризику як характеристика особистості, що наділяє її поведінку потенціалом активності в ситуації невизначеності [195], більшою мірою властива у періоді дорослості, оскільки з віком особистість набуває більшої варіативності та диференційованості стратегій та здатностей до ефективного вирішення складних та невизначених ситуацій в силу більшого життєвого досвіду.

Розглянемо вікову динаміку раціональності та готовності до ризику у досліджуваних, подану на рис. 2.8.

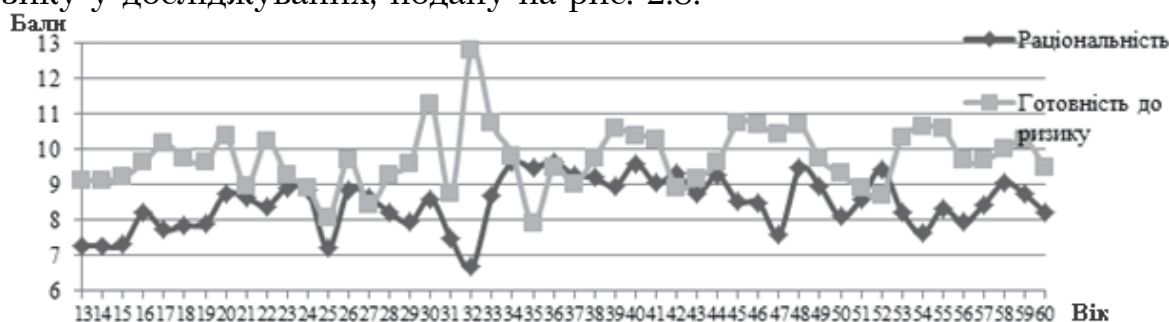

Рис. 2.8. Вікова динаміка показників раціональності та готовності до ризику.

З малюнку бачимо, що показники готовності до ризику є вищими показників раціональності майже на всіх вікових періодах розвитку особистості, за виключенням досліджуваних віком близько 50 років.

Загалом вікова динаміка показників раціональності є стрибкоподібною, нелінійною. Показники готовності до ризику сягають максимуму у віці 30 років, а далі знижуються, до того ж, 30-річним досліджуваним, так само як і підліткам, властиві найнижчі показники раціональності.

Вікова динаміка готовності до ризику є нерівномірною та стрибкоподібною. Максимуми розвитку готовності до ризику спостерігаються у віці 30–33 років, а позитивні плато – у проміжках 17–20, 38–40, 45–48 та 53–55 років. Показники раціональності є найнижчими на етапі підліткової кризи 15 років, у 25-річних та 30-річних досліджуваних, на етапі ранньої дорослості зростають і знижуються після 50 років. Отже, віковий період 30 років характеризується підвищенням рівня готовності до ризику при збільшенні імпульсивності у поведінці. Висока міра імпульсивності більшою мірою властива підлітковому віку, що підтверджує результати досліджень, отриманих Т.Б. Хомуленко та Л.М. Абсалямової [444]. Найвищі показники готовності до ризику у віці близько 30 років можуть бути пояснені тим, що у теперішній українській реальності люди цього віку, порівняно з іншими, молодшого чи старшого за них віку, вимушені брати відповідальність за себе на іншого. Сьогодні вік близько 30 років є найбільш традиційним для створення шлюбу, народження дітей, зміни місця роботи та проживання, навіть (е)міграції. Такі вимоги та потреби життєдіяльності вимагають високої готовності до ризику, мужності, певної міри розвитку відповідальності, однак не виключають імпульсивні прояви активності, що також було отримано у наших результатах дослідження.

Розглянемо результати емпіричного дослідження показників змістовних характеристик схильності до ризику у досліджуваних (див. табл. 2.5). За досліджуваними групами встановлено значущі відмінності за всіма показниками на рівні $p < 0,0001$.

Таблиця 2.5

**Показники змістовних характеристик
схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності**

Шкали	Вік ($M \pm \sigma$)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Здоров'я	5,90±2,17	6,34±2,60	5,21±1,43	62,33
Побут	6,70±2,18	5,15±2,08	5,98±2,16	121,31
Міжособистісна сфера	10,40±3,70	9,35±2,98	8,00±3,08	59,94
Просторова сфера	8,90±3,72	7,88±2,81	7,42±2,19	115,37

Примітки: n – кількість досліджуваних; M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

За показниками схильності до ризику у сфері здоров'я підлітки та юнаки достовірно випереджають людей періоду середньої дорослості ($t=3,83$; $p<0,0001$), однак поступаються в середніх значеннях цього показниками групі осіб ранньої дорослості ($t=-7,83$; $p<0,0001$). Період ранньої дорослості характеризується тенденцією створювати ситуації, за яких є можливим ушкодження особистого здоров'я, як у короткотривалому, так і в довготривалому часовому періоді (паління, вживання алкоголю, ризикові види спорту та дозвілєвої активності тощо). Менший ризик у сфері здоров'я у підлітків та юнаків обумовлений тим, що контроль за умовами їх життєдіяльності та способу життя загалом більшою мірою залежить від їх батьків.

Період ранньої дорослості відзначається більшою автономністю та майже повною відсутністю контролю з боку батьків. Тому у цей час можуть формуватись сталі паттерни адиктивної поведінки (шкідливі звички, паління, вживання алкоголю та наркотиків), схильність до яких у підлітковому та юнацькому віці повністю або частково регулювались та корегувалась дорослими.

У віці після 40 років особистість більшою мірою спрямована на збереження власного здоров'я, покращення фізичного стану, що негативно позначилось на показниках схильності до ризику у сфері здоров'я. Отже, представники періоду середньої дорослості більш виважено ставляться до стану свого здоров'я, оскільки на цьому етапі мають вже більше захворювань та порушень фізичного функціонування у порівнянні з представниками ранньої дорослості. У віці середньої дорослості особистість більш обережно включається до різних видів фізичної активності, меншою мірою «експериментує» з ліками, частіше звертається за професійною допомогою до лікарів, менше вживає шкідливої їжі, алкоголю. У віці 40–60 років люди більш імовірно відмовляються від шкідливих звичок, ніж на ранніх етапах онтогенезу.

Вікова динаміка схильності до ризику у сфері побуту має нелінійну параболоподібну (U-подібну) закономірність: схильність до ризику у сфері побуту спадає від юнацького віку до ранньої дорослості, а згодом зростає на етапі середньої дорослості. Підлітки та юнаки є більш ризиковими у сфері побуту, ніж особи віком 20–40 років ($t=15,62$; $p<0,0001$), а останні також є менш схильними до ризику у побуті, ніж досліджувані періоду середньої дорослості ($t=-8,32$; $p<0,0001$). Представники ранньої дорослості меншою мірою схильні створювати ситуації, за які будуть завдавати матеріальну шкоду як для себе, власного побуту, так і для інших людей. Виявлено, що у віці 20–40 років люди рідше використовують ушкоджені пристрої та частіше перевіряють їх справність. Справа в тому, що у цьому віці люди загалом частіше використовують техніку та апаратуру, є відповідальними за її придбання та ремонт. Серед людей цього віку є багато власників автотранспорту, а усвідомлення того, що від справності особистого

транспорту залежить як власні життя та здоров'я, так й інших, обумовлює більшу відповідальність та обережність у його використанні.

Існує негативна вікова динаміка схильності до ризику в міжособистісній та просторовій сферах. Показники схильності до ризику у міжособистісній сфері є найбільшими у підлітків та юнаків, причому в профілі їх змістовних характеристик схильності до ризику міжособистісна сфера є провідною для прояву ризикової поведінки. Вони випереджають досліджуваних групи ранньої дорослості ($t=6,57$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=10,31$; $p<0,0001$) за схильністю до ризику у міжособистісній сфері. Отже, підліткам та юнакам більшою мірою, ніж представникам старших вікових груп властиві ризикові прояви у спілкуванні з іншим людьми, ризик у соціальній взаємодії. Така ризиковість може проявлятися у небезпечних розвагах та ризиковому сумісному дозвіллі з однолітками. Загалом соціальна ситуація розвитку на етапі підліткового та юнацького віку передбачає розширення соціальних контактів і зв'язків, серед яких можуть бути випадкові, сумнівні чи навіть небезпечні. Інфантильність підлітків та студентів, які обумовлені соціальною залежністю від батьків, відсутність життєвого досвіду та більша відкритість світу очевидно визначає їх схильність до ризику у міжособистісній сфері. Підлітковий та юнацький вік, крім того, є сенситивним для виникнення залежності від різних субкультур.

Дорослі досліджувані, що обмежені у своїх соціальних зв'язках сталими професійними, сімейними та дружніми стосунками, менш схильні до ризику у спілкуванні та взаєминах. Життєвий досвід особистості ранньої, а тим більше середньої дорослості, є умовою більш раціонального підходу до вибору контактів, меншої залежності від соціальних мереж (в яких імовірність та невизначеність у стосунках обумовлена самим форматом веб-мереж), випадкових знайомств на вулиці та закладах дозвілля тощо.

Просторовий ризик також є найбільш значущим та важливим для підлітків та юнаків у порівнянні з представниками ранньої ($t=6,88$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=14,51$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки загалом є більш активними мандрівниками та спортсменами у порівнянні з дорослими. Молоді люди частіше відважуються на ризикові подорожі та спортивні заняття. Трудова зайнятість, більший матеріальний статок, а також відповідальність за членів своїх сімей є чинниками того, що на етапах ранньої та середньої дорослості люди обирають більш комфортні та менш ризикові способи пересування, подорожування та спорту. Підлітки та юнаки більш схильні створювати умови (ситуації), за яких підвищується ймовірність потрапляння в небезпечні ситуації, що пов'язані з пересуванням та активністю: перевищення швидкості на автомобілі, їзда на мотоциклах та мопедах, екстремальні види спорту, подорожування у гори, походи на байдарках тощо. Бажаючи підкріпити або підвищити власну самооцінку, вони ство-

рюють ситуації, в яких з'являється азарт, з'являється ілюзія можливості розширення контролю над природою та власними фізичними можливостями.

З метою уточнення критичних періодів у прояві схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності було проведено аналіз вікової динаміки загальних показників змістовних характеристик схильності до ризику (рис. 2.9.).

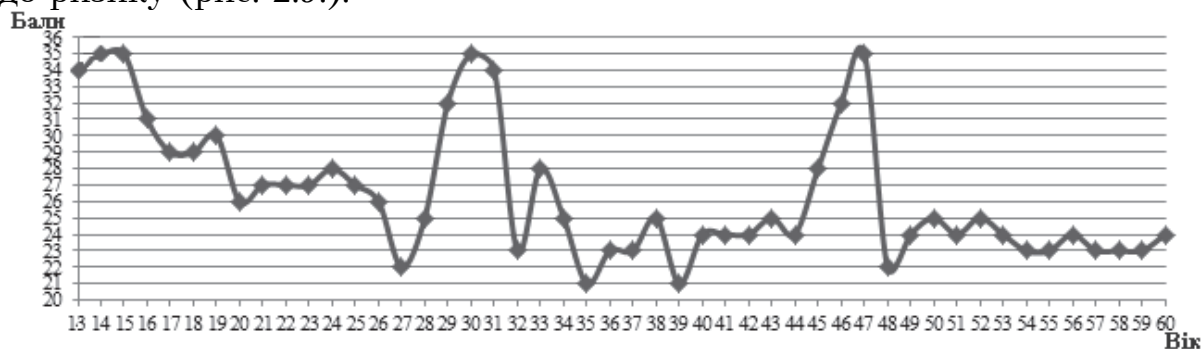

Рис. 2.9. Вікова динаміка показників змістовних характеристик схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності (композитна оцінка).

За результатами діагностики змістовних характеристик схильності до ризику найбільш очевидною виявляється вікова динаміка особливостей ризику особистості: сумарний показник схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності є вищим у віковому проміжку 13–25 років, а найнижчим – у 48–60 років. На етапі підліткової кризи 15 років, у віці близько 30 та 45 років показники схильності до ризику сягають максимуму. Такі дані дають можливість стверджувати, що існують певні сенситивні періоди в онтогенезі людини, в яких у особистості актуалізується потреба в ризику. Такими етапами є кризи 15, 30 та 45 років життя.

У таблиці 2.6 подано результати дослідження показників схильності до екстремально-ризикової поведінки в онтогенезі. Відмінності у всіх показниках схильності до ризику у вікових групах значущі на рівні $p < 0,0001$.

Встановлено негативну вікову динаміку показників схильності до екстремально-ризикової поведінки у досліджуваних. На більш ранніх етапах онтогенезу (підлітковий та юнацький вік) у досліджуваних виявляється більша схильність до екстремальної поведінки. Особливого значення для них набуває прагнення до нових вражень, вони проявляють низьку толерантність до одноманітності у житті. Підлітки та юнаки загалом більшою мірою схильні шукати труднощі та проблеми, ніж представники старших періодів онтогенезу. Цілком очевидним виявляється і перевищення показників пошуку гострих вражень у підлітків та юнаків у порівнянні з дорослою категорією досліджуваних.

Таблиця 2.6

Показники схильності до екстремально-ризикованої поведінки

Шкали	Вік ($M \pm \sigma$)			F
	Підлітковий і юнацький вік (n=897)	Рання дорослість (n=939)	Середня дорослість (n=849)	
Пошук гострих відчуттів	5,30±1,85	5,19±1,54	4,15±1,65	121,50
Непереносимість одноманіття	5,56±1,43	4,69±1,34	3,70±1,40	390,88
Пошук нових вражень	6,50±1,68	5,47±1,94	4,92±1,73	176,89
Неадаптивне прагнення до труднощів	5,35±1,65	4,85±1,86	4,27±1,12	101,17

Примітки: n – кількість досліджуваних; M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Показники пошуку гострих відчуттів підлітків та юнаків перевищують відповідні результати осіб середнього дорослого віку ($t=13,55$; $p<0,0001$). Досліджувані віком 20–40 років також мають високі показники прагнення до отримання гострих відчуттів ($t=13,68$; $p<0,0001$). Цілком очевидним є те, що підлітки та юнаки більшою мірою схильні до екстремальних розваг (занурення з аквалангом, туристичні подорожі у гори, стрибки з парашутом тощо), ніж дорослі люди. Підлітки та юнаки в силу меншого життєвого досвіду недостатньо усвідомлюють небезпечність екстремальної поведінки (спорту та розваг), ніж більш досвідчені старші люди. Крім того, вікові особливості підлітків та юнаків сприяють більшій готовності йти на ризик заради розваг, нових вражень, самоствердження тощо.

Підлітки та юнаки мають вищий рівень прояву інтолерантності до одноманітного способу життя у порівнянні з досліджуваними ранньої ($t=13,42$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=27,44$; $p<0,0001$). Останні, в свою чергу, поступаються за показниками непереносимості одноманіття досліджуваним періоду ранньої дорослості ($t=-15,29$; $p<0,0001$). Отже, з віком зростає толерантність до монотонної діяльності, виконання рутинних обов'язків, повторного здійснення різних актів поведінки та вчинків. Підлітки та юнаки частіше уникають нудних співрозмовників, запобігають рутинній діяльності, нехтують нудними справами, навіть якщо вони є необхідними. Висока інтолерантність до одноманітної діяльності може бути пояснена як суто фізіологічними особливостями розвитку особистості на цій стадії онтогенезу, так і інфантилізацією суспільства. Адже високі показники за інтолерантністю одноманітності також вказують на прагнення до соціально-політичних та економічних перетворень та змін, без усвідомлення негативних наслід-

ків та втрат, які вони можуть чинити. Крім того, висока інтолерантність до одноманітності у підлітків та юнаків також може бути пов'язана з такою ознакою інфантилізації сучасного суспільства, як постійне прагнення змінювати роботу та професію, низьким адаптаційним потенціалом молоді до професійної діяльності. Підростаюче покоління мріє про ідеальні умови праці, не усвідомлюючи складності оволодіння професійною компетентністю, усі труднощі професійного та кар'єрного зростання. З віком особистість стає більш відповідальною, виявляє вищу довільність у виконанні складних та рутинних обов'язків.

У підлітків та юнаків встановлено вищі показники пошуку нових вражень у порівнянні з представниками ранньої ($t=12,19$; $p<0,0001$) та середньої дорослості ($t=19,39$; $p<0,0001$). Досліджувані періоду ранньої дорослості мають вищі показники прагнення до отримання нових вражень, ніж досліджувані періоду середньої дорослості ($t=6,25$; $p<0,0001$). Високі показники пошуку нових вражень, репрезентуються у прагненні змінювати себе, свій зовнішній вигляд, здійснювати необмірковані безшабашні, зокрема, й асоціальні вчинки, у схильності до девіантної поведінки, також більшою мірою властиві підростаючому поколінню, порівняно зі старшими. Прагнення до самоствердження через девіантні вчинки, схильність до дромоманії, демонстративних форм поведінки, високий ризик формування адикцій загалом описують соціальну ситуацію розвитку та психологічну картину формування особистості підлітка та юнака.

В свою чергу, досліджувані періоду ранньої дорослості перевищують досліджуваних періоду середньої дорослості за показниками прагнення до труднощів ($t=7,98$; $p<0,0001$). Прагнення до труднощів, що характеризується високою імпульсивністю, агресивними проявами у поведінці, нехтуванням деталей у виконанні складної роботи, недостатньою довільністю у діяльності загалом, властиве підліткам та юнакам більшою мірою, ніж досліджуваним вікових періодів ранньої ($t=6,01$; $p<0,0001$) та старшої дорослості ($t=15,87$; $p<0,0001$). Отже, з віком особистість стає більш виваженою, раціональною, здатна адекватно оцінювати ризики діяльності, труднощі та переваги у її здійсненні.

З рис. 2.10 видно, що показники схильності до екстремально-ризикової поведінки з віком загалом зменшуються. Більш детальний аналіз вікової динаміки дозволяє визначити пікові періоди проявів схильності до екстремально-ризикової поведінки. Такими періодами є підлітковий вік у проміжку 13-15 років, далі досліджувані показники відповідають помірному рівню розвитку. Близько 28 років вони різко збільшуються і сягають максимуму до 31 року, згодом – поступово знижуються і знов зростають у віці 45–47 років. Період середньої дорослості у проміжку 50–60 років характеризується найнижчим рівнем прояву показників схильності до екстремально-ризикової поведінки.

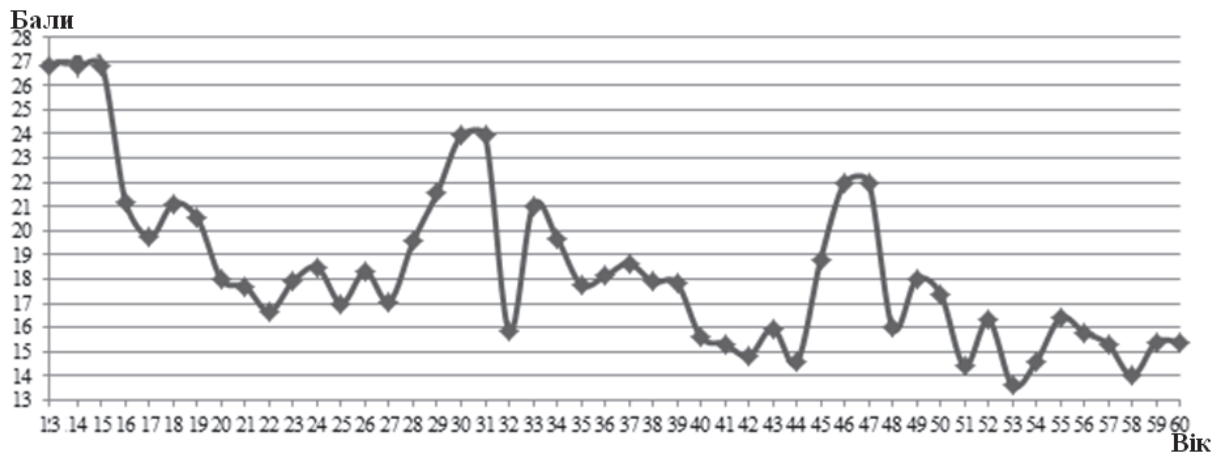

Рис. 2.10. Вікова динаміка показників схильності до екстремально-ризикової поведінки.

Отже, вікова динаміка показників схильності до екстремально-ризикової поведінки є подібною до даних змістовних характеристик схильності до ризику, визначальними характеристиками яких є наявність піків у віці близько 15, 30 та 45 років.

У таблиці 2.7 подано відмінності у показниках якісних характеристик схильності до ризику досліджуваних трьох вікових періодів.

Таблиця 2.7

Показники якісних характеристик схильності до ризику

Шкали	Вік ($M \pm \sigma$)			F
	Підлітковий і юнацький вік ($n=897$)	Рання дорослість ($n=939$)	Середня дорослість ($n=849$)	
Емоційний	28,93±5,07	21,17±6,08	20,35±3,37	794,76 ****
Когнітивний	24,33±5,77	19,14±5,38	21,01±1,39	217,80 ****
Конативний	28,00±5,01	20,63±6,36	20,95±1,33	467,80 ****
Контрольно-регулятивний	23,49±3,66	20,89±6,28	21,38±2,41	60,42***

Примітки: n – кількість досліджуваних; M – середнє, σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; *** – $p < 0,0001$; **** – $p < 0,000001$.

Виявлено виражену негативну вікову динаміку показників емоційного компоненту схильності до ризику. Підлітки та юнаки перевищують досліджуваних періоду ранньої дорослості за зазначеними показниками ($t=29,59$; $p < 0,0001$), а останні, в свою чергу, перевищують досліджуваних періоду середньої дорослості ($t=3,48$; $p < 0,001$). Досліджуванні підліткового та юнацького віку частіше виявляють у себе позитивне емоційне збудження та менший страх у ризикових ситуаціях, ус-

відомлюють привабливість таких ситуацій для себе, їм частіше подобається ризикувати, демонструвати себе як сміливу людину.

Вікова динаміка показників когнітивного компоненту схильності до ризику має нелінійний характер. Підлітки та юнаки перевищують досліджуваних 20–40-річного віку ($t=19,88$; $p<0,0001$), а ті в свою чергу поступаються у когнітивних показниках схильності до ризику досліджуваним 40–60-річного віку ($t=7,62$; $p<0,0001$). Відмінності між молодшою (13–19 років) та старшою (40–60 років) віковими групами зазначено на перевагу підліткам та юнакам ($t=12,91$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки, так само як і досліджувані зрілого віку (40–60 років) частіше довіряють незнайомим людям, менш розсудливі, більше покладаються на випадкову удачу, віддають перевагу азарту, діють навмання.

Досліджувані молодшої вікової групи перевищують досліджуваних періоду ранньої ($t=27,49$; $p<0,0001$) та середньої ($t=27,01$; $p<0,0001$) дорослості за показниками конативного компоненту схильності до ризику. Отже, у ситуаціях спілкування схильність до ризику проявляється більш виражено у підлітків та юнаків у порівнянні з досліджуваними старших вікових груп. Підлітки та юнаки частіше здатні відкрито чинити опір тим, хто їх образив, спроможні йти на конфлікт, чинити необмірковано, імпульсивно.

Щодо контрольнo-регулятивнoго компоненту схильності до ризику ситуація є подібною: підлітки та юнаки перевищуються досліджуваних 20–40-річного віку ($t=10,75$; $p<0,0001$) та 40–60 річного віку ($t=9,21$; $p<0,0001$). Підлітки та юнаки у ситуаціях ризику є імпульсивними, незалежними у виборі стратегій ризикової поведінки, вважають, що усвідомлюють свої ризикові вчинки, хоча насправді це може бути і не так.

Відмінностей у конативних та контрольнo-регулятивних компонентів схильності до ризику між двома старшими віковими групами встановлено не було.

На рисунку 2.11 показано вікову динаміку сумарного показнику якісних характеристик схильності до ризику.

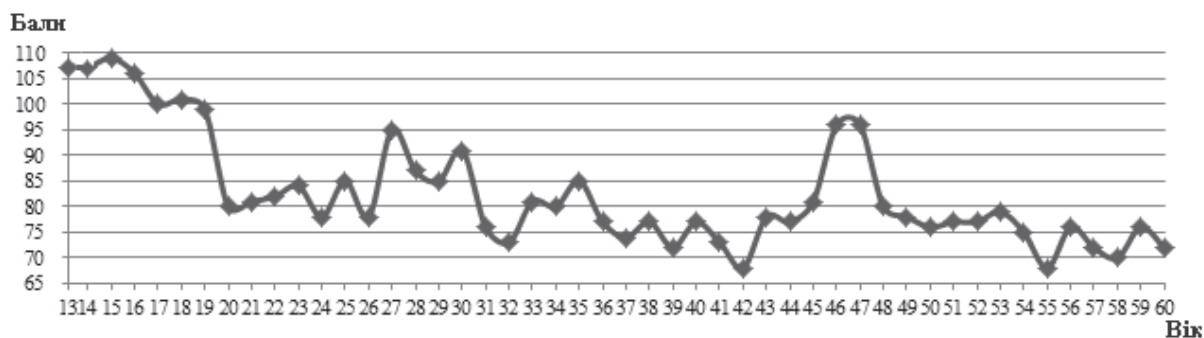

Рис. 2.11. Вікова динаміка показників якісних характеристик схильності до ризику (комполитна оцінка).

Показники схильності до ризику знижуються з віком. Якісні показники схильності до ризику найвищий рівень прояву зазнають у підлітковому віці (13–16 років). У юнацькому віці вони дещо знижуються, досягаючи найнижчих значень на початку періоду ранньої дорослості (20–22 років) і згодом зростають лише у віковому проміжку 27–30 років. Далі відбувається стрибкоподібне зниження схильності до ризику, а у віці 46–47 років – стрімке зростання, після 53 років показники формально-динамічних характеристик схильності до ризику спадають. Описана динаміка якісних характеристик схильності до ризику загалом подібна до вікової динаміки показників змістовних характеристик схильності до ризику, а також до динаміки показників схильності до екстремально-ризикової поведінки.

Аналіз отриманих емпіричних результатів діагностики показників, які описують ризик особистості, дозволяє зазначити існування певних сенситивних вікових періодів його актуалізації, а саме: 13–16 років, 28–31 рік та 44–46 років. Наступний підрозділ емпіричного дослідження присвячений деталізації аналізу особливостей розвитку та проявів ризику особистості на кризових періодах онтогенезу.

2.3.2. Психологічні особливості ризику особистості в кризові періоди онтогенезу.

За результатами порівняльного аналізу показників ризику особистості в онтогенезі було визначено, що в період підліткової кризи 15 років, а також у періодах криз дорослості (30 та 45) років відбувається достовірне підвищення всіх параметрів цього утворення. Такі дані обумовили необхідність деталізації аналізу показників ризику особистості на кризових періодах онтогенезу. З цією метою нами були поставлено та виконано такі дослідницькі завдання:

1) визначити особливості усвідомлення ситуацій небезпеки та невизначеності деталізувати рівень оцінки ситуацій ризику у кризові періоди онтогенезу та порівняти їх зі стабільними періодами розвитку особистості та на етапах підліткової кризи та криз дорослості;

2) виявити характеристики готовності до ризику та симптомокомплексу імпульсивності-раціональності та деталізувати їх рівень розвитку на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

3) визначити змістовні особливості схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та деталізувати їх рівень прояву на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

4) визначити особливості схильності до екстремально-ризикової поведінки та деталізувати рівень інтолерантності до одноманітного способу життя, прагнення до труднощів, отримання гострих відчуттів та нових вражень у кризові онтогенетичні періоди у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості;

5) охарактеризувати якісні особливості схильності до ризику та деталізувати рівень актуалізації емоційного, когнітивного, конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику на кризових етапах онтогенезу у порівнянні зі стабільними періодами розвитку особистості.

У таблицях А. 2.8 – А. 2.12, що містяться у додатках (див. додат. А) наведено середні значення та критерії відмінностей показників ризику особистості на кризових та стабільних періодах онтогенезу. Зокрема, з таблиці А. 2.8 видно, що суб'єктивна оцінка життєвих ситуацій як небезпечних та невизначених на етапі підліткової кризи є нижчою, ніж на стабільному етапі розвитку особистості віком від 13 до 19 років ($t=5,89$; $p<0,0001$). Отже, криза підліткового віку, що традиційно припадає на віковий проміжок 13–15 років негативно позначається на оцінюванні ситуацій ризику. Підлітки, перебуваючи у кризі, більш толерантно ставляться до ситуацій ризику, порівняно з досліджуваними юнацького віку (16–19 років). Загалом, усвідомлення загрози небезпечних та невизначених ситуацій на етапі підліткової кризи є найнижчою у порівнянні з усіма поданими у даному дослідженні кризовими та стабільними періодами онтогенезу.

Порівняння груп досліджуваних, першу з яких склали 30-річні респонденти, а другу – усі досліджувані віком від 20 до 29 та від 32 до 40 років, показало наявність відмінностей у суб'єктивній оцінці ситуацій як невизначених та небезпечних. 30-річні досліджувані, як і підлітки в періодах кризи, проявляють більшу толерантність до ризикових ситуацій у порівнянні з досліджуваними стабільного вікового періоду ранньої дорослості ($t=6,06$; $p<0,0001$). Отже, перша криза дорослості, яка припадає на вік близько 30 років є чинником підвищення толерантності до ситуацій невизначеності та небезпеки, обумовлює більше емоційне прийняття та когнітивне усвідомлення цих ситуацій.

Аналіз зіставлення показників суб'єктивної оцінки ситуацій ризику на сталому етапі середньої дорослості та кризовому етапі 45-річного віку показало, що досліджувані під час кризи середнього віку мають нижчі показники усвідомлення ситуацій ризику, ніж досліджувані віком від 40 до 44 років та понад 46 років ($t=2,31$; $p<0,05$). Загалом досліджувані у віці середньої дорослості проявляють найнижчий рівень прийняття ситуацій ризику. Проте, в наступному кризовому періоді толерантність до таких ситуацій підвищується і сягає рівня, зазначеного у досліджуваних попередньої вікової групи.

Графічне зображення отриманих результатів подано на рис. 2.12, з якого видно, що найвища толерантність до ситуацій небезпеки та невизначеності проявляється на етапі підліткової кризи.

Загалом кризові періоди онтогенезу є чинниками більшого прийняття ризику, меншого рівня усвідомлення загрозового характеру ризикових ситуацій життєдіяльності.

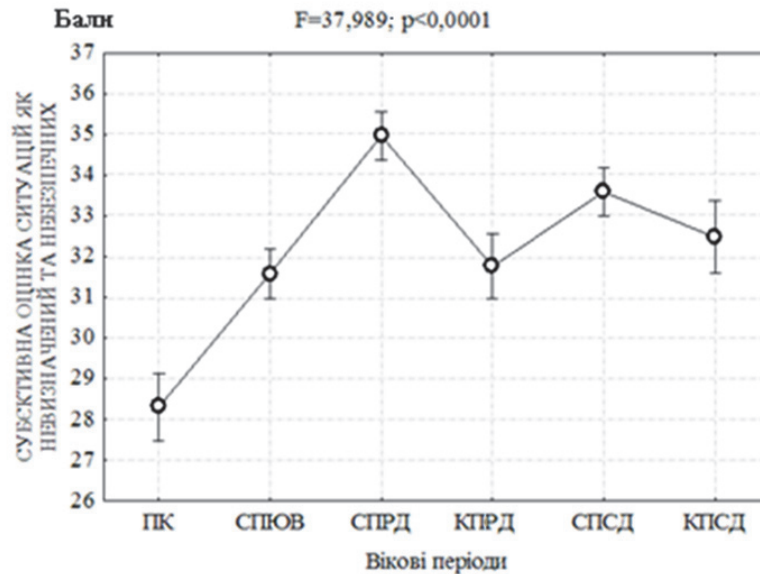

Рис. 2.12. Показники суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних на кризових та стабільних періодах онтогенезу.

Примітки: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років), СПСД – стабільний період середньої дорослості, КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

Найвища толерантність до ситуацій ризику встановлена в період підліткової кризи, і в період ранньої та середньої дорослості кризи 30 та 45 років також обумовлюють зниження показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних.

З рисунку 2.13 видно, що переважна більшість досліджуваних в період підліткової кризи та кризи середнього віку мають середні значення суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених (відповідно 75,8% та 68%).

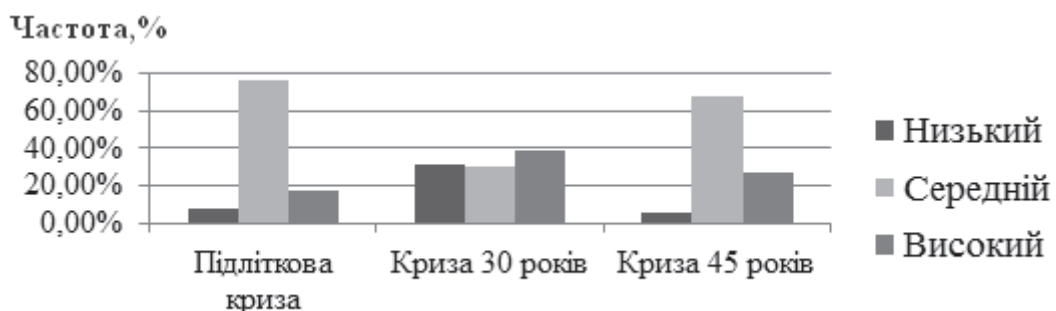

Рис. 2.13. Розподіл досліджуваних за рівнем суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної та невизначеної в кризові періоди онтогенезу.

В період кризи 30 років не виявлено ієрархічної диференціації в оцінці ситуацій як ризикових. За характером розподілу за рівнями оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних вибірки досліджуваних на трьох кризових періодах достовірно відрізняються між собою

($\chi^2_{\text{Емп}} = 61,36$; $p < 0,0001$). Отже, для періоду підліткової кризи характерним є середній рівень оцінки ситуацій як ризикових (75,8% вибірки), для кризи ранньої дорослості – відсутність ієрархічної диференціації в оцінках ситуації ризику, а для кризи середньої дорослості – перевага середнього та високого рівня (95% вибірки) усвідомлення ризикових ситуацій. Отже, підлітки загалом оцінюють складні життєві та екстремальні ситуації як помірно ризикові, серед досліджуваних 30-річного віку встановлено розбіжності та неоднотайності у розгляді життєвих ситуацій як ризикових, що потребує подальшого детального вивчення, більшість представників середнього віку проявляють обережність та лякливість: вони швидше оцінять запропоновану ситуацію життєдіяльності як високо ризикову.

Наступним завданням дослідження був аналіз особливостей імпульсивності-раціональності та готовності до ризику в кризові періоди онтогенезу. Для цього спочатку порівнювались середні значення показників зазначених феноменів у досліджуваних, які знаходяться на кризових та стабільних періодах онтогенезу (табл. А. 2.9 та рис. 2.14), а згодом з метою деталізації прояву готовності до ризику та імпульсивності-раціональності в кожному кризовому періоді аналізувались характеристики розподілу досліджуваних за рівнем вираженості цих показників (див. рис. 2.15).

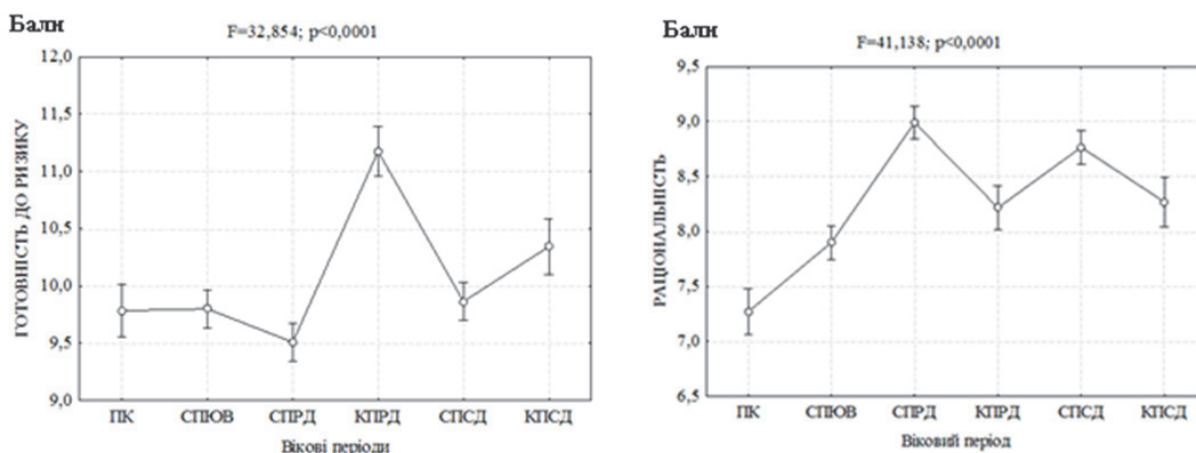

Рис. 2.14. Показники раціональності та готовності до ризику в кризові та стабільні періоди онтогенезу.

Примітки: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років); СПСД – стабільний період середньої дорослості; КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

З таблиці А. 2.9 видно, що існують відмінності у проявах імпульсивності-раціональності та готовності до ризику у досліджуваних на сталих та кризових періодах онтогенезу. У досліджуваних в період підліткової кризи показники раціональності достовірно нижчі у порівнянні з досліджуваними юнацького віку ($t=-4,60$; $p<0,0001$). Проте, в ці періоди не виявлено відмінностей у показниках готовності до ризику.

Показниками імпульсивності ($t=6,45$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($t=10,85$; $p<0,05$) у досліджуваних у кризі 30-річного віку достовірно вищі відповідних показників у досліджуваних сталого періоду ранньої дорослості. Аналогічна закономірність спостерігається впродовж кризового та стабільного періодів середньої дорослості за показниками імпульсивності ($t=3,45$; $p<0,001$) та готовності до ризику ($t=3,72$; $p<0,001$).

З рис. 2.14 видно, що найвищі показники готовності до ризику встановлені у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості, а найнижчі показники раціональності – в період підліткової кризи.

Загалом кризові періоди онтогенезу обумовлюють зростання показників готовності до ризику та імпульсивності. Результати дослідження відмінностей у рівні розвитку показників раціональності та готовності до ризику, подані на рис. 2.15. За рівнем готовності до ризику існують відмінності у розподілі досліджуваних у кризові періоди ($\chi^2_{\text{Емп}} = 47,93$; $p>0,0001$).

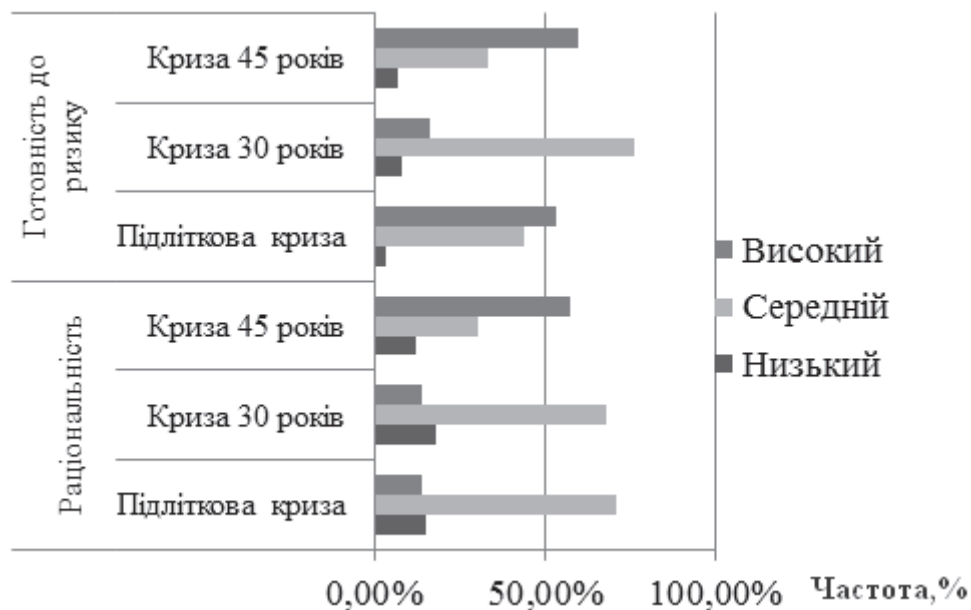

Рис. 2.15. Розподіл досліджуваних за рівнем готовності до ризику та раціональності у кризові періоди онтогенезу.

Серед досліджуваних у кризі 45-річного віку та підліткового віку статистично значуще більше тих, хто характеризується високим рівнем готовності до ризику. Серед досліджуваних в період кризи ранньої дорослості більшість осіб, мають середній рівень розвитку готовності до ризику. Отже, в кризові періоди онтогенезу особистість характеризується високою мірою готовності діяти у ситуаціях ризику, вирішувати складні проблеми, протистояти зовнішнім негативним чинникам діяльності.

Серед досліджуваних в період кризи 45-річного віку переважають особи з високим рівнем раціональності, а серед підлітків та 30-річних – середнім ($\chi^2_{\text{Емп}} = 63,47$; $p>0,0001$). В період підліткової кризи та кризи

ранньої дорослості кількість досліджуваних з низьким рівнем раціональності є більшою, порівняно з кількістю респондентів, що мають високий рівень її розвитку. Отже, на більш ранніх кризових періодах онтогенезу проявляється більша імпульсивність у поведінці особистості.

Відповідно до третього емпіричного завдання було проаналізовано особливості схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності. З таблиці А. 2.10 видно, що існують відмінності у проявах змістовних характеристик схильності до ризику у досліджуваних в стабільні та кризові періоди онтогенезу. Так, криза підліткового віку обумовлює підвищення схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=10,67$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=9,72$; $p<0,0001$), побуту ($t=6,37$; $p<0,0001$) та простору ($t=4,88$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними стабільного періоду юнацького віку. Загалом підлітки в кризові періоди онтогенезу характеризуються найвищими показниками схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності – у ставленні до свого здоров'я, у способах пересування та виборі розваг та екстремальних видів спорту, у сфері спілкування з однолітками та дорослими, а також у недотриманні правил безпечного користування побутовими пристроями. Юнаки на стабільному періоді розвитку характеризуються більшою обережністю та виваженістю у поведінці.

Досліджувані у кризі 30-річного віку також мають вищі показники схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=19,19$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=12,62$; $p<0,0001$), побуту ($t=22,76$; $p<0,0001$) та простору ($t=11,39$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними сталого періоду юнацького віку. Отже, криза дорослості, що припадає на 30-річний вік, обумовлює підвищення схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності, зокрема у сфері стосунків з людьми, по відношенню до власного здоров'я, у просторовій та побутовій сферах, що відзначається зниженням усвідомлення правил безпеки життєдіяльності.

У досліджуваних в період кризи середини життя показники схильності до ризику у сфері здоров'я ($t=14,55$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($t=19,91$; $p<0,0001$), побуту ($t=13,45$; $p<0,0001$) та простору ($t=2,64$; $p<0,01$) є вищими у порівнянні з представниками стабільного вікового періоду середньої дорослості. Таким чином, криза середнього віку є чинником зростання схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Порівнюючи величини коефіцієнтів, встановлені для «кризових» та «сталих» вибірок підліткового і юнацького періоду, періодів ранньої та середньої дорослості, можна дійти висновку, що вплив вікової кризи на старших етапах онтогенезу, порівняно з молодшими, є більш значущим фактором становлення схильності до ризику особистості. Виключенням є показники схильності до ризику у сфері побуту як на кризовому, так і на стабільному періодах середньої дорослості, які є найнижчими у порівнянні з молодшими групами досліджуваних.

Досліджувані в кризові періоди підліткового віку та періоду ранньої дорослості характеризуються найвищими показниками композитної оцінки схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності (див. рис. 2.16).

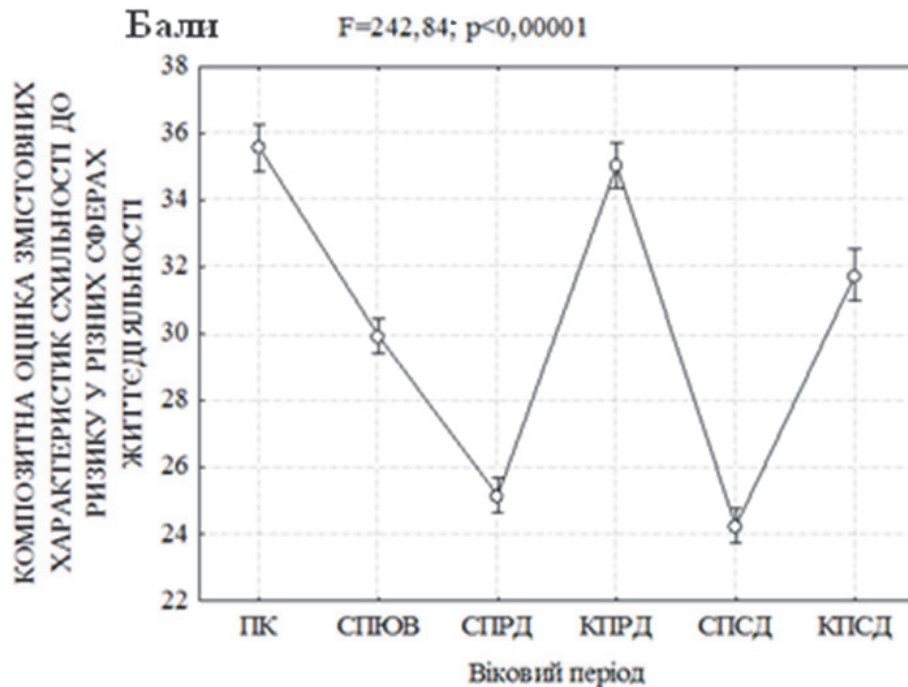

Рис. 2.16. Показники композитної оцінки змістовних характеристик схильності до ризику в кризових та стабільних періодах онтогенезу.

Примітки: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років); СПСД – стабільний період середньої дорослості; КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

Показники композитної оцінки схильності до ризику у кризі середнього віку сягають значень стабільного періоду розвитку юнацького віку. Отже, схильність до ризику у кризі середнього віку виражена майже на тому самому рівні, що і у юнаків, віком від 16 до 19 років. Перебіг кризи середнього віку обумовлює зниження відповідальності у поведінці, спрямованої на вирішення проблем зі здоров'ям та взаємодії з іншими людьми, побутових питань, безпеки подорожування та занять спортом. Найнижчий рівень загальної схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності встановлено у досліджуваних на стабільних етапах дорослості.

Розглянемо результати дослідження відмінностей у рівнях розвитку показників схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності, подані на рис. 2.17.

Загалом, домінуючою характеристикою підлітків в період кризи є високий рівень ризику в міжособистісній сфері, у кризі 30 років – високий рівень ризику у міжособистісній сфері (46% вибірки) та у сфері здоров'я (42% вибірки), а в 45 років переважає середній та високий рі-

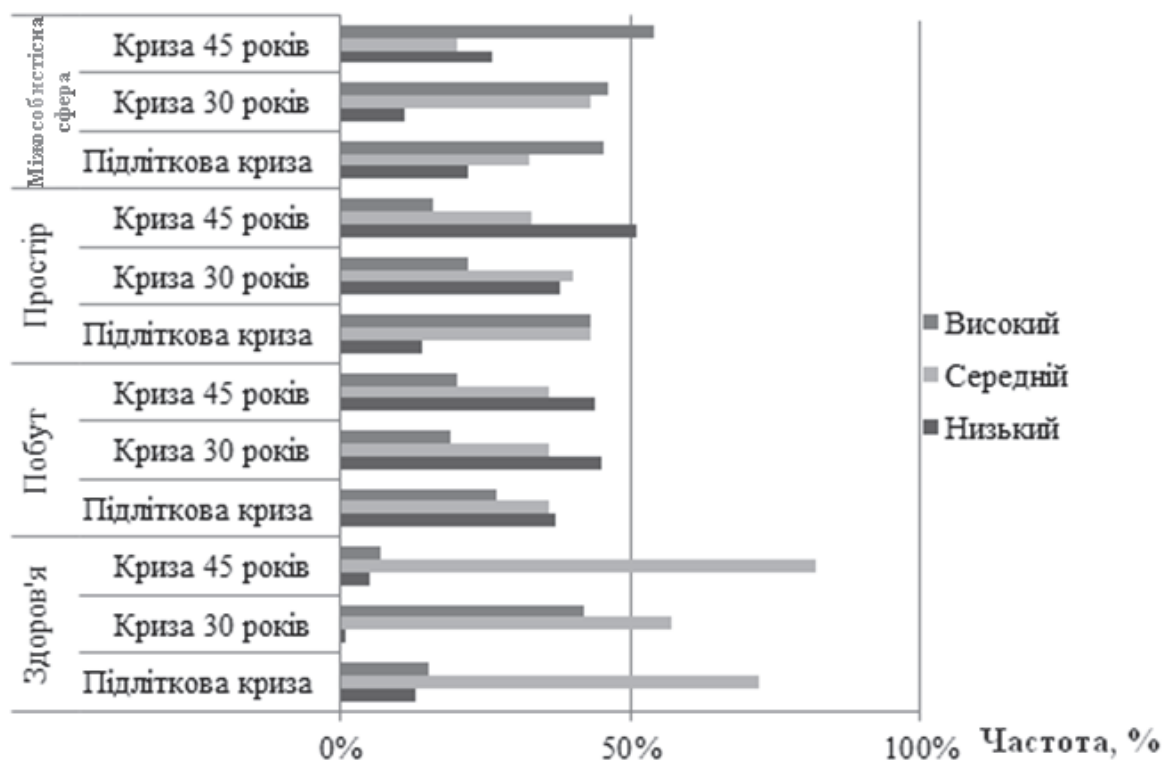

Рис. 2.17. Розподіл досліджуваних за рівнем схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності в кризові періоди онтогенезу.

вень схильності до ризику у міжособистісній (74% вибірки) та побутовій (56% вибірки) сферах життя.

Слід зазначити, що за характером розподілу досліджуваних за рівнем схильності до ризику у сфері здоров'я три вибірки достовірно відрізняються між собою ($\chi^2_{\text{Емп}} = 47,35$; $p < 0,0001$). Переважна більшість, досліджувані, які переживають кризу середнього та кризу підліткового віку, проявляють середній рівень ризику у сфері здоров'я (82% та 72% вибірок досліджуваних відповідно), у той час як 30-річних тільки дві третини досліджуваних (57% вибірки) помірно ризикують в цій сфері, а 42% з них мають високий рівень схильності до ризику у сфері здоров'я.

У просторовій сфері у характеристиках розподілу досліджуваних за рівнем схильності до ризику в різні кризові періоди онтогенезу також було встановлено відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 36,77$; $p < 0,0001$). Показники схильності до ризику у просторовій сфері мають негативну вікову динаміку: частина підлітків, які мають високий рівень схильності до просторового ризику є більшою (43% вибірки), порівняно з 30-річними (40% вибірки) та 45-річними (33% вибірки) особами.

Досліджувані на різних кризових періодах онтогенезу не відрізняються між собою за розподілом за рівнем показників схильності до ризику в побутовій сфері ($\chi^2_{\text{Емп}} = 2,33$; $p > 0,05$). Загалом різним віковим групам на кризових періодах онтогенезу властивий низький та се-

редній рівень розвитку схильності до ризику у побутовій сфері: 36% вибірки підлітків, 40% вибірки 30-річних досліджуваних та 38% вибірки 45-річних досліджуваних.

Респонденти відрізняються за характером розподілу показників схильності до ризику в міжособистісній сфері ($\chi^2_{\text{Емп}} = 15,44$; $p < 0,01$). Усі вікові групи досліджуваних представлені переважно середнім та високим рівнем схильності до ризику: більшість підлітків (78% вибірки) та абсолютна більшість досліджуваних у період кризи 30 років (89% вибірки) характеризуються середнім та високим рівнем схильності до ризику у спілкуванні та взаємодії з іншими, а переважна більшість досліджуваних в період кризи середнього віку (54%) характеризується високим рівнем схильності до ризику у міжособистісній сфері. Таким чином, кризові періоди онтогенезу особистості є періодом проявів схильності до ризику у сфері спілкування та взаємодії з іншими.

Отже, для осіб, які переживають кризу підліткового віку, характерними є високі показники схильності до ризику у просторовій сфері, схильності до ризику у сфері здоров'я та міжособистісній. Такі дані загалом свідчать про те, що підлітковий вік відзначається схильністю створювати умови (ситуації), при яких підвищується ймовірність потрапляння в аварійні ситуації (екстремальні види спорту, поїздки на мотоциклі, мопеді, автомобілі, занурення з аквалангом, стрибки з парашутом тощо). Бажаючи самоствердитись чи підвищити власну самооцінку, підлітки створюють ситуації, в яких з'являється азарт, здійснюються нові організаційні рішення і розширюють контроль над природою. Підліток хоче більше «мати», щоб таким чином довести собі, що він чогось вартий.

У міжособистісній сфері підліткам подобається все незвичайне, вони сумують, коли в їх житті немає ризику, небезпеки, змін. Підлітки прагнуть приймати самостійні рішення, які іноді мають агресивний характер. Криза підліткового віку – це криза емансипації особистості, сутність якої полягає у порушенні заборон та соціальних вимог.

Підвищений ризик у сфері здоров'я під час кризи підліткового віку базується на ризикованих рішеннях. У невизначеній або небезпечній ситуації підлітки загалом віддають перевагу спочатку дослідженню ситуації, що виникла, перш ніж приймати рішення, зв'язані з ризиком здоров'я.

Як відмічалось вище, криза 30 років також характеризується високими показниками схильності до ризику у сфері здоров'я. Досліджувані, які переживають першу кризу дорослості – смислову кризу, схильні створювати ситуації, за яких може бути завдано шкоду особистому здоров'ю, як в короткочасному, так і в довгостроковому тимчасовому періоді (куріння, зловживання алкоголем, вживання продуктів невідомої якості, тощо.). У таких ситуаціях індивід постійно ризикує отримати хронічні захворювання, втратити ресурси здоров'я чи, навіть,

втратити життя. У суспільному плані підвищується ризик негативного демографічного відтворення. При цьому індивіди віддаються в руки долі, пов'язуючи з нею появу ризику, і не бачать реальної можливості його контролювати.

Досліджувані, які переживають першу екзистенціальну кризу, яка пояснюється переоцінкою життєвих смислів і завдань діяльності, виявляють кризу у міжособистісній сфері більш виражено, ніж в інші кризові періоди життя людини. 30-річні досліджувані схильні створювати ситуації у стосунках, при яких підвищується ймовірність виникнення конфліктних і небезпечних для життя ситуацій. Прояв високого рівня в даній сфері носить феномен «декласування ризику», де ризик як би переступає соціальні межі, перетворюючись на фатальну загрозу життєдіяльності індивіда. При цьому у 30-річних людей відбувається розширення власної влади, здійснення нових альтруїстичних дій, спроби емансипації, тобто потреба в самоствердженні та самореалізації. Міжособистісний ризик у цьому віці може проявлятися у ризикованих діях у кар'єрному зростанні, прагненні створити, так звану, авантюрну кар'єру, стрибок у професійному розвитку. З іншого боку, міжособистісний ризик може проявлятися у зміні сімейних та шлюбних стосунків – розлученні, створенні нового шлюбу, народженні дитини, зокрема другої дитини у випадку, коли перша дитина подорослішала тощо.

Досить високі показники ризику відзначаються у 30-річних досліджуваних у просторовій сфері. Такі індивіди віддають перевагу енергійним видам спорту, а також ситуаціям, яких більшість людей уникає. Життя над прірвою дає особистості у період кризи 30-ти років особливе задоволення і служить для розрядки напруги. Однак така поведінка іноді пригнічує оточуючих, які вважають таких осіб епатажними.

У побутовій сфері 30-річні досліджувані виявляють найбільшу стриманість у проявах ризику. Вони знають про несприятливі наслідки від ризикованих дій у побуті й виявляють помірну обережність. Такі дані можуть бути пояснені тим, що у більшості 30-річних є діти, за якими треба пильнувати і навчаючи їх правилам безпеки, дорослі самі прагнуть їх дотримуватись.

Досліджувані періоду кризи середнього віку мають високі показники у схильності до міжособистісного ризику. Екзистенційно-рольова криза середнього віку характеризується тим, що особистість у цей час перебуває на зламі соціальних стереотипів, прагне опанувати новими соціальними ролями та зберегти старі. Тому індивіди даної вікової групи проявляють ризик у міжособистісних стосунках: вік близько 45 років відзначається другою хвилею розлучень, змінами у стосунках з близькими людьми.

Загалом в інших сферах життєдіяльності індивіди старшого кризового періоду характеризуються більшою стриманістю та обережністю, що може бути пояснено їх більшим життєвим досвідом, мудрістю, ко-

рекцією життєвих цінностей, смислів. Більшість представників періоду кризи 45 років (82%) мають середній рівень схильності до ризику у сфері здоров'я. Такі дані свідчать, про те, що об'єктивні проблеми зі здоров'ям, що виникають у цей час можуть одних схилити до звернення до альтернативних способів оздоровлення (нетрадиційна медицина, спортивно-оздоровчі практики тощо), інших – до ретельного, обережного і виваженого медичного обстеження і лікування, побоювання та уникнення радикальних способів оздоровлення.

Наступне емпіричне завдання було спрямоване на дослідження онтогенетичної динаміки схильності до екстремально-ризикової поведінки. З таблиці А. 2.11 видно, що на стабільних періодах онтогенезу схильність до екстремально-ризикової поведінки є нижчою, ніж на кризових. Встановлено, що підлітки на етапі кризи розвитку відзначаються зростанням показників пошуку гострих відчуттів ($t=18,12$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=13,37$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($t=23,44$; $p<0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($t=3,65$; $p<0,0001$) у порівнянні з досліджуваними юнацького віку на стабільному етапі онтогенезу. Отже, підлітки на кризовому етапі онтогенезу загалом виявляють більше прагнення до вирішення складних завдань життя, порівняно з юнаками. Вони тяжіють до проявів екстремальної поведінки, не переносять монотонність та прагнуть отримати нові яскраві враження від життя частіше, ніж представники юнацького віку.

Досліджувані в період кризи 30-річного віку характеризуються підвищенням показників пошуку гострих відчуттів ($t=6,90$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=2,97$; $p<0,01$), пошуку нових вражень ($t=20,11$; $p<0,0001$) та неадаптивним прагненням до труднощів ($t=21,83$; $p<0,0001$), порівняно з досліджуваними стабільному етапу ранньої дорослості. Досліджувані на цьому етапі також характеризуються підвищеною схильністю до екстремально-ризикової поведінки, яка, перш за все, проявляється у пошуку нових вражень.

Показники пошуку гострих відчуттів ($t=16,30$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманітності ($t=7,99$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($t=15,04$; $p<0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($t=15,67$; $p<0,0001$) є вищими у досліджуваних в період кризи середнього віку, порівняно з досліджуваними стабільного періоду середньої дорослості. Криза середнього віку є фактором зростання показників схильності до екстремально-ризикової поведінки у досліджуваних, що проявляється, насамперед, у пошуку гострих відчуттів та нових вражень у житті, прагненні створювати та вирішувати складні ситуації діяльності.

Виходячи із значень коефіцієнтів, що вказують на міру відмінностей у показниках у порівнюваних вибірках, слід зазначити, що кризи дорослості є більш вагомим фактором зростання неадаптивного прагнення до труднощів як характеристики схильності до екстремально-ризикової поведінки.

З рис. 2.18 видно, що показники за композитною оцінкою схильності до екстремально-ризикової поведінки сягають максимуму в період підліткової кризи, на стабільних етапах юності та ранньої дорослості вони зменшуються і знову зростають в період кризи 30-річного віку. Найнижчий рівень схильності до екстремально-ризикової поведінки встановлено у досліджуваних на стабільному етапі середньої дорослості, а в період кризи середнього віку зростають до рівня юнаків 16–20 років. Загалом криза підліткового віку є сенситивним періодом розвитку схильності до екстремально-ризикової поведінки, хоча і в періодах криз дорослості актуалізується поведінка та прагнення до екстремальної поведінки.

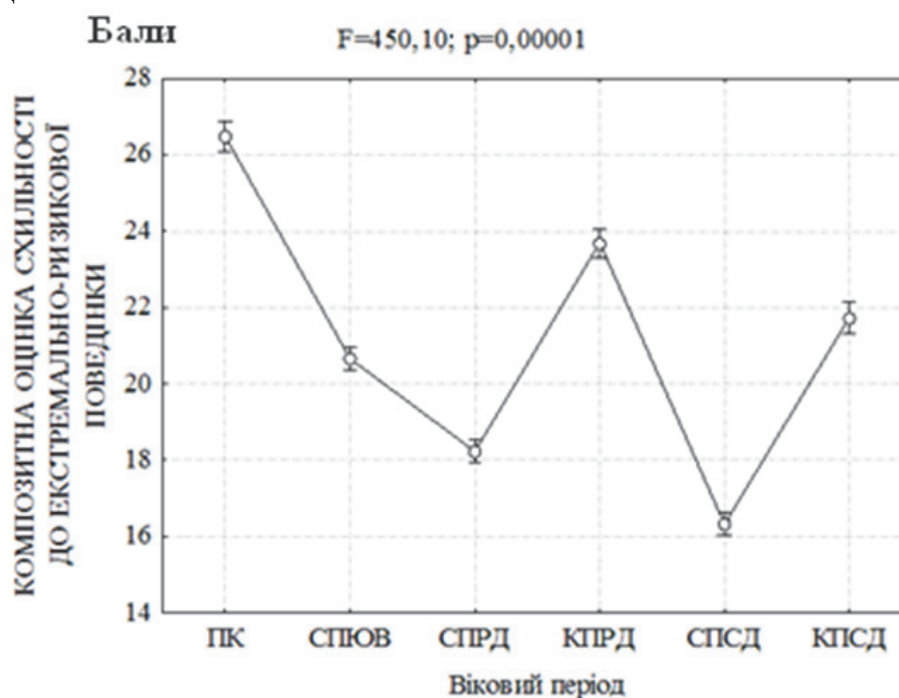

Рис. 2.18. Показники композитної оцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки в кризові та стабільні періоди онтогенезу.

Примітки: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років); СПСД – стабільний період середньої дорослості; КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

Розглянемо результати дослідження відмінностей у рівнях прояву показників схильності до екстремально-ризикової поведінки на кризових періодах онтогенезу, подані на рис. 2.19. Показники пошуку гострих відчуттів за рівнем розвитку відрізняються у вибірках досліджуваних на кризових періодах онтогенезу ($\chi^2_{\text{ем}}=32,53$; $p>0,0001$). Серед досліджуваних у періоді підліткової кризи спостерігається більшість тих, хто проявляє високий та помірний рівень розвитку прагнення до гострих відчуттів у ризиково-екстремальній поведінці. Серед досліджуваних у кризі 30 років переважна більшість характеризується середнім рівнем прагнення до отримання гострих відчуттів, а серед до-

сліджуваних на етапі кризи середнього віку – жодного, хто мав би високий рівень цього показника.

Показники інтолерантності до одноманітного способу життя також подані в різних співвідношеннях за рівнем розвитку у трьох вибірках в кризові періоди онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}}=19,13$; $p>0,001$). Цей показник здебільшого представлений середнім та низьким рівнем розвитку у всіх категорій досліджуваних, однак серед досліджуваних в період кризи середнього віку не було жодного, хто б мав високий рівень інтолерантності до одноманіття. Серед підлітків, навпаки, майже 15% досліджуваних характеризуються високим рівнем інтолерантності до одноманітного способу життєдіяльності. Інтюлерантність до одноманіття характеризує підліткову кризу. Підліткова криза супроводжується прагненням позбутись нудьги, у розвагах знайти можливість для самоствердження.

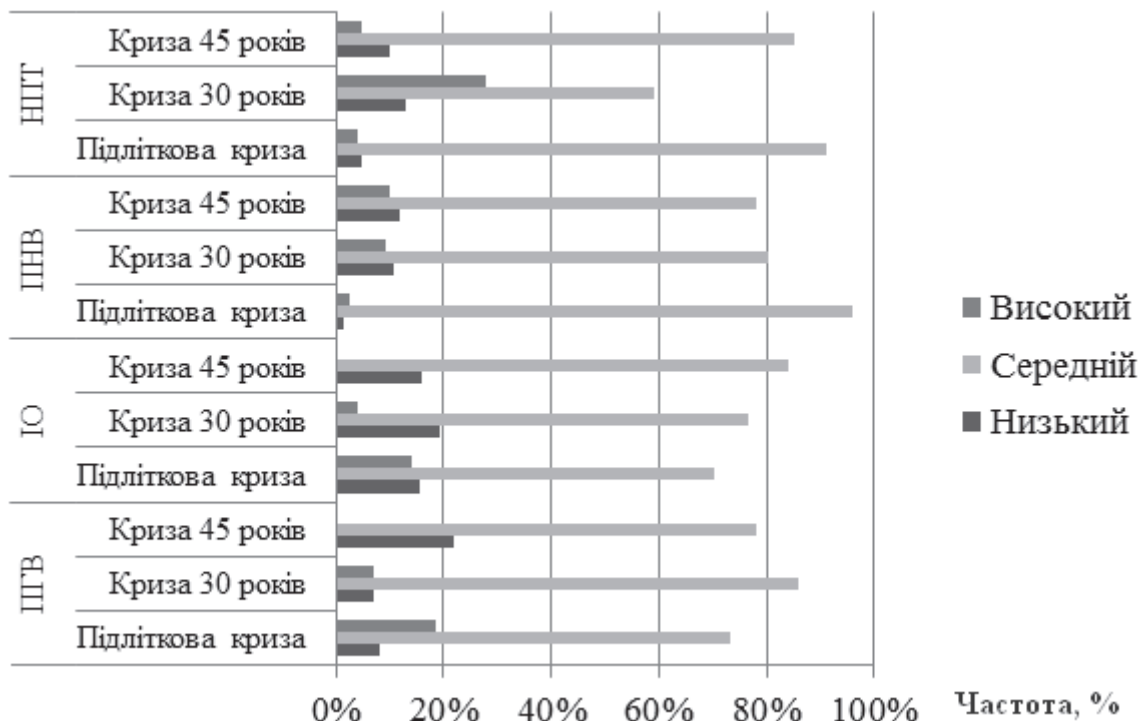

Рис. 2.19. Розподіл досліджуваних за рівнем схильності до екстремально-ризикової поведінки в кризові періоди онтогенезу.

Примітки: ПГВ – пошук гострих відчуттів; ІО – інтолерантність до одноманіття; ПНВ – пошук нових вражень; НПТ – неадаптивне прагнення до труднощів.

За характером розподілу досліджуваних за рівнем неадаптивного прагнення до труднощів три вибірки за кризовим періодом відрізняються між собою ($\chi^2_{\text{Емп}}=40,79$; $p<0,0001$). Серед підлітків та 45-річних людей найчастіше зустрічаються особи з середнім рівнем неадаптивного прагнення до труднощів. Водночас, неадаптивне прагнення до труднощів більшою мірою притаманне особистості у кризі 30-річчя. Саме цей вік характеризується найнижчим рівнем адаптованості особистості до постійних трансформацій життя, що супроводжується засвоєнням

нових обов'язків, розлученням зі свободою юності, життєвими клопатами, високими вимогами суспільства до дорослої зрілої особистості. Прагнення до ризику може бути варіантом копінг-стратегії 30-річної особистості, яка переживає життєву кризу.

За показниками схильності до ризику у сфері пошуку нових вражень у розподілі досліджуваних у різні кризові періоди онтогенезу визначено достовірні відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}}=12,91$; $p<0,05$). Майже усі досліджувані на кризових етапах онтогенезу характеризуються перевагою середнього рівня вираженості прагнення до нових вражень. Прагнення підлітків до отримання нових вражень є цілком закономірним і обумовлено фізіологічними особливостями їх розвитку. Пошук нових вражень на кризових періодах дорослості обумовлений переосмисленням життєвого досвіду, прагненням до отримання нових вражень від життя. Підводячи певні підсумки юності та дорослого життя, вони підводять ризику щодо пережитих подій, отриманих від життя вражень та задоволень і дійшовши думки про те, що їх було замало, прагнуть «поновити», «перезавантажити» життя новими подіями та враженнями (новими знайомствами, подорожами, хобі тощо).

Останнім завданням емпіричного дослідження ризику особистості на кризових та стабільних періодах онтогенезу була деталізація особливостей прояву якісних характеристик схильності до ризику (див. табл. А. 2.12). Виявлено, що існують статистично значущі відмінності у проявах емоційного, когнітивного, конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику на стабільних та кризових періодах онтогенезу.

Встановлено, що досліджувані на етапі підліткової кризи характеризуються вищими показниками емоційного ($t=6,77$; $p<0,0001$), когнітивного ($t=2,09$; $p<0,05$), конативного ($t=9,51$, $p<0,0001$) та контрольно-регулятивного ($t=3,34$; $p<0,001$) компонентів схильності до ризику, порівняно з досліджуваними стабільного періоду (юнацький вік). Отже, криза підліткового віку є сенситивним періодом актуалізації схильності до ризику, що може бути обумовлено соціальною ситуацією розвитку та психофізіологічними факторами пубертатного періоду онтогенезу.

Досліджувані в період кризи ранньої дорослості також перевищують досліджуваних на стабільному етапі ранньої дорослості за показниками емоційного ($t=3,74$; $p<0,001$), конативного ($t=2,08$; $p<0,05$) та контрольно-регулятивного ($t=9,09$; $p<0,0001$) компонентів схильності до ризику. Таким чином, криза ранньої дорослості «запускає» психологічні механізми схильності до ризику, що проявляється в емоційному прийнятті ризикових ситуацій, поведінкових проявах ризику і, особливо, у високому рівні здатності до саморегуляції діяльності у ситуаціях ризику.

Досліджувані в період кризи середньої дорослості перевищують досліджуваних на сталому етапі середньої дорослості за показниками емоційного ($t=10,09$; $p<0,0001$), когнітивного ($t=9,34$; $p<0,0001$), конативного ($t=6,83$; $p<0,0001$) та контрольно-регулятивного ($t=2,48$; $p<0,01$) компонентів схильності до ризику. Виходячи з вище зазначених коефіцієнтів статистики та рівнів значущості можна дійти висновку, що криза середнього віку є більш впливовою щодо актуалізації схильності до ризику, ніж попередні кризи онтогенезу.

На рис. 2.20 графічно подано відмінності у показниках схильності до ризику у досліджуваних у кризових та стабільних періодах онтогенезу. Підлітки та юнаки загалом перевищують досліджуваних на етапах дорослості за показниками якісних характеристик схильності до ризику. З віком якісні характеристики схильності до ризику згасають, однак в кризові періоди онтогенезу вони актуалізуються. Зростання показників схильності до ризику в період кризи середньої дорослості є більш вираженим, ніж в період кризи ранньої дорослості.

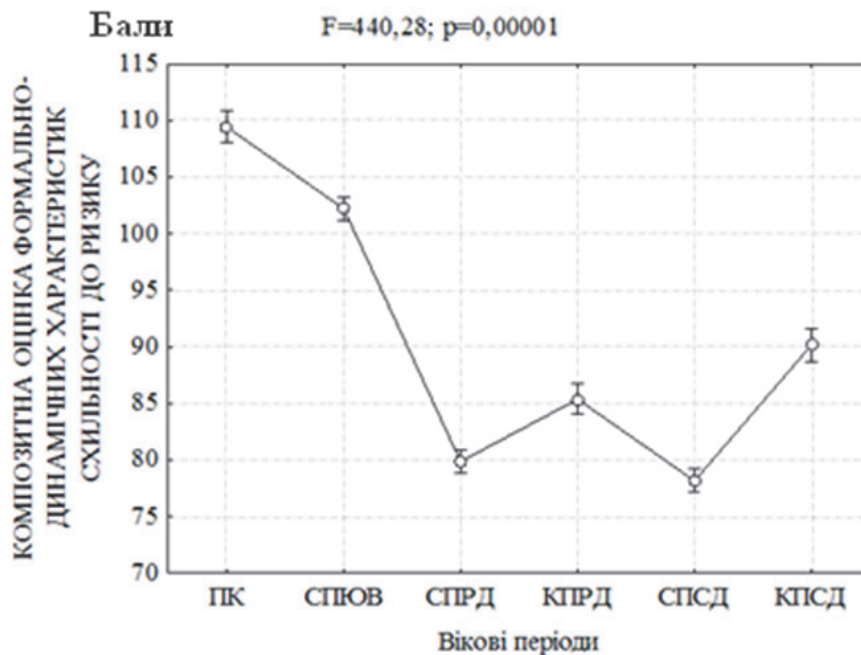

Рис. 2.20. Показники композитної оцінки якісних характеристик схильності до ризику в кризові та стабільні періоди онтогенезу.

Примітки: ПК – підліткова криза; СПЮВ – стабільний період юнацького віку; СПРД – стабільний період ранньої дорослості; КПРД – криза періоду ранньої дорослості (30 років); СПСД – стабільний період середньої дорослості; КПСД – кризовий період середньої дорослості (45 років).

З рис. 2.21 видно, що в період підліткової кризи досліджувані характеризуються переважно високим рівнем прояву емоційного (57% вибірки) та конативного (50% вибірки) компонентів схильності до ризику. Досліджувані в період кризи дорослості мають переважно середній рівень прояву всіх компонентів схильності до ризику. Досліджувані у кризі підліткового віку характеризуються високим та середнім рівнем

показників емоційного компоненту схильності до ризику (97% вибірки), у той час як досліджувані у кризах ранньої та середньої дорослості мають переважно середній рівень прояву емоційного компоненту схильності до ризику (відповідно 43% та 73% у вибірках). Підлітків більшою мірою, порівняно з особами, які переживають кризи дорослості, вабить небезпека, їм подобається ризикувати, вони частіше за дорослих роблять вчинки під дією почуттів. Загалом розподіл досліджуваних на трьох кризах онтогенезу за рівнями прояву емоційного компоненту схильності до ризику має достовірні відмінності ($\chi^2_{\text{Емп}} = 120,43$; $p < 0,00001$).

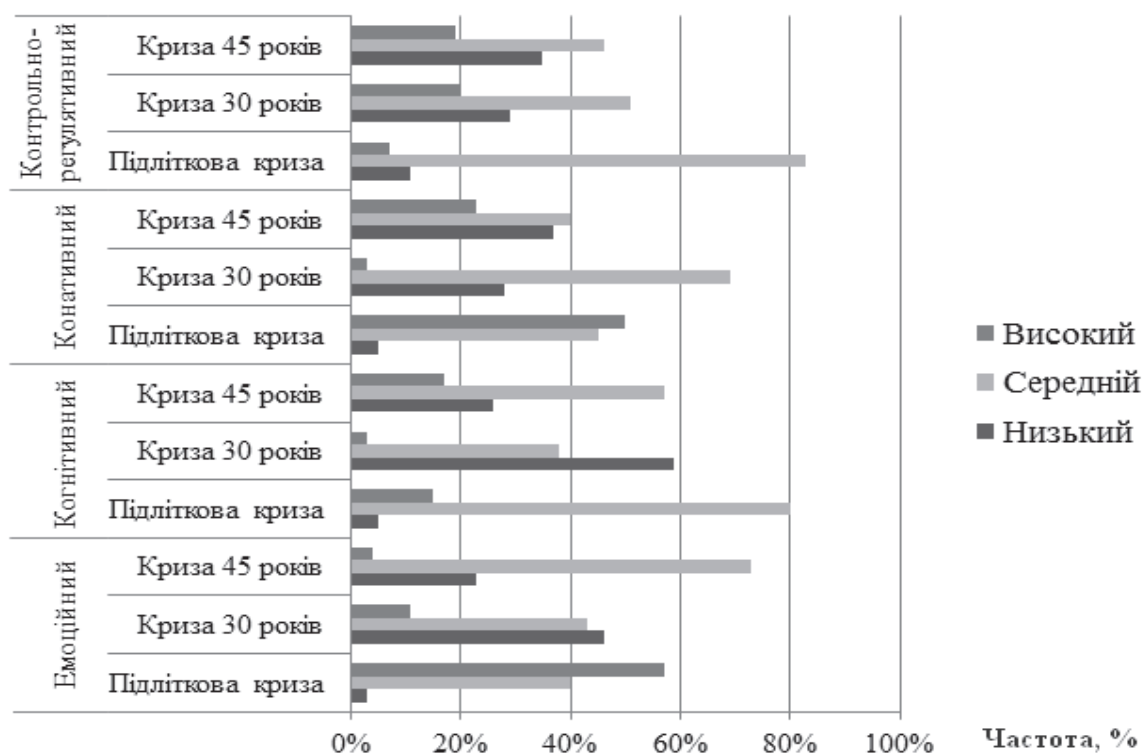

Рис. 2.21. Розподіл досліджуваних за рівнем якісних характеристик схильності до ризику в кризові періоди онтогенезу.

Показники когнітивного компоненту схильності до ризику також відрізняються у досліджуваних різних кризових періодів онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 71,54$; $p < 0,0001$). Досліджуваним у підлітковій кризі, а також у кризі 45 років є властивим, переважно, середній рівень прояву когнітивного компоненту схильності до ризику (відповідно 80% та 57% у вибірках). Досліджувані з середнім рівнем когнітивного компоненту схильності до ризику є в міру довірливими, іноді можуть покластись на вдачу та сприятливі обставини, подекуди можуть необмірковано ризикнути. Досліджувані під час кризи 30 років характеризуються переважно низьким рівнем когнітивного компоненту схильності до ризику (59% вибірки).

Конативний компонент схильності до ризику у підлітків також виражений на вищому рівні у порівнянні з дорослими: 95% підлітків

мають високий та середній рівень поведінкових проявів схильності до ризику, у той час як 30-річні досліджувані мають середній та високий рівень цього показника у 71% випадків, а у кризі середньої дорослості – у 63%. Відмінності у розподілі досліджуваних за конативним показником також статистично значущі ($\chi^2_{\text{Емп}} = 76,64$; $p < 0,0001$). Підлітки більшою мірою схильні проявляти ознаки ризикової поведінки, ніж досліджувані в кризові періоди дорослості.

Розподіл контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику також має відмінності на різних кризових періодах онтогенезу ($\chi^2_{\text{Емп}} = 32,64$; $p < 0,0001$): ризикова поведінка як спосіб копію та самоконтролю частіше застосовується підлітками (90% вибірки підлітків мають середній та високий рівень контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику), у той час як у досліджуваних на етапі кризи 30 років та 45 років переважає низький та середній рівень (відповідно 70% та 81%). Отже, високий рівень якісних характеристик схильності до ризику ілюструє, в першу чергу, кризи підліткового віку.

Висновки до розділу 2

1. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості відображає реальний цикл існування особистості в умовах ситуації ризику, який дає можливість продемонструвати міру активності особистості як суб'єкта поведінки в ситуаціях ризику. Модель дає можливість розглядати явище «ризиків особистості» саме як психологічне утворення, структуроване таким чином, що уможливорює його експериментальне та психодіагностичне вимірювання. Процес проходження особистості через етапи розгортання ситуації ризику структурований із урахуванням надбань психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості. Виділені в моделі чинники ризику особистості (когнітивні, мотиваційно-регулятивні, конативні та афективні) дають можливість визначити чинники явища ризику особистості, що в свою чергу доводить не тільки дослідницький, але і розвивальний потенціал запропонованої циклічної структурно-процесуальної моделі ризику особистості.

2. Комплекс методів дослідження ризику особистості та його психологічних чинників має містити методики, спрямовані на визначення суб'єктивної оцінки ситуації невизначеності та небезпеки, симптомокомплексу імпульсивності-раціональності, а також особливостей схильності та готовності до ризику, особливості прийняття рішень та рефлексії поведінки. Когнітивний блок психодіагностики враховує дослідження когніцій, пов'язаних з ризиком, а також креативності і когнітивних стилів, що обумовлюють становлення ризику особистості. Мотиваційно-регулятивний психодіагностичний блок спрямований на виявлення особливостей життєстійкості, мотивації та вольової регуля-

ції як чинників ризику особистості. Конативний психодіагностичний блок спрямований на вивчення, в першу чергу, копінг-стратегій, а також агресивних проявів поведінки і поведінкових стратегій вирішення конфліктів. Афективний – виступають особистісна та ситуативна трижовність, а також психоемоційні стани у ситуаціях невизначеності та небезпеки.

3. Загалом ризик особистості характеризується негативною віковою динамікою. У підлітковому віці показники суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених є найнижчими, проте з віком обережність та суб'єктивне сприйняття ситуацій як небезпечних та невизначених зростає. Показники змістовних та якісних характеристик схильності до ризику також характеризуються вищим рівнем у підлітковому віці у порівнянні з дорослістю, а у пізній дорослості – найнижчим рівнем. Втім зазначена динаміка є справедливою лише для сталих етапів онтогенезу, в той час кризові періоди дорослості (близько 30 та 45 років) за більшістю показників ризику особистості відповідають високому рівню, так само як і у підлітків.

4. Ризик особистості в кризові періоди онтогенезу (15, 30 та 45 років) є більш вираженим, порівняно з стабільними етапами розвитку особистості. На етапі кризи підліткового віку ситуації невизначеності та небезпеки усвідомлюються меншою мірою, порівняно з юнацьким та дорослим віком. Досліджувані в період підліткової кризи мають наступні характеристики: імпульсивність та помірну готовність до ризику, підвищену схильність до екстремально-ризикової поведінки, що виявляється у прагненні до нових вражень та інтолерантності до одноманітного способу життя, високі показники схильності до ризику у просторовій та міжособистісній сферах, досить високі показники схильності до ризику у сфері здоров'я. За якісними характеристиками підлітки відрізняються високою мірою розвитку емоційного та поведінкового компонентів схильності до ризику.

Досліджувані в період кризи ранньої дорослості (30 років) характеризуються помірним рівнем оцінки ризикових ситуацій як невизначених та небезпечних, мають високу готовність до ризику, а також високу міру прояву схильності до екстремально-ризикової поведінки, що виражається у надмірному прагненні до вирішення складних ситуацій життя. Криза 30 років характеризується найвищими показниками змістовних характеристик схильності до ризику у таких сферах, як здоров'я, що може розкриватись у шкідливих звичках та способі життєдіяльності досліджуваних цього вікового періоду, а також у міжособистісній сфері, що обумовлює трансформації у стосунках з іншими. Серед якісних характеристик схильності до ризику найбільшою мірою проявляються контрольно-регулятивні особливості.

Досліджувані в період кризи середнього віку досить виважено та обережно ставляться до ситуацій невизначеності та небезпеки. Схиль-

ність до екстремально-ризикової поведінки в них виражена менше, порівняно з ранніми етапами онтогенезу і проявляється переважно у пошуці нових вражень. Криза середньої дорослості характеризується найвищими показниками ризику у сфері здоров'я та спілкування, що позначається на тому, що особистість прагне вирішити проблеми власного фізичного самопочуття, крім того, перебуваючи на зламі соціальних стереотипів, прагне опанувати новими ролями та зберегти старі. Досліджуваним в період кризи 45 років більшою мірою властиві когнітивні особливості схильності до ризику.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПІДЛІТКОВОЇ КРИЗИ

3.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи підліткового віку

3.1.1. Факторна структура ризику особистості в періоді кризи підліткового віку.

Для визначення емпіричної психологічної структури ризику особистості звернемося до кореляційного аналізу як статистичної процедури, що передує факторному аналізу. Результати кореляційного аналізу основних показників ризику особистості подано на рисунках 3.1 та 3.2.

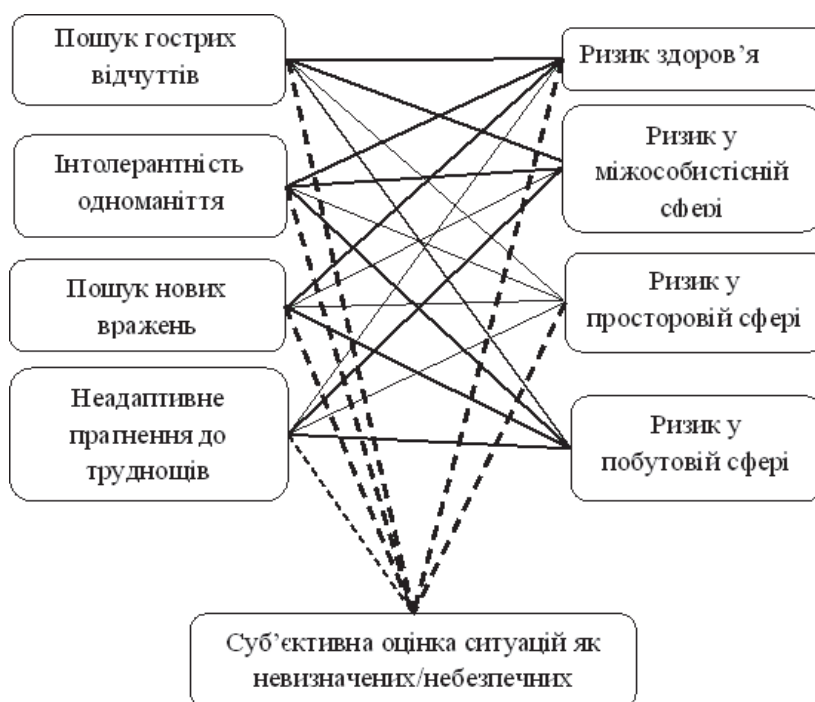

Рис. 3.1. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки й схильності до ризику у різних сферах діяльності та суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних (підліткова криза).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Встановлено позитивні зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), у міжособистісній сфері ($r_{x,y}=0,41$; $p<0,001$), у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,05$) та побутовій сфері ($r_{x,y}=0,49$; $p<0,001$), а також негативні взаємозв'язки з суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,25$, $p<0,001$). Пошук гострих відчуттів у підлітко-

вому віці взаємообумовлений прагненням ризикувати у стосунках з іншими, в активному дозвіллі та у побутових справах. Ті підлітки, які прагнуть гострих відчуттів, як правило, низько оцінюють небезпечність ситуацій, перебільшують оцінку ймовірності успіху вирішення та розв'язання небезпечних та складних ситуацій життя.

Існують взаємозв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,42$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$) та просторовій сфері ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,05$), суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,25$; $p<0,001$).

Усі сфери активної діяльності підлітка, що пов'язані з ризиком, мають спільну психологічну природу, яка полягає в інтолерантності до одноманітних буденних справ. Підліток прагне до урізноманітнення життя, що проявляється у його схильності до різних активних форм діяльності, пов'язаних з ризиком у сферах здоров'я, побуту, міжособистісного спілкування та просторовій сфері. В свою чергу, схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності також може запускати різного роду нетерпимість до одноманітності. Підлітки, нетерпимі до монотонії у справах повсякденного життя, як правило, недооцінюють можливість небезпеки та невизначеності життєвих ситуацій.

Встановлено взаємозв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,22$; $p<0,001$), побуту ($r_{x,y}=0,26$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$), а також з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,26$; $p<0,001$). Підлітковий вік характеризується прагненням до нових вражень, що пов'язано з виникненням почуття дорослості, і може обумовлювати схильність до ризику в різних сферах життєдіяльності. Прагнення до нових вражень, несподіваних ситуацій у житті підлітка може обумовлювати суб'єктивне сприйняття цих ситуацій як незагрозливих.

Отримано взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,001$), побуту ($r_{x,y}=0,40$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,05$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$), з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених і небезпечних ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як ознака схильності до екстремальної поведінки також можна вважати характеристикою підліткового віку. Підлітки прагнуть ставити перед собою нереалістичні завдання, що може бути пов'язано з боротьбою за незалежність, протестування проти поведінки з ними як з маленькими і недостатньо стабільним рівнем домагань як характеристиками самосвідомості, яка якісно змінюється у підлітковому віці. Така тенденція може бути пов'язана і зі схильністю підлітка до ризику у сфері здоров'я, що обумовлює прийняття ним виклику з боку інших («а чи «слабо» випити (викурити) стільки, скільки хтось із дорослих?»). У сфері по-

буту, просторовій сфері та міжособистісному спілкуванні ситуація ризику може бути подібною: підліток йде на ризик, ставлячи собі нереалістичні стандарти активності. Мотиваційна спрямованість підлітка на складні випробування може обумовлювати суб'єктивну оцінку ним ситуацій як безпечних, не ризикових.

Встановлено взаємозв'язки між показниками конативного компоненту схильності до ризику та пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,05$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,01$) (див. рис. 3.2). Конативний компонент схильності до ризику, що репрезентує схильність до ризику, передбачає високу міру прагнень до нових вражень, інтолерантність до одноманітності та ірраціональність вчинків, що загалом відповідає картині підліткової кризи.

Існують взаємозв'язки між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,39$; $p<0,001$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$). Емоційний компонент схильності до ризику як інтерес та пожвавлення підлітка у ситуаціях ризику передбачає заперечення буденного та одноманітного, прагнення до експериментів у сфері здоров'я (з алкоголем та наркотиками, дієтами та спортом), а також до надмірної просторової активності.

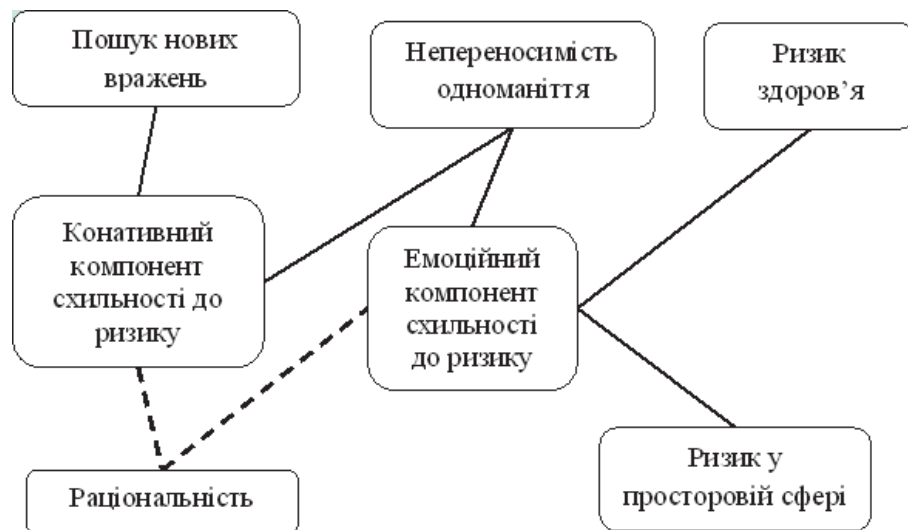

Рис. 3.2. Кореляційний взаємозв'язок схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику, раціональності та схильності до ризику у різних сферах діяльності (підліткова криза).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - негативний зв'язок.

Розглянемо факторну структуру ризику особистості у період підліткової кризи, подану у таблиці 3.1. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 61% дисперсії. До кож-

ного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не менш 0,5 і не більш $-0,5$. Перший фактор отримав назву «*Ризик в активній діяльності*» (15,45% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,317), до нього увійшли такі компоненти: ризик у сфері здоров'я (0,758), емоційний компонент схильності до ризику (0,715), ризик у просторовій сфері (0,701), раціональність ($-0,526$). Даний фактор демонструє зв'язок таких видів схильності до ризику, як ризик у сферах здоров'я та просторовій сфері, що свідчить про схильність до ризикової поведінки в активних видах діяльності у підлітковому віці. Активні і навіть екстремальні види спорту та дозвілля у підлітків супроводжуються бурхливими емоційними реакціями, почуттями захоплення, радості, азарту і мають ірраціональний характер.

Таблиця 3.1

Факторна структура ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали	Фактори ризику особистості				
	1	2	3	4	5
Суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених/небезпечних				-0,605	
Пошук гострих відчуттів			0,738		
Інтollerантність до одноманітності			0,542		
Пошук нових вражень				0,560	
Неадаптивне прагнення до труднощів		0,762			
Ризик у сфері здоров'я	0,758				
Ризик у сфері побуту			0,631		
Ризик у просторовій сфері	0,701				
Ризик у міжособистісному спілкуванні			0,792		
Раціональність	-0,526				
Готовність до ризику		-0,803			
Емоційний компонент схильності до ризику	0,715				
Когнітивний компонент схильності до ризику				0,821	
Конативний компонент схильності до ризику					0,543
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику					0,761
Факторна вага	2,317	2,041	1,986	1,509	1,123
% дисперсії	15,45%	13,61%	13,12%	10,06%	7,48%

Примітки: 1 – Ризик в активній діяльності; 2 – Ірраціональне прагнення до труднощів; 3 – Комунікативний ризик; 4 – Когнітивний азарт; 5 – Ризик як саморегуляція в діяльності.

Другий фактор отримав назву *«Ірраціональне прагнення до труднощів»* (13,61% сумарної дисперсії, факторна вага 2,041). До нього увійшли такі компоненти: готовність до ризику (-0,808), неадаптивне прагнення до труднощів (0,759). Зміст даного фактору розкривається у поєднанні низької готовності до ризику (тобто відсутності раціональної сміливості) та неадаптивного прагнення до труднощів.

До третього фактору під назвою *«Комунікативний ризик»* (14,9% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,99) увійшли наступні компоненти: ризик у міжособистісному спілкуванні (0,754), пошук гострих відчуттів (0,746), інтолерантність до одноманіття (0,614), ризик у сфері побуту (0,552). Даний фактор описує прагнення особистості до гострих відчуттів у спілкуванні, активного соціального життя, небезпечних побутових експериментів. Підліток, щоб справити враження на друзів, готовий на порушення техніки безпеки у приміщенні, пошкоджені побутових об'єктів тощо.

Четвертий фактор має назву *«Когнітивний азарт»* (9,1% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,27) та містить когнітивний компонент схильності до ризику (0,821), пошук нових вражень (0,560), суб'єктивну оцінку ситуацій як невизначених/небезпечних (-0,605). Цей фактор описує зв'язок між переконаністю у необхідності ризикувати з прагненням до новизни та свіжих вражень у житті підлітка.

П'ятий фактор *«Ризик як саморегуляція в діяльності»* (7,48% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,123) містить контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику (0,761) та конативний компонент схильності до ризику (0,543). Фактор розкриває зв'язок між поведінковими проявами ризику та вибором ризику як контролюючого фактору саморегуляції поведінки підлітка.

Таким чином, структура ризику особистості у період кризи підліткового віку має наступні характеристики:

- схильність до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі;
- низький рівень готовності до ризику в екстремальних ситуаціях, які вимагають сміливості та відваги, у поєднанні з неадекватним прагненням до труднощів;
- прагнення до гострих відчуттів у спілкуванні та міжособистісних контактах;
- підліткова переконаність у необхідності ризикувати на тлі прагнення до новизни та свіжих вражень;
- використання ризику як моделі асертивної поведінки.

3.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період підліткової кризи.

Для визначення психологічних профілів ризику особистості у період підліткової кризи нами було проведено процедуру кластерного ана-

лізу методом К-середніх для показників самооцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки. Результати аналізу наведено на рис. 3.3.

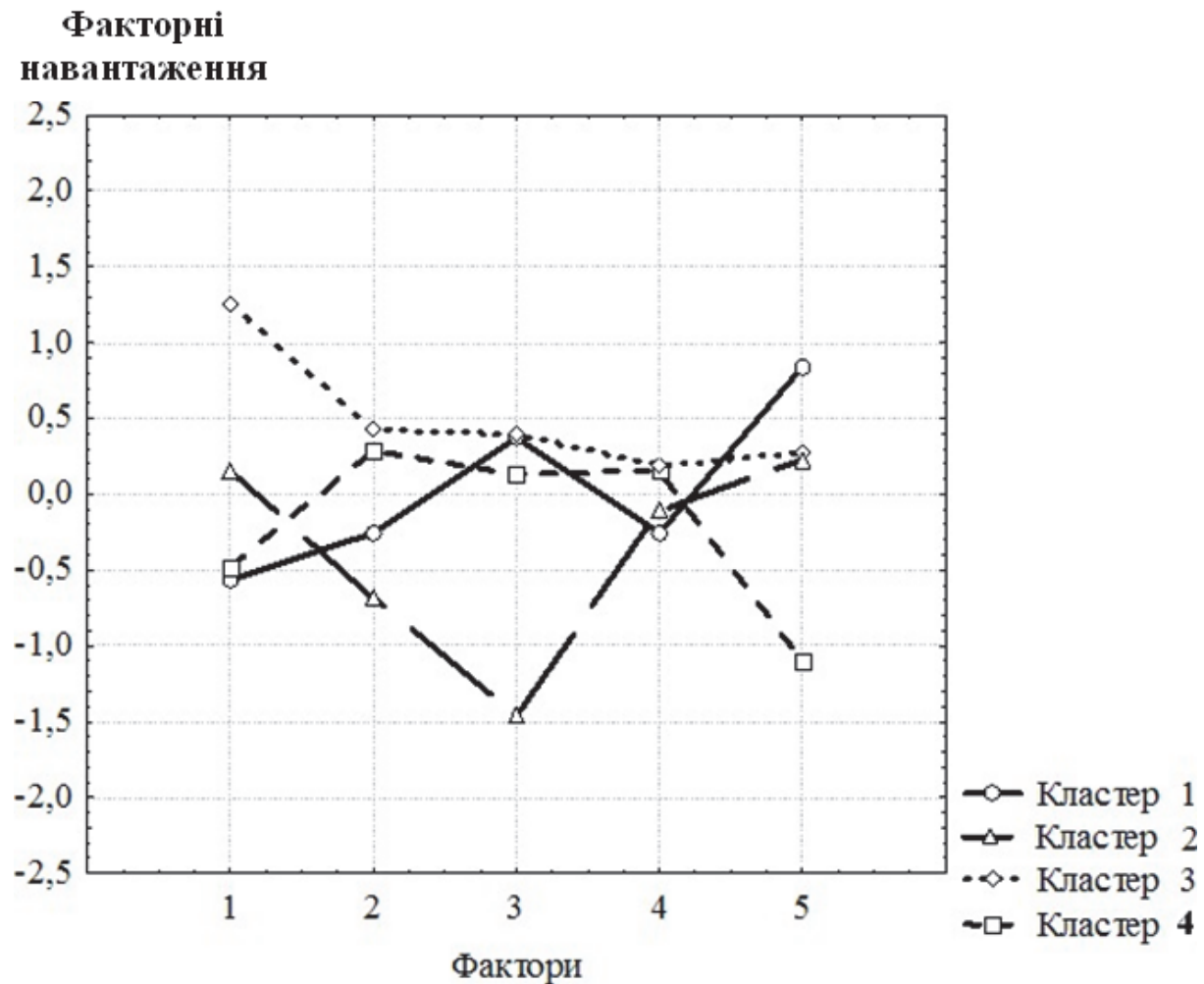

Рис. 3.3. Психологічні профілі ризику особистості у період підліткової кризи.

Примітки: 1 – фактор «Ризик в активній діяльності»; 2 – фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів»; 3 – фактор «Комунікативний ризик»; 4 – фактор «Когнітивний азарт»; 5 – фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності»; кластер 1 – психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»; кластер 2 – психологічний профіль «Високоризикований у діяльності»; кластер 3 – «Високоризикований»; кластер 4 – психологічний профіль «Помірноризикований».

Кластер 1 – низькі показники значень за факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт» і високі показники за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»;

Кластер 2 – середні значення за показниками факторів «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція в діяльності», низькі показники за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт» – психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

Кластер 3 – високі показники за всіма факторами – психологічний профіль *«Високоризикований»*.

Кластер 4 - низькі показники значень за фактором «Ризик в активній діяльності», середні показники за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт», «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – психологічний профіль *«Помірноризикований»*.

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що найбільш поширений з них є «Високоризиковані» (44% вибірки), обумовлений високими показниками значень за усіма факторами. Поведінці підлітка, який характеризується високою схильністю до ризику, властиве надмірне прагнення до труднощів, які вони собі самі знаходять та вигадують. Такі підлітки навмисно шукають складні ситуації, переважно у міжособистісному спілкуванні з однолітками, драматизують наслідки таких ситуацій, приймають їх «близько до серця». Підлітки цього типу прагнуть гострих відчуттів та не переносять одноманітність у способі їх життя, тому їм потрібні нові друзі, нові розваги та іграшки, щоб почувати себе відносно комфортно хоча б деякий час. Нові обставини та ситуації дають їм нові враження, однак такий ризик часто буває невиправданим.

24% досліджуваних відносяться до психологічного профілю «Високоризиковані у діяльності». Така назва профілю обумовлена тим, що у групі цих досліджуваних виявляються середні та високі значення за факторами «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція діяльності». Підлітки цього психологічного профілю використовують ризик як засіб саморегуляції. Через ризик вони самостверджуються, досягають результатів у значущій для них діяльності. Схильність до ризику проявляється в них переважно в необережному ставленні до свого здоров'я, зокрема під час занять спортом та подорожей, емоційних й імпульсивних реакціях на навколишні подразники у ситуаціях ризику.

Психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні» є притаманним 19% досліджуваних вибірки. Така назва профілю обумовлена тим, що у групі цих досліджуваних виявляються високі значення за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція діяльності». Таке поєднання може свідчити про використання ризику у спілкуванні з однолітками як засобу самоствердження у референтній групі.

13% вибірки досліджуваних відносяться до «Помірноризиковані». Така назва профілю обумовлена тим, що у групі цих досліджуваних виявляються середні значення за усіма факторами.

Таким чином, індивідуально-типологічні характеристики ризику особистості на етапі підліткової кризи подані 4 психологічними профілями, серед яких лише один, що обіймає найменшу кількість підлітків,

відповідає помірному рівню ризику особистості. Інші три – є варіаціями високого ризику особистості. Ще раз зазначимо, що особистості в період підліткової кризи загалом не є властивим низький ризик. Найбільш виражені та раціональні у своїх поведінкових проявах підлітки характеризуються помірними показниками ризику особистості. Високий ризик особистості в період кризи підліткового віку розкривається у трьох психологічних профілях, один з яких – «Високоризиковані» – є абсолютним проявом всіх факторів високого ризику особистості, а два інші – «Високоризиковані у спілкуванні» та «Високоризиковані у діяльності» – відзначаються низькою мірою суб'єктивної оцінки ситуацій ризику, обумовленої високою схильністю та готовністю до ризику, однак ризик особистості в них має два різні вектори прояву: у першому випадку ризик орієнтований на міжособистісне спілкування з дорослими та однолітками, у другому – на активну діяльність.

Аналізуючи психологічні особливості ризику особистості на етапі кризи підліткового віку, зокрема отримані нами дані про відсутність низького ризику особистості серед підлітків та існування трьох з чотирьох психологічних профілів таких, що характеризуються тими чи іншими проявами високого ризику особистості, можна з впевненістю стверджувати, що криза підліткового віку є сенситивним періодом для становлення високого ризику особистості.

3.1.3. Прийняття рішення у ситуаціях ризику та рефлексія його наслідків в період кризи підліткового віку.

На даному етапі нами було вивчено, яка специфіка ризику особистості у період підліткової кризи реалізується у ситуаціях невизначеності та небезпеки, починаючи з прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого. З цією метою знаходилися та аналізувались взаємозв'язки між компонентами ризику особистості й його психологічними особливостями та психологічними особливостями прийняття рішень. У таблиці 3.2 подано матрицю достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів ризику особистості та особливостями прийняття рішень. «Ризик в активній діяльності», представлений ризиком у сфері здоров'я, емоційним компонентом схильності до ризику, ризиком у просторовій сфері та імпульсивністю, характеризується надпильністю у прийнятті рішення, що характеризується надмірною швидкістю та імпульсивністю у прийнятті рішення, прагненням швидко прийняти таке рішення, що позбавить подальших труднощів у розмірковуванні та емоційному переживанні через нього. «Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно пов'язане з уникненням. Отже, низька готовність до ризику поряд із неадаптивним прагненням до труднощів у процесі прийняття рішення актуалізують прагнення уникнути відповідальності, перекласти її на інших, відмовитись, при можливості, від прийняття рішення.

Таблиця 3.2

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками прийняття рішення та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Пильність	-	-	-	-0,23***	-
Уникнення	-	0,12*	-	0,34****	0,14*
Прокрастинація	-	-	-	0,31****	-
Надпильність	0,22***	-	-	0,38****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Когнітивний азарт» як фактор ризику особистості в період підліткової кризи, в якому домінує когнітивний компонент схильності до ризику і який проявляється в пошуці нових вражень, низькій суб'єктивній оцінці ситуацій як невизначених/небезпечних, позитивно корелює з надпильністю у прийнятті рішень. Крім того, уявлення про ризик як необхідний та доцільний пов'язаний з уникненням відповідальності за прийняття рішення, прагненням відмовитись від прийняття рішення або відкласти його на невизначений термін. Отже, високе когнітивне усвідомлення ризику та відповідних ситуацій властиве досліджуванам, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою раціоналізацією та виправданням необдуманого вибору, сильними емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке на перший погляд гарантує ілюзорне позбавлення від проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» проявляється у саморегуляції поведінки, передбачає схильність до уникнення прийняття рішення.

Отже, зі зростанням ризику особистості в період підліткової кризи, процес прийняття нею рішення ускладнюється тим, що особистість вагається у виборі альтернатив, більшою мірою емоційно залучається до процесу прийняття рішення, меншою мірою здатна раціонально підійти до вибору, відкладає прийняття рішення або уникає відповідальності за вибір.

У таблиці 3.3 показано відмінності прояву особливостей прийняття рішення у осіб підліткового віку з різними психологічними профілями ризику особистості. Значущість відмінностей між чотирма групами встановлена на рівні $p < 0,0001$.

За результатами попарного порівняння досліджувані типу «Високоризиковані у спілкуванні» характеризуються вищими показниками уникнення ($t_{1-2}=5,68$, $p<0,0001$; $t_{1-3}=4,28$, $p<0,0001$; $t_{1-4}=14,61$, $p<0,0001$), а відтак вони більшою мірою прагнуть уникнути самотійного прийняття рішення, перекладають відповідальності на інших за вирішення проблеми.

Таблиця 3.3

Показники прийняття рішення у осіб з різними психологічними профілями ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали прийняття рішення	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	1	2	3	4	
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Пильність	$9,68 \pm 2,25$	$9,00 \pm 2,64$	$8,07 \pm 1,53$	$12,05 \pm 2,34$	62,74
Уникнення	$12,85 \pm 1,90$	$10,68 \pm 1,85$	$11,69 \pm 1,68$	$8,47 \pm 1,59$	85,15
Прокрастинація	$11,40 \pm 1,68$	$10,83 \pm 2,17$	$11,09 \pm 1,76$	$6,95 \pm 2,01$	97,46
Надпильність	$11,98 \pm 1,74$	$11,85 \pm 1,84$	$12,13 \pm 1,85$	$7,58 \pm 1,44$	127,14

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Досліджувані психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають нижчі показники уникнення порівняно з досліджуваними психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований» (відповідно $t_{2-1}=-5,68$; $p<0,0001$; $t_{2-3}=-3,29$; $p<0,0001$), однак за цим показником вони перевищують досліджуваних «Помірноризикований» ($t_{2-4}=6,77$; $p<0,0001$).

Досліджувані психологічного профілю «Високоризикований» мають найвищі показники над пильності порівняно з досліджуваними психологічного профілю «Помірноризикований» ($t_{3-4}=18,54$; $p<0,0001$). Отже, їм властива імпульсивність у прийнятті рішення, невпевненість у правильності прийнятого рішення, емоційне збудження з цього приводу.

Більш ефективно поведуть себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до проблем, які потребують системного розгляду всіх існуючих варіантів їх розв'язання підлітки психологічного профілю «Помірноризикований» порівняно з іншими трьома психологічними профілями ризику особистості ($t_{4-1}=5,96$; $p<0,0001$; $t_{4-2}=6,44$; $p<0,0001$ і $t_{4-3}=15,04$; $p<0,0001$). Вони також мають найнижчі показники прокрастинації у прийнятті рішення порівняно з іншими трьома психологічними профілями ризику особистості ($t_{4-1}=-13,67$; $p<0,0001$; $t_{4-2}=-9,68$; $p<0,0001$ і $t_{4-3}=15,70$; $p<0,0001$).

Отже, психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні» характеризується переважно стратегією уникнення прийняття рішення, що позначається браком відповідальності за власні рішення й вчинки та цілком відповідає характеристикам даного психологічного профілю, що визначається у проявах високого ризику у спілкуванні (схильності до пліток, маніпуляцій, шантажу, міжособистісних конфліктів, випадкових знайомств та товаришувань з людьми, що не викликають довіри) і є проявом деструктивного самоствердження у групі однолітків. Такі підлітки нездатні прямо вирішувати конфлікти у групі та самостверджуватись у власних відкритих вчинках по відношенню до товаришів та групи чи у продуктивній діяльності (спорті, навчанні, творчих досягненнях тощо), що забезпечується вольовими якостями хоробрості, наполегливості, рішучості. Саме тому вони частіше за інших уникають прийняття важливих рішень.

Психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» характеризується високими показниками надпильності, тобто високою імпульсивністю у прийнятті рішень, що пояснюється перевагою емоційних та імпульсивних реакцій щодо навколишніх подразників у ситуаціях ризику. Тенденції надпильності властиві також підліткам психологічного профілю «Високоризикований», в яких вираженість та раціональність у прийнятті рішення є навіть нижчою, порівняно з підлітками психологічного профілю «Високоризикований у діяльності». Такі дані пояснюються тим, що висока схильність до ризику та екстремальних проявів поведінки у різних сферах життєдіяльності, які властиві підліткам з психологічним профілем «Високоризикований» передбачає високу імпульсивність у прийнятті рішення, нездатність виражено вибирати найбільш доцільну альтернативу, відкладання прийняття рішення або уникнення вибору.

Підліткам, що мають психологічний профіль «Помірноризикований», властива пильність у прийнятті рішення, що характеризує їх здатність обирати найбільш оптимальне вирішення складної проблеми у ситуації невизначеності, розглядати всі альтернативи, оцінювати наслідки рішень, не відкладати процес прийняття рішення та не переносити відповідальність за власне рішення на інших. Така висока вираженість, раціональність та відповідальність цих підлітків пояснюється тим, що вони є більш обережними, менш схильними до ризику, а відтак і більш раціональними та менш імпульсивними, що обумовлює їх розсудливість та послідовність дій у процесі прийняття рішення.

Характеристики рефлексивних процесів особистості, які дозволяють оцінити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексивної поведінки в оцінці наступної ситуації ризику, пов'язані у підлітків з ризиком особистості (див. табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками рефлексії та факторів ризику особистості
у період підліткової кризи**

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Системна рефлексія	-	-0,12*	-	-0,26***	-
Інтроекція	-		-	0,36****	-
Квазірефлексія	-	0,23***	0,14*	0,43****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Ірраціональне прагнення до труднощів» підлітків позитивно взаємопов'язане з їх квазірефлексією та негативно – з системною рефлексією. Отже, низька готовність до ризику поряд із неадаптивним прагненням до труднощів у процесі рефлексії прийнятого рішення та вчинку, що слідує за ним, актуалізують в об'єкті рефлексії перемикання уваги з початкової проблеми на інші справи та думки, які потребують меншої самодетермінації поведінки та навичок продуктивної рефлексії. А це блокує здатність до відслідковування причинно-наслідкових закономірностей виникнення ситуації ризику та її наслідків.

В основі фактору «Комунікативного ризику» лежить прагнення до гострих відчуттів у спілкуванні, активного соціального життя, що виявилось пов'язаним з квазірефлексією, тобто перенесенням фокусу аналізу з проблеми та її наслідків на інші питання і справи, що не є непов'язаним з предметом рефлексії.

«Когнітивний азарт» як фактор ризику особистості в період підліткової кризи, що характеризується когнітивним компонентом схильності до ризику, пошуком нових вражень, низькою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених/небезпечних, позитивно корелює з квазірефлексією та інтроекцією та негативно – зі здатністю до системної рефлексії. Отже, уявлення про ризик як необхідний та доцільний пов'язаний з прагненням змінити фокус рефлексії на побічні питання, уникнути можливості проаналізувати причини і наслідки власних вчинків у ситуації ризику. Високе когнітивне усвідомлення ризику та відповідних ситуацій властиве досліджуванам, які адекватно відрефлексовують власний психічний стан у ситуації ризику.

З таблиці 3.5 видно, що значущість достовірних відмінностей між чотирма групами за шкалами рефлексії встановлена на рівні $p < 0,0001$.

Таблиця 3.5

Показники рефлексії у осіб з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи підліткового віку

Шкали рефлексії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Системна рефлексія	30,92±3,48	28,56±3,93	29,32±4,18	37,16±4,74	66,30
Інтроспекція	25,68±3,43	30,05±2,89	28,61±4,21	19,42±3,18	120,55
Квазірефлексія	29,08±2,81	24,85±2,80	30,82±3,24	17,63±3,05	322,17

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Так, досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» мають найвищі показники інтроспекції, причому рівень даного типу рефлексії в них є вищим за середній, порівняно з трьома іншими психологічними профілями ризику особистості ($t_{2-1}=6,67$, $p < 0,0001$; $t_{2-3}=2,04$, $p < 0,05$ і $t_{2-4}=17,79$, $p < 0,0001$). Отже, він характеризується схильністю до самокопання під час оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацією на власні емоції та почуття, а не на об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки.

Досліджуваним з психологічним профілем «Помірноризикований» більшою мірою властиві системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику, порівняно з трьома іншими психологічними профілями ризику особистості ($t_{4-1}=8,53$, $p < 0,0001$; $t_{4-2}=9,91$, $p < 0,0001$ і $t_{4-3}=12,52$, $p < 0,0001$). Отже, за умови помірного ризику особистості на етапі кризи підліткового віку стає можливим максимально об'єктивна та адекватна оцінка наслідків своїх вчинків у різних ситуаціях життя, у тому числі і ризикових.

У досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» домінує квазірефлексія, порівняно з трьома іншими психологічними профілями ризику особистості ($t_{3-1}=22,47$, $p < 0,0001$; $t_{3-2}=12,54$, $p < 0,0001$ і $t_{3-4}=29,09$, $p < 0,0001$), тобто у процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива зміна фокусу переживань і думок з предмету рефлексії (власної поведінки та вчинків) на минулі та майбутні події, які сталися або могли чи можуть статись.

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» переважно застосовують системну рефлексію. Більшою мірою їм властивий баланс системної рефлексії та квазірефлексії, що свідчить про те, що в одних випадках вони здатні більш усвідомлено та раціонально аналізувати власні вчинки, в інших – уникати осмислення ситуації, що склалася, відволікатися на розмірковування з приводу інших проблем, а відтак бути нездатними логічно і послідовно вирішити складну ситуацію, проаналізувати її та отримати корисний досвід. Оскільки вектор їх імпульсивності спрямований на ситуації переважно комунікативного характеру, можна зробити припущення, що особливості псевдорефлексії ця категорія підлітків застосовує саме в ситуаціях спілкування та міжособистісних конфліктів, в яких вони часто-густо поводять себе непослідовно, алогічно та імпульсивно.

Як зазначалося вище, подібні характеристики рефлексії властиві й «Високоризикованим» підліткам за винятком підвищеного в них рівня інтроспекції, яка обумовлює нездатність дистанціюватись від себе у складній ситуації та послідовно аналізувати її можливі наслідки, свою роль у ній, зануреність у власні почуття без аналізу вчинків. Отже, високоризиковані підлітки в період кризи характеризується низькими рефлексивними здатностями, що обумовлено їх високою емоційністю та імпульсивністю.

Підлітки психологічного профілю «Високоризиковані у діяльності» характеризуються деякою перевагою інтроспекції як виду рефлексії поведінки. Отже, орієнтація на власні стани та переживання, що розкриває сутність інтроспекції, властива високоризикованим підліткам, вектор схильності яких спрямований на самоствердження у діяльності.

Підлітки психологічного профілю «Помірноризиковані» відрізняються від інших абсолютною перевагою системної рефлексії над процесами квазірефлексії та інтроспекції. Їх висока обачність та обережність у різних видах життєдіяльності, менше прийняття ризику, порівняно з високоризикованими підлітками, критичне ставлення до ситуацій ризику забезпечуються високою мірою здатності до самодистанціювання, вмінням подивитись на себе збоку, критично оцінити власну роль у ситуації, що склалася.

Отже, рефлексія власної поведінки у ситуаціях ризику в особистості в період кризи підліткового віку залежить від психологічних особливостей ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшується прагнення змінити фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

3.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

З метою вивчення когнітивних, афективних, мотиваційно-регулятивних, конативних чинників ризику особистості, нами було здійснено порівняння цих характеристик у підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості. Результати такого аналізу подано у наведених нижче параграфах.

Нагадаємо, що до когнітивних чинників ризику особистості ми відносимо, по-перше, особливості функціонування уявлення підлітків про ризик, по-друге, це толерантність до невизначеності як когнітивна здатність до продуктивного функціонування у ситуаціях невизначеності, по-третє, креативність як здатність творчо і продуктивно виходити з ситуацій невизначеності, і нарешті по-четверте, когнітивні стилі як стійкі індивідуальні особливості пізнавальних процесів людини, що виражаються в пізнавальних стратегіях.

Першим завданням емпіричного дослідження когнітивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи було вивчення їх уявлень стосовно ризику та пов'язаних з них семантичних категорій. Для визначення уявлення про ризик в період підліткової кризи нами було впроваджено психосемантичне дослідження, результати якого подані на рисунку 3.4. На осі ох відкладено фактор оцінки, оу – сили.

Ризик у психосемантичному просторі підлітків характеризується такими узагальненими тенденціями:

- високою силою, яку можна порівняти поряд з «відпочинком» та «сексом»;
- досить високою оцінкою поряд з «вдачею» та «грою»;
- семантичною близькістю з «грою» та «відпочинком».

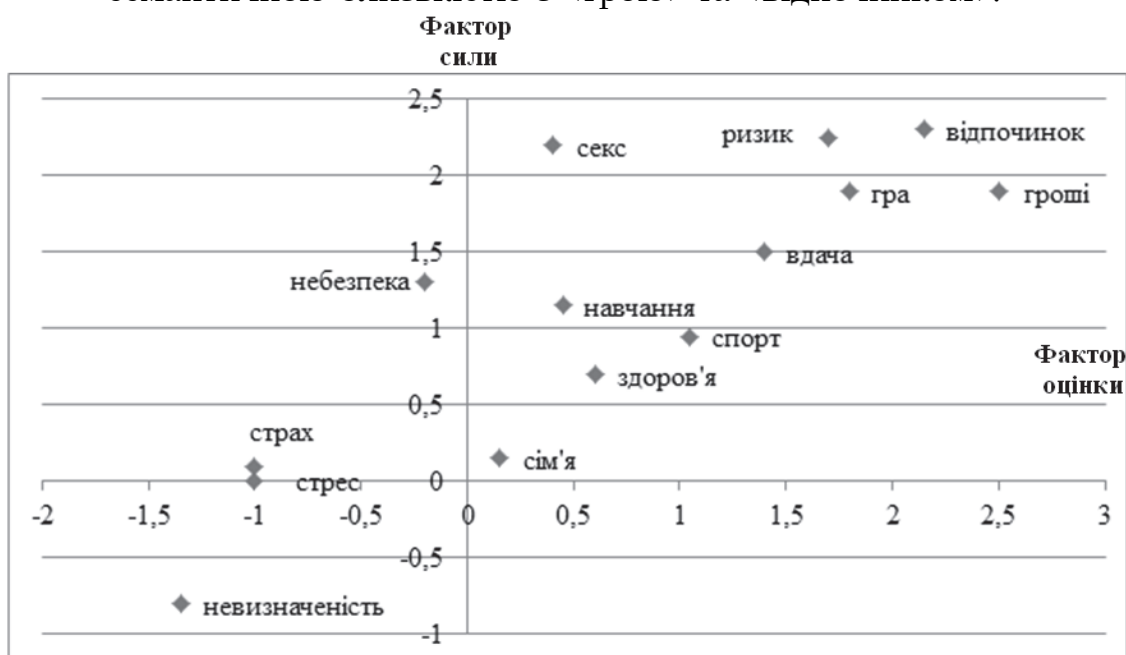

Рис. 3.4. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків.

Окрім зазначених характеристик «ризик» слід також враховувати положення інших слів-стимулів у семантичному просторі підлітків, зокрема у їх відношенні до слова «ризик». Для підлітків близькими за значенням є слова «стрес» та «страх», що може бути пояснене зв'язком навчального стресу зі шкільними страхами у міжособистісному спілкуванні та кризовим характером стосунків підлітків з іншими, що призводять до стресових станів. Поняття «здоров'я», «спорт» і «навчання» набувають у підлітків позитивних смислів, об'єднуючись у достатньо щільну семантичну групу. Отже, ці три сфери життя у підлітків – спорт, навчання та здоров'я – є близькими та пов'язаними між собою.

Найбільше емоційне збудження у підлітків викликають слова «ризик», «секс», «відпочинок» та «гроші». Це так звані спонукальні сили особистості підлітка. Найвищу оцінку мають слова «гроші», «відпочинок», «гра» – це ті об'єкти, які є найбільш приємними та привабливими для підлітків.

Слово-стимул «небезпека» має негативне значення для підлітків та велику збуджувальну силу, наприклад, як «навчання». Слово «невизначеність» знаходиться у негативних полюсах факторів оцінки та сили: підлітки заперечують невизначеність, негативно ставлячись до невизначених ситуацій життя, однак не приділяючи їм важливого значення. Загалом, ризик для підлітків не пов'язаний з ситуаціями невизначеності чи небезпечності.

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні», що подано на рис. 3.5.

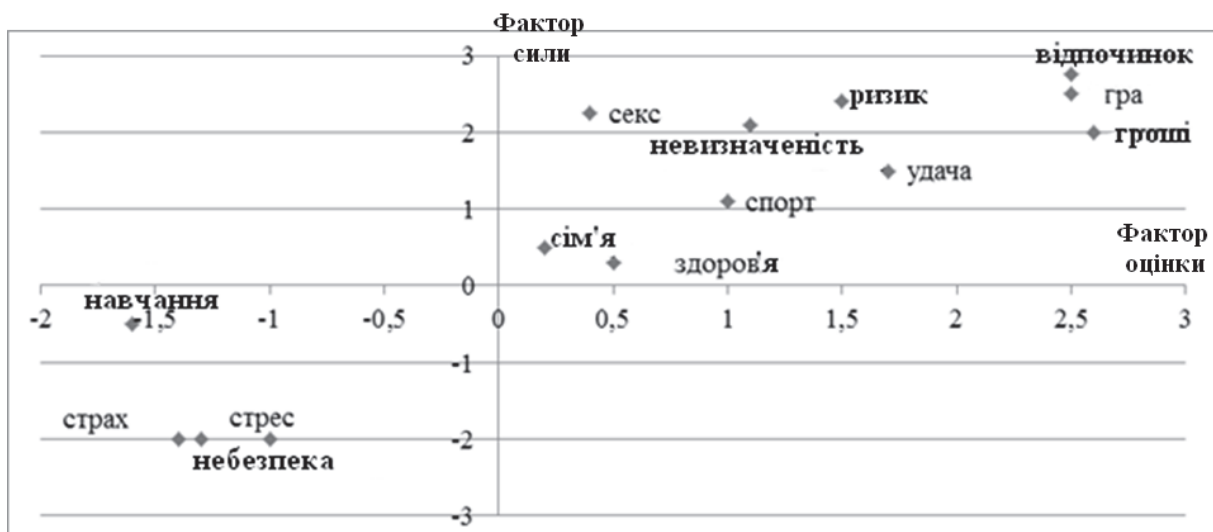

Рис. 3.5. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні».

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» характеризуються негативним ставленням до понять небезпеки, страху, стресу і, певною мірою до навчання. Ставлення сім'ї та здоров'я

для підлітків, інтолерантних до нудьги і тих що прагнуть до ризику заради веселощів і різноманітності, загалом позитивні. Слово «секс» хоч і має позитивне значення для підлітків, його оцінка порівнянна зі здоров'ям та сім'єю і знаходиться в діапазоні семантичного простору, характерного для нейтральних слів. Водночас, слово «секс» має високі показники за фактором сили, як і слова «ризик», «відпочинок» і «гра». Таке положення сексу в семантичному просторі в цілому є характерним для всіх підлітків: не всі вони вже можуть «оцінити» секс, але його згадка в будь-якому випадку викликає у них інтерес.

У підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» слово «невизначеність» має виняткове, нетипове положення: невизначеність досить близька до ризику і перебуває в позитивній частині простору. Таким чином, невизначеність цінується вище тими підлітками, які уникають нудьги, і асоціюють з нею ризик. Найвищі показники за факторами сили та оцінки для підлітків, що вдаються до ризику заради гострих відчуттів, мають слова «відпочинок», «гра» і «гроші», що, загалом, є характерним для всіх груп підлітків.

На рисунку 3.6 показані результати дослідження семантичного простору ризику у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у діяльності».

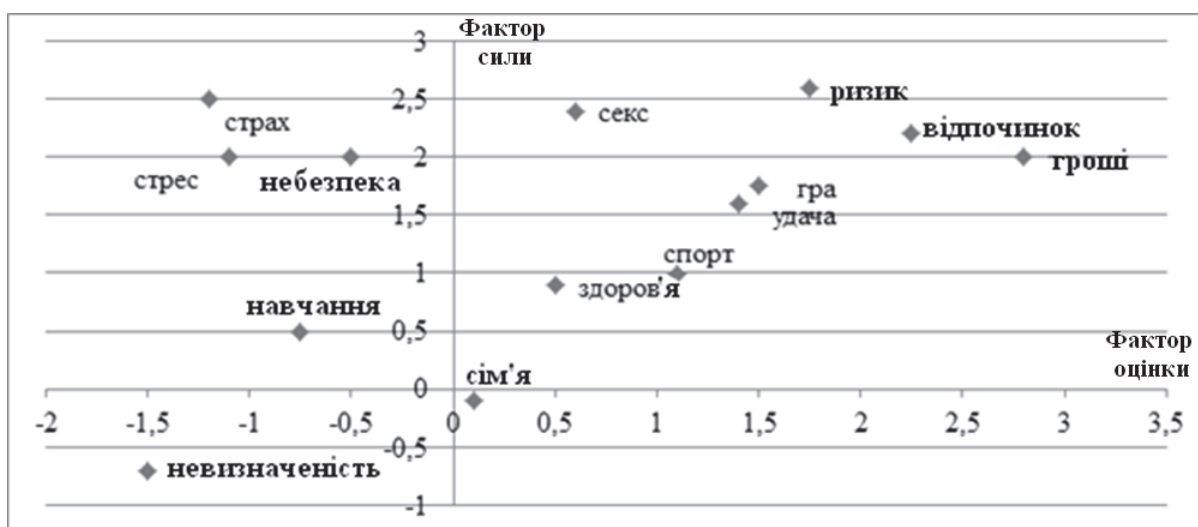

Рис. 3.6. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що мають психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

На відміну від попередньої групи підлітків, для яких ризик є засобом позбавлення від нудьги, у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» слова «страх», «стрес», «небезпека» знаходяться в позитивному векторі чинника сили, хоча й оцінюються ними низько. Виходячи з такого розташування небезпеки, страху і стресу, можна зробити висновок про їх семантичну близькість і привабливість для підлітків, які використовують ризик як спосіб отримання нових яскравих вражень. Вразливість таких підлітків визначає важливість небез-

пеки і страху в їх семантичному просторі ризику. Ризик, у свою чергу, високо цінується такими підлітками, поряд з сексом, грошима і відпочинком, хоча між собою ці поняття різняться за змістом.

Підліткам, які належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» властиво розташування слів у семантичному просторі: так позитивна оцінка слова «здоров'я», «спорт», «гра», «удача», негативна оцінка – «невизначеність».

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований», подані на рисунку 3.7.

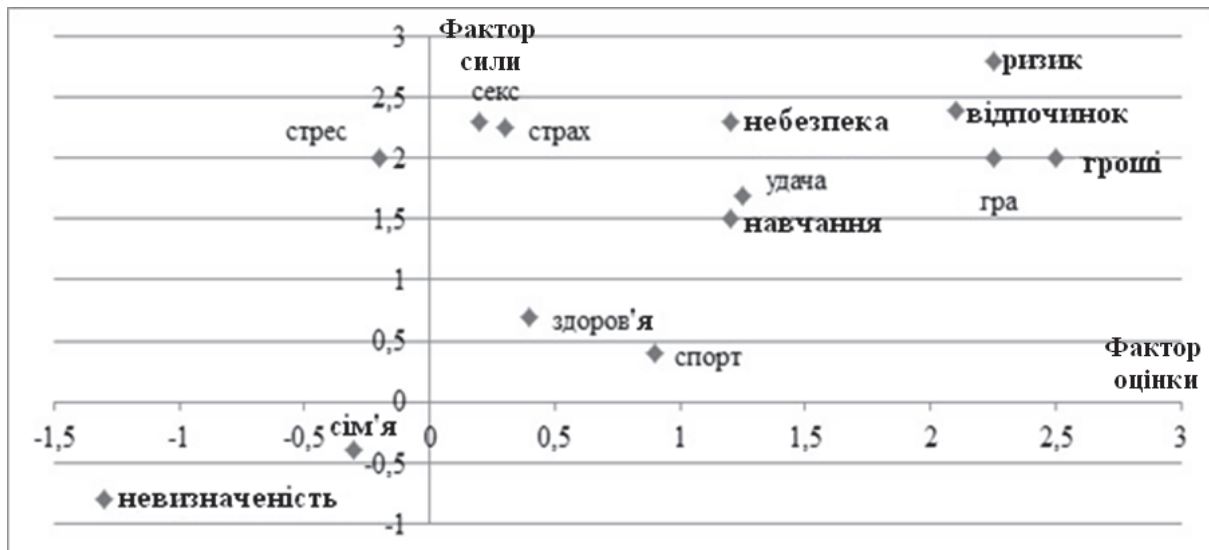

Рис. 3.7. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований».

У підлітків психологічного профілю «Високоризикований» відзначається негативна оцінка сім'ї, слово «невизначеність» також, як і у всіх підлітків, має відокремлене негативне положення в семантичному просторі. Характерною особливістю семантичного простору найризикованіших підлітків є зв'язок значень сексу і страху при їх високій силі, що свідчить про їх сильні негативні переживання, пов'язані з сексом. У семантичному просторі підлітків з високим ризиком особистості спостерігається зв'язок удачі і навчання, що свідчить про їх екстернальність у навчальній діяльності. Також спостерігається тісний зв'язок ризику з відпочинком, грою і грошима, що свідчить про їх азартність, надання переваги іграм з можливістю грошового виграшу як можливого дозвілля.

Розглянемо результати вивчення семантичного простору ризику у підлітків, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» (див. рис. 3.8.).

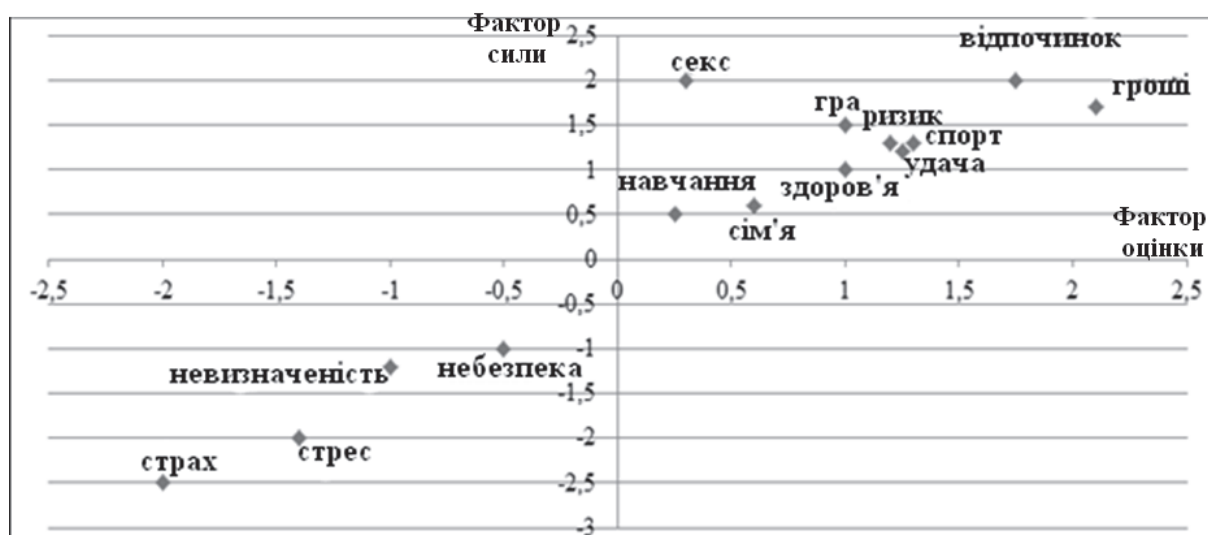

Рис. 3.8. Поняття «ризик» у семантичному просторі підлітків, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований».

Підліткам з помірною схильністю до ризику негативно оцінюють невизначеність, небезпеку, страх і стрес, що в цілому свідчить про відсутність чи невисоку вираженість емоційних переживань, пов'язаних з ризиком. Ризик у цих підлітків має більш низькі значення, порівняно з іншими психологічними профілями за факторами сили та оцінки і є пов'язаним зі спортом, грою, удачею.

Таким чином, найбільш негативно ставляться до ризику помірно-ризиковані підлітки. У високоризикованих підлітків поняття ризику асоціюється з відпочинком, грою і грошима, у підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» – з невизначеністю та удачею, у підлітків «Високоризикованих у діяльності» – з відпочинком та грошима. «Високоризикований» передбачає найбільш толерантне ставлення до ризику, наявність у когніціях щодо ризикової тематики зв'язків з різними сферами життя. Це можна пояснити тим, що схильність до ризику у них є найбільш високою і представлена в різних сферах життя.

Розглядаючи толерантність до невизначеності як когнітивний предиктор ризику особистості, розглянемо її кореляційні зв'язки з факторними навантаженнями структурних компонентів ризику особистості в період кризи підліткового віку (рис. 3.9).

Існує зв'язок між показниками позитивного ставлення до складних завдань та фактором «Ризик в активній діяльності» ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,0001$). Отже, висока схильність до ризику у сфері здоров'я та простору, підкріплена емоційними переживаннями у ситуаціях ризику та імпульсивністю, що характеризують цей фактор, позитивно взаємопов'язані з толерантним ставленням до труднощів та складних завдань життя.

Рис. 3.9. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності (підліткова криза).

Примітка: — позитивний зв'язок.

Також існує прямий взаємозв'язок між фактором «Ірраціональне прагнення до труднощів» та позитивним ставленням до новизни ($r_{xy}=0,21$; $p<0,001$). Це свідчить про те, що підлітки у прагненні до новизни також прагнуть і до надмірних труднощів.

Встановлено зв'язок між фактором «Комунікативний ризик» та ставленням до новизни ($r_{xy}=0,14$; $p<0,05$) і ставленням до складних завдань ($r_{xy}=0,33$; $p<0,0001$). Схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, прагнення до гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, які складають даний фактор, є притаманними підліткам, які прагнуть до новизни та складних завдань.

«Когнітивний азарт» має взаємозв'язки з усіма показниками толерантності до невизначеності, а саме: ставлення до новизни ($r_{xy}=0,27$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($r_{xy}=0,30$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($r_{xy}=0,44$; $p<0,0001$), переваги невизначеності ($r_{xy}=0,35$; $p<0,0001$), толерантності до невизначеності ($r_{xy}=0,24$; $p<0,0001$). Когнітивний компонент схильності до ризику у поєднанні з толерантним ставленням до невизначених та небезпечних ситуацій, розкривається більш повно у толерантності до невизначеності як характеристики, що забезпечує прийняття складностей, новизни та невизначеності.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» має позитивний зв'язок з показниками толерантності до невизначеності ($r_{xy}=0,27$; $p<0,0001$). Отже, вибір ризику як контролюючого фактору саморегуляції поведінки підлітка позитивно пов'язаний з прийняттям невизначеності.

Наступним завданням дослідження когнітивних особливостей ризику особистості було вивчення толерантності до невизначеності у підлітків з різними типами ризику особистості. У таблиці 3.6 подано результати порівняння показників толерантності до невизначеності у підлітків в залежності від психологічного профілю ризику особистості.

Досліджувані підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» і «Високоризикований» характеризуються найвищими показниками ставлення до новизни як показника толерантності до невизначеності. Отже вони є толерантними до нової інформації, нових подій життя, позитивно сприймають усе нове та позитивно ставляться до змін і трансформацій. Таким чином, висока схильність до ризику у підлітків пов'язана з позитивним ставленням до новизни. У підлітковому віці вибір ризикової поведінки з метою позбавлення комунікативних бар'єрів та самотності також є більш притаманною особам, які позитивно сприймають нову інформацію.

Таблиця 3.6

**Показники толерантності до невизначеності підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Шкали толерантності до невизначеності	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Ставлення до новизни	13,08±3,22	11,90±2,31	14,72±5,04	8,69±5,04	51,05*
Ставлення до складних завдань	52,30±6,96	39,43±4,38	44,92±9,37	32,14±9,29	70,67*
Ставлення до невизначених ситуацій	51,90±7,88	44,80±8,26	47,07±10,24	25,59±3,97	142,03**
Перевага невизначеності	65,46±7,75	55,87±3,81	62,90±8,82	49,14±9,39	59,98*
Толерантність до невизначеності	56,06±4,02	50,65±3,24	52,21±4,60	47,84±5,16	38,88*

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – p<0,0001; ** – p<0,000001.

Визначено, підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» мають найвищі показники толерантності до невизначеності як здатності приймати конфлікт і напругу,

які виникають у ситуаціях неоднозначності, протидіяти нав'язуванню та суперечливості інформації, приймати невідоме, не почувати себе некомфортно у невизначеності. Вони мають найвищі показники ставлення до складних завдань та невизначених ситуацій. Тобто підлітки, для яких ризик є засобом позбавлення комунікативних труднощів, схильні обирати для себе більш складні життєві та навчальні завдання, вони позитивно ставляться до ситуацій з обмеженою інформацією щодо причин їх виникнення та наслідків. Досліджувані цієї групи, порівняно з підлітками психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають вищі всі показники толерантності до невизначеності: ставлення до новизни ($t=2,01$; $p<0,05$), ставлення до складних завдань ($t=10,47$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=4,35$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=7,32$; $p<0,0001$), толерантність до невизначеності ($t=7,15$, $p<0,0001$). Отже, підлітки, в яких домінує ризик, у міжособистісному спілкуванні, що супроводжується пошуком гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, є толерантними до невизначеності, до браку інформації, необхідною для прийняття рішення, віддають перевагу невизначеній, складній інформації, новизні у діяльності, розвагах, спілкуванні. Прагнення до новизни вони реалізують у встановленні нових контактів, пошуці нових знайомих і друзів. Отже, на етапі підліткової кризи толерантність до невизначеності проявляється переважно у підлітків, що ризикують у спілкуванні з іншими.

Досліджувані підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» і «Високоризикований» мають найвищі показники у наданні переваги невизначеності. Вони віддають перевагу тим ситуаціям, про які вони не володіють достатньою інформацією, які є невизначеними, неясними, двозначними. У підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований», порівняно з підлітками психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають показники ставлення до новизни ($t=6,15$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($t=3,62$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=4,95$; $p<0,0001$) та толерантності до невизначеності ($t=2,02$; $p<0,05$). Високий ризик особистості у підлітковому віці характеризується прагненням до новизни та невизначеності.

Підлітки, які належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають середні показники толерантності до невизначеності. Вони гірше за більш ризикових підлітків орієнтуються у неоднозначних ситуаціях, більш невпевнені у собі, більш рефлексивні та обережні у прийнятті рішень, які мають бути реалізованими у ситуаціях з недостатньою кількістю інформації про їх наслідки. Такі підлітки є більш обережними, раціональними, виваженими у своїх вчинках. Вони віддають перевагу тим ситуаціям та тим способам вирішення життєвих завдань, в яких їм все зрозуміло і ясно. Зокрема, за показниками став-

лення до новизни ($t=-3,85$; $p<0,001$), ставлення до складних завдань ($t=-4,74$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=-16,99$; $p<0,0001$), надання переваги невизначеності ($t=-4,93$; $p<0,0001$), толерантності до невизначеності ($t=-3,16$; $p<0,0001$) вони поступаються підліткам з найбільш вираженим ставленням до новизни та невизначеності (психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

З погляду на вище сказане, можна зробити уможовніння, що кожному з виділених психологічних профілів є притаманними специфічні психологічні властивості.

Так, провідними характеристиками психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» є найбільш толерантне ставлення до складних завдань, надання переваги до невизначеності та позитивне ставлення до невизначених ситуацій. Можна стверджувати, що висока толерантність до невизначеності є провідною когнітивною характеристикою підлітків саме цього типу, вектор ризику яких спрямований на комунікативну діяльність з однолітками. Власне невизначеність, яка характеризується множинністю суджень, фрагментарною та неповною інформацією, її дефіцитом, мінливістю, невідповідністю та незрозумілістю [562] по суті є малопривабливою характеристикою дійсності. Тому толерантність до неї має бути властива лише тим підліткам, які у процесі обміну інформації з іншими здатні позитивно ставитись до невизначеності, дефіциту інформації.

При помірній толерантності до невизначеності підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» загалом характеризуються високою перевагою до невизначеності. Отже, прояви толерантності до невизначеності саме у поведінці та діяльності відповідають високому ризику особистості, вектор якого спрямований саме на активну діяльність.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» відрізняються найкращим ставленням до новизни та наданням високої переваги невизначеності, що може бути пояснене їх високою інтолерантністю до одноманітності та високою мірою схильності до пошуку нових вражень як провідних характеристик психологічного профілю.

Підлітки психологічного профілю «Помірноризикований», на відміну від інших психологічних профілів підлітків, характеризуються інтолерантністю до невизначеності. Також висока суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених та небезпечних, цілком логічно подані низькою толерантністю до невизначеності як когнітивним чинником їх психологічного профілю ризику особистості.

Таким чином, психологічними особливостями ризику особистості у підлітковому віці є їх толерантність до невизначеності, яка проявляється переважно у комунікативній діяльності, тобто соціальній сфері життя. Високоризикований психологічний профіль, який визначається

формально-динамічними та змістовними характеристиками схильності та готовності до ризику, зокрема той ризик, що проявляється у комунікативній діяльності підлітка, більшою мірою взаємообумовлений якостями толерантності до невизначеності.

Креативність як когнітивна здатність нестандартно, швидко, гнучко та варіативно вирішувати складні ситуації також виступає характеристикою ризику особистості, що доведено отриманими кореляційними зв'язками між факторами ризику особистості та креативності (див. рис. 3.10).

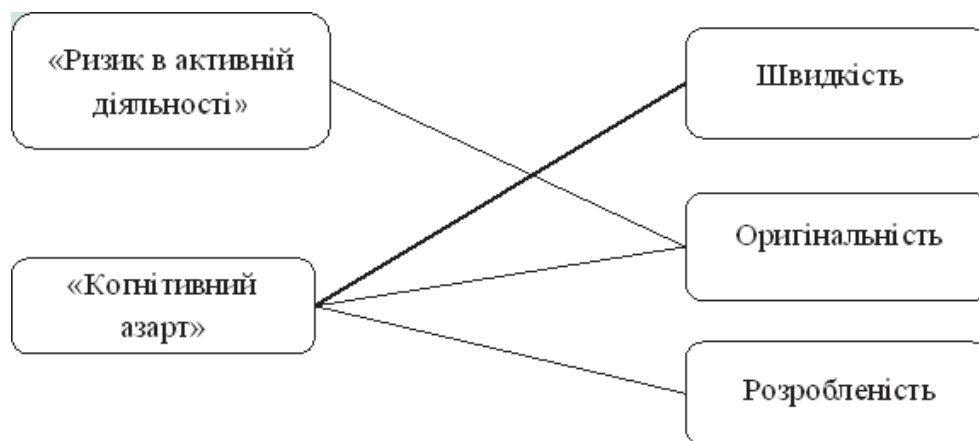

Рис. 3.10. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками креативності в період підліткової кризи.

Примітка: ———— позитивний зв'язок.

Існують позитивні зв'язки між фактором «Ризик в активній діяльності» та оригінальністю креативності ($r_{x,y}=0,11$; $p<0,05$). Висока міра ризику в проявах активності підлітків та тлі високої імпульсивності властива креативно обдарованим підліткам, здатним висувати оригінальні ідеї. Показники фактору «Когнітивний азарт» пов'язані з усіма показниками креативності: швидкістю ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,001$), оригінальністю ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,05$) та розробленістю відповідей ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,05$). Когнітивний азарт на тлі прагнення до нових вражень та прийняття невизначених та небезпечних ситуацій життя, у підлітків пов'язаний з креативністю.

У таблиці 3.7 показано відмінності у показниках креативності у підлітків в залежності від психологічного профілю ризику особистості.

Встановлено, що підлітки, які належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» мають найнижчі показники швидкості вирішення творчих завдань, їм потрібно більше часу на вирішення творчої проблеми, при цьому оригінальність рішень є високою, а розробленість – найвищою серед усіх категорій підлітків.

Таблиця 3.7

**Показники креативності у підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Шкали креативності	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Швидкість	3,88±1,73	5,87±1,48	5,53±2,08	2,64±1,80	47,66**
Оригінальність	7,61±2,59	7,73±2,25	9,19±3,79	6,34±2,84	13,62*
Розробленість	6,90±1,42	6,48±1,81	6,33±1,71	5,44±2,25	7,77*

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

За цим показником вони перевищують лише підлітків психологічного профілю «Помірноризикований» ($t=4,03$; $p < 0,0001$), втім поступаються підліткам психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» ($t=-5,99$; $p < 0,0001$) та «Високоризикований» ($t=-5,37$; $p < 0,001$).

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» характеризуються вищими показниками швидкості, тобто більш швидко вирішують творчі завдання, при цьому оригінальність і деталізованість рішення цих завдань є достатньо високою. За показниками оригінальності вони перевищують підлітків психологічного профілю «Помірноризикований» ($t=2,69$; $p < 0,05$).

Особи, які належать до психологічного профілю «Високоризикований» мають найвищий показник оригінальності, що перевищує у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» ($t=5,37$; $p < 0,001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=2,34$; $p < 0,05$), «Помірноризикований» ($t=5,72$; $p < 0,0001$).

Отже, підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» мають загалом середній рівень невербальної креативності, підлітки психологічного профілю «Високоризикований» за показниками розробленості та оригінальності відповідей також мають середній рівень цих показників, однак перевищують їх за показниками швидкості. Дійсно, висока міра ризику в активній та продуктивній діяльності вимагає від підлітка швидкості у знаходженні вирішення складних та творчих завдань, що і пояснює їх високу швидкість креативності.

Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» характеризуються мають найменші показники швидкості, оригінальності

та розробленості у вирішенні творчих завдань, а підлітки психологічного профілю «Високоризикований» характеризуються високою оригінальністю у вирішенні творчих завдань, швидкістю продукування нових оригінальних ідей, їх високою розробленістю, що може бути пояснене їх високим прагненням до новизни, нових вражень, гострих відчуттів, що характеризують їх психологічний профіль. Таким чином, в період підліткової кризи високий ризик особистості передбачає високий рівень креативності. Ці данні цілком підтверджують результати дослідження зв'язку креативності та схильності до ризику, проведені Т. Любартом і Р. Стернбергом [550], які отримали позитивну кореляцію між показниками схильності до ризику та креативністю.

Дослідження особливостей когнітивного стилю «імпульсивності-рефлексивності» як когнітивної детермінанти ризику особистості у підлітковому віці також було проведено нами, оскільки Н.В. Богачовою та О.Є. Войтуновським [53] було доведено наявність взаємозв'язку між схильністю до ризику у молодих он-лайн геймерів, ігрова діяльність яких відрізняється високою невизначеністю подій, що розгортаються протягом гри, та залежить не тільки від одного суб'єкта ігрової діяльності, та їх імпульсивним когнітивним стилем. Імпульсивність-рефлексивність визначає швидкість прийняття рішення і врахування різних альтернатив. Імпульсивний когнітивний стиль є притаманним тим особам, які приймають рішення швидко, проте, з великою кількістю помилок, а рефлексивний – тим, які дотримуються протилежної стратегії. Традиційно вважається, що стиль також є стійким особистісним утворенням, що проявляє себе в різних видах діяльності і який визначає, в першу чергу, її швидкість і якість. Крім того, імпульсивність/рефлексивність, виступаючи в якості непрямої міри співвідношення орієнтовної, контролюючої і виконавчої фаз в структурі інтелектуальної діяльності, може розглядатись нами як когнітивна детермінанта ризику особистості. При цьому основна відмінність між полюсами імпульсивності і рефлексивності полягає в обсязі тієї інформації, яку особистість збирає до прийняття рішення: імпульсивні індивіди приймають рішення на недостатній інформаційній основі, що може розглядатись як характеристика ризику особистості, тоді як рефлексивні особи схильні приймати рішення з урахуванням максимально повної інформації про ситуацію, що може вбачатись як низький ризик особистості. На нашу думку, когнітивний стиль та ризик особистості пов'язані між собою, а їх поєднання може обумовлювати успішність перебігу деяких когнітивних процесів, поведінкові реакції особистості, прийняття рішення у ситуаціях ризику.

З таблиці 3.8 видно, що підлітки, які мають різні психологічні профілі ризику особистості представлені за когнітивними стилями нерівномірно. Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» майже рівномірно розподілились за когнітивними стилями-

ми імпульсивності та рефлексивності. Підлітки психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» та «Високоризикований» представлені здебільшого імпульсивним когнітивним стилем, а підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» – рефлексивним когнітивним стилем. Таким чином, вираженість ризику особистості взаємообумовлена з когнітивними стилями – чим вище показники ризику особистості, тим більшою мірою особистість в період підліткової кризи схильна до імпульсивності у прийнятті рішення.

Таблиця 3.8

**Розподіл підлітків з різними психологічними профілями
ризiku особистості за когнітивними стилями**

Когнітивний стиль	Психологічні профілі ризику особистості							
	Високо ризикований у спілкуванні		Високо ризикований у діяльності		Високо ризикований		Помірно ризикований	
	п	%	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	25	7,9%	51	16,1%	75	23,7%	7	2,2%
Рефлексивний	20	6,3%	9	2,8%	17	5,4%	21	6,7%
Швидкий / точний	5	1,6%	11	3,5%	16	5,1%	8	2,5%
Повільний / неточний	10	3,2%	7	2,2%	28	8,9%	6	1,9%

Примітка: п – кількість осіб.

У підлітків з психологічним профілем «Високоризикований» переважає імпульсивний когнітивний стиль, тобто вони схильні швидко висувати гіпотези в ситуації альтернативного вибору. При цьому вони допускають багато помилкових рішень в ідентифікації перцептивних об'єктів. Такі дані цілком співвідносяться з їх надпильністю та імпульсивністю у прийнятті рішень, високою швидкістю як характеристикою креативності, толерантністю до невизначеності та можуть бути пояснені високою імпульсивністю та схильністю до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Підлітки психологічного профілю «Помірноризикований» більш рефлексивні у вирішенні завдань з високою когнітивною складністю. Для них є характерним більш уповільнений темп прийняття рішення в подібній ситуації, відповідно вони допускають мало помилок при ідентифікації перцептивних об'єктів в силу їх ретельного попереднього аналізу. Перевага рефлексивного когнітивного стилю у досліджуваних з психологічним профілем «Помірноризикований» є очевидною, оскільки вони є більш виваженими у прийнятті рішень, більш раціональ-

ними у поведінкових проявах, мають нижчу схильність до ризику, порівняно з високоризикованими однолітками.

Швидкий та точний когнітивний стиль (висока швидкість вибору та безпомилковість) є більш властивий підліткам з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності», оскільки прагнення до самоствердження у конкретній діяльності, що є вектором ризику особистості цього типу, вимагає від них безпомилкових, швидких, сміливих та рішучих дій.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» характеризуються різними когнітивними стилями, що також є закономірним: ризик особистості в них спрямований на комунікацію та не залежить від когнітивно-стильових особливостей.

Наступним завданням у вивченні когнітивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи було визначення залежності розвитку креативності від психологічного профілю ризику особистості та провідного когнітивного стилю у підлітків. На рисунках 3.11–3.13 показано залежність структурних показників креативності від дії таких чинників, як психологічний профіль ризику особистості та когнітивний стиль у підлітків.

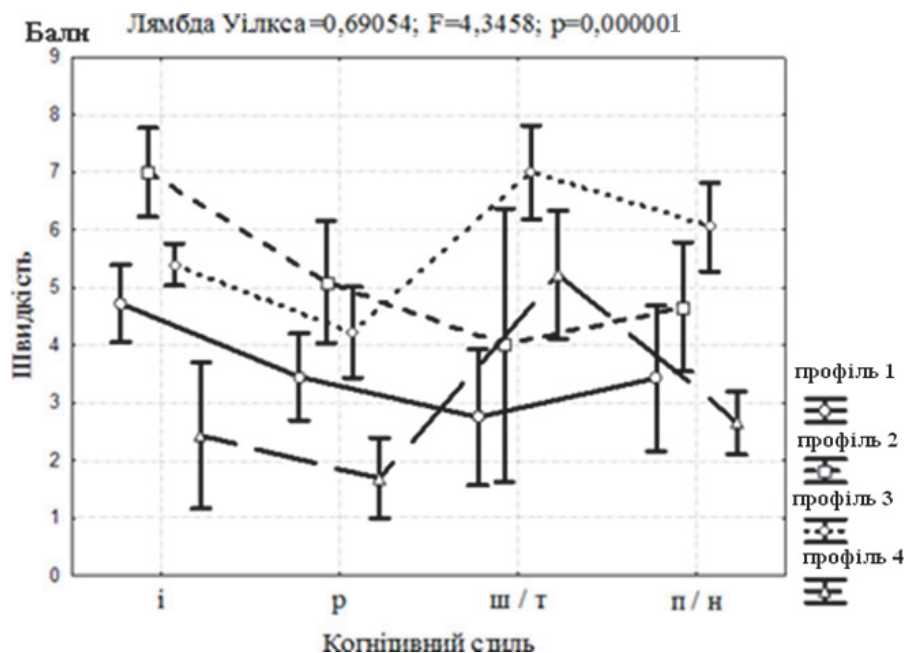

Рис. 3.11. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період підліткової кризи.

Примітки: і – імпульсивний когнітивний стиль; р – рефлексивний когнітивний стиль; ш/т – швидкий-точний когнітивний стиль; п/н – повільний-неточний когнітивний стиль; профіль 1 – психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»; профіль 2 – психологічний профіль «Помірноризикований»; профіль 3 – «Високоризикований»; профіль 4 – психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

Встановлено, що підлітки, які належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» з імпульсивним та швидким-точним когнітивними стилями мають найвищі показники швидкості у вирішенні творчих задач. Отже, поєднання високої швидкості у вирішенні творчих завдань з високою імпульсивністю чи високої швидкості з точністю у вирішенні когнітивно-складних завдань характеризують психологічний профіль «Високоризикований у діяльності». З цих даних слідує те, що імпульсивність та когнітивна швидкість є провідними характеристиками визначеного психологічного профілю, що зумовлюється імпульсивною природою їх схильності до ризику.

Слід також зазначити, що підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» мають найнижчі показники швидкості у вирішенні творчих задач незалежно від когнітивного стилю за винятком швидкого-точного стилю. Отже, низька швидкість у вирішенні творчих завдань є більш впливовою детермінантою помірної ризику особистості в період підліткової кризи, ніж когнітивний стиль.

На рисунку 3.12 показано залежність рівня оригінальності у вирішенні творчих задач від когнітивного стилю та психологічного профілю ризику особистості.

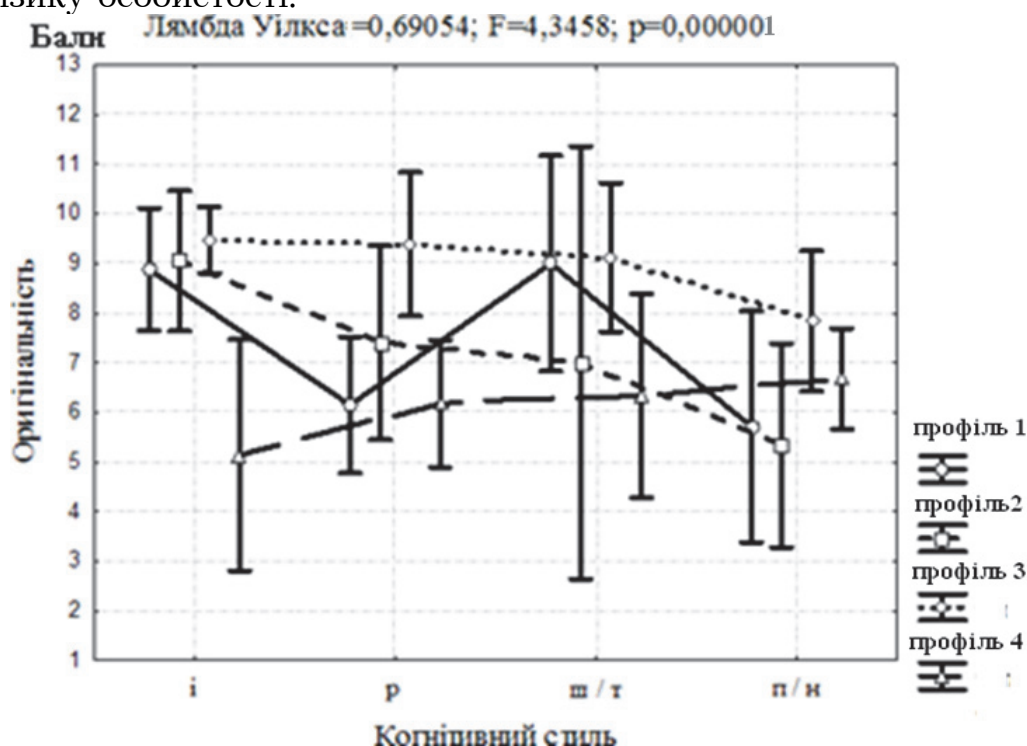

Рис. 3.12. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період підліткової кризи.

Примітки: і – імпульсивний когнітивний стиль; р – рефлексивний когнітивний стиль; ш/т – швидкий-точний когнітивний стиль; п/н – повільний-неточний когнітивний стиль; профіль 1 – психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»; профіль 2 – психологічний профіль «Помірноризикований»; профіль 3 – «Високоризикований»; профіль 4 – психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

Встановлено, що найбільшу оригінальність виявляють підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» незалежно від домінуючого когнітивного стилю. Оригінальність у вирішенні творчих завдань є більш впливовою детермінантою високого ризику особистості в період підліткової кризи, ніж когнітивний стиль.

Найнижчі показники оригінальності встановлено у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований».

Психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні» у поєднанні з швидким-точним когнітивним стилем обумовлює високу оригінальність у структурі креативності. Отже, висока оригінальність у вирішенні творчих завдань поряд з швидким і точним когнітивним стилем у підлітків виступають детермінантою даного психологічного профілю.

На рисунку 3.13 показано рівень розробленості відповідей креативного показника підлітків в залежності від психологічного профілю ризику особистості та когнітивного стилю.

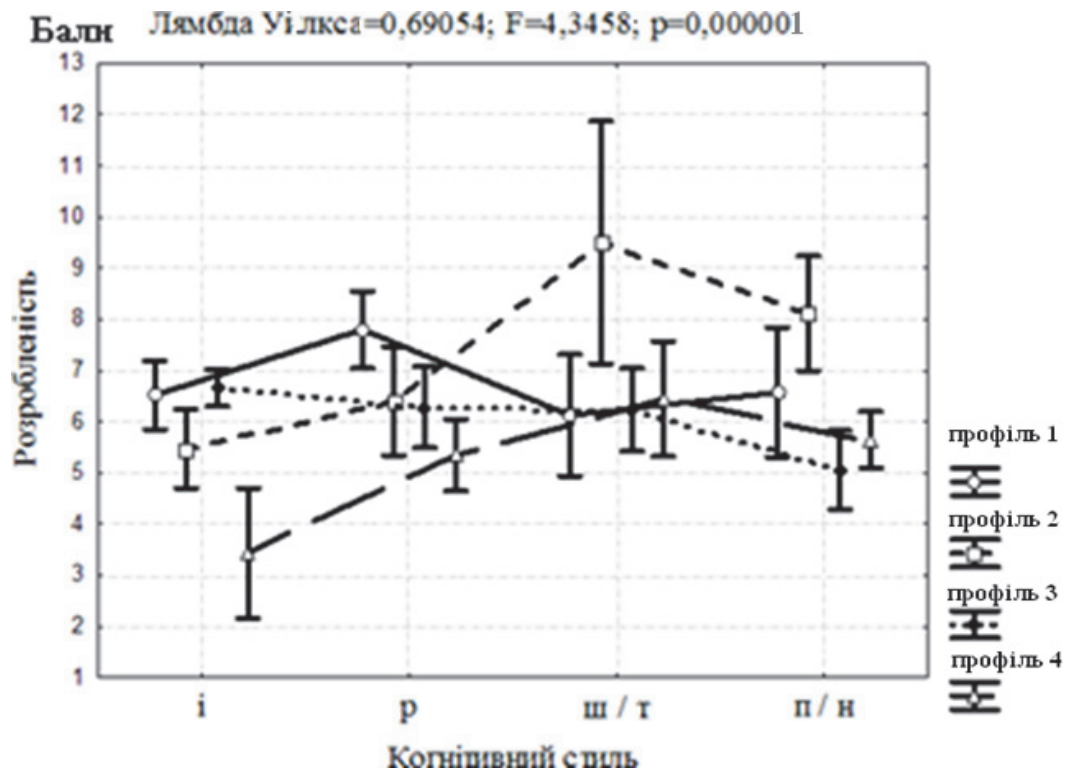

Рис. 3.13. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період підліткової кризи.

Примітки: і – імпульсивний когнітивний стиль; р – рефлексивний когнітивний стиль; ш/т – швидкий-точний когнітивний стиль; п/н – повільний-неточний когнітивний стиль; профіль 1 – психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»; профіль 2 – психологічний профіль «Помірноризикований»; профіль 3 – «Високоризикований»; профіль 4 – психологічний профіль «Високоризикований у діяльності».

Як бачимо найвищі показники розробленості відповідей мають підлітки з швидким-точним когнітивним стилем та психологічним профілем «Високоризикований у діяльності». Розробленість у вирі-

шенні творчих завдань за високою точністю та швидкістю вирішення завдань високої когнітивної складності обумовлюють спрямування ризику особистості у діяльності. Прагнення до самоствердження у діяльності вимагає у підлітка схильності до ризику, готовності швидко та точно вирішувати інтелектуальні та практичні завдання, ретельно вирішувати завдання творчого характеру.

Найнижчі показники розробленості відповідей характеризують підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований» та імпульсивним когнітивним стилем. Отже, низька розробленість відповідей та висока імпульсивність обумовлюють низькі показники ризику особистості в період підліткової кризи.

Таким чином, креативність як здатність творчо розв'язувати завдання, що вимагають нестандартного підходу у розв'язанні творчого виходу з проблем життєвої реальності, пов'язана з когнітивними стилями та психологічним профілем ризику особистості. Поєднання швидкого і точного когнітивного стилю з високими показниками ризиком особистості у підлітків сприяє розвитку показників оригінальності та швидкості у структурі креативності.

З метою вивчення ролі когнітивних особливостей підлітків на їх показники прояву ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз показників когнітивної сфери та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Когнітивні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період підліткової кризи

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	P	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,203	0,818	22,588	0,0001	0,925	0,075
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,176	0,943	6,177	0,0001	0,962	0,038
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,168	0,989	1,097	0,351	0,983	0,017
Ставлення до новизни	0,200	0,831	20,623	0,0001	0,798	0,202
Ставлення до складних завдань	0,188	0,884	13,333	0,0001	0,837	0,163
Ставлення до невизначених ситуацій	0,234	0,709	41,753	0,0001	0,903	0,097
Надання переваги невизначеності	0,181	0,920	8,869	0,0001	0,771	0,229
Толерантність до невизначеності	0,179	0,930	7,676	0,0001	0,747	0,253

Аналіз λ Уїлкса для окремих чинників, а також значень часткової λ дає наступний їх перелік за мірою значущості для моделі: 1) ставлення до невизначених ситуацій; 2) швидкість у розв'язанні творчих задач; 3) ставлення до новизни; 4) ставлення до складних завдань; 5) перевага невизначеності; 6) толерантність до невизначеності; 7) оригінальність у розв'язанні творчих задач. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких когнітивних чинників:

- *креативності*, що відображає здатність до продукування принципово нових ідей, якісно (продуктивно) вирішувати творчі завдання;
- *толерантності до невизначеності* як когнітивної схильності діяти у невизначених ситуаціях, сприймати невизначені ситуації як неминучі, здатність розмірковувати над проблемою при умові, що невідомими є усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення, здатність спиратись на відсутність зв'язку та логіки в інформації що надходить, здатність сприймати невідоме, нові, незнайомі та ситуації ризику як стимули.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічного профілю ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 0,427 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,535 оригінальність у розв'язанні творчих задач -0,017 ставлення до новизни +0,340 ставлення до складних завдань +0,489 ставлення до невизначених ситуацій +0,525 надання переваги невизначеності +2,121 толерантність до невизначеності -102,642;

«Високоризикований у діяльності» = 1,038 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,612 оригінальність у розв'язанні творчих задач +0,001 ставлення до новизни +0,209 ставлення до складних завдань +0,410 ставлення до невизначених ситуацій +0,388 надання переваги невизначеності +1,999 толерантність до невизначеності -82,308;

«Високоризикований» = 0,922 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,745 оригінальність у розв'язанні творчих задач +0,214 ставлення до новизни +0,280 ставлення до складних завдань +0,444 ставлення до невизначених ситуацій +0,481 надання переваги невизначеності +1,992 толерантність до невизначеності -90,473;

«Помірноризикований» = 0,196 швидкість у розв'язанні творчих задач +0,524 оригінальність у розв'язанні творчих задач -0,357 ставлення до новизни +0,114 ставлення до складних завдань +0,151 ставлення до невизначених ситуацій +0,351 надання переваги невизначеності +2,108 толерантність до невизначеності -64,621.

Отже, внесок когнітивних чинників у диференціацію психологічного профілю ризику особистості у підлітків є досить вагомим, до того ж він збільшується з мірою вираженості психологічних профілів ризику особистості в період підліткової кризи. Аналізуючи коефіцієнти кожного когнітивного чинника, можна дійти висновку, що психологічний профіль «Високоризикований» більшою мірою обумовлений когнітивними змінними, ніж інші психологічні профілі ризику особистості. Найбільш суттєво проявляються швидкість в структурі креативності та загальний показник толерантності до невизначеності. Зокрема, внесок позитивного ставлення до новизни у підлітків, які належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» є несуттєвим, а для підлітків психологічного профілю «Помірноризикований» – негативним. Таким чином, прояв ризик особистості в період підліткової кризи обумовлюється когнітивними особливостями креативності та толерантності до невизначеності.

3.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

Вивчення мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи передбачало виявлення взаємозв'язків між показниками життєстійкості, вольової саморегуляції та мотивації досягнення з факторами ризику особистості у підлітків. У таблиці 3.10 показано зв'язки факторів ризику особистості підлітків з показниками життєстійкості.

Таблиця 3.10

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками життєстійкості та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали життєстійкості	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Залученість	-	-0,28****	-	-0,24***	-0,25****
Контроль	-	-0,16**	-	-0,29****	-0,12*
Прийняття ризику	-	0,15*	-	0,26****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» негативно пов'язаний з такими шкалами життєстійкості, як залученість до життя та його контроль і позитивно – з прийняттям ризику. Низька готовність

приймати виклики життя у поєднанні з прагненням до складних необґрунтованих проблем є притаманною підліткам, які переконані у тому, що події життя не контролюються ними, які меншою мірою залучені в події життя, однак прагнуть до ризику.

«Когнітивний азарт» позитивно взаємопов'язаний з прийняттям ризику і негативно – з залученістю та контролем. Взаємообумовленість переконаності у необхідності ризикувати з прагненням до новизни та свіжих вражень у житті підлітка, прийняттям невизначених та небезпечних ситуацій, пов'язані з прийняттям ризику на тлі низької включеності у події життя та переконаністю у тому, що їх неможливо контролювати.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» негативно взаємопов'язаний з залученістю до життя та його контролем. Схильність до ризику з метою саморегуляції в діяльності властива підліткам, які вважають себе недостатньо включеними у події життя та нездатними їх контролювати.

Дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період підліткової кризи передбачало виявлення відмінностей у прояву життєстійкості, вольової саморегуляції та мотивації досягнення у підлітків, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості. У таблиці 3.11 подано результати порівняння шкал життєстійкості у підлітковій кризі з різними психологічними профілями ризику особистості (відмінності між групами досліджуваних значущі на рівні $p < 0,0001$).

Таблиця 3.11

**Особливості життєстійкості підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Шкали життєстійкості	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Залученість	30,15±8,23	49,26±5,34	35,10±6,93	44,96±6,78	33,62
Контроль	23,95±5,56	30,12±3,25	24,46±5,39	33,39±7,10	51,13
Прийняття ризику	22,45±6,64	17,21±3,87	24,54±6,86	12,56±6,66	61,55

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Найвищі показники залученості до подій життя мають підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності», в яких вони є вищими, порівняно з підлітками психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» ($t=13,08$; $p < 0,0001$), «Високоризикований» ($t=12,06$; $p < 0,0001$), «Помірноризикований» ($t=3,51$; $p < 0,0001$). Підлітки, які обирають ризикову поведінку для отримання нових вра-

жень, переконані у тому, що залученість у події дає максимальний шанс знайти щось цікаве та гідне їх уваги. Такі підлітки отримують задоволення від власної діяльності: навчальної, ігрової, спортивної, міжособистісного спілкування. Відсутність подібної переконаності психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» підлітків обумовлює появу у них відчуття відчуженості, відчуття себе «поза» життям. Представники психологічного профілю «Високоризикований» також передбачають нижчі показники залученості. «Помірноризикований» характеризується залученістю в події життя, показники якої є вищими її середнього рівня, що передбачає досить високий інтерес до власної діяльності.

Показники контролю відповідають найвищому рівню у підлітків, які належать до психологічного профілю «Помірноризикований», що надає їм переконаності у функціонуванні власного контролю життя. У підлітків цього психологічного профілю показники контролю вищі, ніж у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» ($t=8,45$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=2,79$; $p<0,01$) та «Високоризикований» ($t=10,34$; $p<0,0001$). Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» позбавлені відчуття того, що вони самі без сторонньої допомоги, в змозі обрати власну діяльність, свій шлях.

«Високоризиковані» в період підліткової кризи передбачають більшу переконаність в тому, що з ними трапляється, сприяє їх розвитку за рахунок знань, які вони отримують завдяки досвіду, неважливо, позитивного або негативного. За показниками прийняття ризику вони перевершують підлітків психологічних профілів «Помірноризикований» ($t=12,35$; $p<0,0001$), «Високоризикований у спілкуванні» ($t=1,99$; $p<0,05$), «Високоризикований у діяльності» ($t=6,52$; $p<0,0001$). Саме тому підлітки психологічного профілю «Високоризикований» схильні до експериментів з алкоголем, психоактивними речовинами, екстремальних видів спорту. Для них це все є новим цікавим досвідом.

Отже, підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» характеризуються найнижчою життестійкістю, що обумовлює їх залежність від ситуативних переживань, визначає більшу тривогу, актуальну в ситуації невизначеності та необхідності вибору. Такі дані цілком співвідносяться зі діагностованими у них труднощами у прийняття рішення у складних ситуаціях життя.

Провідними характеристиками життестійкості підлітків психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» є висока залученість у події життя. Підлітки впевнені у тому, що залучаючись у процеси діяльності вони отримують максимальний шанс знайти щось цікаве для себе. Такі дані є цілком логічними, оскільки висока залученість до життя зумовлює задоволення від неї, що є важливим для підлітка з високою схильністю до ризику у діяльності.

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований», які мають найвираженіші риси схильності до ризику та імпульсивності, загалом більшою мірою характеризуються такою властивістю життєстійкості, як прийняття ризику. Отже, вони більше за інших впевнені в тому, що все те, що з ними відбувається, сприяє їх розвитку за рахунок знань отриманих завдяки позитивному чи негативному (отриманого від ситуацій ризику у тому числі) досвіду. Для цих підлітків життя є способом отримання досвіду. Тому вони готові діяти у відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, що повністю співвідноситься з їх високими показниками ризику особистості.

Підлітки психологічного профілю «Помірноризикований» вигідно відрізняються від інших психологічних профілів підлітків вищими показниками залученості до життя, особливо, його контролю. Почуття включеності у події життя, власної значущості у них, переконаність про здатність контролювати ці події цілком відповідає високій виваженості та раціональності прийняття рішень ними, а також більшій раціональності.

У таблиці 3.12 дано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та контролю за дією підлітків.

Таблиця 3.12

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками контролю за дією та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Планування	-	-0,44****	-	-	-0,21***
Реалізація	-	-0,45****	-	-0,12*	-0,23****
Невдача	-	-0,42****	-	-0,12*	-0,22***

Примітка: * – $p < 0,05$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактори «Ірраціональне прагнення до труднощів» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» негативно взаємопов'язані з такими шкалами вольової саморегуляції підлітків, як планування, реалізація та невдача. Отже, високий рівень вольової саморегуляції характеризує підлітків з низькими показниками ризику особистості. «Когнітивний азарт» має негативні взаємозв'язки з реалізацією та невдачею, передбачає низький вольовий самоконтроль у ситуаціях невдачі.

Розглянемо результати порівняння шкал контролю за дією у досліджуваних у період підліткової кризи (див. табл. 3.13). Відмінності у групах досліджуваних достовірно значущі на рівні $p < 0,0001$.

Таблиця 3.13

**Особливості контролю за дією підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Шкали контролю за дією	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Планування	6,06±4,52	10,51±1,31	4,27±2,53	6,44±2,99	46,43
Реалізація	6,13±4,68	10,46±1,22	4,39±2,41	6,19±3,07	42,61
Невдача	6,10±4,66	10,31±1,31	4,38±2,37	6,36±3,06	41,65

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Підлітки, які належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні», «Помірноризикований» та особливо до «Високоризикований» орієнтуються на психічний стан, у той час як психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» має виражену орієнтацією на дію.

Отже, підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» та «Помірноризикований» характеризуються переважно орієнтацією на психічний стан у ситуації, яка вимагає вольового зусилля. До таких ситуацій відносяться і ситуації ризику, в яких ці дві категорії досліджуваних почувають себе невпевнено. Однак, показники орієнтації на дію у підлітків психологічного профілю «Високоризикований» є навіть меншими, порівняно з іншими психологічними профілями, що пов'язане з їх високим імпульсивним когнітивним стилем та нездатністю до рефлексії наслідків власних вчинків.

За показниками планування підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=6,11$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=15,18$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=8,27$; $p<0,0001$). За показниками реалізації дії підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=5,76$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=15,46$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=8,48$; $p<0,0001$). За показниками вольової регуляції у ситуації невдачі підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=5,63$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=15,28$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=7,85$; $p<0,0001$). Отже, підлітки, які використовують ризик як засіб саморегуляції в діяльності, самостверджуються через ризик і досягають результатів у значущій діяльності, характеризуються свободою від думок

та емоцій, які могли б перешкодити реалізації наміру. Орієнтовані на дію підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» здійснюють регуляцію навмисної дії мимовільно: дія, заснована на повноцінному намірі, в них є керованою і не вимагає постійного контролю з боку свідомості.

За умови домінування психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» підлітки характеризуються більшим вольовим самоконтролем, є більш рішучими, стійко витримують труднощі, досягають результатів діяльності, що загалом співвідноситься з тим, що ризик особистості в них розкривається у ситуаціях цілеспрямованої продуктивної діяльності.

Встановлені зв'язки між факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=-0,45$; $p<0,0001$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та мотивацією досягнення у підлітків. Отже, ірраціональне прагнення до труднощів, висока імпульсивність, схильність до екстремально-ризикової поведінки, зокрема у сфері спілкування, властиві підліткам, які спрямовані на високі досягнення у діяльності, не мають страху невдачі.

Крім того, встановлені зв'язки між факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=-0,16$; $p<0,01$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та губристичним прагненням до досконалості, а також факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів» ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$), «Комунікативний ризик» ($r_{x,y}=0,26$; $p<0,0001$), «Когнітивний азарт» ($r_{x,y}=0,35$; $p<0,0001$) та губристичним прагненням до переваги. Отже, губристичне прагнення до переваги над іншими в період кризи підліткового віку передбачає високий рівень прояву ризику особистості.

У таблиці 3.14 показано відмінності ($p<0,0001$) у рівні прояву мотивації досягнення у підлітків в залежності від психологічних профілів ризику особистості.

Таблиця 3.14

Показники мотивації успіху / страху невдачі підлітків, які належать до різних психологічних профілів ризику особистості

Шкали	Психологічні профілі ризику особистості ($M\pm\sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Мотивація успіху / страх невдачі	166,56 $\pm$ 19,08	189,00 $\pm$ 14,91	175,37 $\pm$ 19,08	160,44 $\pm$ 21,71	42,15

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Встановлено, що підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають найвищі показники мотивації досягнення, у той час як у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований» ці показниками є найнижчими (в них переважає страх невдачі). За показниками мотивації досягнення підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,62$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=9,51$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=7,04$; $p<0,0001$).

Прагнення до успіху прямо пропорційне вираженості ризику особистості оскільки усі підлітки з психологічними профілями ризику особистості, які мають виражені показники схильності до ризику та готовності до нього, проявляють прагнення до успіху. Специфікою мотивації досягнення підлітків є її зв'язок з ризиком особистості саме у діяльності, оскільки саме у діяльності ризик особистості, більш ніж у спілкуванні чи екстремально-ризиковій поведінці є пов'язаним з досягненнями. Загалом зростання мотивації досягнення з мірою збільшення показників ризику особистості у психологічних профілях підлітків цілком співвідноситься з традиційними дослідженнями про позитивний взаємозв'язок мотивації досягнення та схильності до ризику [30; 156; 187; 203; 262; 297; 476; 476; 555; 556]. Нами було лише уточнено, що в період підліткової кризи ризик особистості саме у діяльності взаємообумовлений показниками ризику особистості.

На рисунку 3.17 показано результати двофакторного дисперсійного аналізу показників прагнення до досконалості в період підліткової кризи в залежності від таких двох чинників: домінування мотивації досягнення чи страху невдачі та психологічного профілю ризику особистості.

Встановлено, що найвищі показники прагнення до досконалості характеризують підлітків, які, відносяться до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» та мають мотивацію досягнення. Найнижчі показники прагнення до досконалості встановлено у підлітків з помірним ризиком особистості та страхом невдачі. Інші комбінації типів мотивації досягнення з психологічним профілем ризику особистості передбачають середні показники прагнення до досконалості. Отже, особистість підлітка, який прагне до досягнень у діяльності та має психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» характеризується прагненням до досконалості.

На рисунку 3.15 показано залежність прагнення до переваги в період підліткової кризи від психологічного профілю ризику особистості та домінування мотивації досягнення чи страху невдачі. Встановлено, що підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» незалежно від типу мотивації мають найвищі показники прагнення до переваги, в той час як представники психологічного профілю «Помірноризикований» без внеску типу мотивації обумовлює найнижчі показники прагнення до переваги.

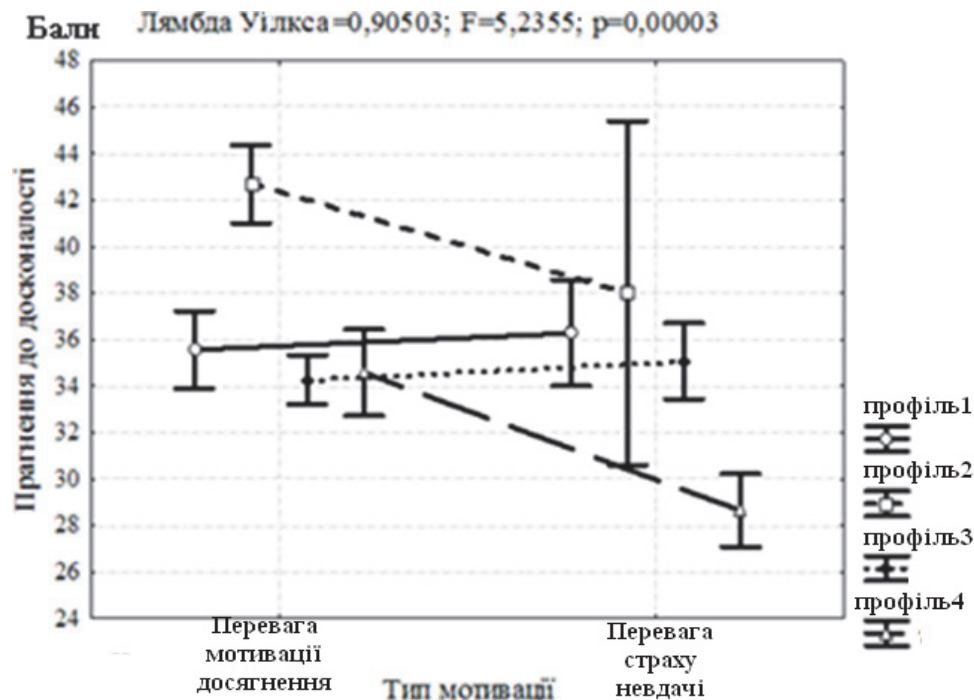

Рис. 3.14. Показники прагнення до досконалості у досліджуваних в залежності від психологічного профілю ризику особистості та типу мотивації (криза підліткового віку).

Примітки: профіль 1 – «Високоризикований у спілкуванні»; профіль 2 – «Помірноризикований»; профіль 3 – «Високоризикований»; профіль 4 – «Високоризикований у діяльності».

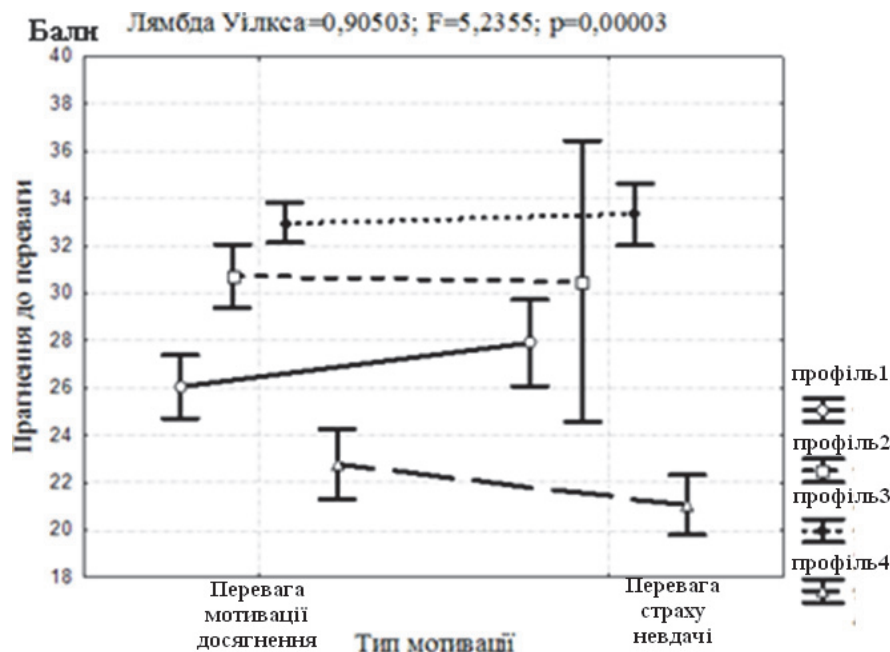

Рис. 3.15. Показники прагнення до переваги у досліджуваних в залежності від психологічного профілю ризику особистості та типу мотивації (криза підліткового віку).

Примітки: профіль 1 – «Високоризикований у спілкуванні»; профіль 2 – «Помірноризикований»; профіль 3 – «Високоризикований»; профіль 4 – «Високоризикований у діяльності».

Отже, стосовно прагнення до досконалості в період кризи підліткового віку можна стверджувати, що комплекс таких факторів як тип мотивації та психологічний профіль ризику особистості обумовлює рівень його вираженості: чим більш є вираженими ризик особистості у діяльності та мотивація досягнення, тим більш виражене у неї прагнення до досконалості. Стосовно прагнення до переваги – комплекс зазначених факторів «не спрацьовує»: лише психологічний профіль ризику особистості є чинником прагнення до переваги у підлітковому віці. Високе прагнення до переваги є характеристикою, перш за все, психологічного профілю «Високоризикований».

З метою вивчення ролі мотиваційно-регулятивних чинників підлітків на прояв їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз мотиваційно-регулятивних змін та визначили міру їх впливу на різні психологічні профілі ризику особистості (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Мотиваційно-регулятивні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період підліткової кризи

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,099	0,565	77,910	0,0001	0,522	0,478
Контроль	0,065	0,862	16,210	0,0001	0,924	0,076
Прийняття ризику	0,105	0,533	88,750	0,0001	0,663	0,337
Мотивація успіху	0,062	0,902	11,03	0,0001	0,650	0,350
Прагнення до досконалості	0,075	0,743	35,140	0,0001	0,927	0,073
Прагнення до переваги	0,097	0,575	75,020	0,0001	0,942	0,058
Планування	0,056	0,995	0,520	0,667	0,243	0,757
Реалізація	0,057	0,985	1,580	0,195	0,236	0,764
Невдача	0,056	0,999	0,060	0,981	0,244	0,756

Аналіз λ Уїлкса для окремих чинників, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) прийняття ризику; 2) залученість; 3) прагнення до переваги; 4) прагнення до досконалості; 5) контроль; 6) мотивація успіху. Статистична значущість цих особливостей знаходиться на рівні $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких мотиваційно-регулятивних чинників:

- *життєстійкості*, що відображає систему переконань щодо необхідності та доцільності власної включеності у події життя, боротьби за результат діяльності та готовності діяти в різних умовах життєдіяльності;
- *губристичною мотивацією* як прагненням до самоствердження особистості шляхом досягнення переваги над іншими та (чи) досконалою у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутністю страху невдачі.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічного профілю ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«*Високоризикований у спілкуванні*» = 0,429 залученість +0,794 контроль +0,360 прийняття ризику +1,569 прагнення до переваги +1,519 прагнення до досконалості +0,235 мотивація успіху –90,41;

«*Високоризикований у діяльності*» = 1,081 залученість +1,039 контроль –0,151 прийняття ризику +1,696 прагнення до переваги +1,823 прагнення до досконалості +0,255 мотивація успіху –131,61;

«*Високоризикований*» = 0,516 залученість +0,776 контроль +0,351 прийняття ризику +1,883 прагнення до переваги +1,591 прагнення до досконалості +0,184 мотивація успіху –95,27;

«*Помірноризикований*» = 1,06 залученість +1,143 контроль –0,329 прийняття ризику +1,150 прагнення до переваги +1,339 прагнення до досконалості +0,218 мотивація успіху –92,34.

Таким чином, вплив мотиваційно-регулятивних чинників у становлення психологічного профілю ризику особистості у підлітків є значущим, причому він збільшується з мірою зростання прояву ризику особистості в період підліткової кризи. Аналізуючи коефіцієнти дискримінантних рівнянь кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» в період підліткової кризи більшою мірою обумовлений мотиваційно-регулятивним чинником, ніж інші психологічні профілі ризику особистості у даний віковий період. У становленні ризику у діяльності та інших психологічних профілів ризику особистості у підлітків найбільш суттєвим фактором виявляється губристична мотивація як характеристика прагнення до переваги та досконалості, а також контроль у життєстійкості. Загалом у цього психологічного профілю ризику особистості внесок мотиваційно-регулятивних чинників є більш вагомим, ніж в інших психологічних профілів ризику особистості. Внесок прагнення до переваги у підлітків психологічного профілю «Високоризикований» є найбільш значущим, у порівнянні з іншими психологічними профілями ризику особистості. Вплив мотивації досягнення на становлення ризику особистості є також значущим, однак

меншою мірою, ніж очікувалось нами на етапі планування експерименту. Вплив вольової саморегуляції на становлення психологічних профілів ризику особистості у підлітків не є статистично значущим. Таким чином, ризик особистості в період підліткової кризи обумовлюється мотиваційно-регулятивними чинниками життестійкості, гнучкості мотивації та мотивації досягнення.

3.4. Конативні чинники ризику особистості в період підліткової кризи

Серед креативних чинників ризику особистості на вікових етапах, зокрема підлітковому, доцільно розглядати особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких слід також віднести і стратегії імунітивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Шляхом кореляційного аналізу було визначено наявність низки значущих зв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості підлітків та зазначеними стратегіями (див. табл. 3.16). Знайдено позитивні взаємозв'язки стратегій стримання та заспокоєння, а також один негативний зв'язок стратегії поетапних дій з факторними навантаженнями «Ризик в активній діяльності». Активність у діяльності підлітків, що супроводжується бурхливими емоційними реакціями, почуттями захоплення, радості, азарту і носять ірраціональний характер, пов'язані з нездатністю заспокоїтись та стримати прояв таких емоцій у складній ситуації та невмінні її вирішити.

Існують зв'язки між показниками фактору «Ірраціональне прагнення до труднощів» та стратегіями наполегливості, заперечення, самозвинувачення, відходу (позитивні) та стратегіями позитивного мислення, поетапних дій, обережності та гумору (негативні). Низька готовність до ризику на тлі високого прагнення до труднощів проявляється у підлітків як в наполегливому прагненні вирішувати одні проблеми, так і в уникненні інших проблем, як у відході від проблеми, так і у відсутності обережності у складних ситуаціях життя. При цьому ірраціональність ризику особистості підлітка супроводжується постійним самозвинуваченням та невмінням вирішувати проблеми планомірно, поетапно, крок за кроком.

Фактор «Комунікативний ризик» позитивно взаємопов'язаний з показниками стратегій розрядки, відсторонення та самозвинувачення, та негативно – з показниками стратегій раціональних та поетапних дій. Прагнення до ризику у спілкуванні та побуті, до отримання гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, які складають даний фактор, характеризують підлітків, які схильні розряджати емоції у конфлікті, проявляють відсторонення від деяких конфліктів, схильні до звинувачення, імпульсивні, нерациональні та не вміють планомірно вирішувати складні ситуації життя.

Таблиця 3.16

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості в період підліткової кризи

Стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Розрядка	-	-	0,20***	0,46****	-
Раціональні дії	-	-	-0,14*	-0,33****	-
Пошук допомоги	-	-	-	-0,34****	-
Наполегливість	-	0,13*	-	-0,20***	-
Відсторонення	-	-	0,16**	0,20***	-
Фаталізм	-	-	-	0,38****	-
Вираження почуттів	-	-	0,26****	0,28****	-
Позитивне мислення	-	-0,17**	-	-0,24****	-
Фантазії	-	-	-	0,27	-
Заперечення	-	0,11*	-	0,17**	-
Самозвинувачення	-	0,24****	0,14*	0,33****	-
Поетапні дії	-0,18**	-0,19****	-0,25****	-0,40****	-
Порівняння	-	-	-	-	-
Заспокоєння	-0,12*	-	-	-0,31****	-
Контроль емоцій	-	-	-	-	-
Обережність	-	-0,13*	-	-0,41****	-
Уникнення	-	0,19***	-	-	-
Стримання	-0,13*	-	-	-	-
Гумор	-	-0,14*	-	-0,27****	-
Нерішучість	-	-	-	-	-
Оцінка провини	-	-	-	-	-0,13*

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Когнітивний азарт» характеризується низкою позитивних (зі стратегіями розрядки, відсторонення, фаталізму, вираження по-

чуттів, фантазій, самозвинувачення) і негативних (раціональні дії, пошук допомоги, наполегливість, позитивне мислення, поетапні дії, задоволення, обережність та гумор) зв'язків. Отже, даний фактор ризику особистості передбачає розрядку у стресі, фаталізм і відстороненість, невмінням раціонально вирішувати проблеми, застосовуючи допомогу інших, позитивне мислення, планованість у вчинках, обережність та гумор.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» негативно пов'язаний зі стратегією оцінки провини. Отже, схильність до ризику як способу саморегуляції у підлітків характеризується почуттям провини та рефлексією у складних ситуаціях.

У таблиці 3.17 подано результати порівняння показників стратегій імпульсивної поведінки підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості.

Встановлено, що найвищі показники стратегії розрядки виявляються у підлітків «Високоризикований». У підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» також встановлено високі показники стратегії розрядки. Найнижчий рівень даної стратегії встановлено у підлітків психологічного профілю «Помірноризикований». Розрядка як спосіб емоційного виходу властива підліткам, які належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні». Активний спорт та небезпечні ігри можуть бути такою розрядкою для підлітків, які прагнуть позбутись нудьги.

Стратегія раціональних дій характеризує підлітків з помірним ризиком, в той час як найменші показники цієї стратегії виявлено у досліджуваних з високим ризиком. Отже, у підлітковому віці раціональність властива особам з психологічним профілем «Помірноризикований».

Встановлено, що найвищі показники стратегії розрядки виявляються у підлітків, які належать до психологічного профілю «Високоризикований». У підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» також встановлено високі показники стратегії розрядки. Найнижчий рівень даної стратегії встановлено у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований». Розрядка як спосіб емоційного виходу властива підліткам, які обирають ризик для подолання нудьги, також активний спорт та небезпечні ігри можуть бути такою розрядкою для них.

Підлітки, які належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають найвищі показники стратегії пошуку допомоги. Висока схильність до ризику передбачає відмову підлітків від допомоги інших. Пошук соціальної допомоги як здатність екстерналізувати власні проблеми, поділитись ними з дорослими, в першу чергу, усвідомити їх наявність перед самим собою, властива лише тим підліткам, які оминають ризик, вони переважають за показниками пошуку допомоги

Таблиця 3.17

**Особливості стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період підліткової кризи**

Стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Розрядка	2,20±1,08	1,85±0,79	2,24±0,89	0,47±0,19	69,93 ****
Раціональні дії	0,73±0,49	1,85±0,95	0,64±0,12	3,52±0,98	121,28*****
Пошук допомоги	0,85±0,24	0,39±0,18	0,72±0,19	3,59±0,89	122,23*****
Наполегливість	1,31±0,28	0,34±0,16	1,25±0,92	2,61±0,72	61,28 ****
Відсторонення	0,73±0,19	2,63±0,69	1,80±1,02	0,60±0,19	52,42 ****
Фаталізм	3,35±1,28	2,78±1,17	2,88±0,31	0,35±0,18	94,65 *****
Вираження почуттів	1,03±0,97	1,46±0,55	1,68±0,88	0,64±0,17	27,12 ****
Позитивне мислення	1,53±0,39	1,12±0,55	1,10±0,79	2,10±0,77	25,29 ****
Відволікання	0,80±0,45	1,39±0,54	1,18±0,70	0,68±0,17	13,06 ****
Фантазії	3,25±1,29	2,26±0,83	2,25±0,90	1,00±0,18	52,71 ****
Заперечення	1,00±0,67	1,51±0,59	1,81±1,09	0,65±0,17	27,66 ****
Самозвинувачення	1,25±0,81	1,53±0,63	2,37±0,87	0,65±0,17	74,06 ****
Поетапні дії	0,58±0,18	0,90±0,30	0,44±0,52	1,64±0,48	60,50 ****
Порівняння	0,60±0,19	0,97±0,15	0,76±0,42	0,48±0,15	16,06 ****
Заспокоєння	1,76±0,41	1,60±0,73	1,21±0,31	2,69±1,30	25,61 ****
Контроль емоцій	0,48±0,15	0,26±0,14	0,73±0,44	0,52±0,17	11,13 ***
Обережність	0,65±0,19	1,36±0,15	0,38±0,18	2,22±1,16	60,32 ****
Набуття сили	0,86±0,13	1,43±0,63	0,87±0,17	0,92±0,11	10,65 ***
Уникнення	0,53±0,12	0,95±0,21	0,97±0,17	0,46±0,15	21,64 ****
Самозміна	0,66±0,15	0,00±0,00	0,52±0,15	0,65±0,16	18,24 ****
Подолання	1,15±0,85	1,56±0,74	1,56±0,11	1,01±0,17	8,35**

Продовження табл. 3.17

Стримання	1,01±0,38	1,51±0,74	1,07±0,13	0,96±0,14	2,49
Гумор	1,51±0,85	1,31±0,52	1,21±0,64	2,02±0,79	21,90 ****
Нерішучість	0,75±0,18	1,41±0,59	0,95±0,18	0,69±0,18	9,55**
Оцінка провини	0,36±0,08	0,92±0,26	0,74±0,18	0,50±0,15	8,36**
Віра	0,21±0,04	0,00±0,00	0,00±0,00	0,17±0,02	3,31*

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$; ***** – $p < 0,000001$.

підлітків, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=13,26$; $p < 0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=19,09$; $p < 0,0001$), «Високоризикований» ($t=18,25$; $p < 0,0001$).

Стратегія наполегливості найменшою мірою властива підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності», а найбільшою мірою – підліткам, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований». За показниками стратегій наполегливості психологічний профіль «Помірноризикований» підлітки мають вищі показники, ніж підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=7,45$; $p < 0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=16,66$; $p < 0,0001$) та «Високоризикований» ($t=11,11$; $p < 0,0001$).

В основі психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» знаходиться прагнення отримати нові враження, низькі показники наполегливості, скоріш за все, властиві досить капризовим, невиваженим у поведінці та вчинках, «важким» підліткам, яким бракує наполегливості у вирішенні проблем. Підлітки, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» характеризуються більшим самоконтролем, здатністю до саморегуляції власних емоційних станів, ширшим діапазоном копінгів, тому цілком очевидним є те, що їм більшою мірою властива наполегливість, порівняно з іншими трьома психологічними профілями.

Стратегія відсторонення у найбільшій мірі властива підліткам з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності». Представники психологічного профілю «Помірноризикований», в свою чергу, передбачає найменший рівень вираженості цієї стратегії у порівнянні з психологічними профілями «Високоризикований у діяльності» ($t=-12,27$; $p < 0,0001$) та «Високоризикований» ($t=-7,61$; $p < 0,0001$). У прагненні до нових вражень, підлітки можуть поринути у власні фантазії та ілюзорний світ, де ризик є чеснотою, однак у вирішенні реальних проблем життя такі підлітки виявляють відстороненість. На відміну від них, підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» є більш раціональними та активними у вирішенні проблем, вони їх не стороняться, а намагаються подолати.

Фаталізм як стратегія імпульсивної поведінки властива підліткам психологічного профілю «Високоризикований», в той час як підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» виявляють найнижчі показники цієї стратегії. Фаталізм як копінг-стратегія є нижчою у підлітків психологічного профілю «Помірноризикований» у порівнянні з підлітками, що належать до психологічних профілів «Високоризикований» ($t=-15,00$; $p<0,0001$), «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-16,12$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-12,65$; $p<0,0001$). Фаталізм може свідчити про намагання підлітка позбутись відповідальності за власні вчинки, тому їх невиправданий ризик як прагнення позбутись нудьги може бути поясненим їх екстернальним локусом контролю.

Вираження почуттів як імпульсивна стратегія властиве підліткам з різним співвідношенням схильності до екстремально-ризикової поведінки, однак найменші показники цієї стратегії мають підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» у порівнянні з підлітками, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-2,57$; $p<0,05$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-5,86$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-8,52$; $p<0,0001$). Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» більш здатні до відкритого, навіть відвертого вираження почуттів, що свідчить про їх емоційну відкритість до світу, у той час як інші підлітки приховують власні емоції, що може приводити до трагічних наслідків.

Найвищі показники стратегії позитивного мислення характеризують психологічний профіль «Помірноризикований»: у порівнянні з підлітками психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=3,44$; $p<0,001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=7,17$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=8,95$; $p<0,0001$). Найнижчий рівень цієї стратегії відзначається у підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований». Отже, можна передбачити існування негативного взаємозв'язку між мірою схильності до ризику та здатністю до позитивного мислення у підлітковому віці.

До відволікання як до імпульсивної стратегії поведінки звертаються здебільшого підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності»: у порівнянні з підлітками психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,04$; $p<0,001$), «Помірноризикований» ($t=5,12$; $p<0,0001$). У прагненні до отримання нових вражень підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» намагаються уникнути неприємних думок, відволіктись від власного, менш яскравого, життя.

Фантазії як спосіб психологічного захисту виражені у підлітків, що мають психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні». Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» характеризуються найнижчими показниками даної стратегії у порівнянні з підлі-

тками психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-10,52$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-6,06$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-8,66$; $p<0,0001$). Фантазії як стратегія поринути в ілюзорний світ мрій та сподівань на краще є одним із способів позбутись нудьги у підлітковому віці. Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» є більш реалістичними та раціональними, порівняно зі своїми високо ризикованими однолітками.

Підлітки, що мають психологічний профіль «Високоризикований» характеризуються високими показниками стратегії заперечення, а «Помірноризикований» – найнижчими показниками цієї стратегії. Підлітки психологічного профілю «Високоризикований» мають вищі показники стратегії заперечення у порівнянні з підлітками психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,96$; $p<0,001$) та «Помірноризикований» ($t=8,44$; $p<0,0001$). Отже, спостерігаємо позитивний взаємозв'язок між мірою схильності до ризику та запереченням проблеми як способом виходу з конфліктною ситуації.

Самозвинувачення властиве підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» і майже не властиве підліткам психологічного профілю «Помірноризикований». Підлітки психологічного профілю «Помірноризикований» самозвинувачують себе у конфліктних ситуаціях достовірно рідше, порівняно з підлітками психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-4,27$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-6,11$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-14,16$; $p<0,0001$). Ми знов спостерігаємо позитивний зв'язок між стратегіями виходу з проблеми та схильністю до ризику у підлітків: висока схильність до ризику у межах психологічного профілю підлітків характеризується вищими показниками стратегії самозвинувачення.

Стратегія поетапних дій, притаманна психологічному профілю «Помірноризикований», показники якої у нього вищі, порівняно з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=9,34$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=8,96$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=16,42$; $p<0,0001$). Нижчий рівень схильності до ризику у підлітковому віці передбачає поетапне вирішення поставлених перед особистістю завдань та проблем.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» характеризуються високорозвинутою стратегією порівняння, показники якої є вищими у порівнянні з підлітками психологічних профілів «Помірноризикований» ($t=6,05$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=3,12$; $p<0,01$). Такі підлітки схильні до заздрощів, до постійного порівняння себе з іншими. Ці риси можуть бути також притаманними нарцисичним підліткам, для яких постійне отримання нових вражень може бути потужним мотиваційним фактором життєдіяльності.

Стратегія заспокоєння є найбільш характерною для підлітків психологічного профілю «Помірноризикований»: у порівнянні з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=3,97$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=4,91$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=8,67$; $p<0,0001$). Нижчий рівень ризику особистості у підлітковому віці властивий тим особам, які здатні зберігати спокій у складній життєвій ситуації та обирати заспокоєння як стратегію подолання стресової ситуації.

Здатність до контролю емоцій у стресових та конфліктних ситуаціях є найменш притаманною підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності»: у порівнянні з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-2,20$; $p<0,05$), «Помірноризикований» ($t=-2,48$; $p<0,05$), «Високоризикований» ($t=-5,89$; $p<0,0001$). Постійне прагнення до розваг, отримання нових вражень, прояв бурхливих емоцій властиві підліткам, які мають труднощі емоційної саморегуляції.

Обережність найбільш притаманна підліткам з психологічним профілем «Помірноризикований», що цілком логічно, оскільки менша схильність до ризику передбачає більшу обережність у життєдіяльності. Підлітки цієї групи мають вищі показники стратегії обережності, ніж підлітки психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=8,95$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=4,43$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=14,62$; $p<0,0001$).

Показники стратегії уникнення однаковою мірою властиві підліткам, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» та «Високоризикований»: вони перевищують за показниками цієї стратегії підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» відповідно $t=5,00$ і $t=4,22$; $p<0,0001$ та «Помірноризикований» відповідно $t=5,96$ і $t=5,42$; $p<0,0001$. Висока схильність до ризику у підлітковому віці передбачає відхід від реальності та від дієвого вирішення проблемної ситуації.

Прагнення до самозміни проявляють підлітки психологічного профілю «Помірноризикований» і показники «самозміни» у них достовірно вищі, порівняно з відповідними показниками підлітків психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» ($t=5,54$; $p<0,0001$). Жодних прагнень до самотворчості та самозмінення у підлітків, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» встановлено не було.

Показники стратегії подолання майже рівнозначні у підлітків психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» та «Високоризикований». Вони перевищують за показниками цієї стратегії підлітків, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» відповідно $t=2,10$ і $t=2,44$; $p<0,05$ та «Помірноризикований» відповідно $t=2,71$ і $t=3,42$; $p<0,01$. Отже, підліткам з вираженою

схильністю до ризику, властиве прагнення до подолання складних життєвих проблем, вони здатні до боротьби у їх вирішенні.

Гумор як стратегію імунітивної поведінки використовують підлітки з психологічним профілем «Високоризикований у спілкуванні»: вони мають вищі показники використання стратегії гумору у подоланні конфліктної ситуації, порівняно з підлітками, що належать до психологічних профілів «Високоризикований» ($t=2,72$; $p<0,01$) та «Помірно-ризикований» ($t=3,58$; $p<0,001$). Завдяки гумору підлітки позбавляються від нудьги навіть при складних ситуаціях ризику.

Психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» є характерним для нерішучих підлітків. За стратегією нерішучості вони переважають підлітків, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=4,47$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=3,44$; $p<0,001$), «Помірно-ризикований» ($t=4,96$; $p<0,0001$). Нерішучість взагалі є характеристикою підліткового віку, оскільки недостатній життєвий досвід, з одного боку, та прагнення до дорослості – з іншого, породжують страх змін і, водночас, прагнення до цих змін.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» найбільшою мірою характеризуються стратегією оцінки провини. За стратегією оцінки провини у конфліктних ситуаціях представники даного психологічного профілю переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=6,72$; $p<0,0001$) та «Помірно-ризикований» ($t=5,06$; $p<0,0001$). Підлітки, які прагнуть до нових вражень більш, ніж інші, схильні до рефлексії власної провини.

Психологічні профілі «Високоризикований у спілкуванні» та «Помірно-ризикований» можуть звертатися до віри та релігії у складних життєвих ситуаціях. Підлітки психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» ($t=2,11$, $p<0,05$) та «Високоризикований» ($t=2,41$, $p<0,05$) мають менші показники використання віри, порівняно з підлітками психологічного профілю «Помірно-ризикований».

Найбільш характерними для підліткового віку стратегіями подолання конфліктних ситуацій та складних ситуацій життя виявились фантазії та фаталізм. Підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» є притаманними стратегії розрядки, заспокоєння та фаталізму, у той час як стратегії віри, оцінки провини, відходу, контролю емоцій та поетапних дій їм не властиві. Такі дані цілком співвідносяться з тим, що ризик особистості у підлітків даної категорії спрямований на зону комунікацій, в якій найбільшою мірою проявляється розрядка емоцій, імпульсивне вираження почуттів та ставлень.

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» використовують стратегії розрядки, відстороненості, фаталізму та фантазій і нехтують стратегіями раціональних дій, пошуку допомо-

ги, наполегливості, самозміни, віри. Схильність до ризику у сфері активної діяльності (навчання, спорті, розвагах) проявляється у прагненнях виразити власні почуття та емоції, причому природа такої емоційної розрядки пояснюється високою імпульсивністю підлітків цього типологічного профілю ризику особистості.

Психологічний профіль «Високоризикований» також характеризується перевагою стратегії розрядки. Крім того підліткам цього психологічного профілю властиві стратегії вираження почуттів та само звинувачення. Отже, висока міра ризику особистості, що проявляється у перевазі екстремальних видів спорту та розваг, прагненні до нових вражень та гострих відчуттів у межах даного психологічного профілю пов'язані з прагненнями емоційного вираження та розрядки, що іноді не знаходять зовнішнього вектору і повертаються у вигляді само звинувачення та аутоагресії. Найменшою мірою дана група підлітків виявляє стратегії віри, обережності, поетапних та раціональних дій. Отже, цілком очевидним виявляється, що висока імпульсивність даного психологічного профілю стоїть на заваді поетапного та раціонального вирішення проблемної ситуації.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Помірно-ризикований» характеризується стратегіями пошуку допомоги та раціональних дій, наполегливості та заспокоєння, а також обережності та гумору. Отже, висока раціональність зазначеного психологічного профілю ризику особистості в період кризи підліткового віку цілком співвідноситься з вибором раціональних способів вирішення проблеми, прагненням звернутись за допомогою до інших, наполегливістю як волевою якістю, що сприяє подоланню проблемної ситуації. Використання обережних дій як стратегія імунітивної поведінки є визначальною відмінністю цієї групи підлітків від інших, показники ризику особистості яких є вищими. Отже, в періоді підліткової кризи, нижча схильність та готовність до ризику, більша раціональність співвідносяться з обережними діями у подоланні конфліктних та проблемних ситуацій.

Таким чином, існує певна відповідність між стратегіями імунітивної поведінки та психологічними профілями ризику особистості у кризі підліткового віку. Вона характеризується тим, що зростання ролі ризику особистості у межах типологічних особливостей підлітків супроводжується збільшенням ваги неадаптивних імунітивних стратегій вирішення проблемних ситуацій.

У таблиці 3.18 подано результати факторного аналізу показників стратегій імунітивної поведінки у підлітків. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імунітивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на шести факторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 70% дисперсії. Перший фактор отримав назву «*Уникнення проблемної ситуації*» (24,0%

сумарної дисперсії, факторна вага становить 6,24). До нього увійшли такі стратегії: уникнення (0,88), порівняння (0,85), нерішучість (0,83), контроль емоцій (0,78), відволікання (0,73), набуття сили (0,67), подолання (0,65), відсторонення (0,58), стриманість (0,54), заперечення (0,52). Даний фактор провідної стратегії вирішення проблем підлітків характеризуються прагненням їх уникнути, запобігти вирішенню та прокрастинувати її розв'язання.

Таблиця 3.18

Факторні навантаження особливостей стратегій імпульсивної поведінки в період підліткової кризи

Стратегії	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6
Розрядка		0,65				
Раціональні дії		-0,79				
Пошук допомоги		-0,81				
Наполегливість		-0,66				
Відсторонення	0,58					
Фаталізм		0,76				
Вираження почуттів			-0,64			
Позитивне мислення				0,55		
відволікання	0,73					
Фантазії		0,66				
Заперечення	0,52		-0,63			
Самозвинувачення			-0,72			
Поетапні дії			0,62			
Порівняння	0,85					
Заспокоєння			0,81			
Контроль емоцій	0,78					
Обережність			0,61			
Набуття сили	0,67					
Уникнення	0,88					
Самозміна				0,81		
Подолання	0,65					
Стриманість	0,54					0,50
Гумор					-0,54	
Нерішучість	0,83					
Оцінка провини						0,78
Віра					-0,74	
Факторна вага	6,24	3,95	3,78	1,78	1,34	1,37
% дисперсії	0,240	0,152	0,145	0,068	0,053	0,051

Примітки: фактор 1 – «Уникнення проблемної ситуації»; фактор 2 – «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації»; фактор 3 – «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації»; фактор 4 – «Адаптивні стратегії поведінки»; фактор 5 – «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації»; фактор 6 – «Контролюючі стратегії поведінки».

Другий фактор – «*Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації*» – пояснює 15,2% дисперсії та має вагу 3,95. Даний фактор включає такі стратегії: пошук допомоги (-0,81), раціональні дії (-0,79), фаталізм (0,76), фантазії (0,66), розрядка (0,65). Зазначений фактор об'єднує ірраціональні стратегії, які передбачають реактивний характер вирішення проблем та конфліктних ситуацій. Відмова від допомоги інших, від раціонального вирішення складних ситуацій та конфліктів поєднується з такими характеристиками, як екстернальність, фаталізм, ірраціональне фантазуванням, перевага емоційної розрядки у конфлікті.

Третій фактор під назвою «*Стратегії планування вирішення проблемної ситуації*» (14,5% дисперсії, вага – 3,78) представлений наступними стратегіями: заспокоєння (0,81), самозвинувачення (-0,72), вираження почуттів (-0,64), заперечення (-0,63), поетапні дії (0,62), обережність (0,61). Зазначений фактор об'єднує конструктивні стратегії поведінки, спрямовані на обережне, не ризикове поетапне вирішення проблеми та забезпечує стабілізацію психоемоційних станів підлітків.

Четвертий фактор «*Адаптивні стратегії поведінки*» (6,8% дисперсії, факторна вага – 1,78) містить лише дві стратегії: самозміна (0,88) та позитивне мислення (0,55). Зміст фактору розкриває адаптаційний потенціал підліткового віку, що виражається у виборі позитивного мислення та прагнення до самозміни як способів вирішення проблемної ситуації.

П'ятий фактор «*Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації*» (5,1% дисперсії, факторна вага – 1,37) виключає з поведінки підлітків стратегії віри (-0,74) та гумору (-0,54). Цей фактор розкриває раціональні погляди підлітків на проблеми як серйозне завдання, що має вирішуватись без веселощів та гумору, а також неприйняття релігійності.

Показники оцінки провини (0,78) та стриманості (0,50) об'єднались у факторі «*Контролюючі стратегії поведінки*» (5,1% дисперсії, факторна вага – 1,34). Фактор показує зв'язок здатностей до оцінки власних вчинків з позиції відчуття провини та стриманості як здатності до самоконтролю у вирішенні проблемних ситуацій підлітками.

Розглянемо результати дослідження взаємозв'язків між показниками особливостей ризику особистості та стратегіями імунітивної поведінки (рис. 3.16 – 3.18).

Встановлено позитивний зв'язок між фактором «*Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації*» та показниками пошуку нових вражень ($r_{x,y} = 0,24$; $p < 0,0001$). Схильність до розрядки, перевага фаталізму та прагнення відійти до фантазій як шляхів подолання вирішення проблемної ситуації властиві підліткам, які прагнуть до ризику як засобу отримання нових вражень.

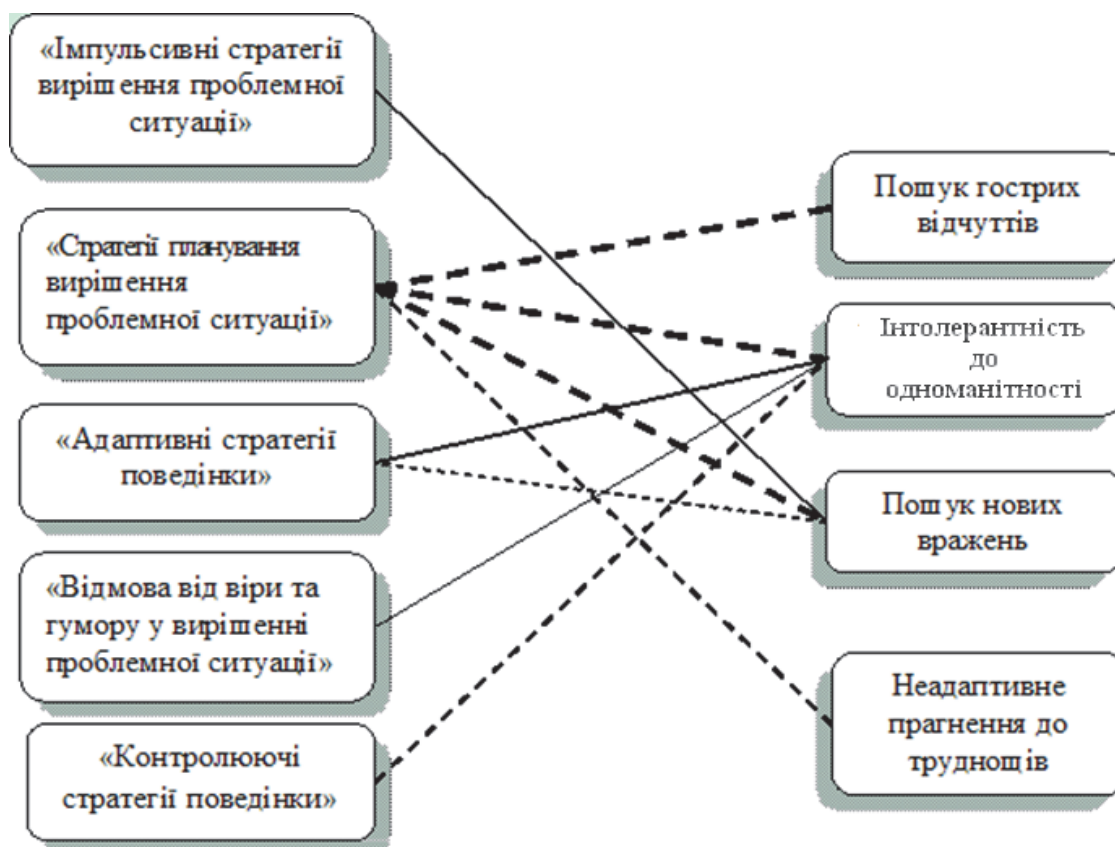

Рис. 3.16. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імунітивної поведінки (підліткова криза).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок; подано статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,05$; $p < 0,001$ та $p < 0,0001$.

Встановлено негативні взаємозв'язки між фактором «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації» та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y} = -0,38$; $p < 0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = -0,24$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y} = -0,26$; $p < 0,0001$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y} = -0,21$; $p < 0,001$). Планомірне вирішення проблеми, навички планування вирішення проблемної ситуації сформувались у тих підлітків, які відмовляються від екстремально-ризикової поведінки.

Фактор «Адаптивні стратегії поведінки» позитивно взаємопов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = 0,24$; $p < 0,0001$) та негативно – з показниками пошуку нових вражень ($r_{x,y} = -0,13$; $p < 0,05$). Адаптивні стратегії вирішення проблеми, такі як самозміна та позитивне мислення, властиві підліткам, які нехтують ризиковими діями, толерантні до нудної монотонної діяльності.

Фактор «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» виявився пов'язаним з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = 0,13$; $p < 0,05$) та неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y} = 0,23$; $p < 0,0001$). Нездатність підлітків до духовного життя як засобу саморегуляції власних психічних станів у проблемній ситуації, від-

мова від почуття гумору у складних ситуаціях властива підліткам, які прагнуть ускладнити власне життя та складно переживають буденні нудні життєві справи.

Фактор «Контролюючі стратегії поведінки» пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,0001$). Такі стратегії поведінки, як оцінка провини та стриманість, що виступають регуляторами діяльності підлітків, властиві тим з них, хто терпляче справляється з одноманітними нецікавими подіями життя.

Встановлено позитивний взаємозв'язок між фактором «Уникнення проблемної ситуації» та схильністю до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$), а також негативні зв'язки з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та простору ($r_{x,y}=-0,14$; $p<0,05$). Отже, стратегії уникнення проблемної ситуації загалом мало виражені у підлітків зі схильністю до ризику, окрім тих, хто схильний до ризику у побутовій сфері.

Існують взаємозв'язок між показниками ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,0001$), просторовій сфері ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,13$; $p<0,05$) та фактором «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації». Імпульсивні стратегії вирішення проблемних ситуацій властиві підліткам з високою мірою схильності до ризику.

Встановлено негативні взаємозв'язки між фактором «Стратегії планування вирішення проблемної ситуації» та показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,01$), ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,15$; $p<0,01$), простору ($r_{x,y}=-0,16$; $p<0,01$), міжособистісній сфері ($r_{x,y}=-0,21$; $p<0,0001$), а також позитивні зв'язки з показниками раціональності ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,01$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,0001$). Стратегії вирішення проблем, які передбачають поетапний раціональний підхід до алгоритму їх розв'язання є притаманні підліткам, які готові до ризику, однак не схильні до ризику в різних сферах життя.

Фактор «Адаптивні стратегії поведінки» має позитивні взаємозв'язки з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$) та простору ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$). Позитивне мислення та самозміна як стратегії вирішення проблем властиві підліткам, які віддають перевагу ризику у сфері здоров'я та простору.

Фактор «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» пов'язаний з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,35$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,32$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$), раціональності ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,0001$) та готовності до ризику ($r_{x,y}=-0,12$; $p<0,05$). Почуття гумору може розглядатись як важливий чинник подолання неконструктивних форм ризику у підлітковому віці.

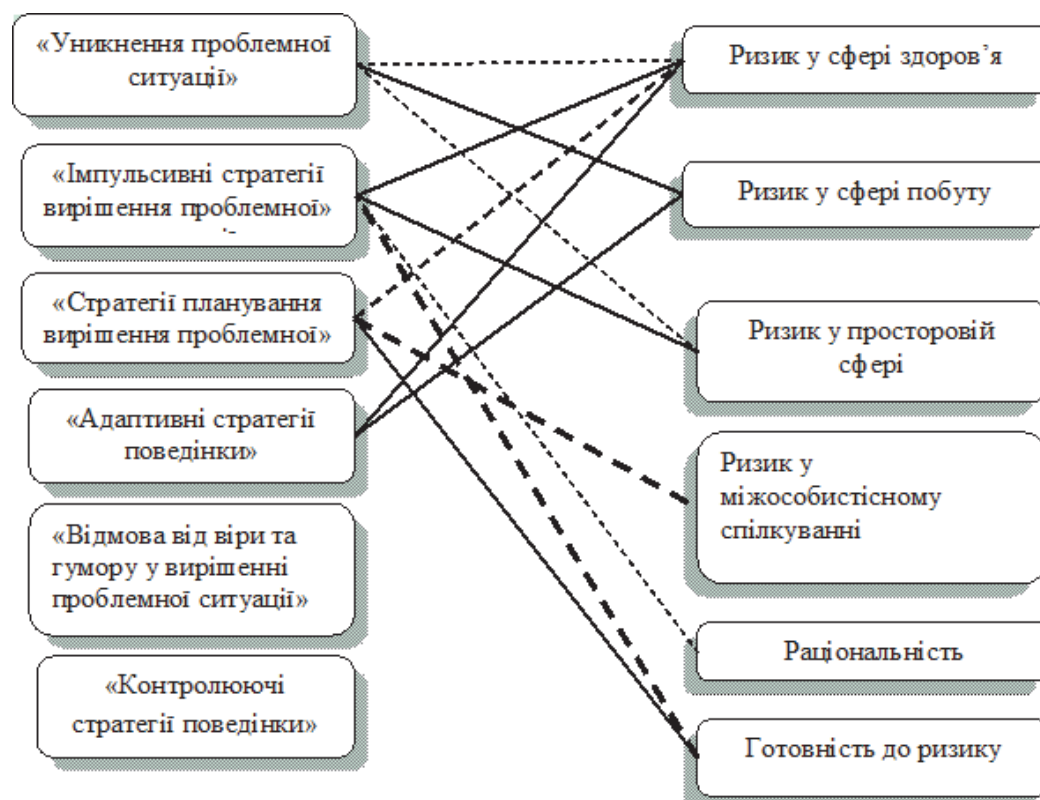

Рис. 3.17. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності та готовності до ризику та факторів стратегій імунітивної поведінки (підліткова криза).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок; подано статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,05$; $p < 0,01$; $p < 0,001$ та $p < 0,0001$.

З рис. 3.18 видно, що фактор «Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації» негативно пов'язаний з показниками когнітивного компоненту схильності до ризику ($r_{xy} = -0,13$; $p < 0,05$), тобто переконаність у доцільності ризику обернено пропорційна імпульсивним стратегіям копінг-поведінки.

Існує позитивний взаємозв'язок між фактором «Стратегії планування вирішення проблеми» та показниками когнітивного компоненту схильності до ризику ($r_{xy} = 0,12$; $p < 0,05$). Таким чином, прагнення вирішити проблему та конкретна поведінка, яка репрезентує таке прагнення, характеризує переконаність у доцільності ризику.

Встановлено позитивний взаємозв'язок між фактором «Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації» та показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{xy} = 0,18$; $p < 0,01$). Отже, відсутність здатності до гумору та духовних почуттів властиві тим підліткам, які використовують ризик для емоційної розрядки.

Фактор «Контролюючі стратегії поведінки» негативно взаємопов'язаний з показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{xy} = -0,12$; $p < 0,05$). Таким чином, прагнення контролювати все у про-

блемній ситуації властиве підліткам, які емоційно реагують на ситуацію ризику.

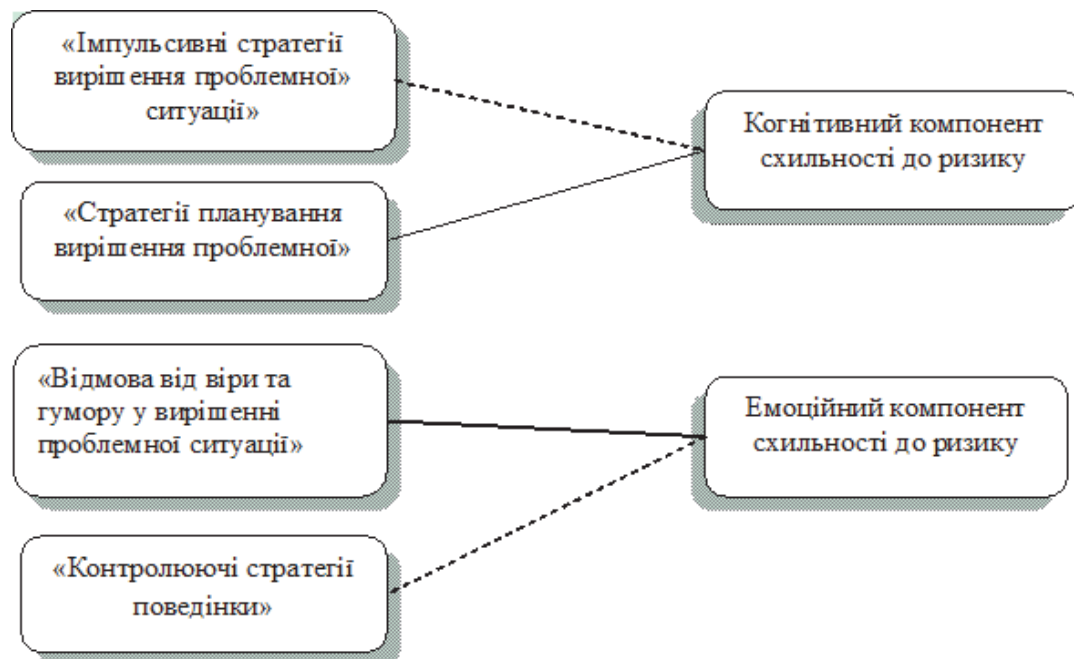

Рис. 3.18. Кореляційні взаємозв'язки між компонентами схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки (підліткова криза).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - негативний зв'язок; подано статистично значущі кореляції на рівні $p < 0,05$; $p < 0,01$.

У таблиці 3.19 взаємозв'язки факторів ризику особистості з показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях. Фактор «Ризик в активній діяльності» характеризується низкою позитивних зв'язків з такими моделями, як асертивні дії, запобігання, асоціальні дії, агресивні дії, та негативних зв'язків з показниками моделей соціального контакту, пошуку соціальної підтримки, обережних дій та маніпулятивних дій.

Отже, фактор, що демонструє зв'язок схильності до ризику у сферах здоров'я та просторової активності, емоційність та імпульсивність, передбачає високу асертивність, впевненість у собі, схильність до протиправної поведінки та агресії, невміння відкрито вирішувати конфлікти, невміння співпрацювати з іншими у вирішенні конфліктних та стресових ситуацій.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» достовірно негативно пов'язаний з показниками моделей обережних дій, соціального контакту, імпульсивних дій, запобігання, маніпулятивних дій, та позитивно пов'язаний з показниками асоціальних дій. Низька готовність до ризику та неадаптивне прагнення до труднощів, що складають зміст даного фактору розкриваються в необережності, не в змозі звертатись до інших людей за допомогою, імпульсивністю у вчинках та асоціальними діями у стресових ситуаціях.

Таблиця 3.19

Матриця достовірних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та моделей поведінки у стресових ситуаціях в період підліткової кризи

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Фактори ризику особистості			
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт
Асертивні дії	0,13*	-	-	-
Соціальний контакт	-0,14*	-0,13*	-0,41*****	-
Пошук соціальної підтримки	-0,28****	-	-0,67*****	-
Обережні дії	-0,34****	-0,25****	-0,66*****	-
Імпульсивні дії	-	0,20***	-	0,27****
Запобігання	0,24****	-0,30****	0,28****	-
Маніпулятивні дії	-0,15*	-0,12*	-0,50*****	-0,18**
Асоціальні дії	0,15*	0,20***	0,49*****	0,17**
Агресивні дії	0,14*	-	-	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$; ***** – $p < 0,000001$.

Фактор «Комунікативний ризик» має достовірні негативні взаємозв'язки з асоціальними діями та запобіганням, а також негативні зв'язки – з соціальним контактом, пошуком соціальної підтримки, обережними та маніпулятивними діями. Схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, прагнення до гострих відчуттів, інтолерантність до одноманіття, які складають даний фактор, передбачають асоціальну, девіантну поведінку, необережність, невміння співпрацювати з іншими людьми у складних ситуаціях життя.

«Когнітивний азарт» достовірно позитивно взаємопов'язаний з показниками моделей імпульсивних та асоціальних дій і негативно – з показниками маніпулятивних дій. Когнітивний компонент схильності до ризику і суб'єктивна оцінка ситуацій як невизначених і небезпечних, які входять у цей фактор характеризуються імпульсивністю у вчинках та схильністю до асоціальних дій.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» не має статистично значущих взаємозв'язків з показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях.

У таблиці 3.20 подано результати порівняння показників моделей поведінки у стресових ситуаціях підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості. Встановлено, що асертивні дії однаковою мірою властиві підліткам з усіх психологічних профілів ризику особистості. Досліджувані усіх цих психологічних профілів мають невисокі показники даної моделі поведінки у стресі, що свідчить про те,

що підлітки, незалежно від міри схильності до ризику, здебільшого неасертивні, у ситуації стресу їм не вистачає впевненості у собі та власних силах.

Таблиця 3.20

Особливості моделей поведінки у стресових ситуаціях підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Асертивні дії	14,65±1,45	14,82±2,49	14,70±1,98	14,78±2,36	0,08
Соціальний контакт	22,08±3,46	22,36±3,23	20,94±4,63	22,80±3,01	4,31**
Пошук соціальної підтримки	21,96±3,15	21,02±1,44	21,35±3,38	22,35±2,31	1,47
Обережні дії	16,85±5,45	18,63±5,40	15,80±5,81	17,88±5,45	3,84*
Імпульсивні дії	24,00±4,59	23,36±5,53	23,74±3,92	21,26±4,94	5,90***
Запобігання	13,78±5,05	16,2±2,79	11,92±4,37	13,77±4,95	10,84****
Маніпулятивні дії	19,23±2,72	20,19±2,02	17,61±5,15	20,17±1,64	9,96****
Асоціальні дії	13,78±4,06	13,26±2,80	15,84±6,02	12,69±2,54	9,01****
Агресивні дії	25,58±2,90	23,39±4,02	23,66±4,00	21,92±4,49	9,65****

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,01$, ** – $p < 0,005$, *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Вибір моделі поведінки у стресі, що передбачає соціальні контакти у більшій мірі, ніж асертивні дії, властиві досліджуваним у підлітковій кризі. Не дивлячись на різний рівень ризику особистості у досліджуваних підліткового віку, всі вони прагнуть долати стрес у соціальній взаємодії з іншими, переважно, з однолітками. За показниками пошуку соціального контакту у стресовій ситуації підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» значно поступаються підліткам психологічного профілю «Помірноризикований» ($t = -3,16$; $p < 0,01$).

Як і з попередньою моделлю поведінки, пошук соціальної підтримки загалом є властивим для всіх психологічних профілів ризику особистості підліткового віку. Афіліативні прагнення підлітків особливим чином проявляються у них у стресових ситуаціях життя. Так, у ситуаціях конфлікту з батьками підлітки прагнуть отримати підтримку збоку однолітків. Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» характеризуються вищими показниками пошуку соціальної підтримки, ніж підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» ($t=3,33$; $p<0,001$).

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» більшою мірою характеризуються обережними діями, тоді як підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» мають найнижчі показники цієї стратегії ($t=2,78$; $p<0,01$). Отже, в основі високої схильності та готовності до ризику лежить прагнення до небезпеки.

Психологічний профіль «Помірноризикований» передбачає найменшу імпульсивність у підлітковому віці: у порівнянні з підлітками, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-3,30$; $p<0,01$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-2,20$; $p<0,05$) та «Високоризикований» ($t=-4,03$; $p<0,0001$). Такі підлітки більш виважені та раціональні у власних вчинках.

Модель запобігання поведінки у стресових ситуаціях переважно використовують підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності», а підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» мають найнижчі показники дій запобігання у стресі. За показниками запобігання у стресових ситуаціях підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,86$; $p<0,01$), «Високоризикований» ($t=6,00$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=2,97$; $p<0,01$). Підлітки, які прагнуть до отримання нових вражень, насправді, уникають реальності та прагнуть запобігти вирішенню проблеми, яка викликала стресову ситуацію.

Маніпулятивні та асоціальні дії у стресі є притаманними підліткам з психологічним профілем «Високоризикований», показники яких вищі, порівняно з відповідними показниками психологічного профілю «Помірноризикований» ($t=4,20$ і $t=4,35$ при $p<0,0001$). Підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» порівняно з підлітками психологічного профілю «Високоризикований» достовірно частіше застосовують непрямі дії (маніпулятивні) у вирішенні стресових ситуацій ($t=2,29$; $p<0,05$ і $t=3,13$; $p<0,01$). Психологічний профіль «Високоризикований» має вищі показники асоціальних дій, порівняно з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,42$; $p<0,05$) та «Високоризикований у діяльності» ($t=2,65$; $p<0,01$). Високий ризик особистості, який найчастіше призводить до асоціальних

вчинків, властивий підліткам, які вирішують стресові ситуації маніпулятивними діями (шантажем, загрозами) або асоціальними діями (дрібним хуліганством).

Агресивні дії при стресі властиві підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні», за показниками яких вони перевищують підлітків психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» ($t=3,35$; $p<0,001$) та «Помірноризикований» ($t=5,47$; $p<0,0001$). Позбавлення від одноманітності життя та нудьги підлітки вбачають в агресивних діях у вирішенні стресових ситуацій.

Отже, перші три психологічні профілі підлітків, які характеризуються високим ризиком особистості, відзначаються перевагою імпульсивних та агресивних дій у подоланні стресових ситуацій, тоді як підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» значно рідше звертаються до агресії та мають меншу імпульсивність.

Таблиця 3.21

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та копіngu-стратегій у стресових ситуаціях в період підліткової кризи

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Конфронтаційний копінг	-	0,32****	0,15**	0,31****	-
Дистанціювання	-	0,20***	-	0,14*	0,21***
Самоконтроль	-0,13*	-	-	- 0,24****	-
Пошук соціальної підтримки	-	-0,19***	-	- 0,34****	-
Прийняття відповідальності	-0,14*	-0,16**	-	- 0,28****	- 0,23****
Запобігання	-	-0,15**	-	0,26****	-
Планування вирішення проблеми	-	-	-	- 0,41****	-
Позитивна переоцінка	-	-	-	- 0,30****	-

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,01$; *** – $p<0,001$; **** – $p<0,0001$.

З таблиці 3.21 видно, як фактори ризику особистості корелюють з показниками копінг-стратегій у підлітків в період кризи. Фактор «Ризик в активній діяльності» позитивно пов'язаний зі стратегією самоконтролю та негативно – зі стратегією прийняття відповідальності. Отже, схильність до екстремального ризику з переживанням бурхливих емоцій, надмірна імпульсивність, характеризують підлітків, які нездатні приймати відповідальність за власні вчинки у стресових ситуаціях, а також характеризуються низькою мірою самоконтролю.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно пов'язаний з конфронтаційним копінгом та копінгом дистанціювання і негативно – з копінгами пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності і запобігання. Низька готовність до ризику у поєднанні з неадаптивним прагненням до труднощів властиві підліткам, які схильні до конфронтації та дистанціювання від стресових ситуацій, нездатні приймати відповідальність та звертатись до соціальної підтримки.

«Комунікативний ризик» позитивно пов'язаний з конфронтаційним копінгом. Прагнення до ризику у спілкуванні та побуті, що дозволяє отримувати гострі відчуття, урізноманітнювати життя, властиве підліткам, які схильні відкрито протистояти у конфліктах.

«Когнітивний азарт» характеризується низькою позитивних зв'язків з конфронтаційним копінгом, копінгами запобігання та дистанціювання, негативно – з показниками копінгів самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняттям відповідальності та позитивною переоцінкою. Також передбачається толерантність до невизначених та небезпечних ситуацій, прагнення до боротьби та дистанціювання від проблеми.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» передбачає високі показники дистанціювання та низькі – прийняття відповідальності. Отже, вибір підлітками ситуацій ризику з метою саморегуляції в діяльності взаємопов'язаний зі схильністю дистанціюватись від проблеми та невмінням брати відповідальність за причини виникнення складної ситуації у житті.

У таблиці 3.22 подано результати порівняння досліджуваних копінг-стратегій підлітків, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості.

Показники конфронтаційного копінгу, дистанціювання та запобігання найвищі у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований», а найнижчі – у підлітків з психологічним профілем «Помірно-ризикований». Отже, високий ризик особистості у підлітковому віці передбачає менш конструктивні копінги: такі підлітки більшою мірою схильні до конфліктного вирішення проблеми, або до дистанціювання щодо запобігання її вирішення.

**Особливості копінг-стратегій підлітків
з різним психологічним профілем ризику особистості**

Копінг-стратегії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризико- ваний у спілку- ванні	Високо ризико- ваний у діяльнос- ті	Високо ризикова- ний	Помірно ризикова- ний	
Конфронтацій- ний копінг	7,61± 3,23	8,87±2,90	14,28± 3,00	4,06±2,08	231,33**
Дистанціюван- ня	9,68± 4,65	9,60± 2,73	10,60±4,62	6,31±3,13	18,31*
Самоконтроль	6,76± 3,46	6,39± 3,45	7,39± 3,85	13,97±3,70	67,99 **
Пошук соціаль- ної підтримки	6,91± 3,28	7,07± 3,31	5,73± 3,26	13,77±3,38	102,49**
Прийняття відповідальності	2,33± 1,03	6,43± 3,02	5,76± 3,26	9,73±1,78	91,20 **
Запобігання	16,10± 3,23	16,65± 3,32	12,94±3,51	6,55± 3,54	116,75**
Планування вирішення про- блеми	7,23± 3,37	3,21± 1,83	5,29± 3,21	14,23±3,00	174,26**
Позитивна пе- реоцінка	9,60± 4,66	6,60± 3,49	7,79± 3,95	14,97±3,78	62,59 **

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають вищі показники конфронтаційного копінгу, ніж підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,00$; $p < 0,05$). Як вже було зазначено вище, підлітки, які використовують ризик для досягнення гострих відчуттів у комунікативних ситуаціях частіше звертаються до закритих, непрямих способів вирішення конфліктних ситуацій, що передбачає використання маніпуляцій, загроз, пліток у спілкуванні, а відтак відкрита конфронтація меншою мірою властива їм у подоланні стресових та конфліктних ситуацій. Більшою мірою до конфронтаційного копінгу звертаються підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» (порівняно з підлітками психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» – $t=14,04$; $p < 0,0001$, «Високоризикований у спілкуванні» – $t=10,20$; $p < 0,0001$ та «Помірноризикований» – $t=26,38$; $p < 0,0001$).

Отже, представники психологічного профілю «Високоризикований» схильні до відкритої конфронтації з іншими у вирішенні конфліктних та проблемних ситуацій.

Показники самоконтролю, пошуку соціальної підтримки як копінгу є найвищими у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований». У підлітків цього типу показники самоконтролю є вищими, ніж у підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=11,57$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=10,80$; $p<0,0001$) та «Високоризикований» ($t=12,11$; $p<0,0001$). За показниками пошуку соціальної підтримки вони також випереджають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=11,88$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=10,29$; $p<0,0001$) та «Високоризикований» ($t=17,05$; $p<0,0001$). Представникам психологічного профілю «Помірноризикований» притаманна здатність до самоконтролю у стресовій ситуації. У таких підлітків є високорозвинутою здатність до емоційної саморегуляції у складних життєвих обставинах.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» рідше обирають прийняття відповідальності у стресовій ситуації, тоді як підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» є схильними до цього виду долаючої поведінки. Представники психологічного профілю «Помірноризикований» характеризується вищими показниками прийняття відповідальності, порівняно з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=28,55$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=7,42$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=9,83$; $p<0,0001$). Підлітки, які не терпимі до одноманітності є більш екстернальними, вони не здатні прийняти відповідальність за свої вчинки у стресовій ситуації.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» переважно відмовляються від копінгів планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки, тоді як підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» часто звертаються до цих моделей поведінки. Представники останнього психологічного профілю мають вищі показники планування вирішення проблеми як способу подолання стресу, ніж підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t=12,78$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=21,38$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=19,93$; $p<0,0001$). За показниками позитивної переоцінки вони перевищують підлітків з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=7,42$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=11,72$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=12,92$; $p<0,0001$). Такі конструктивні копінги, як планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка, характеризують підлітків як таких, що є більш дорослими та зрілими. Однак постійне прагнення до нових вражень, до сенсорної стимуляції стоять на заваді становленню рис зрілої особистості.

Отже, підлітки, що мають психологічні профілі «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» переважно використовують уникнення як копінг-стратегію, психологічний профіль «Високоризикований» – конфронтаційний копінг, а психологічний профіль «Помірноризикований» – планування вирішення проблеми, позитивну переоцінку, пошук допомоги та самоконтроль.

Таким чином, з мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи відбувається укорінення в поведінці паттернів, що передбачають застосування деструктивних емоційно-орієнтованих копінгів, зокрема конфронтаційного, дистанціювання, запобігання. Психологічний профіль «Помірноризикований» передбачає використання адаптивних проблемно-орієнтованих копінгів, зокрема прийняття відповідальності, пошуку соціальної підтримки, позитивної переоцінки і, особливо, планування вирішення проблеми.

Таблиця 3.23

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та стильовими особливостями поведінки в період підліткової кризи

Стильові особливості поведінки	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Конкуренція	-0,13*	-0,17**	-	0,16*	-0,19**
Пристосування	-	-0,14*	-0,14*	-	-0,20**
Компроміс	-	-	-	-	-
Уникнення	-	0,15*	-0,23***	0,19**	-
Співпраця	-	-	-0,15*	-0,25***	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Фактор «Ризик в активній діяльності» негативно пов'язаний зі стратегією конкуренції. Схильність до ризику в активній діяльності, пов'язаний зі здоров'ям та подорожуванням, пригодами на тіл високої імпульсивності та емоційності, властива підліткам, які у конфлікті тяжіють до суперництва та боротьби з опонентом.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно пов'язаний з уникненням в конфлікті та негативно – з конкуренцією та пристосуванням. Низька готовність до ризику та неадаптивне прагнення до труднощів, що пояснюють ірраціональну сміливість підлітків у кризі, передбачають уникнення вирішення конфліктів та боротьби.

«Комунікативний ризик» негативно пов'язаний з пристосуванням, співпрацею і уникненням. Отже, схильність до ризику у взаємодії

з іншими передбачає нездатність співпрацювати з іншими, пристосовуватись до інших та уникати конфліктів.

«Когнітивний азарт» характеризується позитивними зв'язками з конкуренцією та уникненням, негативно – зі співпрацею. Взаємозв'язок між переконаністю у необхідності ризикувати й прагненням до новизни та свіжих вражень у житті підлітка передбачає конкуренцію у конфлікті та уникнення від вирішення конфліктної ситуації, нездатність співпрацювати з іншими у вирішенні конфлікту.

Фактор «Ризик як саморегуляція в діяльності» характеризується низькими показниками конкуренції та пристосування. Підлітки з високими показниками конативного та контрольно-регулятивного компонентів схильності до ризику характеризуються уникненням боротьби та невмінням пристосовуватись до інших у складних ситуаціях.

Наведені нижче (див. табл. 3.24) результати емпіричного дослідження дозволили конкретизувати особливості поведінки у конфлікті підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості. За усіма показниками стилів поведінки у конфлікті встановлено відмінності між чотирма групами на рівні $p < 0,0001$.

Таблиця 3.24

**Стильові особливості поведінки у конфлікті підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Стильові особливості поведінки	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Конкуренція	8,88±2,92	9,97±1,21	8,86±2,15	6,63±2,48	23,80*
Пристосування	2,71±1,01	7,80±1,32	4,94±1,11	6,21±2,40	103,81**
Компроміс	4,13±0,70	5,87±2,44	3,80±1,23	6,06±2,48	36,40*
Уникнення	8,93±1,54	3,31±1,73	7,07±2,73	4,14±1,43	87,16**
Співпраця	4,01±0,72	4,20±2,13	5,10±1,23	7,84±2,71	57,38*

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають найвищі показники стилів конкуренції та пристосування і найнижчі – стилю уникнення. Отже, прагнення до нових вражень та яскравих подій життя через ризикову поведінку у підлітковому віці зумовлює конкурентну поведінку у конфлікті, відкриту ескалацію конфлікту замість його уникнення. Зокрема, за показниками суперництва як стратегії подолання конфлікту вони випереджають під-

літків з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=2,25$; $p<0,05$), «Високоризикований» ($t=3,16$; $p<0,01$), «Помірноризикований» ($t=8,09$; $p<0,05$).

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» мають найнижчі показники стратегії пристосування, поступаючись групі підлітків з психологічними профілями «Високоризикований у діяльності» ($t=-13,80$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=-5,24$; $p<0,0001$). Найнижчі показники пристосування встановлено у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні». Вони поступаються за цими показниками підліткам психологічного профілю «Високоризикований» ($t=-13,35$; $p<0,0001$).

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають найнижчі показники конкуренції як стилю вирішення конфлікту, поступаючись підліткам психологічним профілям «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-4,84$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-8,09$; $p<0,0001$) та «Високоризикований» ($t=-6,87$; $p<0,0001$). Психологічний профіль «Помірноризикований» у підлітковому віці передбачає застосування будь-яких стратегій вирішення конфлікту, окрім конкуренції. Підлітки даного психологічного профілю мають найвищі показники стилю співпраці. Отже, здатність до сумісного вирішення конфлікту, до співпраці з опонентом є ключовою характеристикою поведінки у конфлікті підліткам, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований». Так, показники стратегії співпраці у вирішенні конфлікту в них вищі, ніж у підлітків за психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=10,60$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=7,35$; $p<0,0001$) та «Високоризикований» ($t=7,47$; $p<0,0001$).

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований» мають найнижчі показники стилю пристосування у конфліктних ситуаціях та стилю компроміс. За показниками стратегії компромісу вони поступаються підліткам, що належать до психологічних профілів «Помірноризикований» ($t=-8,92$; $p<0,0001$), «Високоризикований у діяльності» ($t=-7,34$; $p<0,0001$). Отже, чим вищим є рівень схильності до ризику у підлітковому віці, тим більшою мірою це позначається на конфліктності особистості, її неадаптованості у конфліктів та неспроможності поступатись власними інтересами для вирішення складної ситуації.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» мають найвищі показники стилю уникнення та найнижчі – стилю співпраці. За показниками стратегії уникнення вони переважають підлітків психологічних профілів «Високоризикований у діяльності» ($t=17,01$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=4,91$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=18,62$; $p<0,0001$), а за показниками співпраці поступаються підліткам, що належать до психологічних профілів «Високоризикований» ($t=-5,94$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований».

кований» ($t=-10,60$; $p<0,0001$). Схильність до ризику як прагнення урізноманітнити своє життя властива підліткам, які не можуть уникати конфліктних ситуацій, якщо такі «назріли», вони практично не здатні до співпраці у вирішенні конфлікту.

Отже, психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні» характеризується нездатністю пристосовуватись у конфлікті, прагненням боротись з опонентом або уникати відкритих конфліктів, що загалом співвідноситься зі спрямованістю ризику особистості на сферу спілкування.

Психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» характеризується перевагою конкуренції як стилю поведінки у конфлікті. Адже саме у відкритій боротьбі ризикові у діяльності підлітки можуть досягти переваги над іншими, отримати успішні результати внаслідок суперництва та конкуренції. Перевага стилю конкуренції у підлітків цього психологічного профілю загалом відповідає їх мотиваційним характеристикам – перевазі мотивації досягнення над страхом невдачі і губристичним прагненням до переваги.

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований» також відрізняються високими показниками конкуренції. На тлі їх високої схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та прагненням отримати нові враження, інтолерантності до одноманітного способу життя перевага стилю конкуренції у конфлікті виглядає цілком закономірною, адже конкуренція надає їм можливості отримати гострі відчуття, проявити себе, урізноманітнити буденність яскравими подіями.

Підлітки, що мають психологічний профіль «Помірноризикований» віддають перевагу стилю співпраці, що може бути пояснене їх низькою схильністю до ризику та його екстремальних проявів, більшою врівноваженістю та раціональним підходом до вирішення проблем життя.

У таблиці 3.25 показано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та агресивністю підлітків.

Фактор «Ризик в активній діяльності» позитивно пов'язаний з негативізмом та підозрілістю. Низька міра раціональності, що обумовлює даний фактор, пов'язана з неприйняттям соціальних вимог у стосунках з людьми, провокує негативізм та підозрілість.

Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно пов'язаний з фізичною, вербальною, непрямую агресією, зі схильністю до роздратування, образи та аутоагресії. Низька готовність до ризику у ситуаціях, які насправді вимагають сміливості, на тлі неадаптивного прагнення до труднощів, характеризується на етапі підліткової кризи високою агресивністю.

«Комунікативний ризик» позитивно пов'язаний з вербальною агресією. Отже, схильність підлітків до ризику у спілкуванні проявляється у вербальній агресії.

Таблиця 3.25

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та агресивністю в період підліткової кризи

Шкали Агресивності	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Фізична агресія	-	0,31****	-	-	-
Вербальна агресія	-	0,28****	0,13*	-	-
Непряма агресія	-	0,37****	-	-	0,29****
Негативізм	0,11*	-	-	-	0,11*
Схильність до роздратування	-	0,36****	-	-	0,13*
Підозрілість	0,14*	0,33****	-	-	0,18**
Образа	-	0,14*	-	-	-
Аутоагресія	-	0,41****	-	0,23****	0,25****

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

«Когнітивний азарт» характеризується позитивним зв'язком з аутоагресією. Прийняття ризику та неадекватне прийняття невизначених та небезпечних ситуацій властиве підліткам, що спрямовують агресію на самих себе.

«Ризик як саморегуляція в діяльності» позитивно пов'язаний з непрямою та аутоагресією, негативізмом, підозрілістю та роздратуванням. Прагнення ризикувати як спроба контролювати власне життя властиве підліткам, які виявляють непряму агресію, а також агресію, спрямовану на них самих, підозрілість та схильність до роздратування.

Нижче подано (див. табл. 3.26) результати аналізу особливостей поведінки у конфлікті підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості.

Встановлено, що підлітки, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований» мають високі показники фізичної та вербальної агресії, тоді як у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» ці показники є найнижчими. Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» поступаються показниками фізичної агресії підліткам з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t = -18,49$; $p < 0,0001$), «Високоризикований» ($t = -17,52$; $p < 0,0001$) і «Помірноризикований» ($t = -9,35$; $p < 0,0001$).

Таблиця 3.26

**Особливості агресивності підлітків
з різними психологічними профілями ризику особистості**

Шкали агресивності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Фізична агресія	7,18 $\pm$ 1,86	1,24 $\pm$ 1,86	6,88 $\pm$ 1,98	4,60 $\pm$ 2,16	112,30****
Вербальна агресія	9,13 $\pm$ 2,67	1,75 $\pm$ 1,42	8,63 $\pm$ 2,67	6,85 $\pm$ 1,51	107,89****
Непряма агресія	6,46 $\pm$ 1,64	5,04 $\pm$ 0,73	6,84 $\pm$ 1,58	6,72 $\pm$ 1,58	15,44 ***
Негативізм	3,91 $\pm$ 1,22	2,85 $\pm$ 0,88	3,70 $\pm$ 1,24	3,61 $\pm$ 1,86	5,29**
Схильність до роздратування	9,06 $\pm$ 2,13	2,02 $\pm$ 1,47	8,63 $\pm$ 1,80	7,85 $\pm$ 1,64	160,73****
Підозрілість	8,61 $\pm$ 2,34	6,51 $\pm$ 1,18	8,10 $\pm$ 2,31	6,48 $\pm$ 1,19	3,48*
Образа	4,83 $\pm$ 1,56	4,95 $\pm$ 1,61	5,41 $\pm$ 1,73	4,81 $\pm$ 1,55	3,04*
Аутоагресія	6,46 $\pm$ 1,64	5,04 $\pm$ 0,73	6,84 $\pm$ 1,55	5,02 $\pm$ 0,74	40,76 ***

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,0001$; **** – $p < 0,000001$.

Вони також мають нижчі показники вербальної агресії, порівняно підліткам, що належать до психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» ($t = -16,16$; $p < 0,0001$), «Високоризикований» ($t = -15,81$; $p < 0,0001$) і «Помірноризикований» ($t = -17,74$; $p < 0,0001$). Таким чином, високий ризик особистості в період кризи підліткового віку, зокрема схильність до екстремально-ризикованої поведінки як прагнення отримати нові позитивні емоції, характеризує агресивних підлітків, однак схильність до ризику заради отримання нових вражень (когнітивна сторона ризику) обумовлює невисоку агресивність у підлітків.

Психологічний профіль «Високоризикований» характеризується вищими показниками непрямої агресії, порівняно з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» ($t = 7,01$; $p < 0,0001$). Схильність до опосередкованої агресії, нездатність або відсутність можливості відкритого вираження агресії властива підліткам з високою схильністю та готовністю до ризику.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» характеризується вищими показниками негативізму, порівняно з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності»

($t=4,07$; $p<0,0001$). Схильність до заперечення встановлених правил та норм поведінки, егоцентричність мислення, нездатність дійти згоди з іншими, поступившись у власних ідеях, переконаннях і поглядах, властива підліткам з високою схильністю та готовністю до ризику.

Схильність до роздратування найменшою мірою властива підліткам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності», так само як і показники підозрілості, які низькі у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований». Зокрема, за показниками схильності до роздратування підлітки з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» поступаються підліткам з психологічними профілями «Високоризикований у спілкуванні» ($t=-18,36$; $p<0,0001$), «Високоризикований» ($t=-21,44$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=-18,93$; $p<0,0001$).

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають незначні прояви агресивності. Психологічний профіль «Високоризикований» передбачає найвищі показники образи та аутоагресії. Отже, в період підліткової кризи особистість, яка найбільшою мірою схильна до екстремально-ризикової поведінки та готова до ризику, характеризується також образливістю, негативними емоціями у ставленнях до інших та самої себе.

У таблиці 3.27 показано конативні чинники психологічних профілів ризику особистості в період кризи підліткового віку. Аналіз значень часткової λ для окремих чинників дає наступний перелік детермінант за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) конфронтаційний копінг; 2) копінг планування вирішення проблеми; 3) уникнення проблемної ситуації; 4) прийняття відповідальності; 5) пристосування; 6) адаптивні стратегії поведінки тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в межах від $p<0,05$ до $p<0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких конативних чинників:

- *копінги*, що відображають стратегії поведінки в умовах вирішення проблемних ситуацій та подоланні стресу;
- *стратегії імпульсивної поведінки* як стратегії поведінки у конфліктних та проблемних ситуаціях;
- *стратегії вирішення конфліктних ситуацій взаємодії та спілкування*;
- *агресивності* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозливі.

Таблиця 3.27

Конативні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику
особистості в період підліткової кризи

Конативні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-ви- ключен- ня	p	Толеран- тність	R- квадрат
Асертивні дії	0,001	0,985	1,02	0,384	0,722	0,278
Соціальний контакт	0,001	0,935	4,68	0,003	0,438	0,562
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,960	2,77	0,043	0,304	0,696
Обережні дії	0,001	0,979	1,42	0,237	0,253	0,747
Імпульсивні дії	0,001	0,984	1,08	0,359	0,543	0,457
Запобігання	0,001	0,964	2,52	0,059	0,320	0,680
Маніпулятивні дії	0,001	0,993	0,47	0,704	0,290	0,710
Асоціальні дії	0,001	0,989	0,74	0,531	0,341	0,659
Агресивні дії	0,001	0,960	2,80	0,041	0,760	0,240
Конкуренція	0,001	0,893	8,07	0,0001	0,303	0,697
Пристосування	0,001	0,728	25,10	0,0001	0,429	0,571
Компроміс	0,001	0,938	4,45	0,005	0,570	0,430
Уникнення	0,001	0,819	14,84	0,0001	0,305	0,695
Співпраця	0,001	0,875	9,62	0,0001	0,329	0,671
Уникнення проблемної ситуації	0,001	0,721	26,12	0,0001	0,352	0,648
Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації	0,001	0,839	12,89	0,0001	0,484	0,516
Стратегії планування вирішення проблемної ситуації	0,001	0,783	18,63	0,0001	0,445	0,555
Адаптивні стратегії поведінки	0,001	0,767	20,45	0,0001	0,435	0,565
Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації	0,001	0,962	2,65	0,050	0,413	0,587
Контролюючі стратегії поведінки	0,001	0,962	2,63	0,051	0,757	0,243
Конфронтаційний копінг	0,001	0,593	46,29	0,0001	0,526	0,474
Дистанціювання	0,001	0,921	5,78	0,001	0,471	0,529
Самоконтроль	0,001	0,933	4,86	0,003	0,360	0,640
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,884	8,81	0,0001	0,635	0,365
Прийняття відповідальності	0,001	0,723	25,75	0,0001	0,615	0,385
Запобігання	0,001	0,802	16,60	0,0001	0,519	0,481
Планування вирішення проблеми	0,001	0,699	29,03	0,0001	0,558	0,442
Позитивна переоцінка	0,001	0,981	1,27	0,285	0,543	0,457
Фізична агресія	0,001	0,835	13,34	0,0001	0,492	0,508
Вербальна агресія	0,001	0,879	9,27	0,0001	0,514	0,486
Непряма агресія	0,001	0,953	3,29	0,022	0,356	0,644
Негативізм	0,001	0,894	8,01	0,0001	0,378	0,622
Схильність до роздратування	0,001	0,852	11,74	0,0001	0,783	0,217
Підозрілість	0,001	0,949	3,63	0,014	0,507	0,493
Образа	0,001	0,997	0,19	0,900	0,907	0,093
Аутоагресія	0,001	0,954	3,27	0,022	0,480	0,520

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості у підлітків. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 2,077 соціальний контакт +3,718 пошук соціальної підтримки +4,609 агресивні дії +11,378 конкуренція +3,401 пристосування +5,383 компроміс +9,649 уникнення +9,682 співпраця -8,603 уникнення проблемної ситуації -0,499 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації +9,395 стратегії планування вирішення проблемної ситуації +11,587 адаптивні стратегії поведінки +2,395 конфронтаційний копінг +2,198 дистанціювання +2,596 самоконтроль -2,836 пошук соціальної підтримки +1,607 прийняття відповідальності + 4,367 запобігання -0,758 планування вирішення проблеми +3,952 фізична агресія +2,820 вербальна агресія +9,465 непряма агресія -1,121 негативізм +5,888 схильність до роздратування +6,622 підозрілість +5,090 аутоагресія -593,365;

«Високоризикований у діяльності» = 0,880 соціальний контакт +4,701 пошук соціальної підтримки + 2,340 агресивні дії + 12,665 конкуренція +8,885 пристосування +6,199 компроміс +4,938 уникнення +6,130 співпраця +1,263 уникнення проблемної ситуації +0,464 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації +3,270 стратегії планування вирішення проблемної ситуації +0,199 адаптивні стратегії поведінки +2,067 конфронтаційний копінг +2,327 дистанціювання +2,255 самоконтроль -2,216 пошук соціальної підтримки +2,111 прийняття відповідальності +4,184 запобігання -1,166 планування вирішення проблеми +1,310 фізична агресія +0,791 вербальна агресія +7,128 непряма агресія -0,615 негативізм +3,037 схильність до роздратування +5,101 підозрілість +2,531 ауто агресія -511,732;

«Високоризикований» = 1,617 соціальний контакт -4,326 пошук соціальної підтримки +2,618 агресивні дії +10,679 конкуренція +5,777 пристосування -4,825 компроміс +8,424 уникнення -9,228 співпраця -2,228 уникнення проблемної ситуації +1,517 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації -5,472 стратегії планування вирішення проблемної ситуації -6,993 адаптивні стратегії поведінки +3,805 конфронтаційний копінг +2,293 дистанціювання -2,630 самоконтроль -2,638 пошук соціальної підтримки -2,817 прийняття відповідальності +3,940 запобігання -1,618 планування вирішення проблеми +4,232 фізична агресія +3,014 вербальна агресія +8,090 непряма агресія -1,836 негативізм +5,406 схильність до роздратування +5,790 підозрілість +4,113 аутоагресія -564,482;

«Помірноризикований» = 1,328 соціальний контакт +3,802 пошук соціальної підтримки +4,673 агресивні дії +10,562 конкуренція +3,340 пристосування +6,202 компроміс -7,919 уникнення +9,316 співпраця -

1,442 уникнення проблемної ситуації -8,575 імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації -11,898 стратегії планування вирішення проблемної ситуації -8,699 адаптивні стратегії поведінки +1,503 конфронтаційний копінг +1,138 дистанціювання +3,662 самоконтроль -1,374 пошук соціальної підтримки +4,247 прийняття відповідальності + 2,562 запобігання + 1,216 планування вирішення проблеми +2,382 фізична агресія +2,365 вербальна агресія +9,700 непряма агресія -3,600 негативізм +5,136 схильність до роздратування +4,764 підозрілість +2,556 аутоагресія -544,046.

Розглядаючи модальність та вагу коефіцієнтів чинників у лінійних рівняннях можна узагальнити основні закономірності особливості впливу конативних чинників на становлення психологічного профілю ризику особистості в підлітковому віці. Слід зазначити, що деструктивний та неадаптивний характер копінгів більшою мірою впливає на становлення психологічного профілю «Високоризикованих». Також для даного психологічного профілю приманні конфронтаційний копінг та імпульсивні стратегії вирішення проблем. Крім того, компроміс та співпраця у вирішенні конфліктних ситуацій, а також копінг прийняття відповідальності є чинники психологічного профілю «Помірноризикований».

3.5. Афективні чинники ризику особистості підлітків

Дослідження афективних чинників становлення ризику особистості в період підліткової кризи передбачало попереднє вивчення особливостей прояву тривожності та актуалізації психоемоційних станів у підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості. Далі показники тривожності та психоемоційних станів досліджувались в якості афективних чинників психологічних профілів ризик особистості підлітків.

Особливості взаємозв'язків факторів ризику особистості підлітків та тривожності подано у таблиці 3.28. Фактор «Ризик в активній діяльності» негативно пов'язаний з ситуаційною тривожністю, а фактор «Когнітивний азарт» – позитивно. Фактор «Ірраціональне прагнення до труднощів» передбачає високі показники особистісної тривожності.

Отже, схильність до ризику в активних сферах життя на тлі високої емоційності та імпульсивності властива сміливим підліткам, що не характеризуються тривожністю у складних ситуаціях. Імпульсивність та неготовність до вирішення ситуацій ризику властиві тривожним підліткам. У таблиці 3.29 показано відмінності у показниках тривожності підлітків в залежності від психологічного профілю ризику особистості.

Таблиця 3.28

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та тривожності в період підліткової кризи

Шкали тривожності	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Особистісна	-	0,38****	-	-	-
Ситуативна	-0,13*	-	-	0,17**	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; **** – $p < 0,0001$.

Таблиця 3.29

Особливості тривожності підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості

Шкали тривожності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Особистісна	39,48±4,26	25,85±2,49	41,45±5,60	39,38±4,04	119,16 **
Ситуативна	44,16±5,27	39,97±3,88	42,31±6,19	37,89±10,69	10,26 *

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,001$; ** – $p < 0,000001$.

Встановлено, що підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники тривожності як властивості їх особистості, тоді як підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у діяльності», який обумовлений мотивацією для отримання нового досвіду та знань, характеризується найменшою особистісною тривожністю. Психологічний профіль «Помірноризикований» в період підліткової кризи також характеризується досить високою особистісною тривожністю. Взагалі тривожність у підлітковому віці, так само як і агресивність, є однією з провідних характеристик кризового періоду особистості, є закономірним психічним явищем і може розглядатись як вікова норма, однак когнітивна складова схильності до ризику, що забезпечує здатність до переосмислення його значення, доцільності, аналізу отриманих вражень, пов'язана з низьким рівнем особистісної тривожності.

Стан реактивної (ситуативної) тривоги виникає у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований», а також з прийняттям ризику як засобу спілкування. Цей стан характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Сама стресова ситуація може виникати під час ризикових дій. Отже, з одного боку підлітки обирають ризик, прагнучи до взаємодії, прийняття іншими та спілкування, з іншого боку ризикова поведінка призводить до виникнення в них тривоги. Слід зауважити, що ситуативна тривожність відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю в залежності від сили впливу стресової ситуації, тобто після завершення ризикових дій ситуативна тривожність у підлітків зникає.

Отже, психологічні профілі «Високоризикований у спілкуванні», «Помірноризикований» та «Високоризикований» характеризуються високою тривожністю, у підлітків психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» тривожність pojawiaється лише у критичних ситуаціях життя. Зазначені особливості психологічних профілів загалом свідчать про те, що висока тривожність є відмінною рисою кризи підліткового віку, а високий ризик особистості є умовою прояву тривожності у кризових ситуаціях життя підлітків.

Наступним завданням нашого емпіричного дослідження було визначення структури емоційних станів підлітків у ситуаціях невизначеності та небезпеки – з використанням агломеративного ієрархічного кластерного аналізу методом Уорда. На основі евклідової дистанції з побудовою дендрограм, що відображають результати класифікації емоційних станів шляхом їх послідовного об'єднання (агломерації) в групи виявлено особливості структурування відчуттів залежно від змінних, що стосуються нашого дослідження (різні ситуації).

Специфіка ситуацій невизначеності та небезпеки виражається не тільки в конкретному асортименті емоційних станів суб'єкта, які актуалізуються, але і в тісноті (або навпаки, віддаленості) взаємозв'язків між станами. «Дистанція» між станами може служити підставою для формування таксономічних груп емоційних станів. Емоції, що актуалізуються при різних ситуаціях об'єднуються в групи, причому кожен об'єкт такої групи тісніше пов'язаний з іншими об'єктами своєї групи, ніж з об'єктами інших груп. Реалізуючи цю частину нашого дослідження, ми перевіряли припущення про те, що психологічна специфіка двох ситуацій ризику особистості – невизначеності і небезпеки – суб'єктивно відображається в тісноті зв'язків між окремими станами, в утворених ними таксонах (групах), їх кількості і змістовній наповненості. Для визначення таксономічних груп застосовувався ієрархічний агломеративний (метод деревовидної класифікації). Кількість виділених кластерів визначалося за критерієм «значущого стрибка коефіцієнта злиття». Кластеризації піддалися тільки ті об'єкти (категорії емоційних станів), середньовибіркова оцінка яких становила не менше 1 балу. У

структуру дендрограми станів, що проявляються у підлітків увійшли 31 категорія. В якості міри відстані (близькості) використана Евклідова дистанція.

На рисунку 3.19 показано кластерну структуру емоційних станів підлітків у ситуації невизначеності. Структура емоційних станів представлена двома кластерами, кожний з яких містить по два підкластери. Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, призначену для психічної регуляції ситуації невизначеності. Даний кластер увібрав в себе 35,5% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, інтересу та здивування (перший підкластер), а також натхнення, щастя, захоплення, задоволення тощо.

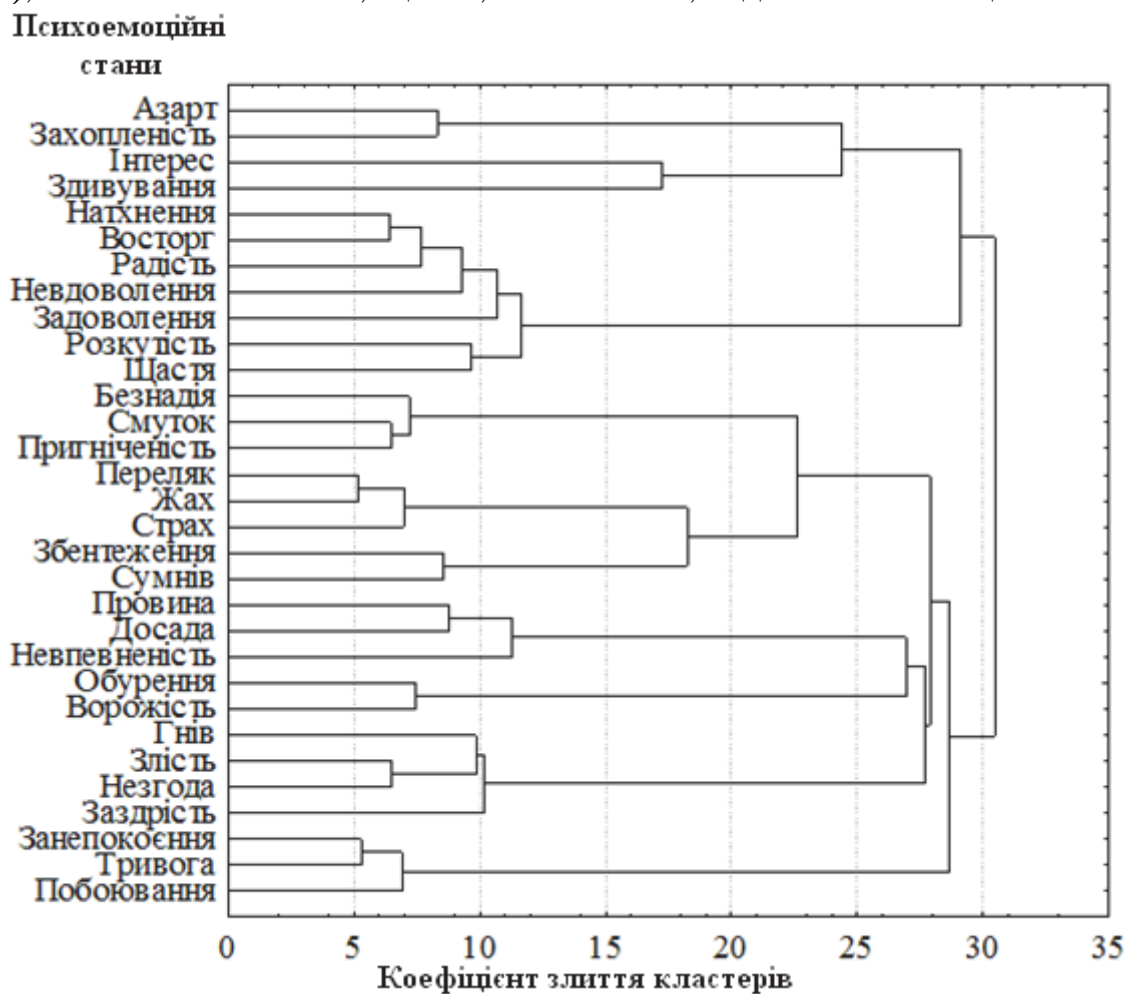

Рис. 3.19. Кластери психоемоційних станів підлітків у ситуації невизначеності.

Перший підкластер першого кластера «азарт – здивування» охопив 12,9% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично репрезентує два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, а також інтересу та здивування. Другий підкластер першого кластера «натхнення – щастя» увібрав в себе 22,6% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює лише один специфічний клас станів –

емоції натхнення, щастя, задоволення, радості тощо. Таким чином, у структурі першого кластера представлена підсистема емоційних станів, що мають виражену позитивну модальність і відображають радість, щастя, захоплення і азарт, які супроводжують підлітків у ситуації невизначеності.

Другий кластер в даній дендрограмі вийшов більш об'ємним (охоплює 64,5% категорій) і отримав назву «безнадія – побоювання». У структуру другого кластера увійшли емоційні стани негативної модальності, які актуалізуються у ситуації невизначеності. Перший підкластер другого кластеру «безнадія – сумнів» охопив 25,8% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично вивив два специфічних класи станів – емоції фрустраційного астенічного характеру – втрата надії, пригніченості, смутку, а також більш інтенсивного астенічного чи амбівалентного характеру – страх, жах, переляк, збентеження. Усі зазначені емоції спрямовані на дезорганізацію діяльності, порушують цілеспрямовану активність суб'єкта у досягненні мети діяльності. Другий підкластер другого кластеру «провина – заздрість» увібрав в себе 29% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює лише один специфічний клас негативних станів – емоції провини, досади, гніву, заздрості, злості і незгоди. Останній – третій підкластер другого кластеру – увібрав лише 3 стани (занепокоєння, тривоги, побоювання), що відповідають помірній тривозі у стані невизначеності у підлітків.

Отже, більшість психоемоційних станів у підлітків в ситуації невизначеності є негативними, причому переважно стенічного характеру, що обумовлюють тривожність. З іншого боку ці стани супроводжуються групою позитивних активаційних станів – натхнення, азарту, інтересу.

У таблиці 3.30 показано відмінності у прояві емоційних станів у ситуації невизначеності у підлітків з різним психологічним профілем ризику особистості. Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» у ситуації невизначеності характеризуються високим проявом станів інтересу та здивування, майже всі інші стани в них виражені слабо чи помірно. За показниками станів натхнення ($t=11,90$; $p<0,0001$), захвату ($t=11,98$; $p<0,0001$), радості ($t=10,21$; $p<0,0001$), невдоволення ($t=10,53$; $p<0,0001$), розкутості ($t=4,45$; $p<0,0001$), щастя ($t=7,97$; $p<0,0001$), задоволення ($t=7,59$; $p<0,0001$) вони випереджають підлітків психологічного профілю «Помірноризикований». Загалом ситуація невизначеності актуалізує у підлітків цього типу нейтральні емоційні стани, які забезпечують її прийняття. Оскільки ситуації спілкування часто супроводжуються невизначеністю, тобто дефіцитом інформації, її невизначеністю, суперечливістю, то підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» загалом мають високу емоційну готовність до їх спокійного та виваженого сприйняття.

Таблиця 3.30

Особливості психоемоційних станів підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості у ситуації невизначеності

Емоційні стани	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Азарт	1,93±0,97	3,44±1,03	4,04±0,81	1,93±0,84	135,90****
Безнадія	0,90±0,10	1,24±0,92	1,13±0,86	2,92±0,69	84,40***
Занепокоєння	2,72±0,96	3,10±0,70	2,04±0,73	4,46±0,72	162,18****
Провина	1,33±0,23	1,66±1,06	2,20±0,99	1,25±1,06	16,99***
Обурення	1,17±0,37	1,68±1,11	2,73±0,88	2,70±0,80	42,91***
Натхнення	2,13±0,96	3,34±1,48	2,71±1,04	0,53±0,60	98,56****
Захват	2,18±1,08	3,29±1,47	2,63±1,14	0,49±0,33	85,90***
Ворожість	1,10±0,26	1,88±1,10	2,79±0,89	2,87±0,82	53,25***
Гнів	2,18±1,16	1,07±0,79	3,04±1,13	3,17±0,99	46,65***
Смуток	0,95±0,30	1,29±0,93	1,17±0,86	2,84±0,77	73,61***
Досада	1,48±0,31	1,68±1,01	2,07±1,02	1,16±0,95	13,06**
Заздрість	2,80±0,94	1,07±0,79	3,04±1,12	3,17±0,99	45,31***
Злість	2,38±1,30	1,22±0,79	3,20±1,04	3,26±0,97	45,77***
Інтерес	3,25±1,04	3,93±0,91	3,90±0,91	2,42±1,11	41,17***
Переляк	0,60±0,26	0,51±0,24	0,65±0,28	2,36±0,81	123,51****
Радість	2,10±1,02	3,29±1,42	2,64±1,17	0,59±0,68	77,07***
Невдоволення	2,30±1,03	3,68±1,06	2,68±1,18	0,71±0,33	88,72***
Здивування	3,33±0,97	3,80±0,95	3,61±1,12	3,14±1,31	4,36*
Незгода	2,42±1,20	1,32±0,82	3,07±1,03	3,24±0,99	38,55***
Невпевненість	1,43±1,23	1,73±1,05	2,12±0,99	1,70±1,33	5,82**
Побоювання	2,58±0,87	2,88±0,60	1,96±0,70	4,34±0,70	179,33****
Розкутість	1,72±1,28	3,05±1,40	2,73±1,20	0,87±0,44	51,07***
Збентеження	0,90±0,75	0,76±0,33	0,96±0,84	3,45±1,32	137,95***
Сумнів	1,10±0,90	0,95±0,89	1,04±0,84	3,54±1,28	125,06****
Страх	0,68±0,22	0,46±0,25	0,63±0,74	2,39±0,87	131,63****
Щастя	1,97±1,07	3,22±1,41	2,81±1,14	0,66±0,84	116,54***

Продовження табл. 3.30

Тривога	2,52±0,93	2,98±0,61	2,05±0,69	4,41±0,72	145,30****
Захопленість	2,03±0,86	3,51±1,10	4,15±0,82	1,76±0,91	166,56****
Пригніченість	1,08±0,94	1,34±0,88	1,24±0,88	2,86±0,78	90,53 ****
Задоволення	2,32±1,14	3,39±1,50	2,88±1,14	0,66±0,23	118,61****
Жах	0,58±0,22	0,41±0,55	0,58±0,29	2,25±0,75	117,13****

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$; **** – $p < 0,000001$.

Психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» характеризується актуалізацією станів азарту, занепокоєння, захвату, інтересу, радості, невдоволення, здивування, захопленості, а відтак можна зробити висновок, що високий ризик особистості на етапі підліткової кризи, що спрямований на реалізацію ризикової поведінки у діяльності, у ситуації невизначеності передбачає актуалізацію емоційних станів позитивної модальності.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» мають найвищі показники станів азарту, інтересу, незгоди, невпевненості, захопленості у порівнянні з іншими групами підлітків. Вони випереджають підлітків з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» за показниками станів азарту ($t=3,94$; $p < 0,001$), провини ($t=3,02$; $p < 0,01$), обурення ($t=6,26$; $p < 0,0001$), ворожості ($t=5,61$; $p < 0,0001$), гніву ($t=10,49$; $p < 0,0001$), досади ($t=2,15$; $p < 0,05$), заздрості ($t=10,49$; $p < 0,0001$), злості ($t=11,29$; $p < 0,0001$), невпевненості ($t=2,14$; $p < 0,05$), захопленості ($t=4,05$; $p < 0,0001$). Таким чином, у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований» відмічається амбівалентний і суперечливий характер емоційних переживань під час перебування в ситуації невизначеності. З одного боку, ситуація невизначеності провокує в них стани азарту, захоплення, з іншого – провини, заздрості, досади, невпевненості, гніву, що можуть бути підставою самозвинувачення, агресії, спрямованих не тільки на інших та світ, а і на себе. Ситуація невизначеності викликає в них стан здивування, модальність якого є швидше негативною.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають вищі показники станів безнадії ($t=13,10$; $p < 0,0001$), занепокоєння ($t=12,11$; $p < 0,0001$), ворожості ($t=9,87$; $p < 0,0001$), гніву ($t=5,37$; $p < 0,0001$), смутку ($t=12,26$; $p < 0,0001$), заздрості ($t=2,23$; $p < 0,0001$), злості ($t=4,51$; $p < 0,0001$), переляку ($t=14,28$; $p < 0,0001$), незгоди ($t=4,36$; $p < 0,0001$), побоювання ($t=13,04$; $p < 0,0001$), збентеження ($t=13,40$; $p < 0,0001$), сумніву ($t=12,53$; $p < 0,0001$), страху ($t=12,89$; $p < 0,0001$), тривоги ($t=13,41$; $p < 0,0001$), пригніченості ($t=11,99$; $p < 0,0001$), жаху ($t=13,87$; $p < 0,0001$). Отже, ситуація невизначеності зумовлює прояв станів з негативною модальністю у підлітків психологічного профілю «Помірноризикований». Вони більшою мірою є збентеженими та наляканими у ситуації невизначеності, що може проявля-

тись у них в тривозі (прояв емоцій страху, занепокоєння, жаху, сумніву, побоювання, переляку тощо) чи агресії (прояви емоцій злості, гніву, ворожості).

Отже, загалом ситуація невизначеності сприймається найбільш толерантно підлітками з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності», який вони виявляють більш позитивні емоції активаційного характеру, а найменш сприятливою така ситуація є для підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований», які більшою мірою виявляють у ній емоції та почуття страху, тривоги, злості, гніву, ворожості тощо.

З метою редукції кількості емоційних станів та зведення їх до більш узагальнених факторів нами було проведено експлораторний факторний аналіз показників психоемоційних станів (див. табл. 3.31). Це дало змогу виявити сукупності станів, пов'язаних між собою у функціональній групі, у підлітків, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості.

Виділені фактори пояснюють 79,1% дисперсії. Перший фактор (факторна вага становить 6,7, 21,7% дисперсії) містить емоційні стани радості, захвату, щастя, задоволення, невдоволення, натхнення, розкутості, які мають негативну модальність (подані у порядку зменшення факторної ваги). Фактор названо «Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності».

Другий фактор (4,52; 14,6% дисперсії) містить стани переляку, жаху, збентеження, сумніву, страху (названо «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»).

Третій фактор (11,9% дисперсії, 3,7 – факторна вага) містить стани злості, гніву, незгоди і заздрості, що мають негативну модальність. Фактор названо «Емоційне прийняття ситуації невизначеності».

Четвертий фактор – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності» (9,8% дисперсії, 3,02 – факторна вага) містить стани занепокоєння, побоювання, тривоги, які також мають негативні модальності та стани захопленості і азарту (позитивна модальність).

П'ятий фактор – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» (9,6% дисперсії, 2,9 – факторна вага) містить стани смутку, пригніченості та безнадії з негативною модальністю.

Шостий фактор (8,9% дисперсії, 2,8 – факторна вага) увібрав в себе психоемоційні стани досади, невпевненості та провини і названо «Розчарування і провини у ситуації невизначеності».

Сьомий фактор (6,6% дисперсії, 2,03 – факторна вага) представлений станами ворожості та обурення – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності».

І, нарешті, восьмий фактор – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності» представлений станами здивування та інтересу, і пояснює 5,6% сумарної дисперсії.

Таблиця 3.31

**Факторна структура психоемоційних станів у ситуації невизначеності
в період підліткової кризи**

Емоційні стани	Фактори							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Азарт				0,549				
Безнадія					-0,896			
Занепокоєння				-0,803				
Провина						0,917		
Обурення							0,926	
Натхнення	-0,861							
Захват	-0,898							
Ворожість							0,933	
Гнів			-0,952					
Смуток					-0,918			
Досада						0,950		
Заздрість			-0,901					
Злість			-0,960					
Інтерес								0,769
Переляк		0,855						
Радість	-0,934							
Невдоволення	-0,867							
Здивування								0,876
Незгода			-0,939					
Невпевненість						0,932		
Побоювання				-0,797				
Розкутість	-0,854							
Збентеження		0,804						
Сумнів		0,802						
Страх		0,776						
Щастя	-0,886							
Тривога				-0,780				
Захопленість				0,580				
Пригніченість					-0,909			
Задоволення	-0,885							
Жах		0,822						
Факторна вага	6,724	4,522	3,675	3,027	2,964	2,765	2,035	1,746
% дисперсії	0,217	0,146	0,119	0,098	0,096	0,089	0,066	0,056

Примітки: фактор 1 – «Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Емоційне прийняття ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»; фактор 5 – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»; фактор 6 – «Розчарування і провина у ситуації невизначеності»; фактор 7 – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»; фактор 8 – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності».

Наступним завданням було визначення таксономічних груп психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки. Кластеризації за-

знали 27 категорій психоемоційних станів. Результати кластеризації подано на рисунку 3.20.

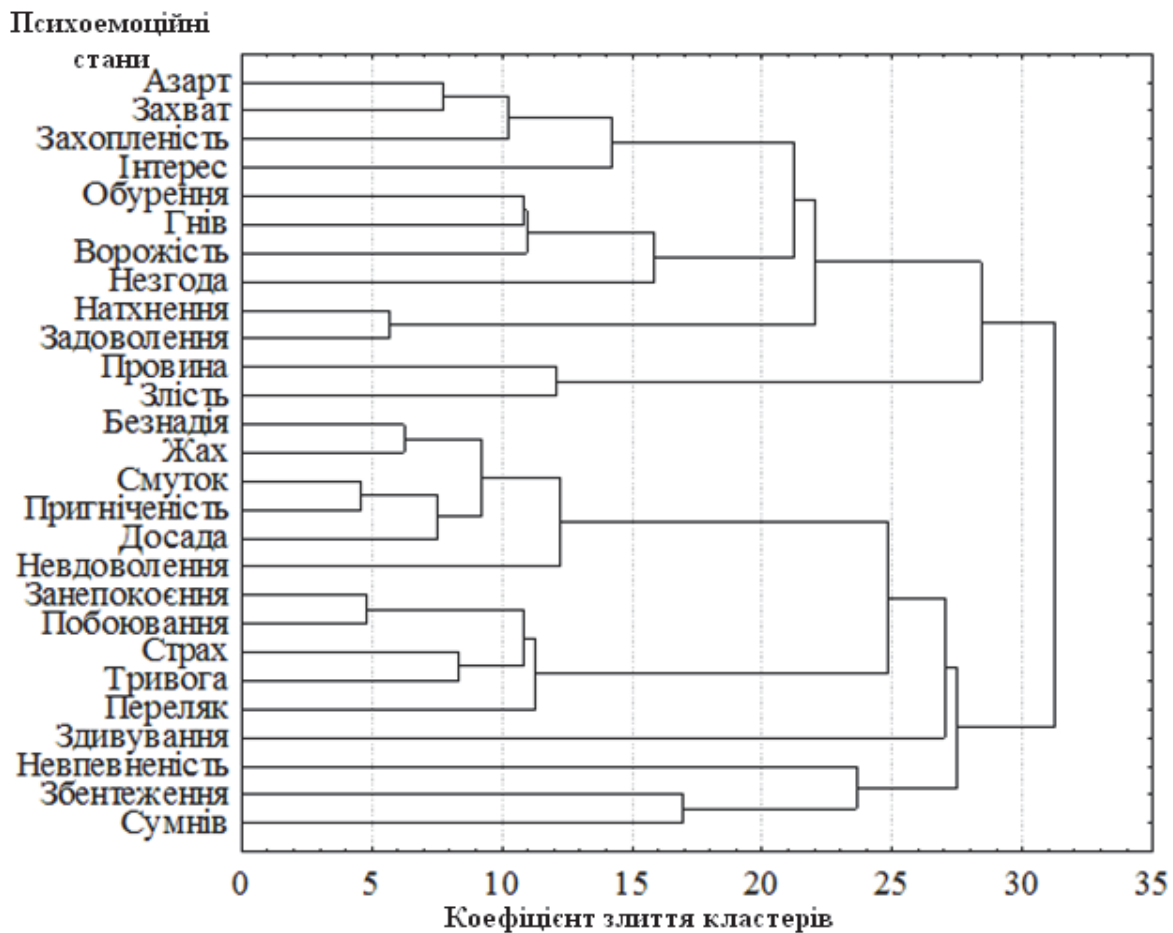

Рис. 3.20. Кластери психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки.

Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, призначену для психічної регуляції ситуації небезпеки. Даний кластер увібрав в себе 44,4% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту і захоплення, захвату та інтересу (перший підкластер), обурення, гніву, ворожості і незгоди (другий підкластер), натхнення і задоволення (третій підкластер), а також провини і злості (четвертий підкластер). Таким чином, у структуру першого кластера складає підсистема емоційних станів, що мають виражений стеничний характер і відображають поєднання станів позитивної модальності (натхнення, захоплення, азарт тощо) та станів негативної модальності (гнів, злість, провина), які супроводжують підлітків у ситуації небезпеки.

Другий кластер в даній дендрограмі вийшов більш об'ємним (охоплює 63,6% категорій) і отримав назву «безнадія – сумнів». Структуру другого кластера склали емоційні стани негативної валентності, які актуалізуються у ситуації небезпеки. Перший підкластер другого

кластеру «безнадія – невдоволення» увібрав в себе 22,2% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює стани, пов'язані з пригніченістю у ситуації небезпеки – емоції безнадії, жаху, смутку, досади, пригніченості. Усі зазначені емоції спрямовані на дезорганізацію діяльності, порушують цілеспрямовану активність суб'єкта у боротьбі зі стресом, що викликаний об'єктивним станом небезпеки чи суб'єктивною оцінкою ситуації як небезпечної. Другий підкластер другого кластеру «занепокоєння – сумнів» тематично охоплює клас негативних станів, пов'язаних зі страхами ситуації небезпеки – це емоції страху, тривоги, переляку, здивування, невпевненості, сумніву, збентеженості. Слід зазначити, що до структури станів ситуації небезпеки у підлітків віднесено меншу кількість категорій кластеризації, ніж стани ситуації невизначеності, а їх природа більшою мірою пов'язана з задоволенням базової потреби у безпеці, тоді як для ситуації невизначеності більшою мірою є характерною актуалізація станів, пов'язаних із задоволенням соціальних потреб.

Отже, більшість психоемоційних станів підлітків в ситуації небезпеки є негативними. Вони мають астенічний (безнадія, жах, пригніченість), так і стенічний (гнів, злість) характер, певною мірою супроводжуються незначною групою позитивних активаційних станів (азарт, захват, захопленість), що може мати психофізіологічне підґрунтя – виділення адреналіну у стані небезпеки.

У таблиці 3.32 показано порівняльний аналіз психоемоційних станів у підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості.

Встановлено, що підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» характеризуються найвищим рівнем прояву станів позитивної модальності (азарт, захват, натхнення, інтерес, задоволення), які, з одного боку, можуть мати позитивний вплив на вирішення ситуації небезпеки, з іншого боку, переживання цих емоцій у ситуації небезпеки в минулому досвіді можуть зумовлювати схильність підлітків до небезпечних ситуацій життєдіяльності. Такі дані є цілком очевидними, оскільки даний психологічний профіль відрізняється найвищим рівнем схильності до отримання гострих відчуттів та нових вражень, прагненням до неадекватних вимогам діяльності труднощів та надмірною імпульсивністю, що загалом відповідає актуалізації азарту, натхнення, злості та інших емоцій стенічного характеру.

Попри те, що підлітки психологічних профілів «Високоризикований у спілкуванні» та «Високоризикований у діяльності» мають низку спільних ознак у реагуванні на ситуацію небезпеки, нами було визначено ряд відмінностей у мірі прояву їх емоційних станів.

Таблиця 3.32

Особливості психоемоційних станів підлітків з різними психологічними профілями ризику особистості у ситуації небезпеки

Емоційні стани	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)				F
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	
Азарт	1,78±0,98	2,02±0,96	3,35±0,99	1,00±0,86	109,41***
Безнадія	2,12±0,90	2,02±0,72	2,47±0,89	4,16±0,69	100,85***
Занепокоєння	3,20±0,86	3,76±1,07	2,94±0,99	4,58±0,68	56,75***
Провина	1,85±1,33	2,93±1,33	2,24±0,95	1,55±1,25	14,68**
Обурення	1,67±1,00	2,17±0,89	3,46±0,97	1,59±1,06	81,06***
Натхнення	2,27±1,06	2,34±0,79	3,20±1,09	0,50±0,22	131,25***
Захват	1,72±0,98	1,90±0,92	3,42±0,90	0,95±0,31	148,35***
Ворожість	1,45±0,96	1,66±0,66	3,08±0,96	1,43±0,82	81,97***
Гнів	1,45±0,95	2,05±0,80	3,27±0,94	1,25±0,90	102,10***
Смуток	2,40±1,14	2,27±0,59	2,24±1,01	4,18±0,71	81,11***
Досада	2,65±0,97	2,46±0,81	2,26±1,00	4,21±0,72	79,92***
Злість	1,85±1,25	2,98±1,23	2,26±1,22	1,91±1,49	8,77*
Інтерес	1,62±1,03	2,83±1,14	3,47±1,02	0,96±0,27	119,34***
Переляк	3,67±0,99	3,93±0,91	3,42±1,12	4,62±0,54	29,27**
Невдоволення	2,58±0,89	2,34±0,66	2,27±1,05	3,93±0,81	58,21***
Здивування	3,72±1,01	4,15±0,88	3,61±1,12	3,14±1,31	7,60*
Незгода	1,93±1,12	2,59±1,28	3,31±1,08	2,12±1,32	27,19**
Невпевненість	2,38±1,57	2,56±1,14	1,37±1,02	4,18±0,90	100,16***
Побоювання	3,13±0,81	3,71±0,98	2,96±1,00	4,53±0,68	78,97***
Збентеження	1,10±0,90	0,68±0,88	0,97±0,84	3,71±1,21	118,11***
Сумнів	3,30±0,79	3,78±0,88	3,21±0,97	4,55±0,55	105,32***
Страх	3,40±0,89	3,73±1,03	3,22±0,99	4,62±0,54	71,34***
Тривога	1,85±0,88	2,37±0,89	3,50±0,98	4,61±0,91	59,35***
Захопленість	2,42±1,17	2,27±0,67	2,33±1,02	1,15±0,71	117,13**
Пригніченість	2,18±1,00	2,44±0,90	3,26±1,11	4,18±0,62	95,42***
Задоволення	2,17±1,08	2,49±0,89	4,17±0,64	0,53±0,80	134,05***
Жах	2,40±1,14	2,24±0,59	2,27±1,01	4,18±0,71	111,93***

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – p<0,001; ** – p<0,0001; *** – p<0,00001.

Підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» мають вищі показники станів занепокоєння ($t=2,89$; $p<0,001$), провини ($t=4,12$; $p<0,0001$), обурення ($t=2,59$; $p<0,0001$), гніву ($t=3,27$; $p<0,0001$), злості ($t=4,47$; $p<0,0001$), інтересу ($t=5,57$; $p<0,0001$), здивування ($t=2,20$; $p<0,05$), незгоди ($t=2,70$; $p<0,01$), побоювання ($t=3,20$; $p<0,001$), страху ($t=2,89$; $p<0,01$), захопленості ($t=2,88$; $p<0,0001$), ніж підлітки психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні». Отже, підлітки психологічного профілю «Високоризикований у діяльності» більш бурхливо переживають ситуацію небезпеки, виявляють вищий рівень вираженості психоемоційних станів різних модальностей – від стеничних та астенічних негативних до позитивних.

Підлітки, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» більш сміливо сприймають ситуацію небезпеки та більш впевнені в її успішному вирішенні. Представники психологічного профілю «Високоризикований» мають вищі показники станів переважно позитивної модальності, зокрема азарту ($t=10,25$; $p<0,0001$), інтересу ($t=11,73$; $p<0,0001$), захопленості ($t=11,14$; $p<0,0001$), задоволення ($t=6,47$; $p<0,0001$), натхнення ($t=5,59$; $p<0,0001$) і захвату ($t=11,96$; $p<0,0001$), а також безнадії ($t=2,54$; $p<0,01$), провини ($t=2,36$; $p<0,05$), обурення ($t=11,89$; $p<0,0001$), ворожості ($t=11,94$; $p<0,0001$), гніву ($t=12,36$; $p<0,0001$), злості ($t=2,42$; $p<0,05$), незгоди ($t=8,14$; $p<0,0001$) у порівнянні з підлітками психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні». Не дивлячись на те, що підлітки з психологічним профілем «Високоризикований» отримують більше задоволення від небезпечних ситуацій, вони відчують провину та злість по відношенню до неї, тоді як підлітки з психологічним профілем «Високоризикований у спілкуванні» сприймають ситуацію небезпеки більш оптимістично та спокійно.

Підлітки з психологічним профілем «Помірноризикований» мають нижчі показники позитивних психоемоційних станів, зокрема за показниками азарту ($t=-4,95$; $p<0,0001$), натхнення ($t=-12,16$; $p<0,0001$), захвату ($t=-5,31$; $p<0,0001$), інтересу ($t=-4,03$; $p<0,0001$), захопленості ($t=-4,46$; $p<0,0001$) у порівнянні з підлітками, що належать до психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні». Отже, підлітки з помірним психологічним профілем ризику особистості більшою мірою прагнуть уникнути ситуації небезпеки, які для них є менш привабливими, цікавими та азартними, ніж для підлітків з іншими психологічними профілями ризику особистості.

Розглянемо результати факторизації показників психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки (див. табл. 3.33).

Таблиця 3.33

**Факторна структура психоемоційних станів підлітків
у ситуації небезпеки**

Емоційні ста- ни	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Азарт			0,903			
Безнадія	0,892					
Занепокоєння		0,874				
Провина						0,922
Обурення				-0,903		
Натхнення					-0,712	
Захват			0,871			
Ворожість				-0,821		
Гнів				-0,878		
Смуток	0,926					
Досада	0,888					
Злість						0,924
Інтерес			0,821			
Переляк		0,802				
Невдоволення	0,804					
Здивування						0,413
Незгода				-0,864		
Невпевненість					0,539	
Побоювання		0,861				
Збентеження					0,640	
Сумнів					0,687	
Страх		0,877				
Тривога		0,903				
Захопленість			0,858			
Пригніченість	0,930					
Задоволення					-0,687	
Жах	0,857					
Факторна ва- га	5,494	4,438	3,999	3,473	2,758	2,022
% дисперсії	0,203	0,164	0,148	0,129	0,102	0,075

Примітки: фактор 1 – «Смуток і невдоволення у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Емоційне прийняття ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»; фактор 5 – «Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»; фактор 6 – «Розчарування і провина у ситуації невизначеності»; фактор 7 – «Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»; фактор 8 – «Інтерес та подив у ситуації невизначеності».

Перший фактор «Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» (факторна вага – 6,5; 20,3% дисперсії) містить наступну ієрархічну систему емоційних станів, розміщених у низхідному порядку: пригніченості, смутку, безнадії, досади, жаху, невдоволення, вказані у порядку зменшення факторної ваги.

Другий фактор «Страх і тривога у ситуації небезпеки» (4,43; 16,4% дисперсії) містить стани тривоги, страху, занепокоєння, побоювання, переляку.

Третій фактор «Азарт у ситуації небезпеки» (14,8% дисперсії, 3,9 – факторна вага) містить стани азарту, захвату, захопленості, інтересу.

Четвертий фактор «Гнів у ситуації небезпеки» (12,9% дисперсії, 3,47 – факторна вага) містить стани обурення, гніву, незгоди, ворожості.

П'ятий фактор «Збентеженість у ситуації небезпеки» (10,2% дисперсії, 2,7 – факторна вага) містить стани натхнення і задоволення, що мають негативну модальність та збентеження і невпевненості – позитивна модальність.

Шостий фактор «Аутоагресія у ситуації небезпеки» (7,5% дисперсії, 2,02 – факторна вага) увібрав у себе психоемоційні стани злості, провини і здивування.

У таблиці 3.34 подано кореляційні взаємозв'язки між факторами психоемоційних станів підлітків у ситуації небезпеки та факторами ризику особистості. Фактор ризику особистості «Ризик в активній діяльності» негативно корелює з фактором «Азарт у ситуації небезпеки». Отже, чим більшим є ризик в активній діяльності як на схильність підлітків до ризику у провідних сферах діяльності, тим меншою є їх схильність до переживання азарту, захопленості та інтересу. Фактор ризику особистості «Ірраціональне прагнення до труднощів» позитивно взаємопов'язаний з факторами «Страх і тривога у ситуації небезпеки» і «Азарт у ситуації небезпеки» та негативно – факторами «Гнів у ситуації небезпеки» і «Збентеженість у ситуації небезпеки». Отже, прагнення до труднощів та різного роду екстремальних ситуацій актуалізує у підлітків амбівалентні психоемоційні стани страху, тривоги, інтересу, азарту та нівелює їх гнів і збентеженість. Фактор ризику особистості «Комунікативний ризик» негативно взаємопов'язаний з фактором «Збентеженість у ситуації небезпеки». Отже, схильність до ризику у ситуації спілкування актуалізує натхнення, задоволення у стані небезпеки і блокує стани збентеженості і невпевненості.

Фактор «Когнітивний азарт» здебільшого негативно корелює з факторами психоемоційних станів у ситуації небезпеки, зокрема з факторами «Пригніченість і безнадія», «Страх і тривога», «Аутоагресія». Усвідомлення необхідності та привабливості ризикових ситуацій актуалізує стани азарту у ситуації небезпеки.

Таблиця 3.34

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
факторами психоемоційних станів та факторів ризику особистості
в період підліткової кризи**

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості				
	Ризик в активній діяльності	Ірраціональне прагнення до труднощів	Комунікативний ризик	Когнітивний азарт	Ризик як саморегуляція в діяльності
Пригніченість і безнадія	-	-	-	-0,26 ****	-
Страх і тривога	-	0,19***	-	-0,13*	-
Азарт	0,14*	0,16**	-	0,23 ****	-
Гнів	-	-0,19***	-	-	-
Збентеженість	-	-0,25****	0,19***	-	-
Аутоагресія	-	-	-	-0,26 ****	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

З метою вивчення ролі афективних чинників підлітків на вираженість їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 3.30). Аналіз λ Уїлкса для окремих чинників, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) особистісна тривожність; 2) пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки; 3) емоційне неприйняття ситуації невизначеності; 4) азарт у ситуації небезпеки. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,001$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш статистично надійний розподіл підлітків за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою вивчення таких афективних чинників:

- *тривожності*, що відображає схильність переживати особистісну та ситуативну тривогу;
- *функціональні системи емоційних станів* у ситуації невизначеності та небезпеки.

Для кожної з чотирьох груп підлітків були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічного профілю ризику особистості у підлітків.

Таблиця 3.35

Афективні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період підліткової кризи

Афективні особливості	λ Уїлкса	Приватна λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
«Смукток і невдоволення у ситуації невизначеності»	0,013	0,892	11,99	0,0001	0,434	0,566
«Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»	0,015	0,784	27,20	0,0001	0,847	0,153
«Розчарування і провина у ситуації невизначеності»	0,012	0,945	5,77	0,001	0,553	0,447
«Емоційне прийняття ситуації невизначеності»	0,013	0,881	13,32	0,0001	0,381	0,619
«Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»	0,014	0,837	19,19	0,0001	0,552	0,448
«Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»	0,017	0,697	42,91	0,0001	0,725	0,275
«Інтерес та подив у ситуації невизначеності»	0,012	0,924	8,10	0,0001	0,741	0,259
«Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»	0,014	0,825	20,92	0,0001	0,462	0,538
Особистісна тривожність	0,018	0,641	55,24	0,0001	0,934	0,066
Ситуативна тривожність	0,013	0,880	13,45	0,0001	0,735	0,265
«Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки»	0,017	0,676	47,27	0,0001	0,424	0,576
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,016	0,717	38,94	0,0001	0,431	0,569
«Страх і тривога у ситуації небезпеки»	0,014	0,813	22,70	0,0001	0,474	0,526
«Аутоагресія у ситуації небезпеки»	0,012	0,929	7,50	0,0001	0,561	0,439
«Гнів у ситуації небезпеки»	0,015	0,760	31,21	0,0001	0,572	0,428
«Збентеженість у ситуації небезпеки»	0,015	0,783	27,31	0,0001	0,306	0,694

Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Як обраховувались коефіцієнти та вільні члени Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований у спілкуванні» = 1,91 «смукток і невдоволення у ситуації невизначеності» -0,006 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» +0,027 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» -2,71 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» -

0,186 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» -5,47 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» -1,72 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» -2,73 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,76 особистісна тривожність +1,12 ситуативна тривожність -1,76 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» +1,63 «азарт у ситуації небезпеки» -2,24 «страх і тривога у ситуації небезпеки» +0,06 «аутоагресія у ситуації небезпеки» +1,53 «гнів у ситуації небезпеки» -0,153 «збентеженість у ситуації небезпеки» -66,48;

«Високоризикований у діяльності» = 1,73 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» -0,494 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» -0,581 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» -2,32 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» -0,086 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» -3,31 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» -0,406 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» -1,99 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,10 особистісна тривожність +0,92 ситуативна тривожність -2,29 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» +1,44 «азарт у ситуації небезпеки» -1,75 «страх і тривога у ситуації небезпеки» +1,59 «аутоагресія у ситуації небезпеки» +0,922 «гнів у ситуації небезпеки» -0,421 «збентеженість у ситуації небезпеки» -38,16;

«Високоризикований» = 0,458 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» -1,43 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» +1,14 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» -2,81 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» -0,071 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» -2,54 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» -0,251 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» -0,04 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,81 особистісна тривожність +0,97 ситуативна тривожність -3,01 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» +4,59 «азарт у ситуації небезпеки» -3,10 «страх і тривога у ситуації небезпеки» +0,04 «аутоагресія у ситуації небезпеки» -1,31 «гнів у ситуації небезпеки» -1,66 «збентеженість у ситуації небезпеки» -61,70;

«Помірноризикований» = 3,72 «смуток і невдоволення у ситуації невизначеності» -1,63 «переляк і збентеження у ситуації невизначеності» -0,578 «розчарування і провина у ситуації невизначеності» +1,99 «емоційне прийняття ситуації невизначеності» -4,28 «апатія та пригніченість у ситуації невизначеності» -1,71 «емоційне неприйняття ситуації невизначеності» -1,41 «інтерес та подив у ситуації невизначеності» -5,57 «азарт та впевненість у ситуації невизначеності» +1,84 особистісна тривожність +0,78; ситуативна тривожність +4,80 «пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки» -2,90 «азарт у ситуації небезпеки» +2,17 «страх і тривога у ситуації небезпеки» -1,29 «аутоагресія у ситуації небезпеки» +4,14 «гнів у ситуації небезпеки» +6,31 «збентеженість у ситуації небезпеки» -66,18.

Таким чином, вплив афективних чинників на становлення психологічних профілів ризику особистості у підлітків є значущим, причому він збільшується з мірою зростання вираженості ризику особистості в період підліткової кризи. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що високий та помірний ризик особистості в період підліткової кризи більшою мірою обумовлений афективними чинниками, ніж інші психологічні профілі ризику особистості. Загалом для становлення психологічних профілів ризику особистості у підлітків найбільш суттєвими чинниками виявляються емоційне неприйняття ситуації невизначеності, азарт та впевненість у ситуації невизначеності, гнів і збентеженість у ситуації небезпеки, а також особистісна тривожність.

У становленні психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» найбільшим є внесок емоційного прийняття ситуації невизначеності. Для підлітків, що належать до психологічного профілю «Високий ризик у діяльності», вагомо впливають чинники переляку і збентеження у ситуації невизначеності та страху і тривоги у ситуації небезпеки. Для психологічного профілю «Високоризикований» найбільш значущим є внесок чиннику азарту у ситуації невизначеності. Вплив смутку і невдоволення, а також апатії і пригніченості у ситуації невизначеності, пригніченості і безнадії у ситуації небезпеки на становлення помірної ризику особистості є також значущим. Таким чином, ризик особистості в період підліткової кризи обумовлюється такими афективними чинниками, як функціональні системи психоемоційних станів у ситуації невизначеності та небезпеки, а також особистісна і ситуативна тривожність.

Висновки до третього розділу

1. *Структура ризику особистості* у кризі підліткового віку характеризується такими основними закономірностями: схильністю до ризику переважно в активних видах діяльності, зокрема спорті та дозвіллі, низьким рівнем готовності до ризику в екстремальних ситуаціях, які вимагають сміливості та відваги, у поєднанні з неадекватним прагненням до труднощів, прагненні до гострих відчуттів у спілкуванні та міжособистісних контактах; підлітковою переконаністю у необхідності ризикувати на тлі прагнення до новизни та свіжих вражень; перевагою ризику як моделі асертивної поведінки. Ризик особистості в період підліткової кризи описується п'ятьма факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт» та «Ризик як саморегуляція в діяльності».

2. *Психологічні профілі ризику особистості* в період підліткової кризи відповідають чотирьом кластерам, які утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості. Перший психологічний профіль «Високоризикований у спілкуванні»

характеризується низькими показниками значень за факторами «Ризик в активній діяльності», «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт» і високими показниками за факторами «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності». Другий психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» утворений середніми значеннями показників факторів «Ризик в активній діяльності» та «Ризик як саморегуляція в діяльності», низькими показниками за факторами «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Комунікативний ризик», «Когнітивний азарт». Третій психологічний профіль, утворений високими показниками всіх факторів – «Високоризикований», а четвертий – низькими показниками фактору «Ризик в активній діяльності», середніми показниками факторів «Ірраціональне прагнення до труднощів», «Когнітивний азарт», «Комунікативний ризик» і «Ризик як саморегуляція в діяльності» – «Помірноризикований».

3. З мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи процес *прийняття рішення* ускладнюється тим, що підлітки вагаються у виборі альтернатив, більшою мірою емоційно залучаються до процесу прийняття рішення, меншою мірою здатні раціонально підійти до вибору, відкладають прийняття рішення або уникають відповідальності за вибір.

4. *Рефлексія* власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи підліткового віку залежить від певної специфіки вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшується прагнення змінити фокус рефлексії на малозначущі і сторонні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

5. *Психосемантичний простір ризику* підлітків характеризується такими узагальненими тенденціями: високою силою, яку можна порівняти поряд з «відпочинком» та «сексом», досить високою оцінкою ризику поряд з «вдачею» та «грою», семантичною близькістю з «грою» та «відпочинком». Найбільш негативне ставлення та сприйняття ризику виявляється у підлітків з психологічним профілем «Помірноризикований»; у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований» поняття ризику ототожнюється з відпочинком, грою і грошима; у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований у спілкуванні» ризик пов'язаний з невизначеністю та удачею; у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований у діяльності» – з відпочинком та грошима. Високий ризик особистості передбачає найбільш толерантне ставлення до ризику, наявність зв'язків у когніціях ризикової тематики з різними сферами життя.

6. Серед *когнітивних чинників* ризику особистості, толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку проявляється у зв'язку з ризиком переважно у комунікативній діяльності (соціальна

сфера життя). Високий ризик особистості, який визначається якісними та змістовними характеристиками схильності та готовності до ризику, зокрема той ризик, що проявляється у комунікативній діяльності підлітка, більшою мірою взаємообумовлений якостями толерантності до невизначеності. В період підліткової кризи психологічний профіль «Високоризикований» передбачає вищу креативність, а також імпульсивний когнітивний стиль. Поєднання швидкого і точного когнітивного стилю з високим ризиком особистості у підлітків сприяє розвитку показників оригінальності та швидкості у структурі креативності. Психологічні профілі ризику особистості в період підліткової кризи обумовлені креативністю, що відображає здатність до продукування принципово нових ідей, продуктивно вирішувати творчі завдання, толерантністю до невизначеності як когнітивної схильності діяти у невизначених ситуаціях, сприймати невизначені ситуації як бажані, здатність розмірковувати над проблемою, навіть якщо невідомими є усі фактори та можливі наслідки прийняття рішення, здатність спиратись на відсутність зв'язку та логіки в інформації що надходить, сприймати невідомі, нові, незнайомі та ситуації ризику як стимули.

7. Вплив *мотиваційно-регулятивних чинників* на становлення ризику особистості в період підліткової кризи є значущим і пов'язаний з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Психологічний профіль «Високоризикований у діяльності» в період підліткової кризи більшою мірою обумовлений мотиваційно-регулятивними чинниками, порівняно з іншими психологічними профілями ризику особистості, а підлітки, що належать до нього характеризуються вольовим самоконтролем та мотивацією досягнення.

8. *Конативними чинниками* ризику особистості в період кризи підліткового віку виступають копінг-стратегії, що відображають стратегії поведінки у вирішенні проблемних ситуацій та подоланні стресу. Менш адаптивні поведінкові стратегії (конфронтаційний допінг, імпульсивні стратегії, агресивна поведінка і стратегії імунітивної поведінки) більшою мірою впливають на становлення високого ризику особистості, а більш конструктивні копінг (прийняття відповідальності), компроміс та співпраця зумовлюють становлення помірною ризику особистості.

9. Вплив *афективних чинників* у становленні психологічних профілів ризику особистості у підлітків є значущим і він збільшується з мірою зростання ризику особистості в період підліткової кризи. Найбільш суттєвими афективними детермінантами ризику особистості є емоційне неприйняття ситуації невизначеності, азарт та впевненість у ситуації невизначеності, гнів і збентеженість у ситуації небезпеки, а також особистісна тривожність. У становленні психологічного профілю «Високоризикований у спілкуванні» найбільшим є емоційне прийняття ситуації невизначеності. Для підлітків, що належать до психологічного

профілю «Високоризикований у діяльності» є вплив переляку і збентеження у ситуації невизначеності та страху і тривоги у ситуації небезпеки. У підлітків психологічного профілю «Високоризикований» – азарту у ситуації невизначеності. Вплив смутку і невдоволення, а також апатії й пригніченості у ситуації невизначеності, пригніченості і безнадії у ситуації небезпеки на становлення психологічного профілю «Помірноризикований».

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

4.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

4.1.1. Структура ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

З метою вивчення структурних зв'язків компонентів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було проведено кореляційний та факторний аналіз показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних, змістовних та якісних показників схильності до ризику, схильності до екстремально-ризикової поведінки, симптомокомплексу раціональності/імпульсивності та готовності до ризику у 30-річних досліджуваних. Для визначення психологічної структури ризику особистості у кризі 30 років розглянемо результати кореляційного аналізу як попередньої факторному аналізу статистичної процедури (рис. 4.1 – 4.3).

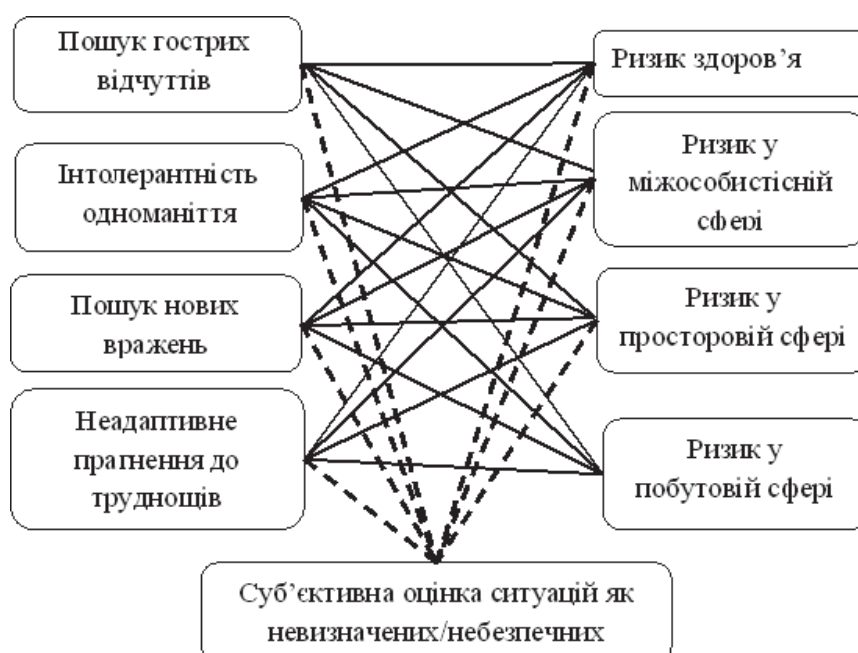

Рис. 4.1. Кореляційний взаємозв'язок між показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки й схильності до ризику в різних сферах діяльності та суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних (криза ранньої дорослості).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Встановлено низку негативних взаємозв'язків між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та пока-

зниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = -0,53$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{x,y} = -0,51$; $p < 0,0001$), простору ($r_{x,y} = -0,44$; $p < 0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = -0,56$; $p < 0,0001$). Отже, чим більш загрозливими та небезпечними сприймаються життєві ситуації особистістю, тим менш вона схильна до ризику в різних сферах життєдіяльності. Крім того, існують негативні зв'язки між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та схильності до екстремально-ризикової поведінки, а саме: з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y} = -0,42$; $p < 0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = -0,70$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y} = -0,57$; $p < 0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y} = -0,69$; $p < 0,0001$). Отже, за аналізом отриманих коефіцієнтів кореляцій можна дійти висновку, що інтолерантність до невизначеності в осіб у період кризи 30 років високою мірою взаємообумовлена зі схильністю до екстремальної поведінки. Прагнення до гострих відчуттів та нових вражень, висока чутливість до нудьги та моногонії в особистості у періоді кризи ранньої дорослості супроводжується схильністю позитивно сприймати ситуації, в яких доступність інформації щодо результату діяльності не досягає субмінімального порогу.

Встановлено позитивні зв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,48$; $p < 0,0001$), у міжособистісній сфері ($r_{x,y} = 0,53$; $p < 0,0001$), у просторовій сфері ($r_{x,y} = 0,55$; $p < 0,0001$) та побутовій сфері ($r_{x,y} = 0,50$; $p < 0,0001$). Пошук гострих відчуттів є мотиваційною формою схильності особистості до ризику у кризі 30 років, що забезпечує ризикові прояви у подорожах, дозвіллі та пересуванні.

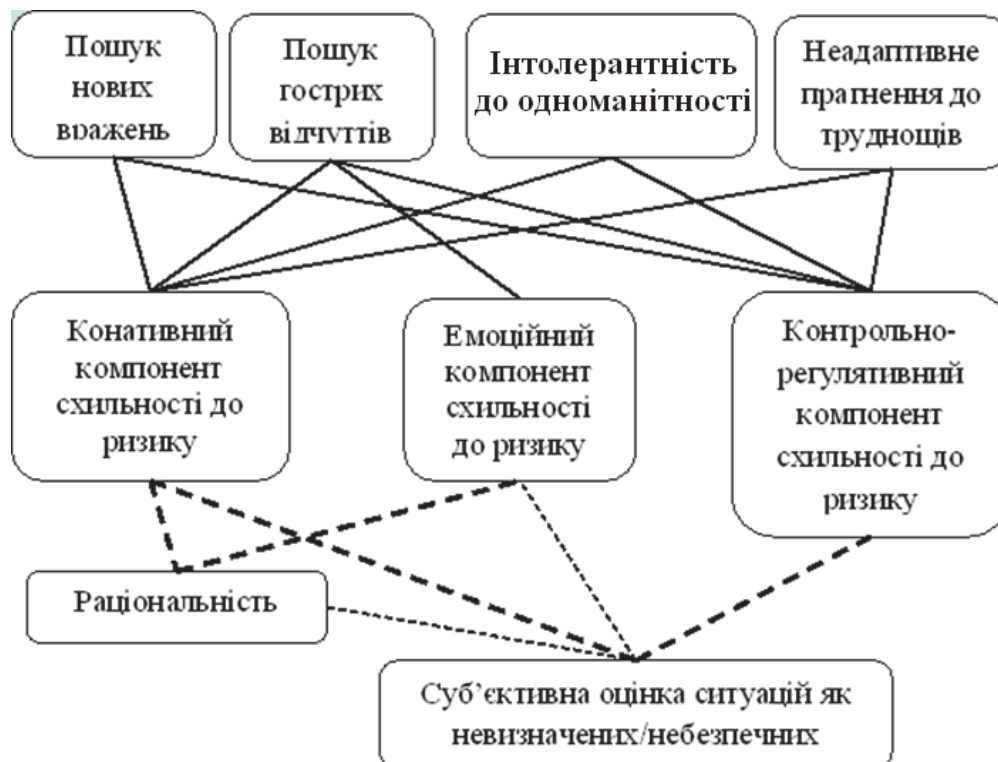
Існують зв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,61$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{x,y} = 0,65$; $p < 0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = 0,70$; $p < 0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y} = 0,49$; $p < 0,0001$). Усі сфери активної діяльності особистості у кризі 30-річного віку передбачають високу міру ризику, пов'язані з небезпекою і мають спільну психологічну природу, яка полягає у нетерпимості одноманітності та буденності. Особистість у кризі 30 років прагне відійти від буденності та нудьги як у міжособистісному спілкуванні, змінюючи коло знайомих та друзів, а іноді навіть і трудовий колектив, так і у побутовому плані (починаючи ремонт квартири, купуючи чи змінюючи автомобіль інше майно). Прагнення до урізноманітнення життя у 30-річних проявляється у їх схильності до різних активних форм діяльності, пов'язаних з ризиком у сферах здоров'я та просторовій сфері, що виявляється у зміні способу життя.

Встановлено зв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,54$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{x,y} = 0,56$; $p < 0,0001$), простору ($r_{x,y} = 0,63$; $p < 0,0001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = 0,74$; $p < 0,0001$). Криза 30 років є періодом у житті

людини, який характеризується прагненням до нових вражень, і може бути взаємообумовлене зі схильністю до ризику у різних сферах життєдіяльності, зокрема у стосунках з іншими та спілкуванні.

Знайдено також взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,65$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,66$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,62$; $p<0,001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як характеристика схильності до екстремальної поведінки також властива особистості у кризі 30 років. Особистість, яка переживає смисложиттєву кризу 30 років, іноді сама ставить перед собою такі завдання, з якими не може впоратись, а посильні життєві завдання часто-густо вважається нездійсненними.

На рис. 4.2 показано зв'язки суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних з якісними показниками схильності до ризику, а також з показниками за симптомокомплексом раціональності-готовності до ризику. Встановлено негативний зв'язок між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,14$; $p<0,01$), раціональності ($r_{x,y}=-0,15$; $p<0,01$), конативного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,47$; $p<0,0001$) та контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,43$; $p<0,0001$).

4.2. Кореляційний взаємозв'язок схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику, раціональності-імпульсивності (криза ранньої дорослості).

Примітки: ————— позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Існує позитивний зв'язок між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,0001$). Емоційність особистості ризику на кризі ранньої дорослості передбачає її прагнення до «отримання адреналіну» та негативний зв'язок – з раціональністю ($r_{x,y}=-0,23$; $p<0,0001$) і чим імпульсивнішою є особистість, тим емоційніше включена у ситуації ризику, емоційно сприймає ризик.

Знайдено зв'язок між показниками конативного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,51$; $p<0,0001$), інтолерантність до одноманіття ($r_{x,y}=0,44$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$). Схильність до ризику, що реалізується у поведінкових проявах, властива особистості, яка схильна до екстремально-ризикової поведінки. Існують негативні зв'язки між конативним компонентом схильності до ризику та суб'єктивною оцінкою ситуації як невизначеної чи небезпечної ($r_{x,y}=-0,47$; $p<0,0001$) та раціональністю ($r_{x,y}=-0,34$; $p<0,0001$). Отже, чим вищою є роль ризику у регуляції поведінки та спілкування, тим меншою мірою особистість сприймає ситуації життя як загрозливі та виявляє меншу раціональність.

Встановлено зв'язок між контрольно-регулятивним показником схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,33$; $p<0,001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,39$; $p<0,0001$), інтолерантність до одноманіття ($r_{x,y}=0,55$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$). Використання ризику у саморегуляції та самоконтролі поведінки є умовою схильності до екстремально-ризикової поведінки.

На рис. 4.3 емоційний компонент схильності до ризику також виявляється пов'язаним з показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,01$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,16$; $p<0,01$). Емоційний компонент схильності до ризику як інтерес до ситуацій ризику, почуття захопленості, азарту та веселощів у ситуаціях ризику проявляється у схильності до ризику у побуті та пересуванні в період кризи ранньої дорослості.

Встановлено зв'язок між когнітивним показником схильності до ризику та показниками схильності до ризику у сфері простору ($r_{x,y}=0,14$; $p<0,01$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,15$; $p<0,01$). Когнітивний компонент схильності до ризику, що репрезентує переконаність у доцільності ризику у житті передбачає схильність до ризику у взаємодії з іншими та пересуванні у кризі 30-річчя.

Конативний компонент схильності до ризику має зв'язки з показниками ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,56$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,52$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,55$; $p<0,0001$).

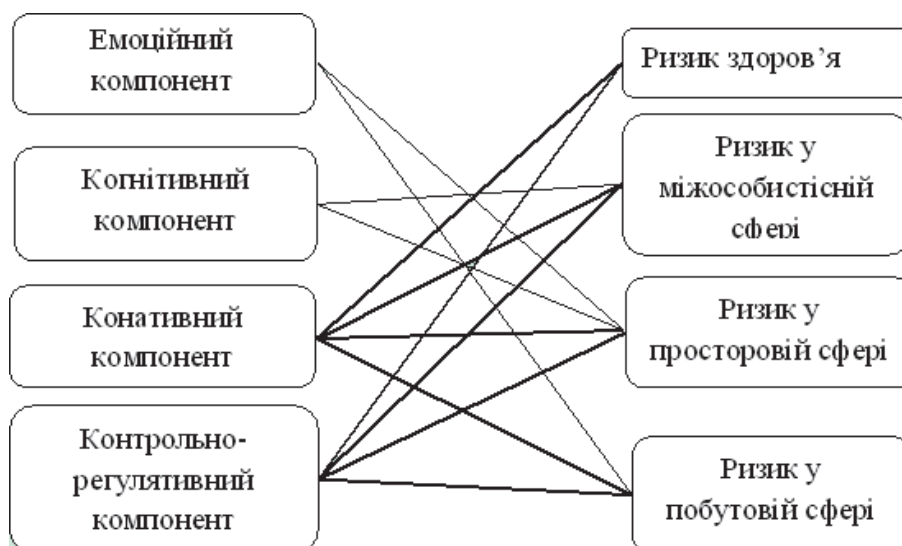

Рис. 4.3. Кореляційний взаємозв'язок якісних та змістовних показників схильності до ризику у кризі ранньої дорослості.

Примітка: ———— позитивний зв'язок.

Отже, поведінкові прояви схильності до ризику обумовлюються запереченням буденного та одноманітного, прагненням до нових вражень та гострих відчуттів. Особи 30-річного віку, у поведінці яких спостерігаються складові ризику особистості, виявляють схильність до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику також взаємопов'язаний з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,66$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,57$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,49$; $p<0,0001$). Отже, розгляд ризику як регулятивного чинника життя передбачає високу міру прагнень до нових вражень, інтолерантність до одноманітності та схильність до всіх видів ризику у житті.

При здійсненні процедур факторного аналізу показників ризику особистості (метод «кам'янистого розсипу») у кризі 30-річного віку (див. табл. 4.1) було прийнято рішення зупинитися на трьох факторній структурі як такій, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більші одиниці та пояснюють понад 76% дисперсії. До кожного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не меншими за «0,5» і не більшими за «-0,5». Перший фактор отримав назву «Інтегральний компонент ризику особистості» (44,4% сумарної дисперсії, факторна вага становить 6,654). До нього увійшли такі компоненти: ризик у міжособистісному спілкуванні (0,850), неадаптивне прагнення до труднощів (0,828), інтолерантність до одноманітності (0,816), ризик у сфері побуту (0,813), ризик у сфері здоров'я (0,812), пошук нових вражень (0,771), ризик у просторовій сфері (0,747), суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної (-0,746), контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику (0,719), конативний компонент схи-

льності до ризику (0,692), пошук гострих відчуттів (0,673). Даний фактор є інтегральним фактором схильності до ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.1

**Факторна структура ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Показники	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Суб'єктивна оцінка ситуації як невідзначеної чи небезпечної	-0,746		
Пошук гострих відчуттів	0,673		
Інтолерантність до одноманіття	0,816		
Пошук нових вражень	0,771		
Неадаптивне прагнення до труднощів	0,828		
Ризик у сфері здоров'я	0,812		
Ризик у сфері побуту	0,813		
Ризик у просторовій сфері	0,747		
Ризик у міжособистісному спілкуванні	0,850		
Раціональність			-0,597
Готовність до ризику		0,604	
Емоційний компонент схильності до ризику			0,866
Когнітивний компонент схильності до ризику		0,856	
Конативний компонент схильності до ризику	0,692		
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику	0,719		
Факторна вага	6,654	1,586	1,525
% дисперсії	0,444	0,106	0,102

Примітки: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Когнітивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність».

Другий фактор отримав назву «*Когнітивний компонент ризику особистості*» (10,6% сумарної дисперсії, факторна вага 1,586), до нього увійшли такі компоненти: когнітивний компонент схильності до ризику (0,856), готовність до ризику (0,604). Фактор характеризує ризик як когнітивний компонент готовності до ризику особистості у кризі 30-річчя.

До третього фактору під назвою «*Імпульсивність*» (10,2% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,525) увійшли наступні компоненти: емоційний компонент схильності до ризику (0,866) та раціональність (-0,597). Даний фактор описує ірраціональну, тобто імпульсивну природу схильності до ризику, яка виражається в схильності до пе-

реживання позитивних емоцій в умовах ризику, емоційному потягу до ситуацій небезпеки та невизначеності.

Таким чином, ризик особистості у кризі 30 років характеризується такими основними властивостями:

- схильністю до ризику в різних видах діяльності, взаємообумовленою зі схильністю до ризику як способу саморегуляції, прагненням до нових вражень та гострих почуттів;
- високою толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій у різних сферах життєдіяльності;
- домінуючою функцією ризику особистості є регулятивна;
- ірраціональним характером схильності до ризику;
- взаємозв'язком готовності до ризику з системою його когніцій.

4.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Для визначення психологічних профілів ризику особистості нами було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників факторних навантажень. Результати аналізу наведено на рис. 4.4.

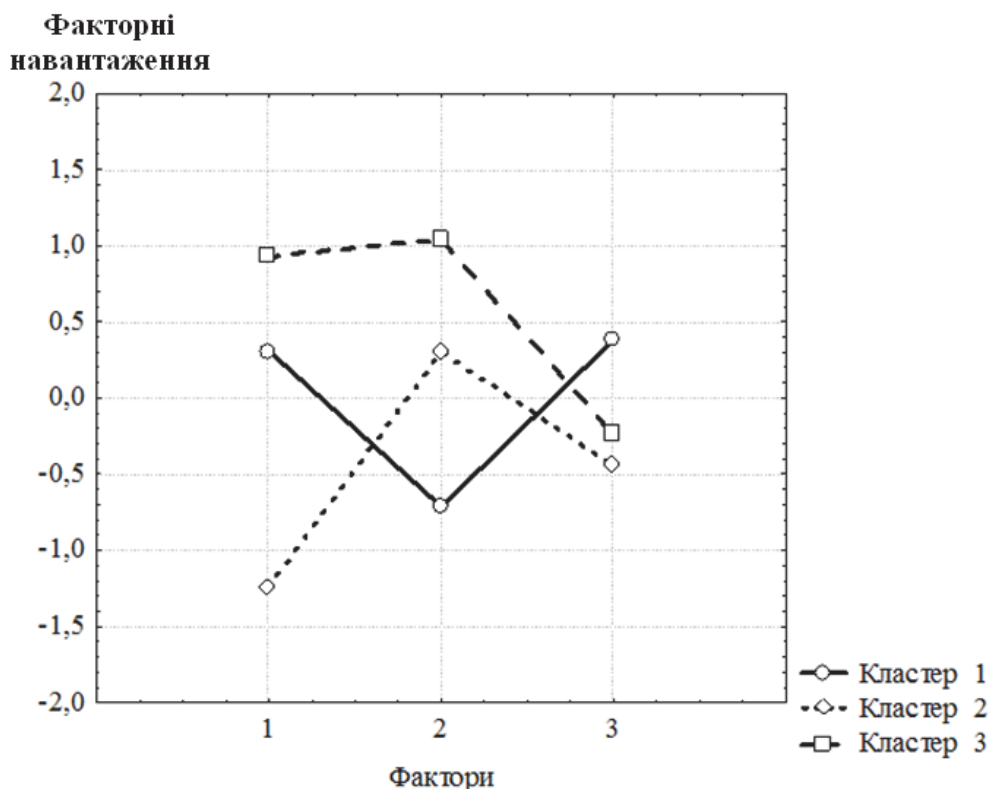

Рис. 4.4. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Примітки: 1 – фактор «Інтегральний компонент ризику особистості»; 2 – фактор «Когнітивний компонент ризику особистості»; 3 – фактор «Імпульсивність»; кластер 1 – психологічний профіль «Імпульсивноризикований»; кластер 2 – психологічний профіль «Низькоризикований»; кластер 3 – психологічний профіль «Високоризикований».

Кластер 1 «Імпульсивноризикований» – високі значення факторів «Інтегральна схильність до ризику» та «Ірраціональність» і низькі значення за фактором «Когнітивно-поведінковий компонент схильності до ризику».

Кластер 2 «Низькоризикований» – низькі значення за усіма факторами схильності до ризику.

Кластер 3 «Високоризикований» – високі значення за усіма факторами схильності до ризику.

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що найбільш поширеним з них є «Імпульсивноризиковані» (48% вибірки досліджуваних), обумовлений високими показниками пошуку нових вражень та неадаптивним прагненням до труднощів. Схильність до ризику людини, що відноситься до даного психологічного профілю, розкривається у вчинках, які повністю детермінуються прагненням до неадекватно високих стандартів до себе, свого життя, до шляхів й засобів розв'язання життєвих труднощів, до близьких людей, а також потребою зробити своє життя яскравішим завдяки новим враженням. Досліджувані цього психологічного профілю характеризуються низькою готовністю до ризику, імпульсивністю у вчинках та прийнятті рішень, емоційністю, високим ризиком у просторовій сфері.

23,1% вибірки досліджуваних відносяться до психологічного профілю «Низькоризикований» та характеризуються обережною поведінкою, відсутністю схильності до ризику, раціональністю та обачливістю особистості.

28,9% вибірки досліджуваних відносяться до психологічного профілю «Високоризикований» та схильні до ризику заради нових вражень і гострих почуттів. Вони не терплять одноманітності й буденності у своєму житті, в них спостерігається надмірне прагнення до зайвих та непотрібних труднощів, які загалом можуть ускладнювати життя, водночас надаючи йому сенс.

4.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків у період кризи ранньої дорослості.

Прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого є важливим компонентом функціонування ризику особистості. Саме тому у нашому дослідженні вивчається взаємозв'язок між показниками компонентів ризику особистості, його психологічних профілів в період кризи ранньої дорослості та психологічних особливостей прийняття рішення.

У таблиці 4.2 подано достовірні коефіцієнти кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів ризику особистості та прийняття рішень у період кризи ранньої дорослості. «Інтегральний компонент ризику особистості», представлений схильністю до ризику у міжособистісному спілкуванні, у сферах здоров'я, простору та побуту, неадапти-

вним прагненням до труднощів, інтолерантністю до одноманіття, пошуком нових вражень та гострих відчуттів, низькою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених чи небезпечних, контрольно-регулятивним та конативним компонентами схильності до ризику. Він характеризується відсутністю пильності у прийнятті рішення, імпульсивністю у виборі стратегій поведінки, зокрема, в ситуаціях ризику, уникненням відповідальності за прийняті рішення, високим емоційним збудженням та невпевненістю у ситуації вибору альтернативних рішень. Висока розвинутість інтегрального компонента ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає надмірну швидкість та імпульсивність у розгляді та виборі альтернативних шляхів розв'язання проблеми з подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, відмовою від відповідальності за прийняте рішення. Висока схильність до ризику та прагнення до екстремальної поведінки у ранньому дорослому віці також може супроводжуватись повною відмовою від вибору, відкладанням прийняття важливого рішення, перекладання відповідальності за такий вибір на інших.

Таблиця 4.2

**Матриця достовірних кореляційних зв'язків між показниками
прийняття рішення та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ри- зiku особистос- ті	Імпульсивність
Пильність	-0,66****	-	-0,18**
Уникнення	0,43****	-	0,31****
Прокрастинація	0,41****	-0,15**	-
Надпильність	0,50****	-	0,27****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Когнітивний компонент ризику особистості» негативно пов'язаний з прокрастинацією у прийнятті рішення. Отже, висока толерантність до невизначеності та небезпеки, готовність до ризику властива рішучим у діях 30-річним особам, які не схильні відкладати прийняття рішення на потім. Фактор «Імпульсивність» як компонент ризику особистості, що характеризується імпульсивністю та надмірною емоційністю у ситуаціях ризику, негативно пов'язаний з пильністю у прийнятті рішення та позитивно – з пильністю та уникненням у прийнятті рішень. Отже, висока емоційність у ситуаціях ризику, імпульсивність як чинник здійснення ризикової поведінки властиві досліджуваным, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою

раціоналізацією необдуманого вибору, бурхливими емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке забезпечує ілюзорне позбавлення від проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки. Крім того, висока імпульсивність у ризику особистості актуалізує стратегію уникнення при прийнятті рішення: відмову від рішучого та самостійного його прийняття.

Отже, представники психологічного профілю «Високоризикований» мають вагання та невпевненість у прийнятті рішення, схильність приймати рішення імпульсивно, некритично, перекладати відповідальність за прийняте рішення на інших, відкладати до останнього прийняття остаточного рішення, високе емоційне збудження при виборі альтернатив. Для осіб з психологічним профілем «Низькоризикований» передбачається більш виваженість, спокій, впевненість та самостійність у прийнятті рішень.

У таблиці 4.3 показано відмінності у мірі розвитку особливостей прийняття рішення у осіб 30-річного віку з різними психологічними профілями ризику особистості. Досліджувані психологічного профілю «Високоризикований» характеризуються найнижчими показниками пильності ($t_{3-2}=-20,58$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=-1,97$; $p<0,05$), а відтак вони менш ефективно поведуть себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до проблем, які потребують системного розгляду усіх існуючих варіантів розв'язання.

Таблиця 4.3

**Показники прийняття рішення осіб
з різними психологічними профілями ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали прийняття рішення	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Пильність	9,74±2,15	15,56±2,08	9,20±1,66	277,19	0,0001
Уникнення	10,72±2,09	6,77±1,10	10,44±1,61	148,50	0,0001
Прокрастинація	10,05±1,86	7,11±1,22	9,86±1,64	94,36	0,0001
Надпильність	10,83±1,94	7,05±1,36	10,57±1,76	139,09	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Пильність, пов'язана з когнітивною складністю, потребою в пізнанні і толерантністю до невизначеності і передбачає уточнення цілей

і завдань рішення, розгляд альтернатив, пов'язаних з пошуком інформації, асиміляцією її «без забобонів» і оцінки перед вибором, та яка, що забезпечує прийняття раціональних рішень, властива більшою мірою досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-1}=20,58$; $p<0,00001$ і $t_{2-3}=21,52$; $p<0,0001$), втім така протилежна властивість як надпильність найменшою мірою властива особам цього психологічного профілю. Надпильність як схильність до прояву імпульсивності у прийнятті рішення, невпевненість у правильності прийнятого рішення, емоційне збудження з цього приводу ($t_{2-1}=-16,07$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=14,41$; $p<0,0001$).

Уникнення самостійного прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших за вирішення проблеми меншою мірою властиві досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-1}=-16,19$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-17,10$; $p<0,0001$), так само як і прокрастинація, тобто відкладання прийняття рішення ($t_{2-1}=-13,17$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-17,10$; $p<0,001$). Досліджувані, що мають психологічний профіль «Високоризикований» в період кризи 30-річного віку характеризуються постійними труднощами та високим емоційним збудженням й імпульсивністю в процесі прийняття рішення, уникненням його прийняття, що може бути пояснено високою схильністю до ризику за усіма його параметрами.

Досліджувані, що мають психологічний профіль «Високоризикований» в період кризи 30-річного віку характеризуються постійними труднощами та високим емоційним збудженням й імпульсивністю в процесі прийняття рішення, уникненням його прийняття, що може бути пояснено високою схильністю до ризику за усіма його параметрами.

Досліджувані, що мають психологічний профіль «Низькоризикований» відрізняються від інших категорій досліджуваних в період кризи 30-річного віку тим, що не мають труднощів у прийнятті рішення, в процесі вибору альтернатив вони спокійно та особливо не вагаючись обирають найбільш правильний та раціональний варіант. Це може бути пояснене тим, що їм властива більша раціональність та менший рівень прагнення до невинуватених зайвих труднощів.

Особливості рефлексивних процесів особистості, які дозволяють передбачити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексивної поведінки в оцінці наступної ситуації ризику, пов'язані у 30-річних досліджуваних з ризиком особистості (див. табл. 4.4).

«Інтегральний компонент ризику особистості» передбачає перевагу квазірефлексії та інтроспекції над системною рефлексією. Квазірефлексія як спотворена оцінка пережитого досвіду, вчинків та поведінки, зокрема, ризикового характеру властива 30-річним особам з високою мірою розвитку інтегрального компонента ризику особистості та також передбачає фокусування на власному стані та переживаннях.

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками рефлексії та факторів ризику особистості
в періоді кризи ранньої дорослості**

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ри- зику особистості	Когнітивний компонент ри- зику особистос- ті	Імпульсивність
Системна рефлексія	-0,43***	0,13*	-0,12*
Інтроспекція	0,22**	-	0,34***
Квазірефлексія	0,38***	-	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності, що підкріплена активними конативними проявами у ситуаціях ризику властива досліджуванам в період кризи середнього віку, які схильні до самокопання, занурення у внутрішній світ без об'єктивної оцінки причин та наслідків життєвої події, зокрема, ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації. Отже, отримані взаємозв'язки показників інтегрального компоненту ризику особистості та процесів квазірефлексії й інтроспекції свідчать про те, що загальна схильність до ризику в період кризи ранньої дорослості властива особам, які схильні абстрагуватись від предмету рефлексії (наприклад, ситуації ризику та власної поведінки у ній) та переводити фокус уваги на минулі події, майбутні плани є емоційно включеними у переживання та обмірковування власних вчинків у складних ситуаціях життя.

«Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з системною рефлексією. Отже, когнітивний компонент схильності до ризику, що відповідає за усвідомлення необхідності та доцільності ризикових вчинків, а також за високу готовність до ризику властиві особам, які здатні виражено та адекватно оцінювати власні вчинки й отримувати корисну інформацію про їх наслідки у житті.

«Імпульсивність», як поєднання емоційного компоненту схильності до ризику та високої імпульсивності, передбачає високу імпульсивність рефлексивної оцінки власних вчинків, орієнтацію на пережиті стани у рефлексії досвіду ризикових ситуацій.

Отже, ризик особистості в період кризи ранньої дорослості актуалізує менш адаптивні форми рефлексії. Особистість з високими показниками ризику особистості, зокрема за інтегральним компонентом та імпульсивністю, характеризується невисокими самодетермінацією поведінки та навичками продуктивної рефлексії. Остання надає їм можливості відслідкувати причинно-наслідкові закономірності виникнення

ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації, супроводжується усвідомленням лише власних емоційних станів у таких ситуаціях, а не отриманням корисної інформації для вирішення майбутніх ситуацій ризику у житті.

З таблиці 4.5 видно, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники квазірефлексії. До того ж рівень даного виду рефлексії в них є вищим за середній, на відміну від показників системної рефлексії та інтроспекції. Рівень інтроспекції у досліджуваних, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» є вищим, ніж в інших категорій досліджуваних ($t_{1-2}=5,24$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=7,24$; $p<0,0001$).

Отже, високий рівень схильності до ризику та екстремальних проявів поведінки на тлі низької суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених в індивідуальному профілі досліджуваних в період кризи ранньої дорослості характеризується високою емоційністю в оцінці пережитого досвіду, схильністю до самокопання під час оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацію на власні емоції та почуття, а не об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки. Квазірефлексія як перенесення об'єкту аналізу на інші події, уникнення системного аналізу наслідків власної поведінки є цілком закономірним способом прийняття рішення індивіда з високим ризиком особистості в період кризи ранньої дорослості, оскільки висока імпульсивність та схильність до екстремальних проявів поведінки є такими внутрішніми умовами, що не дозволяють самодистанціюватись та розглянути проблему об'єктивно і безпристрасно.

Таблиця 4.5

**Показники рефлексії осіб
з різними психологічними профілями ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали рефлексії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Системна рефлексія	29,66 $\pm$ 3,61	38,80 $\pm$ 4,07	32,48 $\pm$ 4,06	142,40	0,000001
Інтроспекція	30,86 $\pm$ 2,89	24,25 $\pm$ 4,39	26,36 $\pm$ 4,38	72,92	0,0001
Квазірефлексія	29,07 $\pm$ 4,18	27,85 $\pm$ 3,91	31,79 $\pm$ 3,91	22,78	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджуваним, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» більшою мірою властива системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику ($t_{2-1}=18,26$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=8,94$; $p<0,0001$), порівняно з іншими психологічними профілями. Отже, даний психологічний профіль в період кризи ранньої дорослості розкривається у високій раціональності та низькому потязі до небезпечних та невизначених ситуацій, уможливорює максимально об'єктивну та адекватну оцінку наслідків своїх вчинків у різних ситуаціях життя, зокрема, і ризикових.

Досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» характеризуються інтроспекцією ($t_{1-2}=2,24$; $p<0,05$ і $t_{1-3}=7,58$; $p<0,0001$), тобто у процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива висока імпульсивність, орієнтація на власні переживання, пов'язана із загальною імпульсивністю, високою мірою збудження у ситуаціях невизначеності та небезпеки.

Отже, особливості рефлексії власної поведінки у ситуаціях ризику в особистості в період кризи ранньої дорослості залежать від психологічного профілю ризику особистості. З мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, в осіб з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» переважає інтроспекція, а з психологічним профілем «Низькоризикований» – системна рефлексія.

4.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

З метою вивчення когнітивних чинників становлення ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було визначено місце слова «ризик» у психосемантичному просторі вітальних категорій досліджуваних, а також показано зв'язки толерантності до невизначеності, когнітивних стилів і креативності з компонентами ризику особистості, виявлено відмінності у проявах креативності та толерантності до невизначеності у осіб з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи 30-річного віку.

На першому етапі емпіричного вивчення ролі когнітивних чинників становлення ризику особистості в період кризи 30-річного віку визначалось місце ризику у структурі значущих вітальних категорій досліджуваних шляхом психосемантичного дослідження (див. рис. 4.5 – 4.8).

Загалом для осіб в період кризи ранньої дорослості слово «ризик» має порівняно з підлітковою кризою меншу вираженість за факторами сили та оцінки і має наступні характеристики (див. рис. 4.5):

- асоціюється з «грою», з «роботою» та «спортом»;
- помірна сила та оцінка, що свідчить про позитивне спокійне ставлення до ризику;
- диференціація «ризик» та «небезпеки» й «невизначеності».

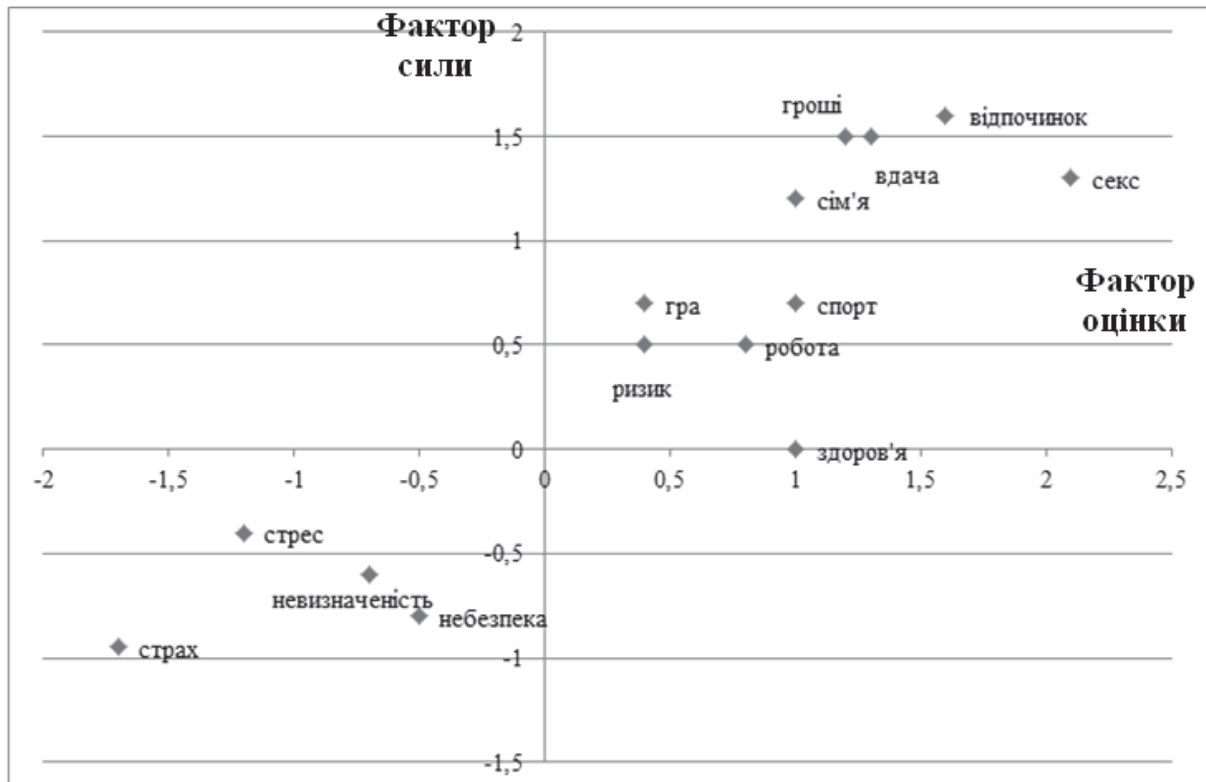

Рис. 4.5. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

Для 30-річних досліджуваних характерним є негативне ставлення та заперечення слів-стимулів «страх», «стрес», «невизначеність» та «небезпека», а два останні утворюють певну семантичну групу.

Найбільші оцінки отримали слова «секс» та «відпочинок», а найбільшу силу мають «відпочинок», «гроші» та «вдача». Саме ці категорії є бажаними об'єктами у першій кризі зрілості. Навантажена життєвими клопотами особистість жадає відпочинку, певного тайм-ауту, перерви для того, щоб перевести дух. Саме тому можливість реалізації такого відпочинку вона може пов'язувати з грошима, матеріальним добробутом, вдачею.

Позитивні значення з помірною силою мають слова «сім'я», «спорт», «робота», «гра», «ризик». Це основні ключові сфери життя повноцінно функціруючої людини на етапі переходу від молодості до зрілості, основними завданнями життя якої є створення та утримання сімейних стосунків, кар'єрне зростання, догляд за собою завдяки активному способу життя.

Нейтральне значення у досліджуваних 30-річного віку має поняття «здоров'я», яке на цьому етапі життя ще не набуває такої сили

впливу на самосвідомість, як у більш зрілому віці, коли фізичне функціонування може ускладнюватись хворобами, процесом старіння.

Для осіб, що мають психологічний профіль «Імпульсивний ризик особистості» характерними є наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (див. рис. 4.6):

- «ризик» має високі показники за факторами оцінки та сили;
- «ризик» має семантичну близькість до слів-стимулів «вдача» та «гроші»;
- «ризик» протиставляється поняттям «невизначеність» та «небезпека».

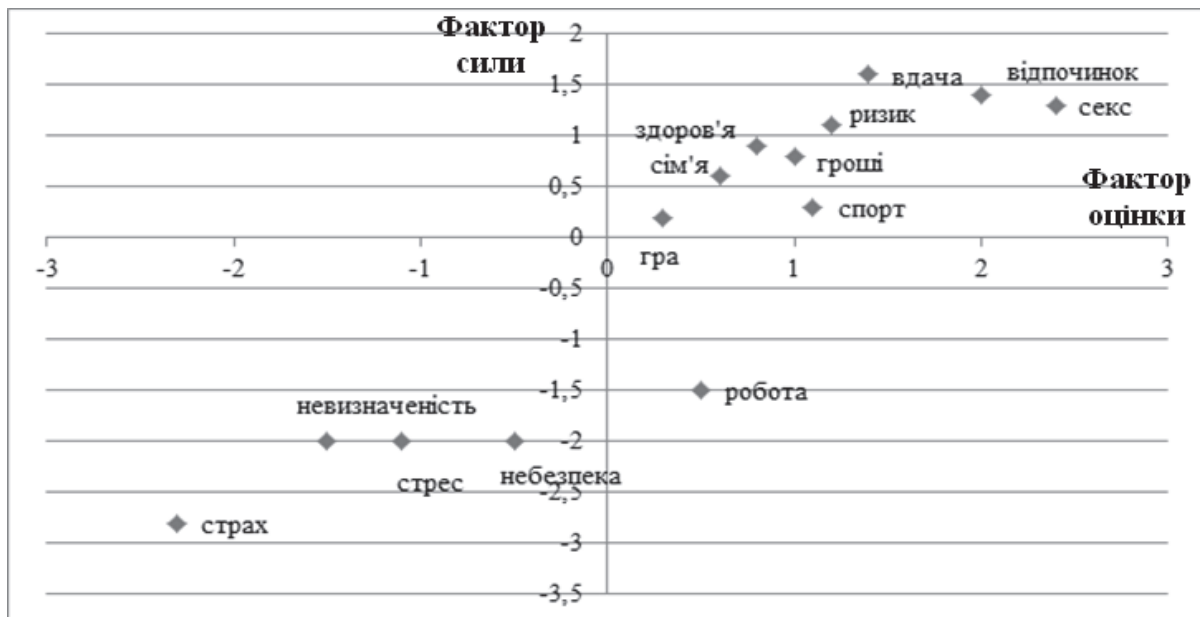

Рис. 4.6. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних, що мають психологічний профіль «Імпульсивноризикований».

Високі рівні схильності до пошуку нових вражень та неадаптивного прагнення до труднощів, які характеризують психологічний профіль «Імпульсивноризикований» передбачає високу оцінку ризику у власному семантичному просторі, його близькість з вдачею, високу міру збудження від ризику. Такі досліджувані є людьми азартними, які з натхненням реалізують у своєму житті зухвалі рішення. Вони надають перевагу азартним іграм (за грошову винагороду), парі на гроші, екстремальним видам спорту, можуть позичати гроші та давати у борг іншим. Ризик для них є одним із шляхів наповнення життя новим змістом: цікавим, однак нелегким, іноді жорстоким, оскільки важливі події життя та досягнення залежать від доброї вдачі.

Досліджувані психологічного профілю «Імпульсивноризикований» втрачають смисл роботи у їх житті, оскільки «робота» в їх семантичному просторі має низькі показники як за фактором сили, так і за фактором оцінки. Отже, екзистенціальний смисл ризику у кризі ранньої дорослості характеризується ціннісним вакуумом у професійній сфері.

Для осіб з психологічним профілем «Низькоризикований» у період кризи ранньої дорослості є характерними наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (див. рис. 4.7):

- «ризик» має низькі показники за факторами оцінки та сили;
- «ризик» має семантичну близькість до слів-стимулів «невизначеність», «небезпека».

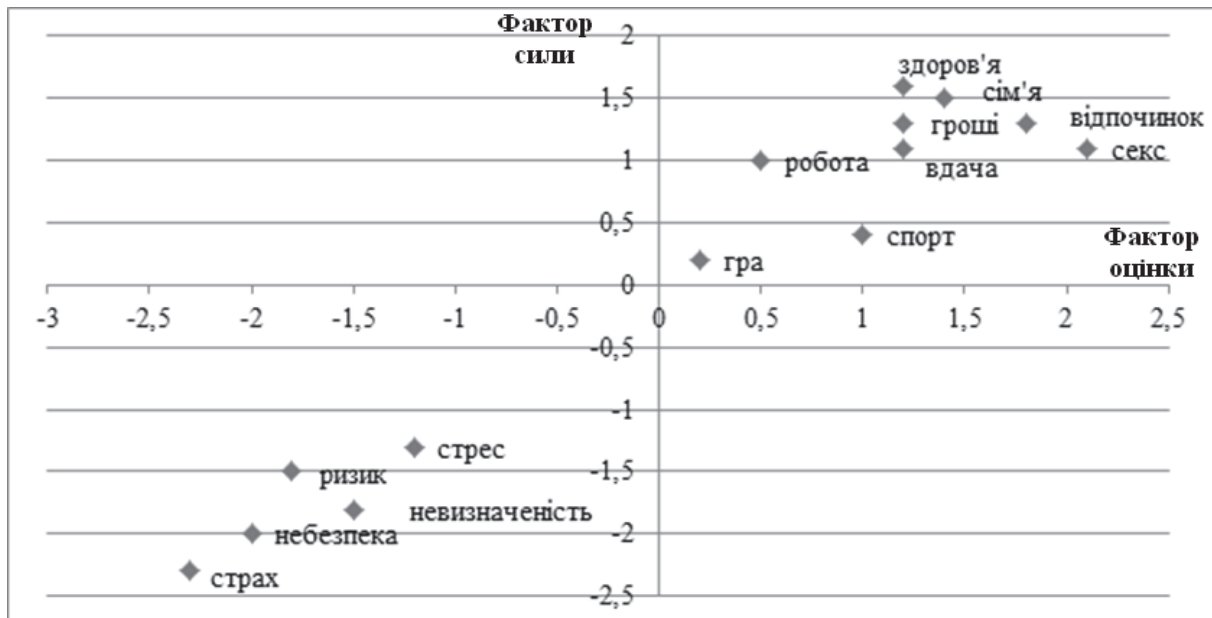

Рис. 4.7. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних у кризі ранньої дорослості, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований».

Досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований», які характеризуються найнижчими показниками схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності та якісними показниками схильності до ризику, а також найвищими показниками раціональності та готовності до ризику, розглядають ризик як небезпечне, пов'язане з невизначеністю явище, що викликає стрес та страх. Усі ці слова-стимули відносяться до негативних полюсів за факторами оцінки та сили. Отже, низька схильність до ризику передбачає його негативну оцінку та низьку спонукальну силу.

Досліджувані, що мають психологічний профіль «Низькоризикований» високо оцінюють відпочинок, секс, здоров'я, сім'ю, вдачу, спорт, роботу. Ці явища мають велике значення для них. Нейтральними за значущістю виявилось слово «гра», яке не пов'язується ні з ризиком, ні з провідними видами діяльності.

Для осіб з психологічним профілем «Високоризикований» характерними є наступні особливості ризику у психосемантичному просторі вітальних категорій (див. рис. 4.8):

- «ризик» має високі показники за факторами оцінки та сили;

- такі атрибути ризику, як «невизначеність» та «небезпека» мають найвищі показники за факторами оцінки і сили у порівнянні з іншими профілями особистості у 30-річній кризі.

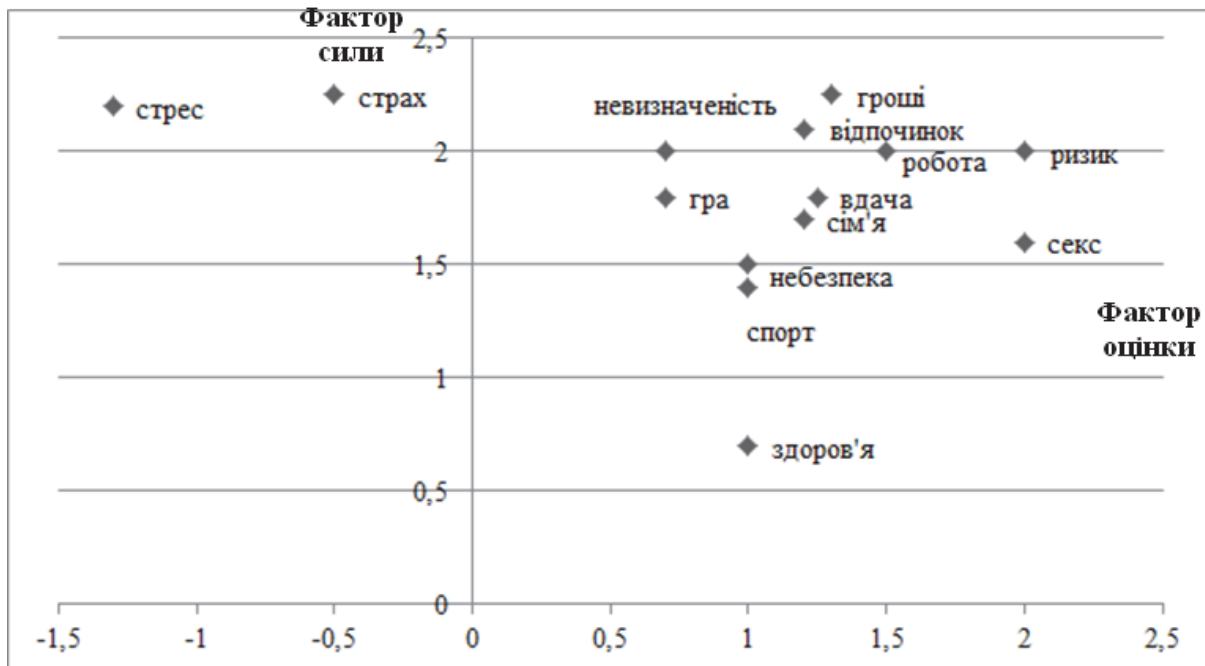

Рис. 4.8. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних, що належать до психологічного профілю «Високоризикований».

Для досліджуваних з високою схильністю до ризику примітним є те, що слово-стимул «ризик» дуже високо оцінюється ними (так само, як і «секс») та має високе суб'єктивне значення в їх семантичному просторі. Для даної категорії досліджуваних характерним є утворення декілька психосемантичних груп. По-перше, це група «гроші – відпочинок – робота», слова-стимули якої мають найвищі показники за фактором сили. Ці слова мають найвизначніше значення у житті та діяльності високо ризикових осіб, які переживають кризу 30 років. Другою психосемантичною групою є «невизначеність – гра», що може характеризувати дану групу досліджуваних як азартних гравців. Третє психосемантичне утворення представлене словами «вдача» та «сім'я» і характеризує позитивне ставлення до власної родини і (або) як до соціального інституту взагалі. Четверте виражене психосемантичне утворення склалось із слів «небезпека» та «спорт», що характеризує їх інтерес до екстремальних видів спорту.

Слова-стимули «стрес» та «страх» мають високі показники за фактором сили, отже вони досить часто зустрічаються у житті осіб з високою схильністю до ризику.

З метою вивчення ролі толерантності до невизначеності у функціонуванні ризику особистості в період кризи ранньої дорослості було проведено кореляційний аналіз факторних навантажень компонентів ризику особистості та показників ставлення до невизначених ситуацій (див. рис. 4.9).

Рис. 4.9. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності в період кризи ранньої дорослості.

Примітка: — позитивний зв'язок.

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно корелює з показниками ставлення до новизни ($r_{xy}=0,60$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($r_{xy}=0,48$; $p<0,0001$) та переваги невизначеності ($r_{xy}=0,74$; $p<0,0001$). Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності у поєднанні зі схильністю до екстремальної поведінки як способу контролю життя характеризується високою толерантністю до невизначеності, прагненням до невизначених ситуацій.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний лише з показниками толерантності до невизначеності ($r_{xy}=0,15$; $p<0,01$). Усвідомлення важливості ризикових вчинків та висока готовність до ризику як змістові характеристики даного фактору позитивно пов'язані з толерантністю до невизначеності в період кризи ранньої дорослості.

Фактор «Імпульсивність» позитивно пов'язаний з показниками ставлення до невизначених ситуацій ($r_{xy}=0,27$; $p<0,0001$). Ірраціональна імпульсивна природа схильності до ризику, яка виражається в переживанні позитивних емоцій в умовах ризику, емоційному потягу до ситуацій небезпеки та невизначеності, пов'язана з позитивним емоційним ставленням до невизначених ситуацій.

У таблиці 4.6 показано відмінності у показниках толерантності до невизначеності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Таблиця 4.6

**Показники толерантності до невизначеності осіб
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали толерантності до невизначеності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Ставлення до новизни	13,03 $\pm$ 1,38	11,21 $\pm$ 2,51	16,55 $\pm$ 2,12	168,40**
Ставлення до складних завдань	45,47 $\pm$ 8,80	37,86 $\pm$ 9,32	44,73 $\pm$ 6,28	32,20*
Ставлення до невизначених ситуацій	40,38 $\pm$ 8,98	40,21 $\pm$ 9,72	46,60 $\pm$ 12,55	28,15*
Перевага невизначеності	57,72 $\pm$ 6,91	42,57 $\pm$ 9,36	68,71 $\pm$ 8,52	269,90**
Толерантність до невизначеності	52,57 $\pm$ 5,87	49,00 $\pm$ 2,67	55,20 $\pm$ 5,74	56,68*

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; * – $p < 0,0001$; ** – $p < 0,000001$.

Визначено, що досліджувані психологічного профілю «Низькоризикований» характеризуються найменшою толерантністю до невизначеності за усіма параметрами: вони більш негативно та обережно ставляться до нових подій, змін та нововведень, більш критично сприймають складні завдання, віддають перевагу більш визначеним та зрозумілим ситуаціям життя, що може бути пояснено їх високою раціональністю, меншим збудженням у ситуаціях ризику, меншою привабливістю для них таких ситуацій.

Досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» є категорією досліджуваних у кризі ранньої дорослості, які найбільш позитивно ставляться до невизначеності. У порівнянні з досліджуваними з психологічними профілями «Імпульсивноризикований» та «Низькоризикований» вони мають достовірно вищі показники позитивного ставлення до новизни (відповідно, $t=14,63$; $p < 0,0001$ і $t=15,75$; $p < 0,0001$) і ставлення до невизначених ситуацій (відповідно, $t=5,64$; $p < 0,0001$ і $t=5,79$; $p < 0,0001$), віддають більшу перевагу невизначеності (відповідно, $t=12,65$; $p < 0,0001$ і $t=21,94$; $p < 0,0001$), виявляють більшу загальну толерантність до невизначеності (відповідно, $t=2,89$; $p < 0,001$ і $t=11,74$; $p < 0,0001$). Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» ставляться найбільш позитивно до невизначених ситуацій та віддають перевагу їм саме тому, що вони за характеристиками свого психологічного профілю виявляють високу міру

прагнення до гострих відчуттів та нових вражень, шукають пригод та складних ситуацій у житті.

Досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» посідають проміжне положення у показниках толерантності до невизначеності. Вони є більш толерантними до невизначених ситуацій, ніж досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» за показниками ставлення до новизни ($t=7,50$; $p<0,0001$), ставлення до складних завдань ($t=7,78$; $p<0,0001$), ставлення до невизначених ситуацій ($t=5,15$; $p<0,0001$), переваги невизначеності ($t=14,64$; $p<0,0001$) та толерантності до невизначеності ($t=6,71$; $p<0,0001$). Високі показники ставлення до складних завдань та переваги невизначеності у межах цього психологічного профілю цілком співвідноситься з його базовими характеристиками: високою імпульсивністю та прагненням до екстремальних ситуацій життя.

У таблиці 4.7 подано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та її таким когнітивним чинником, як креативність, в період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно корелюють з показниками швидкості та оригінальності. Отже, висока креативність є характеристикою двох основних факторів ризику особистості.

Таблиця 4.7

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками креативності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали креативності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ризiku особистості	Імпульсив- ність
Швидкість	0,33**	-0,27**	-
Оригінальність	0,27**	0,14*	-
Розробленість	-	-	-0,12*

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,0001$.

«Імпульсивність» негативно корелює з розробленістю у вирішенні творчих завдань, отже, чим вищою є емоційність та імпульсивність у структурі ризику особистості, тим більш схематизованими є образи творчої уяви у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

У таблиці 4.8 показано відмінності у рівні прояву креативності в період кризи ранньої дорослості.

**Показники креативності
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали креативності	Психологічні профілі ризику особистості (M±σ)			F	p
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Швидкість	5,67±1,81	4,75±1,91	6,17±1,59	11,77	0,01
Оригінальність	11,00±4,14	7,64±1,44	11,60±4,89	25,46	0,001
Розробленість	4,89±1,88	5,53±2,16	6,20±1,53	14,87	0,01

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Встановлено, що особистість в період кризи 30-річного віку з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» характеризується досить високими показниками швидкості та оригінальності розв'язання творчих завдань, хоча і поступаються за показниками розробленості творчого продукту досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t=-2,44$; $p<0,05$) та з психологічним профілем «Високоризикований» ($t=-5,66$; $p<0,0001$). Висока здатність до створення нових оригінальних творчих продуктів співвідноситься з високою емоційністю досліджуваних даного психологічного профілю.

Особистість з психологічним профілем «Низькоризикований» характеризується нижчими показниками креативності, особливо це виявляється у показниках оригінальності вирішення творчого завдання, за якими вони поступаються досліджуваним з психологічними профілями «Високоризикований» ($t=-7,252$ $p<0,001$) та «Імпульсивноризикований» ($t=-6,58$; $p<0,001$). Висока раціоналізація поведінки осіб, що мають даний психологічний профіль, загалом, відповідає нижчому рівню творчих здібностей.

Особистості з психологічним профілем «Високоризикований» властива найбільш виражена креативність в період кризи 30-річного віку. Високий рівень схильності та готовності до ризику характеризує особистість як найбільш креативну, здатну вирішувати творчі завдання, які стосуються створення образів уяви, вигадкування абстрактної назви для цих образів.

Отже, в період кризи ранньої дорослості висока оригінальність є провідною характеристикою індивідів з вищими показниками ризику особистості.

Наступним завданням емпіричного дослідження було вивчення ролі когнітивного стилю «імпульсивність – рефлексивність» у досліджуваних, що переживають кризу ранньої дорослості. У таблиці 4.9 показано розподіл цих осіб за психологічний профілем ризику особистості за провідними когнітивними стилями. Вказано значення кількості осіб з поєднанням певного психологічного профілю ризику особистості та когнітивного стилю у відсотках відносно загального обсягу вибірки. Виявлено, що найбільш чисельною за обсягом групою досліджуваних є ті, які характеризуються поєднанням імпульсивного когнітивного стилю та імпульсивного ризику особистості, крім того імпульсивний когнітивний стиль часто поєднується з високим ризиком особистості.

Таблиця 4.9

Розподіл осіб, що мають різні психологічні профілі ризику особистості за когнітивними стилями

Когнітивний стиль	Психологічні профілі ризику особистості					
	Імпульсивно ризикований		Низько ризикований		Високо ризикований	
	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	38	31,4%	3	2,4%	21	17,4%
Рефлексивний	9	7,4%	15	12,4%	6	5,0%
Швидкий / точний	6	5,0%	6	5,0%	4	3,3%
Повільний / неточний	5	4,1%	4	3,3%	4	3,3%

Примітка: п – кількість осіб.

Показано, що серед осіб з психологічними профілями «Імпульсивно-ризикований» та «Високоризикований» переважає імпульсивний когнітивний стиль. Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується рефлексивним когнітивним стилем.

На рисунку 4.10 показано залежність рівня розвитку швидкості розв'язання творчих завдань від когнітивного стилю та психологічного профілю ризику особистості в період кризи 30-річного віку.

Встановлено, що найвищі показники швидкості виконання творчих завдань мають особи з психологічним профілем «Високоризикований» за умови переваги в них рефлексивного когнітивного стилю. Отже, висока швидкість розв'язання творчих завдань та рефлексивність когнітивного стилю лежать в основі психологічного профілю «Високоризикований», що загалом є відмінною особливістю кризи дорослості у порівнянні з кризою підліткового віку, за якої визначається високий ризик особистості поєднанням швидкості з імпульсивним когнітивний стилем.

Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується найнижчими показниками швидкості виконання творчих завдань незалежно від когнітивного стилю.

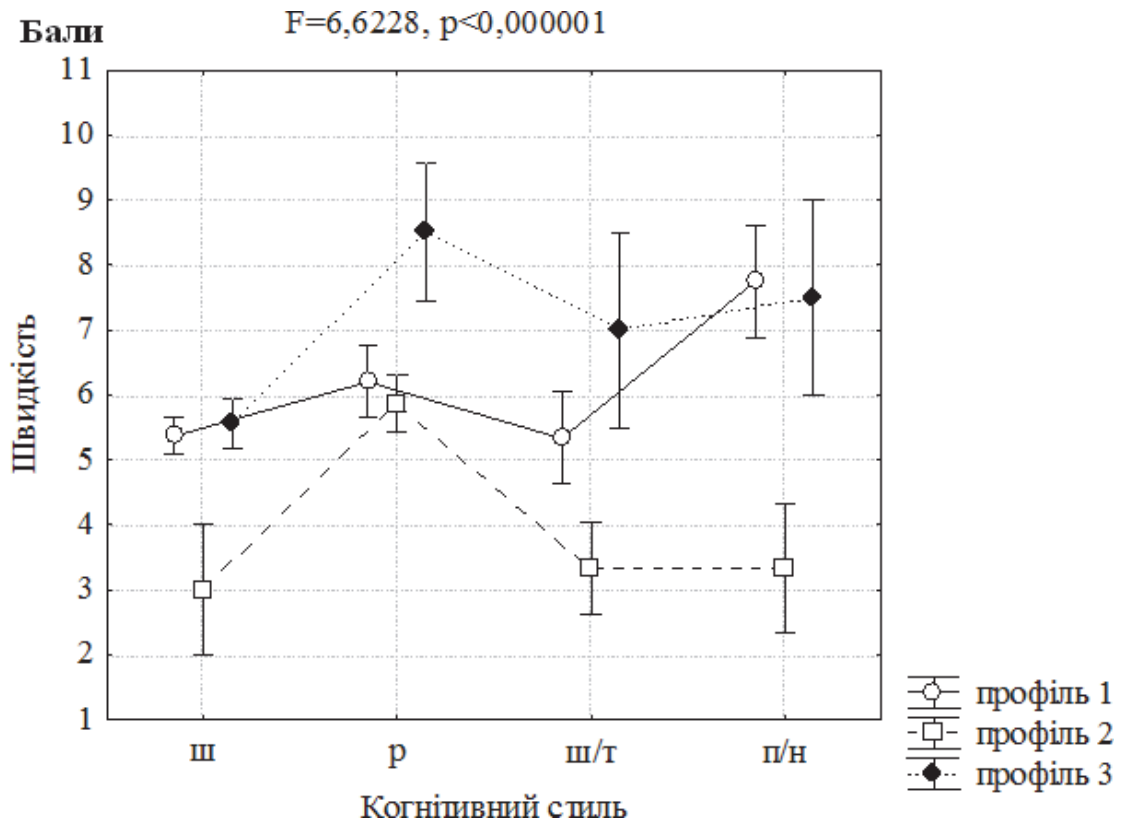

Рис. 4.10. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Примітки: і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Імпульсивноризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Високоризикований».

Отже, повільність у вирішенні творчих завдань загалом визначає нижчий рівень ризику особистості, що співвідноситься з більшою раціональністю цього психологічного профілю досліджуваних, порівняно з іншими.

На рисунку 4.11 показано залежність рівня розвитку оригінальності у структурі креативності осіб 30-річного віку в залежності від когнітивного стилю та психологічного профілю ризику особистості.

Встановлено, що найвищий рівень оригінальності у розв'язанні творчих завдань виявляється у осіб з психологічним профілем «Високоризикований» за умови повільного-неточного когнітивного стилю. Отже, висока помилковість у вирішенні завдань з вибору відповідного перцептивного образу та повільність у виконанні цих завдань у поєднанні з високим ризиком особистості забезпечують їх високу оригінальність.

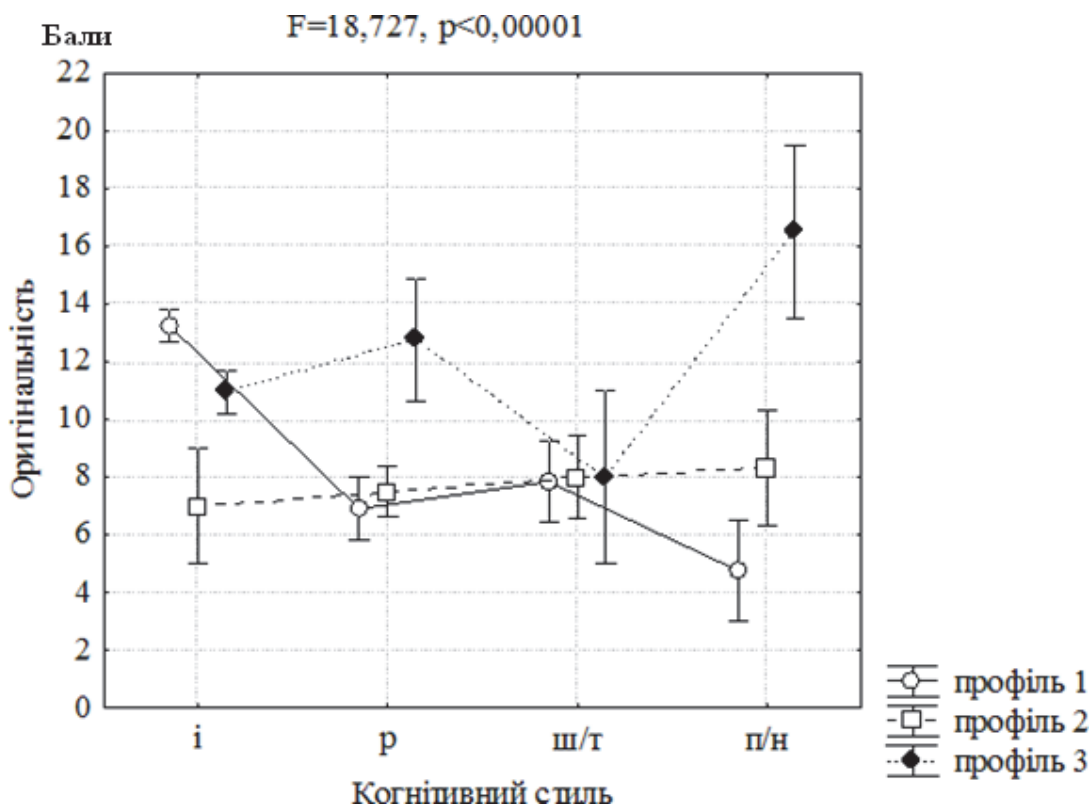

Рис. 4.11. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих завдань осіб та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Примітки: і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Імпульсивноризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Високоризикований».

На рисунку 4.12 показано відмінності у рівні прояву розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Показано, що найвищими показниками розробленості характеризуються досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» за умови розвитку у них швидкого-точного когнітивного стилю, а найнижчі показники мають досліджувані з повільним-неточним когнітивним стилем та психологічним профілем «Низькоризикований».

Отже, когнітивний стиль в залежності від психологічного профілю ризику особистості впливає на компоненти креативності по-різному. Безперечним виявляється позитивний вплив характеристик психологічного профілю «Високоризикований» на розвиток високого рівня креативності, при цьому повільний і помилковий когнітивний вплив сприяє оригінальності у вирішенні творчих завдань, а точний і швидкий – розробленості.

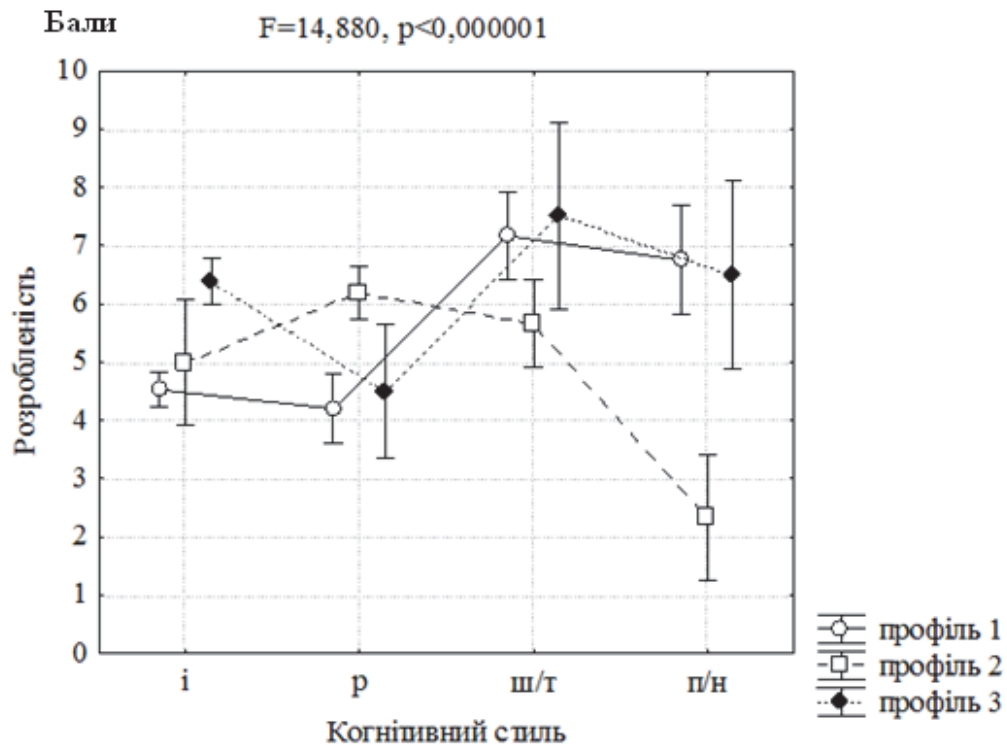

Рис. 4.12. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Примітки: і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Імпульсивноризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Високоризикований».

З метою вивчення ролі когнітивних чинників в період кризи ранньої дорослості ми здійснили дискримінантний аналіз показників когнітивної сфери та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 4.10). Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) перевага невизначеності; 2) ставлення до новизни; 3) толерантність до невизначеності; 4) оригінальність у розв'язанні творчих задач; 5) ставлення до невизначених ситуацій; 6) швидкість у розв'язанні творчих задач; 7) розробленість у розв'язанні творчих задач. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p<0,0001$.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічного профілю ризику особистості в осіб у період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = $1,94$ Швидкість у розв'язанні творчих задач + $1,21$ Оригінальність у розв'язанні творчих задач + $4,65$ Роз-

робленість у розв'язанні творчих задач +2,75 Ставлення до новизни +1,31 Ставлення до невизначених ситуацій +1,30 Перевага невизначеності +2,15 Толерантність до невизначеності -177,72;

Таблиця 4.10

Когнітивні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Приватна λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,134	0,943	9,9	0,0001	0,810	0,190
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,146	0,867	25,3	0,0001	0,824	0,176
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,133	0,949	8,8	0,0001	0,825	0,175
Ставлення до новизни	0,183	0,689	74,0	0,0001	0,800	0,200
Ставлення до складних завдань	0,128	0,985	2,4	0,089	0,741	0,259
Ставлення до невизначених ситуацій	0,140	0,899	18,4	0,0001	0,825	0,175
Перевага невизначеності	0,253	0,499	164,6	0,0001	0,888	0,112
Толерантність до невизначеності	0,158	0,797	41,8	0,0001	0,842	0,158

«Низькоризикований» = 1,68 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 0,79 Оригінальність у розв'язанні творчих задач +4,63 Розробленість у розв'язанні творчих задач +1,93 Ставлення до новизни +0,63 Ставлення до складних завдань +1,13 Ставлення до невизначених ситуацій +0,89 Перевага невизначеності +2,52 Толерантність до невизначеності -152,67;

«Високоризикований» = 2,49 Швидкість у розв'язанні творчих задач + 1,40 Оригінальність у розв'язанні творчих задач +5,16 Розробленість у розв'язанні творчих задач +3,86 Ставлення до новизни +1,23 Ставлення до невизначених ситуацій +1,49 Перевага невизначеності +2,35 Толерантність до невизначеності -219,72.

Таким чином, вплив когнітивних чинників на становлення психологічних профілів ризику особистості у 30-річних досліджуваних є значущим, причому він збільшується з мірою зростання прояву ризику особистості. Аналізуючи коефіцієнти кожного когнітивного чинника, можна дійти висновку, що досліджувані, які належать до психологічних профілів «Високоризикований» та «Імпульсивноризикований» більшою мірою обумовлені такими когнітивними чинниками, як розробленість у розв'язанні творчих задач та позитивне ставлення до новизни.

У порівнянні з кризою підліткового віку роль когнітивних чинників у становленні високого ризику особистості зростає. Крім того, в період кризи ранньої дорослості ці чинники змінюються за змістом: якщо для підлітків більш вагомим факторами є швидкість у розв'язанні творчих задач та загальний показник толерантності до невизначеності, то для осіб в період кризи ранньої дорослості більшої значущості набувають розробленість у розв'язанні творчих задач та позитивне ставлення до новизни.

4.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

З метою вивчення мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період кризи ранньої дорослості нами було проведено кореляційних аналіз показників життєстійкості, вольового контролю за дією та мотивацією досягнення з факторами ризику особистості 30-річних досліджуваних. Далі мотиваційно-регулятивні чинники порівнювались у досліджуваних, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості.

У таблиці 4.11 показано взаємозв'язки шкал життєстійкості з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Встановлено негативні взаємозв'язки між: фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» та залученістю та контролем; фактором «Імпульсивність» – з контролем та позитивний взаємозв'язок з фактором «Когнітивний компонент ризику особистості» – з прийняттям ризику.

Таблиця 4.11

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між шкалами життєстійкості та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Шкали життєстійкості	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Залученість	-0,35*	-	-
Контроль	-0,25*	-	-0,23*
Прийняття ризику	-	0,23*	-

Примітки: * – $p < 0,001$.

Отже, загалом ризик особистості в період кризи ранньої дорослості характеризується низькою життєстійкістю. Виражені прояви ризику особистості, з високими показниками за фактором «Інтегральний компонент ризику особистості», передбачають низьку включеність у події життя, нездатність їх контролювати, в той час як фактор «Когнітивний

компонент ризику особистості» як усвідомлення користі ризикових вчинків, пов'язаний з прийняттям ризику.

Встановлено, що досліджувані в період кризи ранньої дорослості відрізняються за шкалами життестійкості в залежності від психологічних профілів ризику особистості (див. табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Особливості життестійкості в залежності від психологічного профілю ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Шкали життестійкості	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низькоризикований	Високоризикований		
Залученість	31,87±6,33	38,10±4,21	35,71±5,34	37,80	0,0001
Контроль	29,39±4,85	34,75±6,53	29,82±5,75	66,55	0,0001
Прийняття ризику	15,82±4,41	18,17±4,03	19,28±3,61	26,76	0,0003

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Так, досліджувані, що належать до психологічного профілю «Імпульсивноризикований» мають найнижчі показники залученості ($t_{1-2}=-8,22$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-4,35$; $p<0,0001$). Дорослі досліджувані, які обирають ризикову поведінку для досягнення вирішення проблем смислу життя, менш переконані у тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для них. Низький рівень схильності до ризику передбачає найвищі показники замученості в події життя.

Показники контролю у структурі життестійкості є найвищими у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-1}=11,61$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=5,62$; $p<0,0001$). Отже, чим більшою є переконаність у тому, що життя можна контролювати, тим меншою є схильність до ризику в період кризи 30-річного віку.

Прийняття ризику більшою мірою властиве досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований» у 30-річному віці ($t_{3-1}=6,91$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=2,57$; $p<0,05$). Особистість, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює її життя та швидше буде виявляти високу схильність та готовність до ризику.

У таблиці 4.13 показано взаємозв'язки шкал вольового самоконтролю з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.13

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
шкалами контролю за дією та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ризiku особистості	Імпульсив- ність
Планування	-0,11*	-	-0,30****
Реалізація	-0,19***	-	-0,35****
Невдача	-0,16**	0,17**	-0,33****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Встановлено негативні взаємозв'язки між фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» та особливостей вольової регуляції. Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний зі шкалою невдачі, а фактор «Імпульсивність» має обернені взаємозв'язки з усіма шкалами контролю за дією. Отже, високі показники схильності та готовності до ризику проявляються в орієнтації не на дію, а на стан, тобто низькій вольовій регуляції, для якої є характерними низький рівень довільності уваги, докладання зусиль з метою підвищення власної активності, надмірна емоційність, яка супроводжує процес діяльності і не спрямована на досягнення результату. Високий ризик особистості загалом, а особливо надмірна імпульсивність та емоційність у ситуаціях ризику, властива особам, які характеризуються емоційною напруженістю. При виникненні перешкод у діяльності надмірна імпульсивність стає на перешкоді контролю для запобігання збою діяльності.

Високі показники за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність» передбачають виникнення труднощів в ініціюванні дій, повторення думок з приводу незавершених намірів або невдачі. З іншого боку, фактор «Когнітивний компонент ризику особистості», що передбачає готовність до ризику та переконаність у його позитивному впливі на вольову регуляцію, пов'язаний з контролем за дією у ситуації невдачі.

Розглянемо результати порівняння шкал вольової регуляції у різних психологічних профілів досліджуваних у період кризи ранньої дорослості (див. табл. 4.14). Видно, що особистість у кризі 30-річчя з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» характеризується орієнтацією на стан, у той час як досліджувані з психологічними профілями «Високоризикований» та «Низькоризикований» у більшій мірі орієнтуються на дію: відмінності у показниках контролю за дією під час планування ($t_{1-2} = -15,37$; $p < 0,0001$), реалізації дії ($t_{1-2} = -26,64$;

$p < 0,0001$) та невдачі ($t_{1-2} = 21,93$; $p < 0,0001$) виявляються на статистично значущому рівні.

Таблиця 4.14

Особливості контролю за діями в залежності від психологічного профілю ризику особистості у період кризи ранньої дорослості

Шкали контролю за дією	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Планування	$4,86 \pm 1,83$	$8,53 \pm 1,75$	$8,88 \pm 1,64$	209,00	0,0001
Реалізація	$3,12 \pm 1,59$	$8,00 \pm 0,81$	$7,34 \pm 1,16$	515,70	0,0001
Невдача	$3,51 \pm 1,73$	$8,92 \pm 2,12$	$8,28 \pm 2,44$	288,08	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Визначено, що особистість у кризі 30-річчя з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» характеризується орієнтацією на стан, у той час як досліджувані з психологічними профілями «Високоризикований» та «Низькоризикований» у більшій мірі орієнтуються на дію: відмінності у показниках контролю за дією під час планування ($t_{1-2} = -15,37$; $p < 0,0001$), реалізації дії ($t_{1-2} = -26,64$; $p < 0,0001$) та невдачі ($t_{1-2} = 21,93$; $p < 0,0001$) виявляються на статистично значущому рівні. Схильність до ризику людини, що відноситься до профілю «Імпульсивноризикований», розкривається у вчинках, які повністю детермінуються прагненням до неадекватно високих стандартів до себе, розв'язання труднощів щодо власного життя та близьких людей, а також прагнення зробити життя яскравішим завдяки новим враженням. Досліджувані цього психологічного профілю характеризуються низькою готовністю до ризику, імпульсивністю у вчинках та прийнятті рішень, емоційністю, ризику у просторовій сфері, мають виражену орієнтацію на стан, тобто зазнають труднощів ініціювання дії, мають думки з приводу незавершених намірів або невдачі.

Особам, що мають психологічний профіль «Низькоризикований» властиві помірні показники готовності і схильності до ризику, характеризуються більшою орієнтацією а дію, тобто ефективно усувають усі когнітивні та емоційні перешкоди у реалізації наміру, характеризуються вищим рівнем здатності до вольової саморегуляції. Висока раціональність досліджуваних цього психологічного профілю цілком очевидно співвідноситься з їх високою вольовою регуляцією.

Отже, з мірою зростання ризику особистості в період кризи ранньої дорослості виникає зниження вольової регуляції в діяльності, що позначається у труднощах в ініціюванні дій та вчинків, завершенні на-

мірів та розпочатих практичних життєвих завдань, дезорієнтованості у ситуації невдачі та нездатності продовжувати діяльність після них.

Наступним мотиваційно-регулятивним чинником становлення ризику особистості в період кризи ранньої дорослості нами було визначено мотивацію досягнення чи страх невдачі. Показники мотивації досягнення позитивно корелюють з фактором «Інтегральний компонент ризику особистості» ($r_{x,y}=0,51$; $p<0,0001$). Отже, чим вищим є мотивація досягнення в період кризи ранньої дорослості, тим більшою мірою проявляється схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремальної поведінки.

У таблиці 4.15 показано відмінності у мотивації досягнення в осіб у період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» виявляють більшу спрямованість на досягнення, а з психологічним профілем «Низькоризикований» – страх невдачі ($t_{3,2}=13,90$; $p<0,0001$). Отже, наші результати підтверджують традиційні дослідження, присвячені зв'язку мотивації досягнення та ризику особистості і відповідають даним, отриманим на вибірці осіб підліткової кризи. Показники мотивації досягнення в період кризи ранньої дорослості є навіть вищими за умови високого ризику особистості, ніж в період підліткової кризи. Отже, висока схильність до готовності до ризику за умови меншої суб'єктивної оцінки ситуацій ризику передбачають більшу орієнтованість на подолання труднощів, отримання нагород, високих досягнень у діяльності. Особи, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» відзначаються більшою раціональністю, меншою перевагою невизначеності та меншою схильністю до ризику та вищою суб'єктивною оцінкою ризику, закономірно передбачає страх невдачі, тобто уникнення тих ситуацій, де можлива втрата чогось цінного, невдача чи поразка.

Таблиця 4.15

**Особливості мотивації успіху / страху невдачі
з різними психологічними профілями ризику особистості
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низькоризикований	Високоризикований		
Мотивація успіху / страх невдачі	165,89±19,08	133,57±28,54	181,57±15,08	120,89	0,0001

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Психологічний профіль «Імпульсивноризикований» є пограничним у континуумі «мотивація успіху – страх невдачі» ($t_{1-2}=21,93$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=7,04$; $p<0,0001$). Особистість цього психологічного профілю може прагнути успіху або уникати невдачі у діяльності в залежності від її обставин. Отже, так само як у період кризи підліткового віку, у період кризи ранньої дорослості високий ризик особистості загалом відповідає високій мотивації досягнення.

На рисунку 4.13 показано результати двофакторного дисперсійного аналізу показників прагнення до досконалості в період кризи 30-річчя в залежності від таких двох чинників: домінування мотивації успіху чи страху невдачі та психологічного профілю ризику особистості.

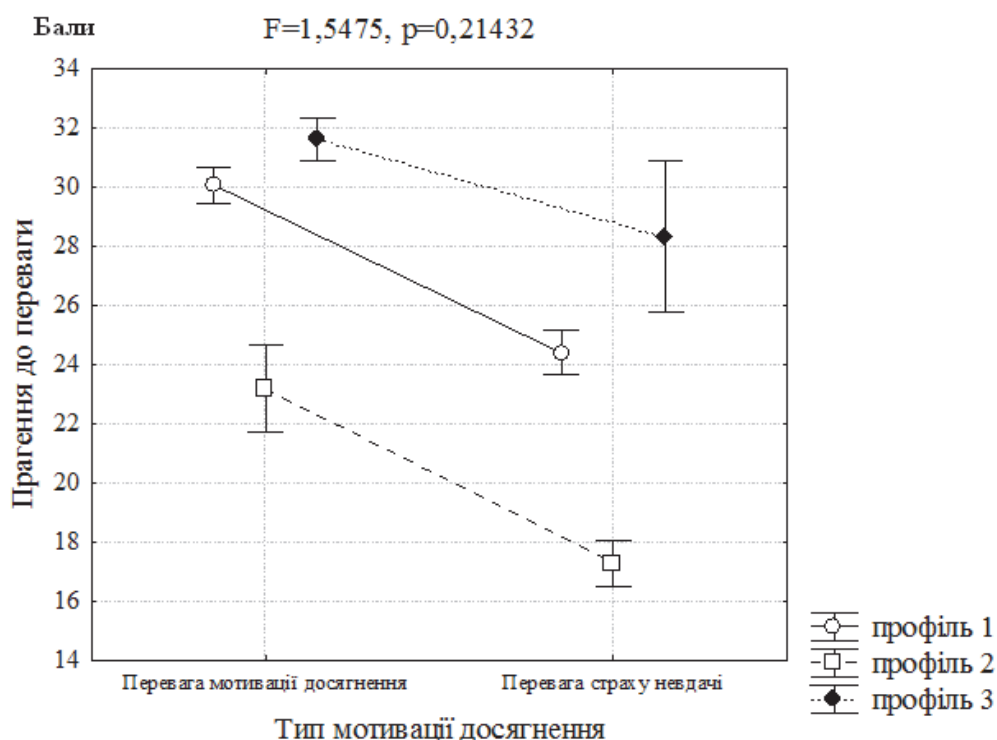

Рис. 4.13. Показники прагнення до переваги у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості та типом мотивації (криза 30-річного віку).

Примітки: психологічний профіль 1 – «Імпульсивноризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Високоризикований».

Особи, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» мають найвищі показники прагнення до переваги. Загалом даний психологічний профіль ризику особистості є провідним у прояві прагнення до переваги, однак тип мотивації – орієнтація на досягнення чи страх невдачі – закріплюють цей вплив. Психологічний профіль «Імпульсивноризикований» характеризується страхом невдачі та найнижчими показниками прагнення до переваги.

На рисунку 4.14 подано показники прагнення до досконалості в особистості в період 30-річної кризи в залежності від психологічного профілю ризику особистості та типу мотивації. Визначено, що особи з психологічним профілем «Високоризикований» мають як найвищі показники прагнення до переваги, так і найвищий рівень прагнення до досконалості. Психологічний профіль «Імпульсивноризикований» характеризується страхом невдачі та найнижчими показниками прагнення до досконалості.

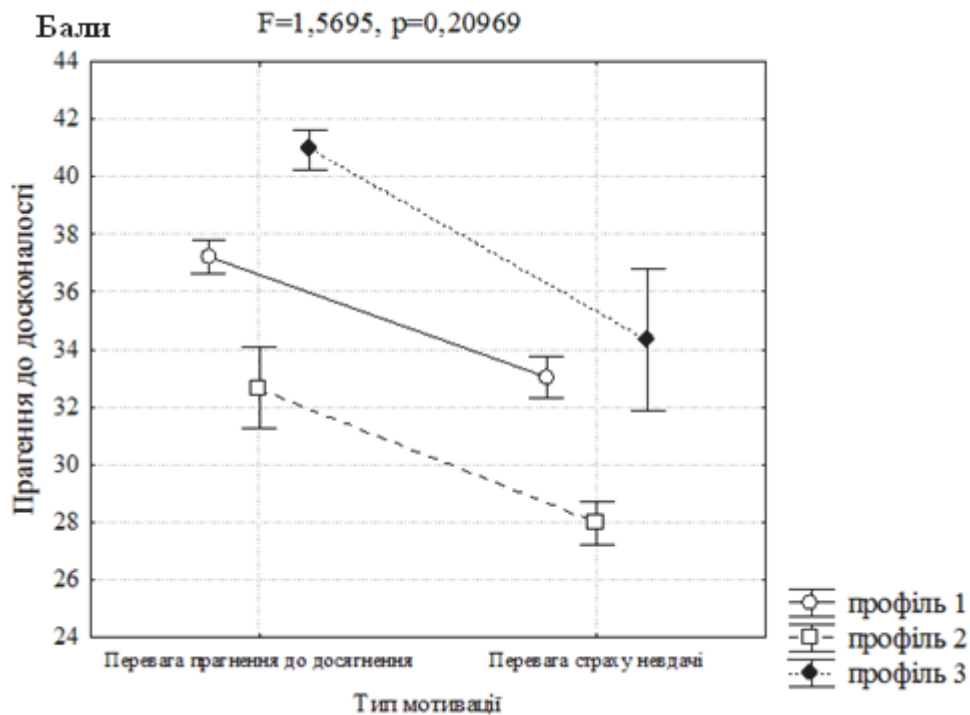

Рис. 4.14. Показники прагнення до досконалості у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості та типом мотивації (криза 30-річного віку).

Примітки: психологічний профіль 1 – «Імпульсивноризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Високоризикований».

З метою вивчення ролі мотиваційно-регулятивних особливостей осіб, що переживають кризу 30 років, на розвиток їх ризику особистості ми здійснили дискримінантний аналіз даних показників та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 4.16).

Аналіз λ Уїлкса для окремих чинників, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за мірою їх значущості для моделі: 1) вольові якості в ситуації реалізації дії; 2) прагнення до досконалості; 3) прагнення до переваги; 4) вольові якості в ситуації планування дії; 5) мотивація досягнення; 6) залученість життестійкості. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,0001$.

Таблиця 4.16

**Мотиваційно-регулятивні особливості,
що увійшли до моделі дискримінації ризику
в період кризи ранньої дорослості**

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,073	0,954	7,91	0,0001	0,904	0,096
Контроль	0,071	0,988	2,02	0,134	0,797	0,203
Прийняття ризику	0,070	0,994	0,96	0,383	0,917	0,083
Мотивація успіху	0,074	0,947	9,11	0,0001	0,824	0,176
Прагнення до досконалості	0,085	0,826	34,46	0,0001	0,773	0,227
Прагнення до переваги	0,081	0,859	26,88	0,0001	0,786	0,214
Планування	0,075	0,937	11,05	0,0001	0,411	0,589
Реалізація	0,095	0,738	57,98	0,0001	0,421	0,579
Невдача	0,071	0,987	2,21	0,111	0,357	0,643

Отже, найбільш надійний розподіл молодих людей за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики мотиваційно-регулятивних особливостей, пов'язаних з:

- *вольовими якостями*, які забезпечують активність суб'єкта у ситуації планування та реалізації дії;
- *губристичною мотивацією* як прагненням до самоствердження особистості шляхом досягнення переваги над іншими та досягнення досконалості у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутність страху невдачі;
- *залученістю* до життєвих подій як характеристики життєстійкості.

Для кожної з трьох груп респондентів в період кризи ранньої дорослості були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості у осіб у кризі 30 років. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = 0,556 Залученість + 0,668 Прагнення до переваги + 2,308 Прагнення до досконалості + 0,371 Мотивація успіху + 3,695 Планування + 1,386 Реалізація – 119,102;

«Низькоризикований» = 0,760 Залученість +0,273 Прагнення до переваги +2,053 Прагнення до досконалості +0,360 Мотивація успіху +3,075 Планування +3,970 Реалізація –124,403;

«Високоризикований» = 0,603 Залученість +0,820 Прагнення до переваги +2,714 Прагнення до досконалості +0,417 Мотивація успіху +4,229 Планування +3,789 Реалізація –169,225.

Отже, вплив мотиваційно-регулятивних чинників на становлення психологічних профілів ризику особистості в осіб у кризі ранньої дорослості є значущим: для становлення ризику особистості провідними мотиваційно-регулятивними чинниками є прагнення до досконалості та орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності. Аналізуючи коефіцієнти кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що ризик особистості в період кризи ранньої дорослості обумовлений визначеними чинниками навіть ще більше, ніж в період підліткової кризи.

На відміну від підліткової кризи, криза ранньої дорослості відзначається впливом на психологічний профіль ризику особистості такого предиктора, як вольова регуляція. Крім того, якщо на становлення психологічних профілів ризику особистості у підлітків суттєвим фактором виявляється прийняття ризику як ознака життєстійкості, то в період кризи ранньої дорослості вагомим є чинник залученості як ознака життєстійкості. Слід зазначити, що у становленні ризику особистості в період кризи ранньої дорослості зростає роль мотиваційних факторів – губристичної мотивації та мотивації успіху.

4.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Серед конативних чинників ризику особистості у кризі ранньої дорослості доцільно, так само як і в період кризи підліткового віку, розглядати особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких слід також віднести і стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях.

За наслідками кореляційного аналізу було виявлено низку значущих взаємозв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості осіб 30-річного віку та поведінковими стратегіями подолання критичних ситуацій (див. табл. 4.17).

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно корелює з показниками стратегій розрядки, відсторонення, фаталізму, фантазій, заперечення, самозвинувачення і порівняння.

Таблиця 4.17

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Розрядка	0,76***	-	-
Раціональні дії	-0,60***	-0,30***	-
Пошук допомоги	-0,56***	-0,15*	-
Наполегливість	-0,44***	0,28***	-
Відсторонення	0,63***	-	0,17**
Фаталізм	0,73***	-	-
Вираження почуттів	-	-0,29***	0,20***
Позитивне мислення	-0,59***	-0,32***	-
Відволікання	-0,67***	0,14*	-0,14*
Фантазії	0,61***	-	0,14*
Заперечення	0,61***	-	0,13*
Самозвинувачення	0,67***	-	-
Поетапні дії	-0,65***	-	-
Порівняння	0,70***	-	-
Заспокоєння	-	-0,39***	-0,30***
Контроль емоцій	-0,77***	-	-
Обережність	-0,44***	-	0,28***
Набуття сили	-0,66***	-0,21**	-
Відхід	-0,27***	-	-
Самозміна	-0,56***	-	-
Подолання	-	-	0,23***
Стримання	-0,55***	-0,17**	-
Гумор	-0,68***	-	-0,13*
Нерішучість	-0,16**	-0,35***	-
Оцінка провини	-	-0,27***	-
Віра	-	-0,14*	0,37***

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,0001$.

Негативні зв'язки встановлено зі стратегіями раціональних дій, пошуку допомоги, наполегливості, позитивного мислення, відволікання, поетапних дій, контролю емоцій, обережності, набуття сили, відходу, само зміни, стримання, гумору, нерішучості. Отже, високий ризик особистості на етапі кризи ранньої дорослості, що характеризується схильністю до проявів екстремальної та ризикової поведінки у різних сферах життєді-

яльності, пов'язаний з деструктивними стратегіями вирішення конфліктних ситуацій, що проявляється в емоційному від реагуванні, аутоагресії, нездатності до раціонального вирішення конфлікту.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з показниками стратегій наполегливості і відволікання, негативно – з показниками стратегій раціональних дій, пошуку допомоги, вираження почуттів, позитивного мислення, заспокоєння та набуття сили, стримання, нерішучості, почуття провини. Отже, висока готовність до ризику та усвідомлення необхідності та важливості ризику передбачають наполегливе вирішення конфліктної ситуації, спроможність відволіктись від джерела конфлікту, нездатність раціонально вирішувати конфлікт, позитивно мислити, тобто розглядати конфліктну ситуацію як корисну та повчальну, неспроможність звернутись за допомогою у вирішенні конфлікту, нездатність розглядати процес перебування у конфлікті як шлях особистісної трансформації та здобуття ресурсів.

Фактор «Імпульсивність» позитивно пов'язаний з показниками стратегій відсторонення, вираження почуттів, фантазій, обережності, подолання і віри, негативно – з показниками стратегій відволікання, заспокоєння, гумору. Імпульсивна сторона ризику особистості, яка виявляється в переживанні позитивних емоцій в ситуаціях ризику, емоційному потягу до небезпечних та невизначених ситуацій, пов'язана з відстороненням від проблеми у конфліктній ситуації, прагненням виразити свої почуття у конфлікті, відходом від реальності у фантазії, прагнення подолати конфлікт та схильність використовувати релігію й віру у вирішенні конфлікту.

Найбільш характерними для 30-річного віку стратегіями вирішення конфліктних та складних ситуацій виявились подолання, фантазії та раціональні дії, найменш характерними – заспокоєння та стриманість. 30-річні досліджувані, в яких переважає психологічний профіль «Імпульсивноризикований» виявляють стратегії подолання, фаталізму та фантазій і запобігають використовувати стратегії запобігання, контролю емоцій, уникнення, стриманості. Висока імпульсивність ризику особистості у межах цього психологічного профілю цілком логічно співвідноситься з нездатністю контролювати та стримувати власні емоції у конфліктній ситуації.

В осіб з психологічним профілем «Низькоризикований» переважають стратегії раціональних дій, пошуку допомоги, набуття сил та гумору. Найменшою мірою дана група досліджуваних використовує стратегії розрядки, відстороненості, фаталізму, фантазій, заперечення, самозвинувачення, порівняння та заспокоєння. Такі стратегії цілком співвідносяться з особливостями цього психологічного профілю ризику особистості: висока оцінка ситуацій як невизначених та небезпечних і висока раціональність передбачають вибір раціонального вирішення проблеми, меншу емоційну розрядку у складних ситуаціях в присутно-

сті інших, прагнення спільно з іншими вирішити проблему, розглядати складну чи конфліктну ситуацію як ресурс.

Особи з психологічним профілем «Високоризикований» застосовують стратегії фантазій і розрядки та уникають стратегій стриманості, само зміни, набуття сил, обережності, контролю емоцій, заспокоєння та поетапних дій. Встановлено, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники стратегій розрядки у порівнянні з іншими категоріями 30-річних досліджуваних. Отже, схильність до ризику має знаходити власну мішень когнітивної, емоційної та поведінкової розрядки.

У таблиці 4.18 подано результати порівняння показників самооцінки імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях осіб у кризі ранньої дорослості.

Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується вищими на статистично значущому рівні показниками стратегій пошуку допомоги та нижчими показниками стратегії відстороненості та фаталізму. Їм також властива стратегія наполегливості, за показниками якої вони перевищують досліджуваних з психологічними профілями «Високоризикований» ($t=18,52$; $p<0,0001$) та «Імпульсивноризикований» ($t=6,48$; $p<0,0001$). Вони виявляють меншу відстороненість ($t=-20,76$; $p<0,0001$), фаталізм ($t=-26,81$; $p<0,0001$), фантазії ($t=-29,38$; $p<0,0001$), заперечення ($t=-20,33$; $p<0,0001$), самозвинувачення ($t=-24,17$; $p<0,0001$), порівняння ($t=-23,23$; $p<0,0001$), ніж досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований», яких вони перевершують за частотою використання стратегій пошуку допомоги ($t=13,39$; $p<0,0001$), відволікання ($t=28,92$; $p<0,0001$), поетапних дій ($t=16,38$; $p<0,0001$), контролю емоцій ($t=29,35$; $p<0,0001$), гумору ($t=24,62$; $p<0,0001$).

Особи з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» частіше обирають стратегії вираження почуттів у порівнянні з психологічним профілем «Високоризикований» ($t=6,70$; $p<0,0001$). Їх також відрізняють високі показники стратегії набуття сил у порівнянні з досліджуваними з психологічним профілем «Високоризикований» ($t=15,13$; $p<0,0001$). Переосмислення життєвих проблем у кризі ранньої дорослості та схильність до ризику, пов'язана з цією смисловою кризою, властива особам, які здатні до вираження почуттів та прагнуть до емоційної розрядки у проблемних та стресових ситуаціях.

Позитивне мислення та відволікання властиве досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований», які є вищими, ніж у досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» (відповідно $t=20,31$; $p<0,0001$ та $t=29,75$; $p<0,0001$). Особистість у кризі 30-річчя, якій не є властивим прагнення до ризикових дій, обирає позитивне мислення та відволікання від проблем у стресовій ситуації.

Таблиця 4.18

**Показники самооцінки стратегій імунітивної поведінки
у конфліктних ситуаціях осіб з різними психологічними профілями
ризiku особистості у період кризи ранньої дорослості**

Шкали	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно- ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Розрядка	2,00±0,72	0,32±0,17	2,80±0,40	378,62***
Раціональні дії	2,15±0,47	3,71±0,46	0,74±0,17	132,68***
Пошук допомоги	1,18±0,68	3,67±0,47	0,60±0,09	142,41***
Наполегливість	2,12±0,89	2,78±0,41	1,00±0,76	107,65***
Відсторонення	1,37±0,48	0,14±0,05	1,31±0,47	228,82***
Фаталізм	3,32±1,06	0,16±0,05	3,82±0,38	563,80***
Вираження по- чуттів	2,05±0,82	1,42±0,50	1,40±0,49	37,55**
Позитивне мис- лення	1,36±0,30	2,57±0,69	0,48±0,07	87,33**
Відволікання	1,43±0,49	3,00±0,00	1,40±0,49	426,07***
Фантазії	3,39±0,97	0,17±0,09	3,00±1,05	385,56***
Заперечення	1,43±0,49	0,19±0,07	1,42±0,50	221,83***
Самозвинувачен- ня	2,36±0,83	0,10±0,03	2,22±0,80	297,94***
Поетапні дії	1,00±0,56	2,00±0,11	0,31±0,17	285,98***
Порівняння	1,55±0,50	0,14±0,05	1,91±0,28	430,49***
Заспокоєння	0,87±0,22	0,17±0,09	0,14±0,05	36,37**
Контроль емоцій	0,93±0,25	1,92±0,26	0,20±0,04	705,54***
Обережність	1,48±0,50	1,46±0,50	0,00±0,00	346,73***
Набуття сили	2,08±0,84	3,00±0,00	0,51±0,14	285,87***
Відхід	0,93±0,25	1,00±0,00	0,80±0,40	11,93**
Самозміна	1,62±0,48	1,89±0,31	0,48±0,15	222,55***
Подолання	3,15±1,18	2,00±0,72	1,34±0,21	78,27**
Стримання	0,77±0,95	1,71±0,46	0,11±0,02	93,84***
Гумор	1,06±0,72	3,00±0,00	0,82±0,14	336,27***
Нерішучість	1,74±1,16	1,46±0,50	0,82±0,18	21,70**
Оцінка провини	1,39±0,49	1,21±0,41	1,20±0,40	8,01*
Віра	1,68±0,46	1,14±0,35	0,57±0,06	157,31***

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – $p < 0,001$; ** – $p < 0,0001$; *** – $p < 0,000001$.

Стратегії фантазій, самозвинувачення та заперечення однаковою мірою властиві, як особам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований», так і з психологічним профілем «Імпульсивно-ризикований», тоді як особи з психологічним профілем «Низькоризи-

кований» уникають застосування даної стратегії ($t_{2-3}=-22,32$; $p<0,0001$ і $t_{2-1}=-29,38$; $p<0,0001$). Занурення в ілюзорний світ фантазій, заперечення проблеми та схильність до самозвинувачення у проблемних ситуаціях життя властива особам, які гостро переживають смислову кризу життя та схильні до ризику.

Поетапні дії як стратегія імпульсивної поведінки більшою мірою властива досліджуваним психологічного профілю «Низькоризикований» ($t_{2-3}=33,79$; $p<0,0001$ і $t_{2-1}=16,38$; $p<0,0001$). Низька схильність до ризику у ранній дорослості передбачає здатність до планомірного поетапного виходу зі стресової ситуації.

Стратегія раціональних дій більшою мірою властива особам з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-3}=23,24$; $p<0,0001$ і $t_{2-1}=9,53$; $p<0,0001$). Висока міра розвитку схильності до ризику та імпульсивний ризик передбачають відмову від раціональності у вирішенні проблемних та конфліктних ситуацій.

Стратегія порівняння більш притаманна особам з психологічним профілем «Високоризикований» ($t_{3-1}=6,03$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=35,30$; $p<0,0001$). Порівняння, яке може призводити до виникнення заздрості, властиве особам, схильним до екстремально-ризикової поведінки.

Контроль емоцій є однією з найбільш виражених стратегій у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-3}=33,79$; $p<0,0001$ і $t_{2-1}=16,38$; $p<0,0001$). Здатність до емоційного самоконтролю у більшій мірі властива дорослим досліджуваним з низьким рівнем схильності до ризику.

Стратегії обережності та набуття сили майже відсутні у досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» (у порівнянні з двома іншими категоріями досліджуваних ($t_{3-2}=-26,10$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=-26,43$; $p<0,0001$; $t_{3-2}=-32,93$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=-15,13$; $p<0,0001$). Отже, висока міра розвитку схильності до ризику у досліджуваних 30-річного віку передбачає низьку здатність до обережних вчинків та адаптації і саморозвитку у складних життєвих ситуаціях.

Стратегія самозміни найбільш є властивою досліджуваним психологічного профілю «Низькоризикований» ($t_{2-1}=4,68$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=21,24$; $p<0,0001$). Низька міра розвитку схильності до ризику властива особам, які вважають за необхідне змінюватись та адаптуватись до трансформацій життя.

Подолання ($t_{1-2}=8,30$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=10,70$; $p<0,0001$), оцінка провини ($t_{1-2}=2,93$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=3,34$; $p<0,001$), віра ($t_{1-2}=9,55$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=16,27$; $p<0,0001$) та нерішучість ($t_{1-2}=2,10$; $p<0,05$ і $t_{1-3}=5,92$; $p<0,0001$) є переважаючими стратегіями досліджуваних психологічного профілю «Імпульсивноризикований», порівняно з іншими психологічними профілями. Смислова криза 30-річного віку на тлі схильності до ризику передбачає застосування стратегій подолання життєвих проблем, оцінки власних вчинків – їх позитивних та негативних наслідків,

певну нерішучість в оцінці правильності рішень та виборів, звернення до віри у складних ситуаціях.

Стримання ($t_{1-2}=8,58$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=24,37$; $p<0,0001$) та гумор ($t_{1-2}=24,62$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=27,98$; $p<0,0001$) характеризує досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований». Високий самоконтроль осіб з низькою схильністю до ризику передбачає їх здатність до стримання, оптимістичність та використання гумору у вирішенні складних ситуацій.

У таблиці 4.19 подано результати факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки у осіб у період кризи середньої дорослості. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на трьохфакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Для визначення оптимального числа факторів використовувалась діаграма «кам'янистого розсипу», яка підтверджує доцільність визначення саме такої кількості факторів. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 70% дисперсії. До кожного фактору увійшли показники з різним факторним навантаженням і показниками кореляції не меншими 0,5 і не більш -0,5.

Перший фактор «*Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації*» (39,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 10,29), до нього увійшли такі стратегії: гумор (0,81), порівняння (0,85), нерішучість (0,83), контроль емоцій (0,78), відволікання (0,73), набуття сили (0,67), подолання (0,65), відсторонення (0,58), стриманість (0,54), заперечення (0,52). Даний фактор провідні стратегії вирішення проблем молодих людей, які прагнуть уникнути проблему, запобігти її вирішенню, прокрастинувати її розв'язання.

Другий фактор «*Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації*» (17,5% дисперсії, вага – 4,54) представлений наступними стратегіями: нерішучість (0,80), вираження почуттів (0,78), оцінка провини (0,69), позитивне мислення (0,59). Зміст даного фактору репрезентують стратегії, які мають високе когнітивне та емоційно-вольове навантаження і передбачають процес рефлексії власних психоемоційних станів, почуттів, переконань.

Третій фактор – «*Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації*» – пояснює 14,1% дисперсії та має вагу 3,68. Даний фактор включає такі стратегії: обережність (0,79), самозмінна (0,74), наполегливість (0,73), віра (0,73), подолання (0,61), контроль емоцій (0,52). Зміст даного фактору відображає прагнення особистості змінюватись, переборюючи складні ситуації, виявляючи, з одного боку обережність та делікатність у вчинках, контролюючи власні емоції, а з іншого боку – наполегливість. У результаті застосування таких стратегій особистість розвивається, само реалізується, змінюючись сама, змінює реальність навколо себе.

Таблиця 4.19

**Факторна структура стратегій імунітивної поведінки осіб
у період кризи ранньої дорослості**

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Розрядка	-0,82		
Раціональні дії	0,69		
Пошук допомоги	0,80		
Наполегливість			0,73
Відсторонення	-0,75		
Фаталізм	-0,93		
Вираження почуттів	-	0,78	
Позитивне мислення	0,68	0,59	
відволікання	0,82		
Фантазії	-0,89		
Заперечення	-0,73		
Самозвинувачення	-0,88		
Поетапні дії	0,73		
Порівняння	-0,88		
Заспокоєння			
Контроль емоцій	0,71		0,52
Обережність			0,79
Набуття сили	0,66		
Відхід			
Самозміна			0,73
Подолання			0,61
Стриманість	0,67		
Гумор	0,81		
Нерішучість		0,80	
Оцінка провини		0,69	
Віра			0,73
Факторна вага	10,29	4,54	3,68
% дисперсії	0,396	0,174	0,141

Примітки: фактор 1 – «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»; фактор 2 – «Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»; фактор 3 – «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації».

На рисунку 4.15 показано кореляційні зв'язки між отриманими факторами стратегій імунітивної поведінки та показниками ризику особистості у кризі ранньої дорослості.

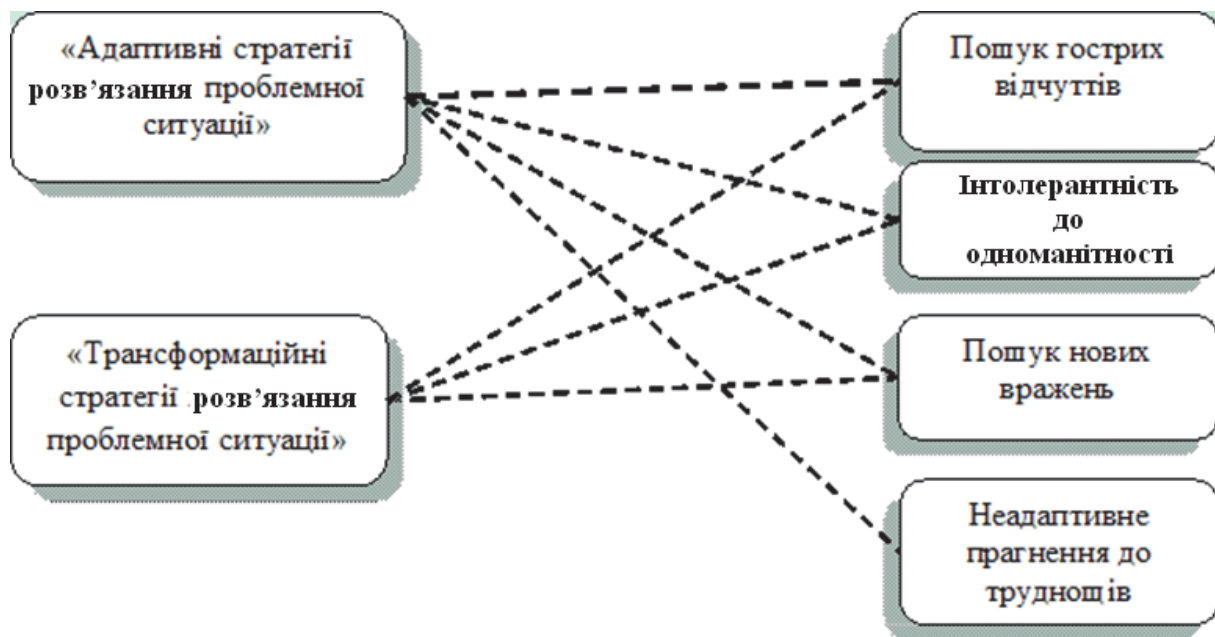

Рис. 4.15. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імпульсивної поведінки в період кризи ранньої дорослості.

Примітка: ----- негативний зв'язок.

Встановлено, що фактор «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має негативні кореляції з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{xy} = -0,54$; $p < 0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{xy} = -0,49$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{xy} = -0,69$; $p < 0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{xy} = -0,75$; $p < 0,0001$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{xy} = -0,61$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{xy} = -0,58$; $p < 0,0001$), просторовій сфері ($r_{xy} = -0,49$; $p < 0,0001$), сфері міжособистісного спілкування ($r_{xy} = -0,53$; $p < 0,0001$), а також з показниками раціональності ($r_{xy} = -0,46$; $p < 0,0001$). Проте, існує позитивний зв'язок між даним фактором та готовністю до ризику ($r_{xy} = 0,28$; $p < 0,001$). Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику. Схильність до поєднання у власній поведінці стратегій гумору, порівняння, контролю емоцій, набуття сили, подолання, стриманості протиставляється схильності до ризику, до екстремально-ризикової поведінки, однак цілком очевидно, що не заперечує виявленню особистістю готовності до ризику.

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має негативний взаємозв'язок з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{xy} = -0,31$; $p < 0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{xy} = -0,48$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{xy} = -0,23$; $p < 0,01$), схильності до ризику у побуту ($r_{xy} = -0,34$; $p < 0,0001$), просторовій сфері ($r_{xy} = -0,37$; $p < 0,0001$), сфері міжособистісного спілкування ($r_{xy} = -0,43$; $p < 0,0001$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, спрямовані на само зміну на розвиток особистості, також виявляються негативно взаємо-

пов'язаними з показниками схильності до ризику та екстремально-ризикової поведінки. В основі даного фактора лежить стратегія обережності, що протиставляється ризику.

Встановлено, що фактор «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має негативні кореляції з показниками конативного ($r_{x,y} = -0,51$; $p < 0,0001$) та емоційного ($r_{x,y} = -0,56$; $p < 0,0001$) компонентами схильності до ризику (див. рис. 4.16). Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику як засобу отримання нових емоцій та саморегуляції діяльності та спілкування.

Фактор «Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» позитивно пов'язаний з показниками конативного компоненту ($r_{x,y} = 0,24$; $p < 0,01$) та негативно – з показниками регулятивного компоненту ($r_{x,y} = -0,33$; $p < 0,001$) схильності до ризику. Отже, схильність до ризику не передбачає застосування рефлексивних стратегій розв'язання проблеми.

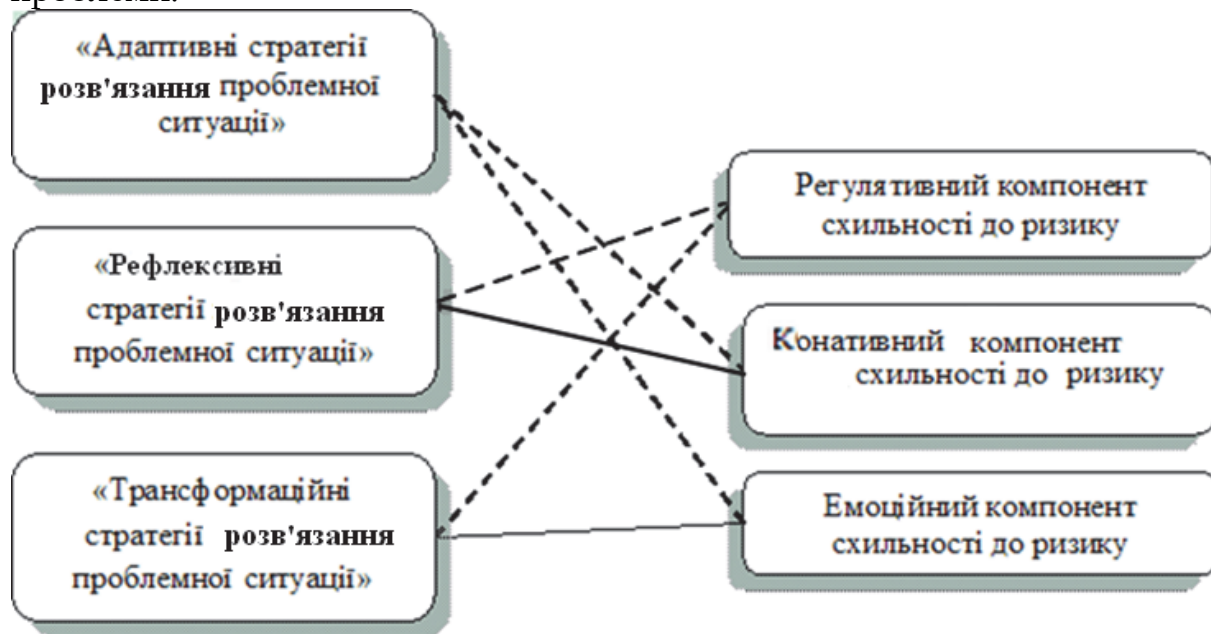

Рис. 4.16. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб в період кризи 30-річного віку.

Примітки: — позитивний зв'язок; --- негативний зв'язок.

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» позитивно пов'язаний з показниками емоційного компоненту схильності до ризику ($r_{x,y} = 0,18$; $p < 0,05$), негативно – з показником регулятивного компоненту ($r_{x,y} = -0,35$; $p < 0,0001$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, спрямовані на самозміну та розвиток особистості, також є негативно взаємопов'язаними з показниками регулятивного

компоненту схильності. В основі даного фактора лежить стратегія обережності, що протиставляється ризику у діяльності.

На рис. 4.17. подано, що фактор «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» має негативні кореляції з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=-0,61$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=-0,58$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=-0,49$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=-0,53$; $p<0,0001$), раціональності ($r_{x,y}=-0,46$; $p<0,0001$) та позитивні – з готовністю до ризику ($r_{x,y}=0,28$; $p<0,001$). Таким чином, адаптивні стратегії розв'язання проблемних та конфліктних ситуацій передбачають відмову від ризику у різних сферах життя, готовність до ризику у разі необхідності, певну імпульсивність у поведінці.

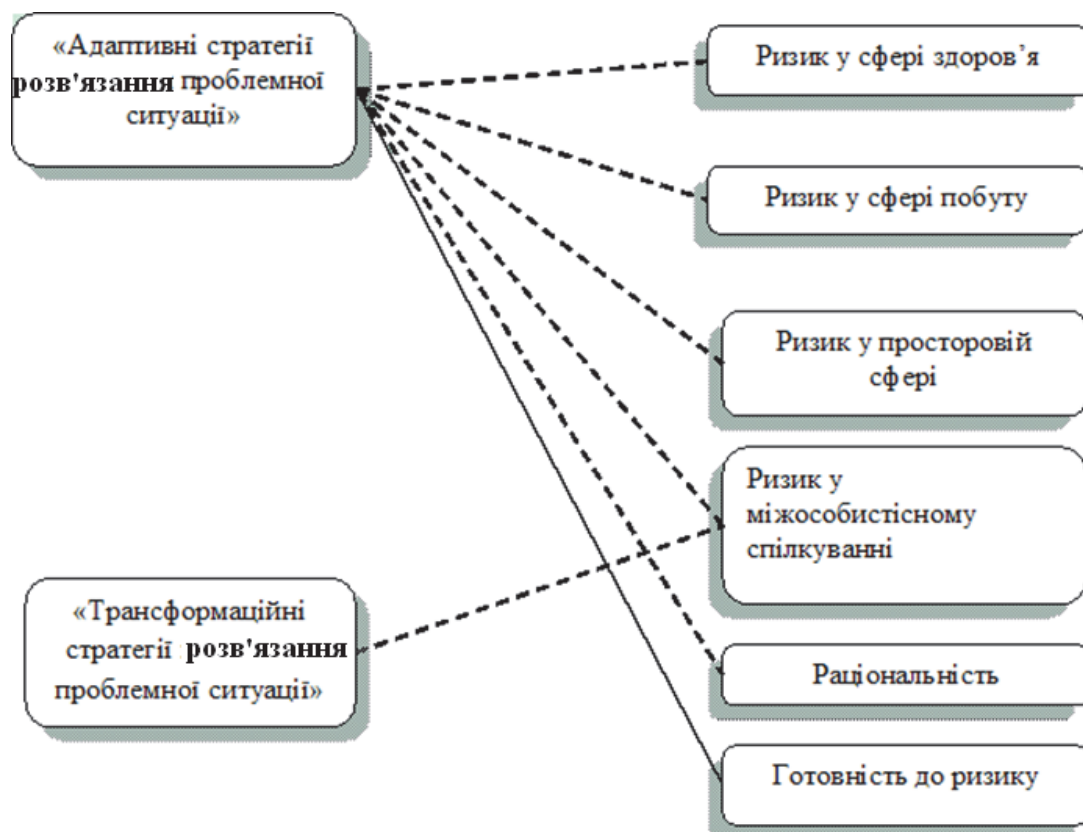

Рис. 4.17. Кореляційні взаємозв'язки між показниками схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності та факторів стратегій імпульсивної поведінки у період кризи 30-річного віку.

Примітки: ————— позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Фактор «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» негативно пов'язаний з показникам схильності до ризику у спілкуванні ($r_{x,y}=-0,43$; $p<0,0001$) та простору ($r_{x,y}=-0,37$; $p<0,0001$). Отже, трансформаційні стратегії поведінки, які передбачають самозміни з метою розв'язання проблем також негативно пов'язані з показниками ризику у сфері міжособистісних відносин та простору.

У таблиці 4.20 показано кореляційні взаємозв'язки між структурними компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості та моделями поведінки у стресових ситуаціях.

Таблиця 4.20

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Шкали моделей поведінки у стресових ситуаціях	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризiku особистості	Когнітивний компонент ризiku особистості	Імпульсив- ність
Асертивні дії	-	-	-0,36***
Соціальний контакт	-	-	-0,23***
Пошук соціальної під- тримки	-0,41***	-	-
Обережні дії	-0,36***	-0,21**	-
Імпульсивні дії	0,70***	-	-
Запобігання	-	0,38***	0,13*
Маніпулятивні дії	-0,14*	-	-0,38***
Асоціальні дії	0,44***	0,30***	0,13*
Агресивні дії	0,69***	-	0,12*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» негативно корелює з показниками моделей обережних і маніпулятивних дій, а також пошуку соціальної підтримки. Позитивні зв'язки встановлено з моделями імпульсивних, асоціальних та агресивних дій. Вирішення стресових ситуацій за умови високого рівня прояву інтегрального компоненту ризику особистості ускладнюється тим, що особистість в період кризи ранньої дорослості є нездатною до обережних дій та звернення за допомогою іншим. Такі люди схильні до імпульсивних асоціальних та агресивних вчинків, що ускладнює процес подолання стресу.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з моделями запобігання та асоціальних дій, негативно – з показниками обережних дій. Висока готовність до ризику та усвідомлення його позитивної ролі у житті властиве особам, які здатні нівелювати джерело стресу та схильні до асоціальних вчинків, необережні у спілкуванні та поведінці.

Фактор «Імпульсивність» негативно корелює з показниками моделей асертивних та маніпулятивних дій і соціального контакту. Позитивні зв'язки встановлено з моделями запобігання, асоціальних та агресивних дій. В період кризи 30-річного віку імпульсивні особливості

ризиків особистості, що супроводжуються емоційним потягом до ситуацій небезпеки та невизначеності, пов'язані з впевненістю у собі у вирішенні стресової ситуації, прагненням маніпулювати іншими та використовувати їх у вирішенні власних проблем

У таблиці 4.21 наведено показники моделей поведінки у стресових ситуаціях в осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості. Досліджувані в період кризи 30 років з психологічним профілем «Високоризикований», мають найвищі показники схильності до асертивних ($t_{3-1}=27,59$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=10,55$; $p<0,0001$), маніпулятивних ($t_{3-1}=15,30$; $p<0,0001$) та імпульсивних дій ($t_{3-1}=9,16$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=24,61$; $p<0,0001$) у розв'язанні стресових ситуацій. Отже, високий ризик особистості у кризі 30-річного віку передбачає асертивність у поведінці, впевненість у собі, переконливість, здатність управляти думкою інших, імпульсивність у вчинках.

Таблиця 4.21

Показники моделей поведінки у стресових ситуаціях осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Моделі поведінки у стресових ситуаціях	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Асертивні дії	12,13 $\pm$ 2,14	17,17 $\pm$ 2,32	21,80 $\pm$ 3,47	420,59**	0,000001
Соціальний контакт	19,41 $\pm$ 3,20	22,75 $\pm$ 2,57	25,68 $\pm$ 1,84	149,45*	0,0001
Пошук соціальної підтримки	20,13 $\pm$ 2,97	22,89 $\pm$ 2,04	15,31 $\pm$ 2,84	165,67**	0,000001
Обережні дії	18,20 $\pm$ 4,56	21,82 $\pm$ 3,20	13,20 $\pm$ 3,11	100,48*	0,0001
Імпульсивні дії	20,74 $\pm$ 3,06	13,39 $\pm$ 3,42	24,02 $\pm$ 2,07	298,34*	0,0001
Запобігання	16,96 $\pm$ 5,56	16,57 $\pm$ 3,70	17,02 $\pm$ 3,97	0,76	-
Маніпулятивні дії	15,62 $\pm$ 2,33	21,78 $\pm$ 2,78	22,00 $\pm$ 4,27	187,43*	0,0001
Асоціальні дії	13,18 $\pm$ 3,01	9,57 $\pm$ 1,57	15,31 $\pm$ 3,71	82,66*	0,0001
Агресивні дії	19,46 $\pm$ 3,57	12,35 $\pm$ 2,73	21,42 $\pm$ 3,40	182,63**	0,000001

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Соціальну взаємодію як засіб розв'язання стресової ситуації в найменшій мірі обирають особи з психологічним профілем «Імпульсивноризикований»: вони мають нижчий рівень вибору стратегії соціального контакту ($t_{1-2}=-8,39$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-16,44$; $p<0,0001$) та пошуку соціальної підтримки ($t_{1-2}=-7,72$; $p<0,0001$). Досліджувані для яких ризик є шляхом емоційної розрядки у віковій кризі в стресовій ситуації відмовляються від взаємодії з іншими, компенсуючи це спробою пошуку сенсу життя. Вони, з одного боку, прагнуть самостійно боротися зі стресом, з іншого боку, така відмова від підтримки інших ще більше обумовлює гостроту їх екзистенціальних переживань у кризі.

Психологічний профіль «Високоризикований» в період кризи ранньої дорослості має найменші показники пошуку соціальної підтримки та обережних дій порівняно з психологічним профілем «Низькоризикований» (відповідно, $t_{3-2}=-20,31$; $p<0,0001$; $t_{3-2}=-17,93$; $p<0,0001$). У осіб з даним психологічним профілем передбачається відмова від підтримки оточення, необережність у вчинках. Екзистенціальна ненормативна криза 30-річного віку характеризується зануренням особистості у внутрішній світ, відмовою від взаємодії з іншими у складних ситуаціях життя, уникненням підтримки близьких людей. Особистість прагне довести собі та іншим свою дорослість та зрілість шляхом самостійного вирішення проблем, тим самим поринаючи у більш глибоку кризу. Такі обставини ускладнюються високим ризиком особистості в цей період.

Асоціальні та агресивні дії більшою мірою притаманні досліджуваним з психологічними профілями «Високоризикований» ($t_{3-2}=13,28$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=19,31$; $p<0,0001$ відповідно) та «Імпульсивноризикований» ($t_{1-2}=10,41$; $p<0,0001$ і $t_{1-2}=16,18$; $p<0,0001$). Схильність до правопорушень, агресивних вчинків властива особам, які схильні до ризику. Водночас досліджувані з помірними показниками ризику віддають перевагу більш конструктивним способам розв'язання проблемних ситуацій.

Отже, для осіб з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» є характерними моделі поведінки, що репрезентують імпульсивні та агресивні дії. Зазначені тенденції відзначаються також у досліджуваних в підлітковій кризі з психологічним профілем «Високоризикований» (див. розділ 3). Обом цим психологічним профілям ризику особистості властива висока схильність до екстремально-ризикової поведінки.

Особи з психологічним профілем «Високоризикований» відрізняються високими показниками пошуку соціального контакту у стресовій ситуації та асертивними, маніпулятивними та агресивними діями, що може бути пояснене високою схильністю до ризику та високою імпульсивністю поведінки.

У молодих людей з психологічним профілем «Низькоризикований» переважає прагнення до соціального контакту та пошуку соціаль-

ної підтримки у стресових ситуаціях. Такі стратегії є найбільш адаптивними, і вони, загалом, співвідносяться з низькою імпульсивністю та менш вираженою схильністю до ризику.

У таблиці 4.22 подано кореляційні взаємозв'язки між структурними компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості та копінг-стратегіями. Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» негативно корелює з показниками самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки. Позитивні зв'язки встановлено з конфронтаційним копінг, дистанціюванням і запобіганням. Отже, в період кризи ранньої дорослості більш конструктивні копінги є недоступними для особистості з високим ризиком. Висока імпульсивність, схильність до ризикових вчинків у різних сферах життєдіяльності, прагнення до екстремальних дій, характеризують осіб, які не здатні контролювати свою поведінку у складних ситуаціях життя, йдуть на конфлікт та конфронтацію, можуть дистанціюватись від проблем, залишивши їх невирішеними, уникають відповідальності за результати діяльності, що зумовили стрес, неспроможні планувати вирішення проблеми та залучати до цього інших людей.

Таблиця 4.22

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками
копінг-стратегій та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Конфронтаційний копінг	0,67***	-0,18**	-
Дистанціювання	0,43***	-	0,25***
Самоконтроль	-0,72***	-	-0,23***
Пошук соціальної підтримки	-0,43***	-0,12*	-
Прийняття відповідальності	-0,56***	-	-0,18**
Запобігання	0,58***	-	-0,12*
Планування вирішення проблеми	-0,72***	0,11*	-
Позитивна переоцінка	-0,73***	-	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

Фактор «Когнітивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з копінг-стратегіями планування вирішення проблеми, негативно – з

показниками конфронтаційного копіngu та пошуку соціальної підтримки. Готовність до ризику на тлі усвідомлення його важливості властива досліджуваним, які у стресовій ситуації обирають когнітивні стратегії вирішення проблеми, уникають конфронтації, прагнуть самостійно подолати проблему, не звертаючись за допомогою до інших.

Фактор «Імпульсивність» негативно корелює з показниками запобігання, самоконтролю та прийняття відповідальності. Позитивні зв'язки встановлено з копіngами дистанціювання. Отже, позитивне емоційне ставлення до ризику на тлі високої імпульсивності в осіб 30-річного віку проявляється у невмінні контролювати себе у ситуаціях стресу, прагненні перекласти відповідальність за нього на іншу людину, дистанціюватись від проблеми.

У таблиці 4.23 подано результати порівняння показників копіng-стратегій досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи 30 років.

Таблиця 4.23

Показники копіng-стратегій осіб, що мають різні психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Копіng-стратегії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно-ризикований	Низько-ризикований	Високо-ризикований		
Конфронтаційний копіng	11,55±3,34	3,75±1,79	14,40±3,00	314,22	0,000001
Дистанціювання	13,27±3,45	3,71±1,82	8,80±2,15	329,40	0,000001
Самоконтроль	13,79±3,92	17,64±1,72	4,91±2,85	79,59	0,0001
Пошук соціальної підтримки	6,36±3,29	9,39±1,49	3,97±2,25	43,12	0,0001
Прийняття відповідальності	8,60±2,11	10,50±1,20	2,48±1,63	432,85	0,000001
Запобігання	9,20±3,64	4,50±2,06	17,93±2,63	314,91	0,000001
Планування вирішення проблеми	9,46±1,83	15,17±1,65	4,11±2,50	616,42	0,000001
Позитивна переоцінка	11,70±1,54	17,82±1,78	5,11±2,87	778,10	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Визначено, що досліджувані з психологічним профілем «Високо-ризикований» переважно обирають конфронтаційні копіng-стратегії та

запобігання. Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає відкриту конфронтацію або тотальне уникнення джерела стресової ситуації, що загалом відповідає високій імпульсивності, вираженому емоційному компоненту схильності до ризику та неадаптивному прагненні до труднощів у межах цього профілю. У порівнянні з іншими категоріями досліджуваних вони більшою мірою на статистично значущому рівні характеризуються конфронтаційним копінгом у розв'язанні стресової ситуації ($t_{3-2}=28,98$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=6,94$; $p<0,0001$), а також схильні до стратегії запобігання ($t_{3-2}=28,60$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=16,51$; $p<0,0001$). Отже, висока міра схильності до ризику в кризовому періоді ранньої дорослості властива особам, які є конфліктними, йдуть на конфронтацію у стресі, або є невпевненими, прагнуть уникнути проблеми.

Досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» надають перевагу стратегії планування вирішення проблеми, самоконтролю, прийняття відповідальності, позитивної переоцінки та пошуку соціальної підтримки. Стратегія самоконтролю (див. табл. 4.23) більшою мірою властива досліджуваним, що належать до даного психологічного профілю, порівняно з двома іншими психологічними профілями ($t_{2-1}=8,63$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=33,01$; $p<0,0001$). Вони також перевищують інші групи досліджуваних за показниками копінгу пошуку соціальної підтримки ($t_{2-1}=8,08$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=17,37$; $p<0,0001$), прийняття відповідальності ($t_{2-1}=7,67$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=34,00$; $p<0,0001$), планування вирішення проблеми ($t_{2-1}=24,33$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=32,36$; $p<0,0001$) та позитивної переоцінки ($t_{2-1}=28,52$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=32,56$; $p<0,0001$). Отже, психологічний профіль «Низькоризикований» в період кризи ранньої дорослості передбачає здатність вирішувати конкретні проблеми, наявність навичок та вмінь емоційної саморегуляції та поведінкового самоконтролю, здатність позитивно оцінити ресурси, отримані зі складної ситуації, звернення за допомогою до інших. Такі корисні для реального вирішення проблеми копінги загалом співвідносяться з високою раціональністю ризику особистості цих досліджуваних.

Досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» схильні до вибору дистанціювання як копінгу ($t_{1-2}=23,96$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=10,86$; $p<0,0001$). Схильність та готовність до ризику як спроба вирішити життєву проблему у 30-річному віці на тлі високої імпульсивності та емоційній привабливості ризику передбачає прагнення до дистанціювання від проблеми.

Отже, психологічний профіль ризику особистості в період кризи ранньої дорослості впливає на вибір копінг-стратегій особистості: з мірою зростання ризику особистості відбувається відхилення у бік конфронтації та запобігання, а зменшення ризику особистості зумовлює вибір більш конструктивних способів подолання стресу.

У таблиці 4.24 показано зв'язки між факторами ризику особистості та стильовими особливостями поведінки у конфлікті у досліджуваних у період кризи ранньої дорослості.

«Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний зі стратегіями конкуренції та уникнення у вирішенні конфлікту, і негативно – з показниками стилів пристосування, компромісу та співпраці. Отже, загальна схильність та готовність до ризику у різних сферах життєдіяльності у 30-річних осіб передбачає високу активну боротьбу і протистояння у конфлікті, нездатність зрозуміти та прийняти потреби опонента, дійти компромісного рішення з ним, співпрацювати з іншими у вирішенні конфліктних ситуацій.

Таблиця 4.24

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стильових особливостей поведінки у конфлікті та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Конкуренція	0,32****	-0,15**	-0,20***
Пристосування	-0,70****	0,20***	-0,14**
Компроміс	-0,59****	0,15**	-
Уникнення	0,62****	-	0,14**
Співпраця	-0,51****	-0,11*	-0,16**

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Когнітивний компонент ризику особистості», як усвідомлення необхідності та доцільності ризику у житті особистості, передбачає відмову від боротьби, вміння пристосуватись під обставини та вимоги інших, самопожертву заради вирішення конфлікту, тенденцію жертвування власними інтересами у конфлікті.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає схильність до уникнення вирішення конфлікту, відсутність прагнення до кооперації та співпраці у подоланні конфлікту, нехтування досягненням власних цілей, відмову як від боротьби, так і від пристосування до обставин та опонентів.

Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості пов'язаний з деструктивними стратегіями подолання та вирішення конфліктних ситуацій.

У таблиці 4.25 подано результати порівняння показників стилів поведінки у конфліктних ситуаціях у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи 30-ти років. Виявлено, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризико-

ваний» має найвищі показники конкуренції у вирішенні конфлікту ($t_{3-1}=7,73$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=6,49$; $p<0,0001$). Отже, високий ризик особистості в період кризи ранньої дорослості актуалізує боротьбу з опонентами у конфлікті.

Таблиця 4.25

Показники стильових особливостей поведінки у конфлікті у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Психологічні профілі ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низькоризикований	Високоризикований		
Конкуренція	5,74±3,44	7,14±1,91	8,81±1,30	35,68	0,0001
Пристосування	2,33±2,03	7,46±2,47	2,75±2,38	159,47	0,000001
Компроміс	3,47±1,67	7,43±3,46	3,14±2,42	90,75	0,0001
Уникнення	8,90±1,07	1,71±1,07	7,40±1,11	385,53	0,000001
Співпраця	4,95±1,45	8,64±1,87	5,41±0,82	191,58	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Показники пристосування ($t_{2-1}=17,68$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=12,43$; $p<0,0001$), компромісу ($t_{2-1}=12,43$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=9,16$; $p<0,0001$) та співпраці ($t_{2-1}=17,42$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=14,21$; $p<0,0001$) більшою мірою виражені у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований», порівняно з іншими двома психологічними профілями. Отже, найнижчий рівень розвитку ризику особистості у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості актуалізує такі стильові особливості вирішення конфлікту, які дають змогу пристосуватись до потреб та інтересів опонента, дійти з ним до компромісного рішення та активно співпрацювати у подоланні розбіжностей у думках та поглядах на предмет конфлікту.

Показники уникнення більшою мірою властиві досліджуваним з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» ($t_{1-2}=25,05$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,09$; $p<0,0001$). Отже, висока емоційність та імпульсивність у ситуаціях ризику передбачає як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей у конфліктних ситуаціях.

У таблиці 4.26 показано взаємозв'язки показників агресивності та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.26

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками агресивності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали агресивності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Фізична агресія	0,39***	0,24***	-0,12*
Вербальна агресія	0,12*	0,32***	-0,31***
Непряма агресія	0,52***	-	-
Негативізм	0,46***	-	-
Схильність до роздратування	0,50***	-	0,31***
Підозрілість	0,50***	-	0,13*
Образа	0,54***	-0,12*	0,26***
Аутоагресія	0,50***	0,19**	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

«Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з усіма проявами агресивності, особливо зі схильністю до образи, непрямою агресією, підозрілістю, аутоагресією, схильністю до роздратування. Отже, загальна схильність та готовність до ризику у різних сферах життєдіяльності у 30-річних осіб передбачає високу агресивність. «Когнітивний компонент ризику особистості», як усвідомлення необхідності та доцільності ризику у житті особистості, передбачає не образливість, та агресію, спрямовану на самого себе та на інших, як фізичну, так і вербальну. «Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості передбачає схильність до роздратування, підозрілість, образливість та відсутність фізичної та вербальної агресії.

У таблиці 4.27 подано результати порівняння показників агресивності у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості з різними психологічними профілями ризику особистості. За показниками фізичної агресії ($t_{3-1}=11,32$; $p < 0,0001$ і $t_{3-2}=9,50$; $p < 0,0001$), вербальної агресії ($t_{3-1}=7,82$; $p < 0,0001$), непрямої агресії ($t_{3-1}=4,03$; $p < 0,0001$ і $t_{3-2}=22,53$; $p < 0,0001$), негативізму ($t_{3-1}=7,38$; $p < 0,0001$ і $t_{3-2}=12,61$; $p < 0,0001$), підозрілості ($t_{3-1}=3,10$; $p < 0,01$ і $t_{3-2}=31,37$; $p < 0,0001$) та аутоагресії ($t_{3-1}=7,90$; $p < 0,0001$ і $t_{3-2}=23,08$; $p < 0,0001$) досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищий рівень. Отже, висока міра схильності до ризику в різних сферах життєдіяльності актуалізує більш інтенсивні та часті агресивні прояви поведінки. Висока агресивність досліджуваних цього психологічного профілю зумовлює у них конфронтаційний допінг, агресивні моделі розв'язання стресових та про-

блемних ситуацій, імпунітивні стратегії розрядки у конфліктній ситуації. Усі ці поведінкові прояви ризику особистості в період кризи 30-річного віку загалом відповідають якостям цього психологічного профілю (висока схильність та готовність до ризику).

Схильність до роздратування ($t_{1-2}=27,20$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=13,32$; $p<0,0001$) та образи ($t_{1-2}=32,13$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=12,78$; $p<0,0001$) більшою мірою властива досліджуваним з психологічним профілем «Імпульсивноризикований». Отже, висока емоційність та низька раціональність у ситуаціях ризику властива 30-річним особам, які у критичних та повсякденних ситуаціях життя схильні до роздратування, імпульсивних агресивних реакцій, образи на інших. Такі дані також відповідають встановленим у них домінуючим моделям поведінки у конфліктній ситуації (агресивні та імпульсивні дії).

Таблиця 4.27

Показники агресивності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Шкали агресивності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низькоризикований	Високоризикований		
Фізична агресія	2,43 $\pm$ 1,66	2,36 $\pm$ 1,87	4,92 $\pm$ 1,57	67,64	0,0001
Вербальна агресія	4,22 $\pm$ 1,47	5,79 $\pm$ 0,73	5,69 $\pm$ 1,19	61,53	0,0001
Непряма агресія	6,98 $\pm$ 1,77	3,50 $\pm$ 1,56	7,81 $\pm$ 0,73	196,58	0,000001
Негативізм	3,21 $\pm$ 0,96	1,68 $\pm$ 1,42	4,22 $\pm$ 1,14	105,99	0,000001
Схильність до роздратування	7,47 $\pm$ 1,71	2,18 $\pm$ 0,71	4,81 $\pm$ 0,73	464,76	0,000001
Підозрілість	5,16 $\pm$ 1,54	2,21 $\pm$ 0,78	5,71 $\pm$ 0,64	213,07	0,000001
Образа	6,64 $\pm$ 1,38	1,18 $\pm$ 1,04	4,56 $\pm$ 0,67	624,27	0,000001
Аутоагресія	6,55 $\pm$ 1,27	5,54 $\pm$ 0,57	7,74 $\pm$ 0,65	98,75	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Особи, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» загалом характеризується нижчою агресивністю, особливо за показниками образи та негативізму, порівняно з іншими психологічними профілями. Отже, висока раціональність та низька схильність до ризику представників цього профілю передбачають меншу агресивність поведінки.

У таблиці 4.28 подано конативні чинники психологічних профілів ризику особистості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи ранньої дорослості.

Таблиця 4.28

Конативні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в осіб в період кризи ранньої дорослості

Конативні особливості	λ Уїлкса	Част- кова λ	F- ви- ключення	p	Толе- рант- ність	R- квад- рат
Асертивні дії	0,001	0,847	26,76	0,0001	0,659	0,341
Соціальний контакт	0,000	0,972	4,29	0,015	0,430	0,570
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,896	17,16	0,0001	0,447	0,553
Обережні дії	0,001	0,897	16,99	0,0001	0,391	0,609
Імпульсивні дії	0,001	0,937	9,96	0,0001	0,526	0,474
Запобігання	0,001	0,948	8,14	0,0001	0,272	0,728
Маніпулятивні дії	0,000	0,978	3,39	0,035	0,597	0,403
Асоціальні дії	0,001	0,882	19,87	0,0001	0,516	0,484
Агресивні дії	0,001	0,953	7,25	0,001	0,515	0,485
Конкуренція	0,000	0,986	2,11	0,123	0,165	0,835
Пристосування	0,001	0,931	11,04	0,0001	0,261	0,739
Компроміс	0,000	0,994	0,87	0,421	0,338	0,662
Уникнення	0,001	0,934	10,51	0,0001	0,179	0,821
Співпраця	0,001	0,694	65,46	0,0001	0,365	0,635
«Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,001	0,811	34,51	0,0001	0,276	0,724
«Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,000	0,981	2,90	0,057	0,442	0,558
«Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	0,001	0,959	6,37	0,002	0,797	0,203
Конфронтаційний копінг	0,001	0,814	33,99	0,0001	0,439	0,561
Дистанціювання	0,001	0,922	12,52	0,0001	0,382	0,618
Самоконтроль	0,000	0,985	2,32	0,100	0,405	0,595
Пошук соціальної підтримки	0,001	0,961	6,05	0,003	0,400	0,600
Прийняття відповідальності	0,001	0,901	16,39	0,0001	0,599	0,401
Запобігання	0,001	0,839	28,42	0,0001	0,383	0,617
Планування вирішення проблеми	0,000	0,963	5,74	0,004	0,747	0,253
Позитивна переоцінка	0,000	0,996	0,53	0,590	0,650	0,350
Фізична агресія	0,001	0,939	9,59	0,0001	0,338	0,662
Вербальна агресія	0,000	0,996	0,56	0,572	0,308	0,692
Непряма агресія	0,000	0,979	3,13	0,045	0,379	0,621
Негативізм	0,001	0,895	17,38	0,0001	0,374	0,626
Схильність до роздратування	0,001	0,626	88,63	0,0001	0,147	0,853
Підозрілість	0,001	0,884	19,58	0,0001	0,268	0,732
Образа	0,001	0,937	10,03	0,0001	0,347	0,653
Аутоагресія	0,001	0,917	13,48	0,0001	0,233	0,767

Аналіз значень часткової λ для окремих чинників дає наступний перелік детермінант за мірою їх значущості для моделі: 1) схильність до роздратування; 2) співпраця; 3) «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»; 4) конфронтаційний копінг; 5) запобігання; 6) асертивні дії; 7) асоціальні дії; 8) підозрілість; 9) негативізм; 10) пошук соціальної підтримки тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$. Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних у кризі ранньої дорослості за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики поведінкових проявів особистості, пов'язаних з:

- *агресивністю* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозливі, зокрема з такими її видами, як схильність до роздратування, підозрілості та негативізму.
- *копінгам*, що відображають стратегії поведінки при розв'язання проблемних ситуацій та подоланні стресу, зокрема зі схильністю до конфронтації та запобігання джерела стресу;
- *стратегіями імпульсивної поведінки*, зокрема трансформаційними та адаптивними стратегіями вирішення проблемних ситуацій;
- *моделами поведінки у стресових ситуаціях*, зокрема асертивними та асоціальними діями;
- *стратегіями подолання конфліктних ситуацій взаємодії та спілкування*, зокрема зверненням до стратегії співпраці.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = 5,83 Соціальний контакт +3,41 Пошук соціальної підтримки +4,73 Агресивні дії -0,90 Пристосування +9,54 Уникнення -6,84 Співпраця +2,82 Асертивні дії +2,76 Обережні дії +3,33 Імпульсивні дії +2,17 Асоціальні дії +3,61 Непрямі дії -3,61 Запобігання -2,49 «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +0,70 «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +5,83 Конфронтаційний копінг +1,48 Дистанціювання +5,05 Пошук соціальної підтримки +5,04 Прийняття відповідальності -1,28 Запобігання +1,33 Планування вирішення проблеми -9,58 Фізична агресія +3,43 Непряма агресія +14,38 Негативізм +14,38 Схильність до роздратування +12,89 Підозрілість +4,83 Образа +7,69 Аутоагресія -484,30;

«Низькоризикований» = 5,71 Соціальний контакт +4,96 Пошук соціальної підтримки +3,13 Агресивні дії +2,78 Пристосування +4,42 Уникнення +4,27 Співпраця +1,92 Асертивні дії +2,26 Обережні дії +1,33 Імпульсивні дії -0,10 Асоціальні дії +3,99 Непрямі дії -1,63 Запобігання +7,41 «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»

+0,26 «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +1,84 Конфронтаційний копінг +0,56 Дистанціювання +3,34 Пошук соціальної підтримки +5,76 Прийняття відповідальності -0,65 Запобігання +2,59 Планування вирішення проблеми -5,83 Фізична агресія +1,52 Непряма агресія +5,65 Негативізм -0,55 Схильність до роздратування +4,95 Підозрілість -2,86 Образа -12,48 Аутоагресія -366,92;

«Високоризикований» = 7,23 Соціальний контакт +1,29 Пошук соціальної підтримки +4,35 Агресивні дії +9,91 Пристосування -1,11 Уникнення -3,65 Співпраця +5,29 Асертивні дії +1,24 Обережні дії +3,41 Імпульсивні дії -3,40 Асоціальні дії +4,46 Непрямі дії -3,11 Запобігання -18,25 «Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації» -2,50 «Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації» +6,17 Конфронтаційний копінг -0,65 Дистанціювання +4,30 Пошук соціальної підтримки +2,17 Прийняття відповідальності -1,24 Запобігання -0,25 Планування вирішення проблеми -7,22 Фізична агресія +2,73 Непряма агресія +14,59 Негативізм -0,67 Схильність до роздратування +17,08 Підозрілість -4,77 Образа +15,39 Аутоагресія -552,35.

Розглядаючи модальність та вагу коефіцієнтів чинників у лінійних рівняннях можна виокремити основні закономірності впливу конативних чинників на прояв психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Слід зазначити, що агресивні поведінкові реакції в період кризи ранньої дорослості більшою мірою взаємопов'язані з високим та імпульсивним ризиком особистості, ніж в період підліткової кризи, на якому провідну роль у проявах ризику особистості відіграють копінг-стратегії. Зокрема, негативізм, підозрілість та аутоагресія як детермінанти розвитку ризику особистості мають найбільш значущий вплив на розвиток високого ризику особистості у 30-річних досліджуваних. На відміну від підлітків, для яких агресивність в цілому є закономірною детермінантою особистісного розвитку, для досліджуваних в період кризи ранньої дорослості є атиповою характеристикою, за наявності якої зростає схильність до ризику.

На становлення психологічного профілю «Імпульсивноризикований» передусім впливає схильність до роздратування. Крім того, значною мірою на імпульсивність та емоційність у ситуаціях ризику позитивно впливають стратегії соціального контакту, уникнення стресора та агресивних дій у проблемній ситуації, а також конфронтаційний копінг. На становлення психологічного профілю «Низькоризикований» передусім впливає низка адаптивних стратегій розв'язання проблемної ситуації, а також стратегії соціальної спрямованості (пошук соціальної підтримки та контакту з іншими у складних ситуаціях життя). Найбільш впливовими детермінантами становлення психологічного профілю «Високоризикований» є показники агресивності.

4.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Серед афективних чинників становлення ризику особистості у нашому дослідженні визначено тривожність та психоемоційні стани у ситуаціях ризику та небезпеки.

У таблиці 4.29 показано, як показники особистісної та ситуативної тривожності пов'язані з компонентами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Визначено, що «Інтегральний компонент ризику особистості», який передбачає високу міру схильності до ризику у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі і прояви екстремальної поведінки, позитивно корелює з як ситуаційною, так і особистісною тривожністю. Отже, чим вищою є тривожність та занепокоєність у стресових, проблемних та конфліктних ситуаціях життя, тим більшою мірою проявляється ризик особистості. Крім того, тривожність як особистісна властивість також притаманна досліджуваним з високим ризиком особистості.

Таблиця 4.29

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків
між показниками тривожності та факторів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Шкали тривожності	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
Особистісна	0,48**	0,22*	-
Ситуативна	0,66**	-	-

Примітки: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,0001$.

Такі дані, на перший погляд, виявляються несподіваними: адже, високий ризик особистості асоціюється з соціальною сміливістю, впевненістю у собі, розкутістю, хоробрістю, що протиставляється тривожності. Дійсно, для стабільних періодів онтогенезу нами були отримані негативні, хоча у більшості випадків, статистично не значущі кореляції між показниками ризику особистості та тривожністю. Проте, для кризових періодів онтогенезу актуальним є позитивний зв'язок між ризиком особистості та тривожністю. Тому можна зробити припущення про те, що особи з високою особистісною та ситуативною тривожністю скоріше виявлятимуть ризик особистості у кризових ситуаціях життя, ніж особи з низькою тривожністю. Однак, це припущення ще потребує перевірки.

Показники фактору «Когнітивний компонент ризику особистості» також позитивно взаємопов'язані з показниками особистісної тривожності. Отже, тривожність як особливість емоційної сфери особисто-

сті в період кризи 30-річного віку проявляється у її високому ризику, зокрема на когнітивному рівні, що позначається на готовності до ризику та усвідомленні його неминучості у житті.

У таблиці 4.30 подано результати порівняння показників особистісної тривожності у груп досліджуваних, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості у кризі 30-річного віку. Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати велике коло ситуацій як загрозливих, реагувати на них станом тривоги і є притаманною здебільшого досліджуванам з психологічним профілем «Високоризикований», які мають найвищі показники особистісної тривожності ($t_{3-1}=4,99$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=12,07$; $p<0,0001$).

Таблиця 4.30

Особливості тривожності в осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи 30 років

Шкали тривожності	Психологічні профілі ризику особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований		
Особистісна	28,53±7,39	25,17±4,52	32,63±3,77	33,85	0,0001
Ситуативна	42,00±5,62	32,60±6,90	44,38±4,54	103,04	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Найнижчі показники особистісної тривожності зафіксовані у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-1}=-3,85$; $p<0,001$ та $t_{2-3}=10,70$; $p<0,0001$). Отже, висока схильність до ризику у досліджуваних передбачає помірну особистісну тривожність. Особи з психологічними профілями «Низькоризикований» та «Імпульсивноризикований» відповідають низькі показники особистісної тривожності. Отже, високий ризик особистості з одного боку характеризується вищою толерантністю до невизначеності, з іншого боку – певною мірою вищими показниками тривожності, схильністю сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій. При помірній особистісній тривожності у досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» деякі з проблемних ситуацій матимуть стресовий вплив, викликать виражену тривогу, інші ситуації – сприйматимуться як менш загрозливі, такими як виклик для особистості. Особистісна тривожність може розглядатись як передумова виникнення схильності до ризикової поведінки в період кризи 30-річного віку, а з іншого боку, на тлі схильності до ризику може загострювати деякі прояви емоційної сфери особистості.

Стан реактивної (ситуативної) тривоги характеризується суб'єктивним дискомфортом у ситуаціях невизначеності та небезпеки, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням, і загалом є притаманним досліджуваним з психологічними профілями «Імпульсивний ризик особистості» та «Високий ризик особистості». Отже, ситуативна тривожність більшою мірою властива досліджуваним з психологічним профілем «Високий ризик особистості» ($t_{3-2}=3,32$; $p<0,001$ і $t_{3-1}=12,83$; $p<0,0001$). Загалом, стан ситуативної тривоги відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю в залежності від сили впливу стресової ситуації. Отже ці категорії досліджуваних загалом більш чутливі до стресових ситуацій.

Наступним завданням було визначення таксономічних груп психоемоційних станів досліджуваних 30-річного віку у ситуації невизначеності. Кластеризації зазнали 22 категорій психоемоційних станів. Результати кластеризації подані на рисунку 4.18. Зміст першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, яка характеризується трьома групами емоцій у ситуації невизначеності, а саме поєднання азарту та інтересу зі страхом та тривогою, а також зі злістю та невдоволенням. Даний кластер увібрав в себе 54,5% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює три специфічних класи станів – емоції азарту та інтересу (перший підкластер), емоції занепокоєння, побоювання, тривоги і страху (другий підкластер), а також емоції невдоволення, обурення, ворожості, гніву, заздрості та злості (третій підкластер).

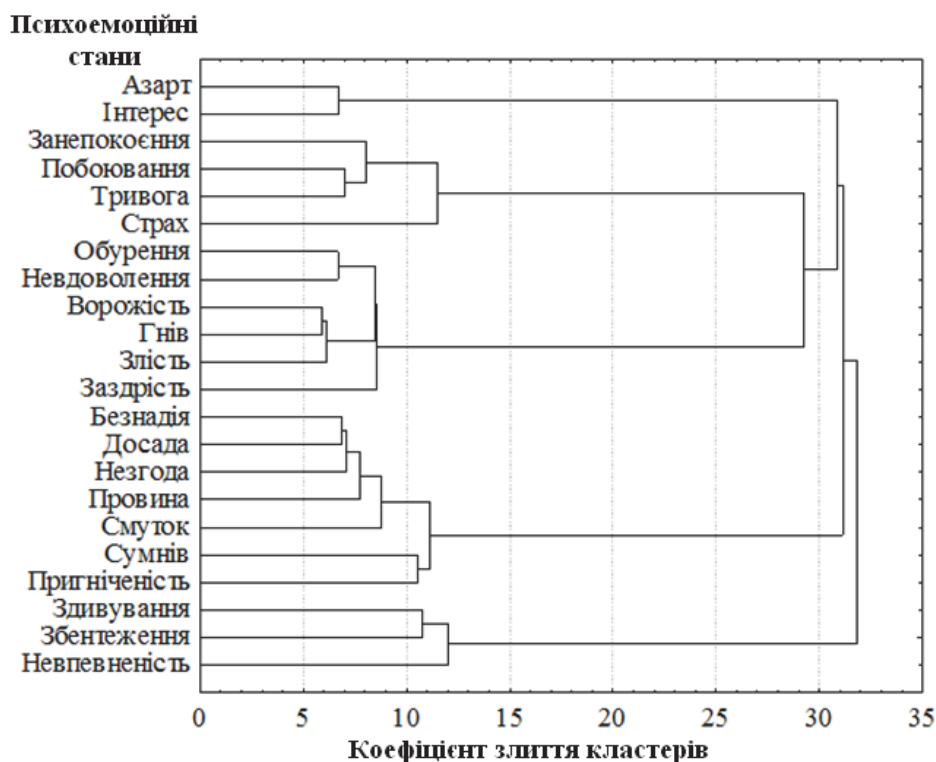

Рис. 4.18. Кластери психоемоційних станів осіб 30-річного віку у ситуації невизначеності.

Другий кластер є меншим та містить 45,6% від загального числа психоемоційних станів. Кластер складається з двох підкластерів: «безнадія – пригніченість» і «здивування – невпевненість». Таким чином, у структурі першого підкластера другого кластера (31,8% станів) представлена підсистема емоційних станів, що характеризуються емоціями сумніву, печалі, провини і заперечення ситуації невизначеності, а у структурі другого підкластера другого кластера – підсистема емоційних станів, що характеризується здивуванням, збентеженістю та невпевненістю.

Отже, більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Вони представлені чотирма таксономічними групами: 1 – занепокоєння і страх, 2 – обурення і злість, 3 – безнадія і смуток, 4 – збентеженість та невпевненість. Серед позитивних станів у досліджуваних 30-річного віку зазначаються лише два стани – азарту та інтересу, що утворюють спільний підкластер.

Аналізуючи дані дендрограми за кількістю станів, що увійшли до древовидної класифікації, можна стверджувати, що у порівнянні з досліджуваними в період кризи підліткового віку, 30-річні досліджувані проявляють більше негативних емоцій у ситуації невизначеності. Якщо підліткам загалом властиве і натхнення, і щастя, і інтерес, і захопленість у ситуації невизначеності, то особам в період кризи ранньої дорослості лише азарт та інтерес. Крім того, негативні стани у ситуації невизначеності у кризі ранньої дорослості є більш диференційованими та структурованими, ніж на етапі підліткової кризи.

У таблиці 4.31 показано особливості перебігу психоемоційних станів досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи 30-річного віку у ситуації невизначеності. Досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» у ситуації невизначеності переважно знаходяться в стані азарту та інтересу. Вони меншою мірою схильні проявляти досаду, провину, сумнів, незгоду та пригніченість у ситуації невизначеності.

У досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» переважають стани збентеження, невпевненості та здивування і меншою мірою вони виявляють азарт, інтерес, безнадію, провину, смуток та пригніченість у ситуації невизначеності.

Досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» у ситуації невизначеності знаходяться в станах азарту, занепокоєння, гніву, інтересу та тривоги. Найменшою мірою в них актуалізуються стани здивування, невпевненості та збентеження.

Порівнюючи емоційні стани у досліджуваних з різним психологічним профілем ризику особистості у ситуації невизначеності слід відзначити наступне (див. табл. 4.31). Особи з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» перевищують досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» за показниками станів здивуван-

ня ($t_{1-3}=3,87$; $p<0,001$), невпевненості ($t_{1-3}=4,55$; $p<0,0001$) та збентеження ($t_{1-3}=5,13$; $p<0,0001$).

Таблиця 4.31

Показники психоемоційних станів осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості у ситуації невизначеності в період кризи 30 років

Психоемоційні стани	Психологічні профілі ризик особистості ($M\pm\sigma$)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Азарт	3,45±1,09	1,48±0,98	3,83±1,04	127,55*****
Безнадія	1,29±0,93	1,85±1,19	2,23±1,29	21,85*****
Занепокоєння	2,80±1,04	2,74±1,32	3,48±1,23	10,84*****
Провина	1,45±0,98	1,82±1,22	2,12±1,24	10,80*****
Ворожість	2,65±1,10	2,35±0,97	2,94±0,93	6,70***
Гнів	2,70±1,10	2,44±1,01	3,04±1,01	6,50**
Смуток	1,46±1,02	1,96±1,24	2,16±1,25	12,31*****
Досада	1,26±0,91	2,10±1,36	2,17±1,27	25,19*****
Заздрість	2,76±1,12	2,40±1,08	2,91±1,20	4,45**
Злість	2,74±1,10	2,54±1,08	3,15±1,07	6,84**
Інтерес	3,51±1,08	1,62±0,84	3,98±1,08	128,16*****
Здивування	2,33±1,36	3,21±1,25	1,64±1,21	30,33*****
Незгода	1,41±1,00	2,00±1,24	2,32±1,36	19,41*****
Невпевненість	2,47±1,31	3,30±1,27	1,69±1,16	32,74*****
Побоювання	2,66±1,01	2,73±1,25	3,26±1,06	8,73**
Збентеження	2,47±1,28	3,39±1,24	1,61±1,12	42,37*****
Сумнів	1,51±1,05	2,00±1,22	2,23±1,26	12,19*****
Страх	2,44±1,12	2,81±1,23	2,77±0,94	4,18*
Тривога	2,76±1,05	2,95±1,26	3,21±1,00	4,61**
Пригніченість	1,53±1,05	1,98±1,21	2,24±1,26	11,69*****

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – $p<0,05$; ** – $p<0,01$; *** – $p<0,001$; **** – $p<0,0001$; ***** – $p<0,000001$.

Досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» поступають у показниках станів азарту ($t_{2-1}=-14,03$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{2-1}=-2,14$; $p<0,05$), заздрості ($t_{2-1}=-2,38$; $p<0,05$) та інтересу ($t_{2-1}=-13,94$; $p<0,0001$) досліджуваним з психологічним профілем «Імпульсивноризикований». Вони також поступають у показниках станів азарту ($t_{2-3}=-14,83$; $p<0,0001$), занепокоєння ($t_{2-3}=-3,67$; $p<0,001$), обурення ($t_{2-3}=-2,31$; $p<0,05$), ворожості ($t_{2-3}=-3,97$; $p<0,001$), гніву

($t_{2-3}=-3,72$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-3}=-2,83$; $p<0,01$), злості ($t_{2-3}=-3,65$; $p<0,001$), інтересу ($t_{2-3}=-15,58$; $p<0,0001$) та побоювання ($t_{2-3}=-2,94$; $p<0,0001$) досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований».

Досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» перевищують досліджуваних з психологічним профілем «Імпульсивно-ризикований» у станах азарту ($t_{3-1}=2,54$; $p<0,05$), безнадії ($t_{3-1}=6,54$; $p<0,0001$), занепокоєння ($t_{3-1}=4,57$; $p<0,0001$), провини ($t_{3-1}=4,67$; $p<0,0001$), обурення ($t_{3-1}=2,04$; $p<0,05$), ворожості ($t_{3-1}=2,02$; $p<0,05$), гніву ($t_{3-1}=2,30$; $p<0,05$), смутку ($t_{3-1}=4,70$; $p<0,0001$), досади ($t_{3-1}=6,46$; $p<0,0001$), злості ($t_{3-1}=2,77$; $p<0,01$), інтересу ($t_{3-1}=3,19$; $p<0,01$), незгоди ($t_{3-1}=6,02$; $p<0,0001$), побоювання ($t_{3-1}=4,31$; $p<0,0001$), сумніву ($t_{3-1}=4,69$; $p<0,0001$), страху ($t_{3-1}=2,29$; $p<0,05$), тривоги ($t_{3-1}=3,20$; $p<0,01$), пригніченості ($t_{3-1}=4,57$; $p<0,0001$). Вони також поступаються досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» у станах невпевненості ($t_{3-2}=-8,41$; $p<0,0001$) та збентеження ($t_{3-2}=-9,62$; $p<0,0001$).

Отже, з мірою розвитку ризику особистості в період криз ранньої дорослості актуалізуються стани стенічного характеру як позитивної (інтерес, азарт), так і негативної (гнів, злість тощо) валентності.

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи ранньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників (див. табл. 4.32).

Перший фактор «Хвилювання у ситуації невизначеності» (28,6% дисперсії) утворений станами безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги.

Другий фактор – «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» (24,3% дисперсії) утворений показниками смутку, гніву, інтересу, ворожості, незгоди і злості.

Третій фактор (16,5% дисперсії) «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності», оскільки він утворений показниками сумніву і занепокоєння.

Четвертий фактор «Невпевненість у ситуації успіху» (12,6% дисперсії) і утворений він показниками невпевненості, збентеження і страху.

П'ятий фактор утворений станами азарту та інтересу «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» негативно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Хвилювання у ситуації невизначеності» та «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності».

Таблиця 4.32

**Факторна структура психоемоційних станів у ситуації невизначеності
досліджуваних в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори				
	1	2	3	4	5
Азарт	-	-	-	-	-0,975
Безнадія	0,975	-	-	-	-
Занепокоєння	-	-	0,932	-	-
Провина	0,944	-	-	-	-
Ворожість	-	0,940	-	-	-
Гнів	-	0,967	-	-	-
Смуток	-	0,968	-	-	-
Досада	0,943	-	-	-	-
Заздрість	0,944	-	-	-	-
Злість	-	0,905	-	-	-
Інтерес	-	0,950	-	-	-
Здивування	-	-	-	-	-0,976
Незгода	-	0,909	-	-	-
Невпевненість	-	-	-	-0,970	-
Побоювання	0,949	-	-	-	-
Збентеження	-	-	-	-0,940	-
Сумнів	-	-	0,972	-	-
Страх	-	-	-	-0,939	-
Тривога	0,916	-	-	-	-
Пригніченість	-	-	0,915	-	-
Факторна вага	6,286	5,342	3,629	2,777	1,964
% дисперсії	0,286	0,243	0,165	0,126	0,089

Примітки: фактор 1 – «Хвилювання у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Печаль і гнів у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Невпевненість у ситуації успіху»; фактор 5 – «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності».

Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремально-ризикової поведінки блокують актуалізацію станів безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги у ситуації невизначеності в період кризи 30 років.

«Когнітивний компонент ризику особистості» негативно пов'язаний з фактором «Печаль і гнів у ситуації невизначеності». Висока міра розвитку когнітивного компоненту схильності до ризику блокує актуалізації станів смутку, гніву, інтересу, ворожості, незгоди і злості у ситуації невизначеності.

Таблиця 4.33

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	-0,16**	-	-
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	-	-0,13*	-
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	-0,14*	-	-
«Невпевненість у ситуації успіху»	-	-	0,13*
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	-	-	0,14*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості в період кризи ранньої дорослості позитивно пов'язаний з факторами «Невпевненість у ситуації успіху» та «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності». Висока міра емоційного компоненту схильності до невизначеності на тлі високої імпульсивності актуалізує стани азарту, інтересу, невпевненості, збентеження і страху у ситуації невизначеності.

Наступним завданням було визначити таксономічні групи психоемоційних станів досліджуваних 30-річного віку у ситуації небезпеки. Кластеризації зазнали 23 категорії психоемоційних станів. Результати кластеризації представлені на рисунку 4.19.

Структура першого кластера свідчить про організацію емоційних станів у функціональну систему, яка характеризується амбівалентними емоціями у ситуації небезпеки. Даний кластер увібрав в себе 30,4% всіх понять, які зазнали кластеризації і тематично охоплює два специфічних класи станів – емоції азарту злості, гніву, незгоди та невдоволення (перший підкластер), а також емоції інтересу та захопленості (другий підкластер).

Другий кластер є більшим та містить 69,6% психоемоційних станів. Кластер складається з двох підкластерів: «безнадія - досада» і «занепокоєння – сумнів». Таким чином, у структурі першого підкластера другого кластера (17,3% станів) подано підсистему емоційних станів,

що репрезентують тривогу, невпевненість та хвилювання, а у структурі другого підкластера другого кластера – підсистема емоційних станів, яка охоплює страх, переляк, жах та інші демобілізаційні стани.

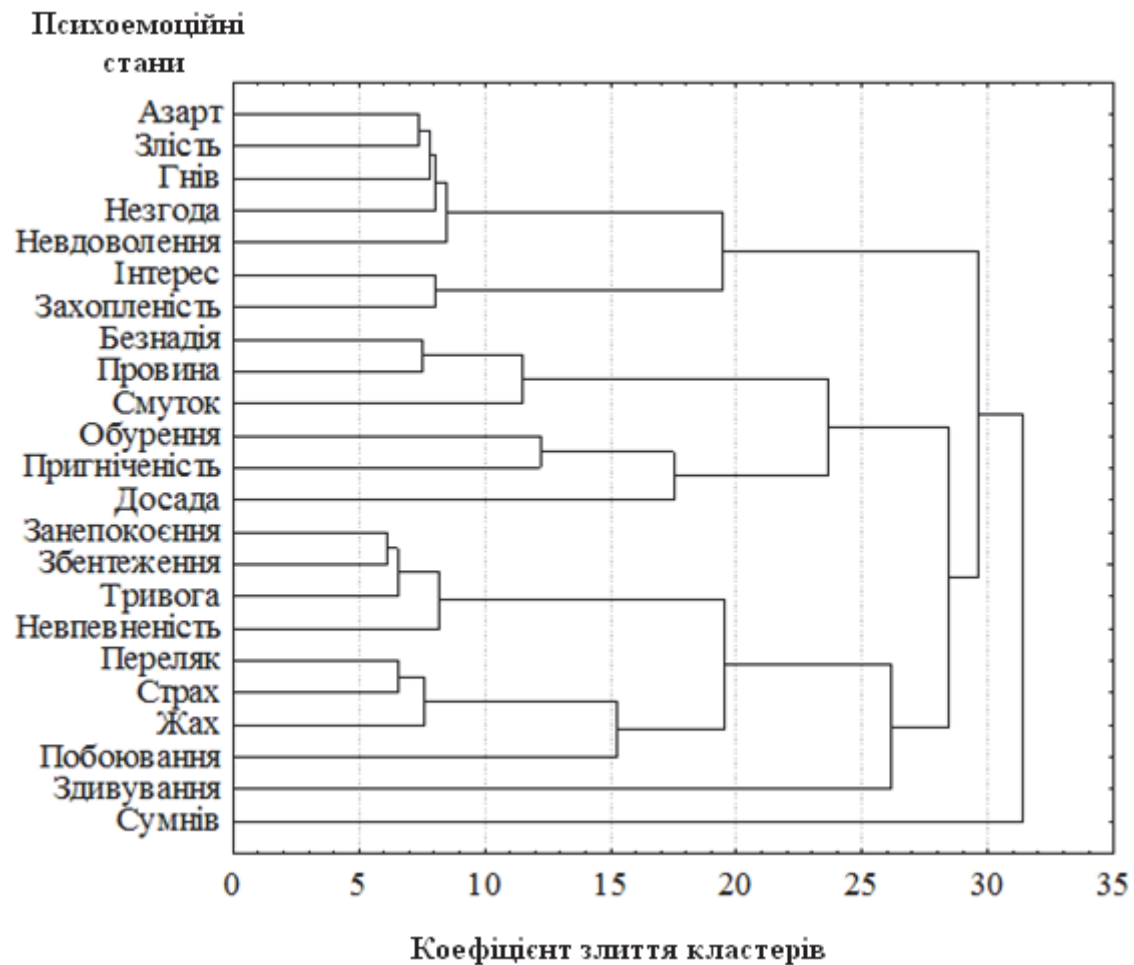

Рис. 4.19. Кластери психоемоційних станів осіб 30-річного віку у ситуації небезпеки.

Отже, більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Вони представлені трьома таксономічними групами: 1 – безнадія і смуток, 2 – тривога і хвилювання, 3 – страх і переляк. Серед позитивних станів у досліджуваних 30-річного віку зазначаються лише стани азарту, інтересу і захоплення, які утворюють менші кластери і поєднуються зі станами негативної валентності – незгодою, невдоволенням, злістю та гнівом.

У таблиці 4.34 показано особливості перебігу психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. В осіб з психологічним профілем «Низькоризикований» домінують психоемоційні стани переляку та тривоги у ситуації небезпеки, з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» – стани побоювання, захопленості, занепокоєння, збентеження і сумнів, з психологічним профілем «Високоризикований» – інтерес і страх. Загалом, досліджуваним

з психологічним профілем «Високоризикований» не властиві сумніви у ситуації небезпеки, а досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» – гнів, пригніченість, азарт, злість і невдоволення. Досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» переживають усю варіативність психоемоційних станів.

Таблиця 4.34

**Показники психоемоційних станів осіб з різними психологічними
профілями ризику особистості у ситуації небезпеки
в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Психологічні профілі ризик особистості ($M \pm \sigma$)			F
	1	2	3	
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	
Азарт	2,70±1,22	1,40±1,00	3,20±1,12	56,07***
Безнадія	2,59±1,21	2,07±1,29	2,66±0,89	6,99*
Занепокоєння	3,80±1,10	3,52±1,28	3,32±1,08	5,10*
Провина	2,61±1,32	2,04±1,27	2,49±0,99	6,24*
Обурення	3,17±1,23	2,05±1,25	2,52±0,91	27,78***
Гнів	2,74±1,17	1,29±0,95	3,08±1,11	65,31***
Смукот	2,63±1,29	1,85±1,21	2,36±0,98	12,14***
Досада	3,06±1,20	2,99±1,14	2,36±1,11	10,35***
Злість	2,77±1,11	1,27±1,03	3,11±1,19	68,40***
Інтерес	2,41±1,33	1,40±1,28	3,58±1,16	59,30***
Переляк	3,91±0,98	4,01±0,99	3,56±0,85	5,15*
Невдоволення	2,98±1,06	1,30±1,10	3,25±1,42	73,12***
Незгода	3,47±1,09	3,73±1,00	3,06±1,09	56,19***
Невпевненість	2,86±1,13	1,51±1,27	3,43±1,06	7,00*
Побоювання	3,91±0,98	3,45±1,33	3,02±1,15	20,65***
Збентеження	3,98±1,07	3,51±1,27	3,34±1,10	7,14**
Сумнів	3,89±1,02	3,56±1,61	1,31±1,41	107,35***
Страх	3,48±0,93	1,57±0,93	3,50±0,80	9,23**
Тривога	3,93±1,04	4,07±1,24	3,48±1,10	6,31**
Захопленість	3,85±1,34	3,38±1,12	3,31±1,00	62,84***
Пригніченість	2,41±1,27	1,21±1,34	2,36±1,03	35,85***
Жах	3,22±0,96	1,90±0,88	3,35±0,86	9,43**

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості; * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,005$; *** – $p < 0,0001$.

Встановлено, що досліджувані з психологічним профілем «Імпульсивноризикований» мають вищі показники психоемоційних станів азарту ($t_{1-2}=8,44$; $p < 0,0001$), безнадії ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$), провини ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$), тривоги ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$), невдоволення ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$), пригніченості ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$), жаху ($t_{1-2}=3,17$; $p < 0,01$).

$t_{1-2}=3,33$; $p<0,01$), обурення ($t_{1-2}=6,82$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=4,17$; $p<0,0001$), гніву ($t_{1-2}=9,90$; $p<0,0001$), смутку ($t_{1-2}=4,69$; $p<0,0001$), злості ($t_{1-2}=10,37$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{1-2}=5,75$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{1-2}=11,19$; $p<0,0001$), незгоди ($t_{1-2}=9,58$; $p<0,0001$), невпевненості ($t_{1-2}=2,91$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=3,22$; $p<0,01$), побоювання ($t_{1-2}=3,16$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=6,81$; $p<0,0001$), збентеження ($t_{1-2}=2,18$; $p<0,01$ і $t_{1-3}=3,78$; $p<0,001$), сумніву ($t_{1-2}=11,59$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=13,90$; $p<0,0001$), тривоги ($t_{1-2}=3,18$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=2,61$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{1-2}=7,11$; $p<0,0001$), пригніченості ($t_{1-2}=7,66$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,30$; $p<0,0001$), жаху ($t_{1-3}=4,11$; $p<0,0001$) у порівняння з іншими групами досліджуваних.

Отже, висока імпульсивність та схильність до емоційного переживання ризику в період кризи ранньої дорослості передбачають більшу варіативність психоемоційних станів у ситуації небезпеки. Ситуація небезпеки провокує у них як позитивні, так і негативні стеничні психоемоційні стани.

Встановлено, що у досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований» більшою мірою актуалізуються психоемоційні стани азарту ($t_{3-2}=10,87$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=3,14$; $p<0,01$), безнадії ($t_{3-2}=3,40$; $p<0,001$), обурення ($t_{3-2}=2,77$; $p<0,01$), гніву ($t_{3-2}=11,07$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=2,18$; $p<0,05$), злості ($t_{3-2}=10,57$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=2,33$; $p<0,05$), інтересу ($t_{3-2}=11,37$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=6,77$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{3-2}=10,67$; $p<0,0001$), незгоди ($t_{3-2}=9,47$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{3-2}=12,62$; $p<0,0001$ і $t_{3-1}=5,42$; $p<0,0001$), пригніченості ($t_{3-2}=2,43$; $p<0,01$) у порівняння з іншими групами досліджуваних. Отже, висока схильність до ризику у всіх сферах життєдіяльності, що забезпечується якісними формально-динамічними характеристиками ризику особистості, обумовлена актуалізацією амбівалентних психоемоційних станів у ситуації небезпеки.

У таблиці 4.35 подано результати факторизації психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних в період кризи ранньої дорослості. Перший фактор було названо «Азарт у ситуації небезпеки» (25,7% дисперсії), оскільки він містить стани азарту, злості, гніву, невдоволення, незгоди, захопленості та інтересу.

Другий фактор – «Хвилювання у ситуації небезпеки» – містить стани занепокоєння, збентеження, невпевненості, тривоги і пояснює 17,5% сумарної дисперсії.

Третій фактор – «Страх у ситуації небезпеки» – пояснює 14,5% дисперсії та містить переляк, страх, жах, побоювання.

Четвертий фактор було названо «Фрустрація у ситуації небезпеки» (12,6% дисперсії), оскільки він був утворений станами провини, безнадії та смутку.

П'ятий фактор (11,5% дисперсії) утворений станами обурення, пригніченості та досади і був названий «Неспокій у ситуації небезпеки».

Шостий фактор поєднує сумнів та здивування (5% дисперсії) і був названий «Подив у ситуації небезпеки».

Таблиця 4.35

**Факторна структура психоемоційних станів у ситуації небезпеки
досліджуваних в період кризи ранньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
Азарт	0,971	-	-	-	-	-
Безнадія	-	-	-	0,946	-	-
Занепокоєння	-	0,966	-	-	-	-
Провина	-	-	-	0,950	-	-
Обурення	-	-	-	-	0,890	-
Гнів	0,945	-	-	-	-	-
Смуток	-	-	-	0,929	-	-
Досада	-	-	-	-	0,820	-
Злість	0,946	-	-	-	-	-
Інтерес	0,788	-	-	-	-	-
Переляк	-	-	0,952	-	-	-
Невдоволення	0,942	-	-	-	-	-
Здивування	-	-	-	-	-	0,883
Незгода	0,942	-	-	-	-	-
Невпевненість	-	0,939	-	-	-	-
Побоювання	-	-	0,685	-	-	-
Збентеження	-	0,946	-	-	-	-
Сумнів	-	-	-	-	-	0,537
Страх	-	-	0,932	-	-	-
Тривога	-	0,938	-	-	-	-
Захопленість	0,804	-	-	-	-	-
Пригніченість	-	-	-	-	0,852	-
Жах	-	-	0,924	-	0,113	-
Факторна вага	5,912	4,018	3,340	2,890	2,650	1,149
% дисперсії	0,257	0,175	0,145	0,126	0,115	0,050

Примітки: фактор 1 – «Азарт у ситуації небезпеки»; фактор 2 – «Хвилювання у ситуації небезпеки»; фактор 3 – «Страх у ситуації небезпеки»; фактор 4 – «Фрустрація у ситуації небезпеки»; фактор 5 – «Неспокій у ситуації небезпеки»; фактор 6 – «Подив у ситуації небезпеки».

У таблиці 4.36 показано взаємозв'язків між факторами ризику особистості та факторів психоемоційних станів у ситуації небезпеки у досліджуваних в період кризи ранньої дорослості.

Фактор «Азарт у ситуації небезпеки» загалом передбачає високі показники ризику особистості. Висока емоційність та імпульсивність у ситуаціях ризику, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності актуалізують азарт, злість та гнів у ситуаціях небезпеки.

Таблиця 4.36

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів психоемоційних станів у ситуації небезпеки та факторів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості		
	Інтегральний компонент ризику особистості	Когнітивний компонент ризику особистості	Імпульсивність
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,14*	-	0,15**
«Хвилювання у ситуації небезпеки»	-	-	-
«Страх у ситуації небезпеки»	0,12*	-	-
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	0,17**	0,12*	0,21***
«Неспокій у ситуації небезпеки»	-	-	0,13*
«Подив у ситуації небезпеки»	0,12*	-	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,0001$.

Фактор «Хвилювання у ситуації небезпеки» не має значущих зв'язків з факторами ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Отже, ситуація небезпеки не залежить від актуалізації хвилювання, тривоги, занепокоєння і невпевненості у високоризикованих осіб.

«Інтегральний компонент ризику особистості» у ситуації небезпеки актуалізує стани, що входять до факторів «Страх у ситуації небезпеки», «Фрустрація у ситуації небезпеки» і «Подив у ситуації небезпеки». Отже, загалом висока схильність та готовність до ризику у різних сферах життєдіяльності, прагнення до екстремальних ситуацій актуалізують стани страху, переляку, побоювання, провини, безнадії, смутку, сумніву, здивування.

Психологічні складові фактору ризику особистості «Когнітивний компонент ризику особистості» актуалізують стани, що утворюють фактор «Фрустрація у ситуації небезпеки», а складові фактору ризику особистості «Імпульсивність» – стани смутку, провини, безнадії («Фрустрація у ситуації небезпеки») і обурення, пригніченість, досаду («Неспокій у ситуації небезпеки»).

З метою вивчення ролі афективних особливостей досліджуваних 30-річного віку у розвитку їх ризику особистості ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 4.37).

Таблиця 4.37

Афективні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості у осіб в період кризи ранньої дорослості

Афективні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	p	Толерантність	R-квадрат
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	0,271	0,849	28,69	0,0001	0,910	0,090
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	0,248	0,929	12,40	0,0001	0,946	0,054
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	0,240	0,959	6,84	0,001	0,927	0,073
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	0,237	0,971	4,87	0,008	0,963	0,037
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	0,268	0,860	26,37	0,0001	0,951	0,049
Особистісна тривожність	0,234	0,982	2,94	0,054	0,911	0,089
Ситуаційна тривожність	0,235	0,978	3,65	0,027	0,863	0,137
«Азарт у ситуації небезпеки»	0,263	0,874	23,30	0,0001	0,946	0,054
«Хвилювання у ситуації небезпеки»	0,235	0,982	3,01	0,051	0,928	0,072
«Страх у ситуації небезпеки»	0,239	0,963	6,29	0,002	0,940	0,060
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	0,280	0,822	34,92	0,0001	0,892	0,108
«Неспокій у ситуації небезпеки»	0,329	0,699	69,49	0,0001	0,847	0,153
«Подив у ситуації небезпеки»	0,263	0,874	23,30	0,0001	0,946	0,054

Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає низку чинників відповідно до міри їх значущості для моделі: 1) «Неспокій у ситуації небезпеки»; 2) «Фрустрація у ситуації небезпеки»; 3) «Хвилювання у ситуації невизначеності»; 4) «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»; 5) «Азарт у ситуації небезпеки»; 6) «Подив у ситуації небезпеки»; 7) «Печаль і гнів у ситуації невизначеності»; 8) «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»; 9) «Страх у ситуації небезпеки»; 10) «Невпевненість у ситуації успіху»; 11) Ситуаційна тривожність. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних 30-річного віку за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики афективних якостей особистості, пов'язаних з:

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації небезпеки, представленими переважно обуренням, пригніченістю, досадою, провинною, безнадією, смутком та іншими станами;

– функціональними системами психоемоційних станів у ситуації невизначеності, зокрема станами безнадії, побоювання, заздрості, провини, досади та тривоги та іншими;

– ситуативною (реактивною) тривожністю.

Для кожної з трьох груп 30-річних досліджуваних були обчислені дискримінативні класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Імпульсивноризикований» = $-0,844$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,487$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,794$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+0,229$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-0,386$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-0,163$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,192$ «Страх у ситуації небезпеки» $-0,796$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $+0,308$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $+0,459$ «Подив у ситуації небезпеки» $-22,70$;

«Низькоризикований» = $-0,075$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,708$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,565$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $-1,106$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $-2,258$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,728$ Ситуаційна тривожність $-1,847$ «Азарт у ситуації небезпеки» $+0,204$ «Страх у ситуації небезпеки» $-1,564$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $-0,800$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $-0,417$ «Подив у ситуації небезпеки» $-27,30$;

«Високоризикований» = $2,284$ «Хвилювання у ситуації невизначеності» $-0,116$ «Печаль і гнів у ситуації невизначеності» $-0,155$ «Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності» $+1,045$ «Невпевненість у ситуації невизначеності» $+0,856$ «Інтерес та азарт у ситуації невизначеності» $+0,658$ Ситуаційна тривожність $+0,207$ «Азарт у ситуації небезпеки» $-0,360$ «Страх у ситуації небезпеки» $-0,735$ «Фрустрація у ситуації небезпеки» $-0,765$ «Неспокій у ситуації небезпеки» $-0,674$ «Подив у ситуації небезпеки» $-20,76$.

Таким чином, вплив афективних чинників на прояв психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є значущим і збільшується з мірою його зростання. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що загалом для прояву психологічних профілів ризику особистості найбільш суттєвим фактором є емоційне збудження у ситуації невизначеності та не-

безпеки, зокрема азарт та інтерес, а також стани невпевненості та фрустрації.

У становленні психологічного профілю «Імпульсивноризикований» найбільший внесок складає хвилювання у ситуації невизначеності. Для 30-річних досліджуваних, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» вагомим є вплив чинників групи станів інтересу та азарту. На відміну від дорослих, у підлітків з психологічним профілем «Високоризикований» найбільш впливовим є внесок чинників хвилювання та невпевненості у ситуації невизначеності.

Висновки до розділу 4

1. Структура ризику особистості в період кризи ранньої дорослості має такі основні тенденції проявів: схильність до ризику в різних видах діяльності, що є взаємообумовленою зі схильністю до ризику як способу саморегуляції; прагнення до нових вражень та гострих відчуттів; високу толерантність до небезпечних та невизначених ситуацій у різних ситуаціях життєдіяльності; наявність регулятивної функції ризику особистості як провідної у життєдіяльності; ірраціональний характер схильності до ризику; взаємозв'язок готовності до ризику з системою когніцій ризику особистості. Визначено трьохкомпонентну факторну структуру ризику особистості: «Інтегральний компонент ризику особистості», «Когнітивний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність».

2. *Психологічні профілі ризику особистості* в період кризи ранньої дорослості відповідають трьом кластерам, що утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості: «Імпульсивноризикований», «Низькоризикований», «Високоризикований». Перший психологічний профіль характеризується високими значеннями факторів «Інтегральна схильність до ризику» та «Ірраціональність» і низькими значеннями фактору «Когнітивно-поведінковий компонент схильності до ризику». Другий утворений низькими значеннями за усіма факторами схильності до ризику, третій – високими значеннями за усіма факторами схильності до ризику.

3. З мірою зростання інтегрального показника ризику особистості, що охоплює майже всі ознаки схильності до ризику та суб'єктивну оцінку життєвих ситуацій як менш невизначених та небезпечних в період кризи ранньої дорослості, у процесі *прийняття рішення* збільшується почуття невпевненості, вагання, прагнення уникнути чи перекласти відповідальність за можливі наслідки такого рішення; у процесі вибору альтернатив зростає емоційність.

4. *Рефлексія* власної поведінки у ситуаціях ризику обумовлена певною специфікою вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність

до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, збільшуються показники квазірефлексії та інтроспекції, що характеризується прагненням змінити фокус рефлексії на малозначущі і сторонні події життя, уникнути адекватного аналізу проблеми та її наслідків.

5. *Психосемантичний простір ризику* особистості має такі узагальнені особливості: зв'язок асоціація ризику з «грою», близькістю до «роботи» та «спорту», позитивне і спокійне ставлення до ризику, розрізнення значень слів «ризик», «небезпека» та «невизначеність». В осіб психологічного профілю «Імпульсивноризикований» поняття «ризик» має високі показники за факторами оцінки та сили, є семантично близьким до слів-стимулів «вдача» та «гроші», протиставляється невизначеності та небезпеці. Для осіб психологічного профілю «Низькоризикований» поняття «ризик» має низькі показники за факторами оцінки та сили, семантичну близькість до слів-стимулів «невизначеність», «небезпека». Для осіб психологічного профілю «Високоризикований» – високі показники за факторами оцінки та сили, а такі ознаки ризику, як «невизначеність» та «небезпека» мають найвищі показники за факторами оцінки і сили у порівнянні з іншими психологічними профілями ризику особистості у період кризи ранньої дорослості.

6. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості обумовлені передусім такими *когнітивними чинниками*, як толерантність до невизначеності, зокрема перевагою невизначеності та позитивним ставленням до новизни. *Показано особливості прояву когнітивних чинників* в період кризи ранньої дорослості на психологічні профілі ризику особистості: толерантність до невизначеності та креативність проявляються у зв'язку з інтегральним показником ризику особистості та обумовлюють високоризикованих осіб, так само, як і позитивне ставлення до невизначеності, високий рівень здатності до розробленості та швидкості створення образів творчої уяви, а оригінальність креативності, імпульсивний когнітивний стиль обумовлюють високо та імпульсивноризикованих особистостей. Психологічний профіль «Низькоризикований» зумовлений нижчими показниками когнітивних чинників ризику особистості.

7. Існують *мотиваційно-регулятивні чинники* ризику особистості в період кризи ранньої дорослості, до яких відносяться: губристичне прагнення до досконалості і переваги, орієнтація на дію під час планування та реалізації діяльності, залученість в події життя, мотивація досягнення. Високоризиковані особистості характеризується прийняттям ризику, меншою переконаністю у своїй здатності контролювати події життя, імпульсивноризиковані – нижчими показниками вольової регуляції. На відміну від перших двох психологічних профілів ризику особистості в період кризи ранньої дорослості низькоризиковані особи

відзначаються більшим внеском у залученості та реалізації щодо планування діяльності.

8. *Конативними чинниками* ризику особистості в період кризи ранньої дорослості є агресивність як поведінкова реакція (схильність до роздратування, підозрілість та негативізм); копінг-стратегії (схильність до конфронтації та уникнення джерела стресу); стратегії імунітивної поведінки (трансформаційні та адаптивні); стратегії розв'язання проблемних ситуацій (асертивні, асоціальні, співпраця). Психологічний профіль «Імпульсивноризикований» визначається конфронтаційним копінгом, стилем співпраці у подоланні конфліктних ситуацій, пошуком соціальної підтримки, негативізмом, підозрілістю, образливістю та схильністю до роздратування. Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується відсутністю аутоагресії та прийняттям відповідальності у подоланні стресу, «Високоризикований» – пристосуванням у конфлікті, підозрілістю, аутоагресією, конфронтаційним копінгом.

9. *Афективними чинниками* ризику особистості є функціональні стани неспокою, страху, фрустрації, подиву та азарту у ситуації небезпеки, хвилювання, азарту та інтересу, печалі і гніву, сумніву і занепокоєння у ситуації невизначеності, ситуативна тривожність. Особи, що належать до психологічного профілю «Імпульсивноризикований» властива ситуативна тривожність. Для осіб психологічного профілю «Низькоризикований» вагомим є вплив чинників станів печалі і гніву у ситуації невизначеності, азарту та фрустрації у ситуації небезпеки. У досліджуваних психологічного профілю «Високоризикований» – стани хвилювання та невпевненості у ситуації невизначеності.

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ РИЗИКУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ

5.1. Структурно-процесуальні особливості ризику особистості в період кризи середньої дорослості

5.1.1. Структура ризику особистості в період кризи середнього віку.

Вивчення структури ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачало процедури кореляційного та факторного аналізу показників суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних, змістовних та якісних показників схильності до ризику, схильності до екстремально-ризикової поведінки симптомокомплексу раціональності/імпульсивності та готовності до ризику у 45-річних досліджуваних.

Для визначення структури ризику особистості розглянемо результати кореляційного аналізу як попередньої факторному аналізу статистичної процедури (див. рис. 5.1–5.3). Знайдено негативні взаємозв'язки між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених та небезпечних та показниками схильності до ризику у сфері простору ($r_{x,y} = -0,12$; $p < 0,05$) та готовності до ризику ($r_{x,y} = -0,13$; $p < 0,05$). Отже, чим більш загрозливими та небезпечними сприймаються особистістю життєві ситуації, тим вона є менш схильною до ризику у сфері простору (активного відпочинку та екстремальних видів спорту). Крім того, негативний зв'язок між показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених й небезпечних та готовності до ризику свідчать про те, що в екстремальних ситуаціях особистість з негативним ставленням до ситуацій невизначеності й небезпеки виявлятиме меншу готовність ефективно діяти, протистояти цій ситуації та вирішувати її.

Встановлено позитивні взаємозв'язки між показниками пошуку гострих відчуттів та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,25$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{x,y} = 0,60$; $p < 0,0001$), простору ($r_{x,y} = 0,44$; $p < 0,0001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = 0,84$; $p < 0,0001$). Криза середнього віку є періодом у житті людини, який характеризується прагненням до гострих відчуттів, що розкривається у схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Існують позитивні взаємозв'язки між показниками інтолерантності до одноманіття та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,31$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{x,y} = 0,30$; $p < 0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y} = 0,37$; $p < 0,0001$) та просторовій сфері ($r_{x,y} = 0,37$; $p < 0,0001$). Інтollerантність до одноманітного способу життя, яка взагалі може розглядатись як характеристика кризи середнього віку, передбачає високу схильність особистості до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

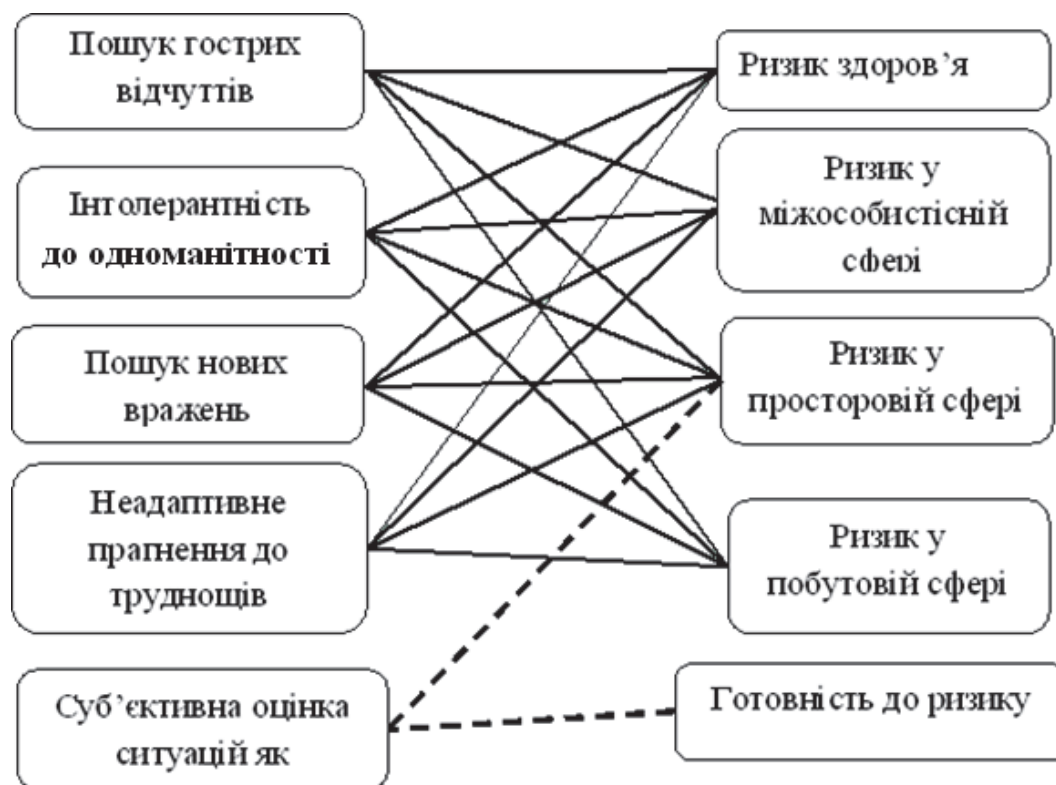

Рис. 5.1. Кореляційні взаємозв'язки показників схильності до екстремально-ризикової поведінки та схильності до ризику у різних сферах діяльності з показниками суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних в період кризи середньої дорослості.

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Встановлено позитивні взаємозв'язки між показниками пошуку нових вражень та схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,27$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,68$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,46$; $p<0,0001$) та міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,87$; $p<0,0001$). Криза середнього віку є періодом у житті людини, який характеризується прагненням до нових вражень, що зумовлює схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності.

Таким чином, криза середнього віку взаємопов'язана з ризиком як способом отримання гострих відчуттів та нових різнопланових вражень і може бути охарактеризована прислів'ями «в 45 знов баба ягідка» та «сивина в бороду – біс у ребро».

Знайдено прямі взаємозв'язки між показниками неадаптивного прагнення до труднощів та схильністю до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,13$; $p<0,05$), побуту ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,001$), простору ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,33$; $p<0,0001$). Неадаптивне прагнення до труднощів як характеристика кризи середнього віку розкривається у зв'язку зі схильністю до ризику у побутовій сфері, що обумовлює такі іноді нераціональні вчинки 40-50-річних людей, як зміна місця проживання, купівля непотрібних товарів. У сфері просторового ризику неадаптивне прагнення до труднощів проявляється як

спроби змінити спосіб життя, зайнятись активною діяльністю. Частіше за все – це надмірна фізична праця на своїй садибі, тривалі подорожі у далекі країни тощо. У міжособистісному спілкуванні схильність до ризику як неадаптивне прагнення до труднощів призводить до розлучень та сімейних конфліктів, які часто виникають у сім'ях цього вікового періоду («спустилого гнізда»).

Існує позитивний взаємозв'язок між показниками емоційного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,53$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,30$; $p<0,0001$). Отже, інтенсивні емоційні переживання у ситуаціях ризику притаманні особам, що прагнуть до екстремально-ризикової поведінки.

Також встановлено позитивні взаємозв'язки між когнітивним показником схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,62$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$), неадаптивним прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,14$; $p<0,01$). Отже, чим більшим є усвідомлення необхідності та доцільності ризикових ситуацій, тим більшою мірою проявляється схильність до екстремальних поведінкових реакцій, зокрема до пошуку гострих відчуттів та яскравих вражень.

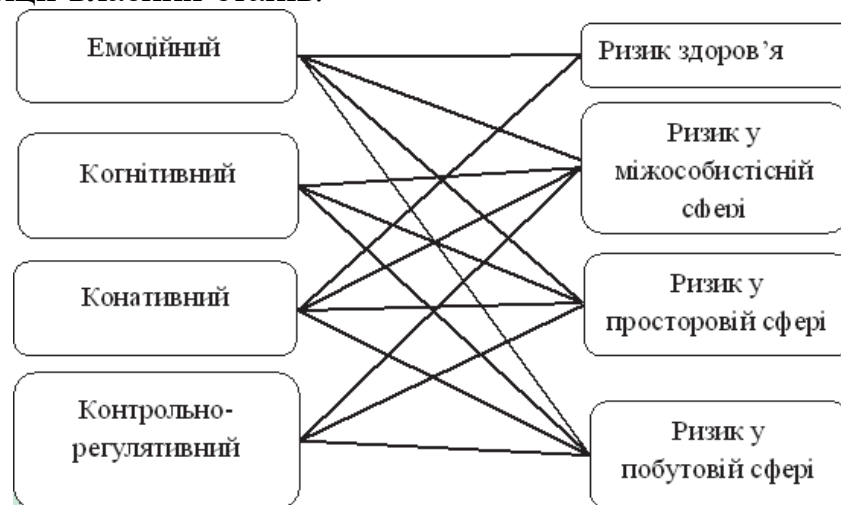

5.2. Кореляційні взаємозв'язки схильності до екстремально-ризикової поведінки, якісних показників схильності до ризику та раціональності-імпульсивності у період кризи середньої дорослості.

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Існують позитивні взаємозв'язки між показниками конативного компоненту схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,71$; $p<0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=0,47$; $p<0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,79$; $p<0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,0001$). В період середньої дорослості найбільшою мірою проявляється схильність до екстремально-ризикової поведінки.

Встановлено позитивні взаємозв'язки між контрольно-регулятивним показником схильності до ризику та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,24$; $p<0,01$) та нових вражень ($r_{x,y}=0,23$; $p<0,01$). У кризі середнього віку в осіб, які прагнуть гострих відчуттів та нових вражень, зі збільшенням ризику покращується здатність до саморегуляції власних станів.

5.3. Кореляційні взаємозв'язки якісних та змістовних показників схильності до ризику у період кризи середньої дорослості.

Примітки: ————— позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Емоційний компонент схильності до ризику також позитивно корелює з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,39$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,58$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,50$; $p<0,0001$) та у просторовій сфері ($r_{x,y}=0,61$; $p<0,0001$). Емоційний компонент схильності до ризику в період кризи середнього віку актуалізується у всіх видах життєдіяльності особистості.

Когнітивний компонент схильності до ризику має позитивні взаємозв'язки з показниками ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=0,69$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,52$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,67$; $p<0,0001$). Усвідомлення ризику як необхідного у житті явища передбачає схильність до ризикової поведінки у всіх сферах життя особистості.

Конативний компонент схильності до ризику має зв'язки з показниками ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y}=0,41$; $p<0,0001$), побуту ($r_{x,y}=0,54$; $p<0,0001$), простору ($r_{x,y}=0,45$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{x,y}=0,75$; $p<0,0001$). Схильність до ризику на поведінковому рівні у

досліджуваних на етапі середньої дорослості позитивно пов'язана зі схильністю до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Встановлено зв'язок між контрольно-регулятивними показниками схильності до ризику та показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{xy}=0,40$; $p<0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{xy}=0,31$; $p<0,0001$) та просторовій сфері ($r_{xy}=0,19$; $p<0,01$).

Розглянемо результати дослідження факторної структури ризику особистості в період кризи середнього віку, які подані у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Факторна структура ризику особистості у період кризи середнього віку

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної				-0,654
Пошук гострих відчуттів	0,857			
Інтолерантність до одноманіття	0,618			
Пошук нових вражень	0,909			
Неадаптивне прагнення до труднощів	0,475			
Ризик у сфері здоров'я			0,600	
Ризик у сфері побуту	0,649	0,483		
Ризик у просторовій сфері				0,647
Ризик у міжособистісному спілкуванні	0,851			
Раціональність			-0,858	
Готовність до ризику			-0,657	0,491
Емоційний компонент схильності до ризику	0,670			
Когнітивний компонент схильності до ризику		0,696		
Конативний компонент схильності до ризику	0,815			
Контрольно-регулятивний компонент схильності до ризику		0,832		
Факторна вага	5,008	2,094	1,828	1,623
% дисперсії	0,334	0,140	0,122	0,108

Примітки: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Регулятивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність»; фактор 4 – «Когнітивна готовність до ризику».

При виконанні процедур факторного аналізу було вирішено зупинитися на чотирьохфакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більші за одиницю та пояснюють понад 70% дисперсії. Перший фактор, за змістом схожий на відповідний фактор ризику особистості в період кризи ранньої дорослості. Тому він отримав таку ж назву – *«Інтегральний компонент ризику особистості»* (33,4,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,01). До нього увійшли такі складові: пошук нових вражень (0,909), пошук гострих відчуттів (0,857), схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні (0,851), конативний компонент схильності до ризику (0,815), емоційний компонент схильності до ризику (0,670), схильність до ризику у сфері побуту (0,649), інтолерантність до одноманіття (0,618), неадаптивне прагнення до труднощів (0,475). Даний фактор є інтегральним фактором схильності до ризику особистості у кризі середнього віку.

До другого фактору під назвою *«Регулятивний компонент ризику особистості»* (14,0% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,094) увійшли наступні складові: контрольно-регулятивний (0,832) та когнітивний компоненти схильності до ризику (0,696), схильність до ризику у сфері побуту (0,483).

Третій фактор отримав назву *«Імпульсивність»* (12,2% сумарної дисперсії, факторна вага 1,828), до нього увійшли такі складові: раціональність (-0,858), готовність до ризику (-0,657), схильність до ризику у сфері здоров'я (0,600). Зміст третього фактору розкриває ірраціональну природу пошуку оздоровчих ризикованих практик та способів лікування у кризі 45-річного віку.

Четвертий фактор (10,8% сумарної дисперсії, факторна вага 1,623) має назву *«Когнітивна готовність до ризику»*, оскільки утворений такими складовими, як суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної (-0,654), схильність до ризику у просторовій сфері (0,647), готовність до ризику (0,491).

Таким чином, факторна структура ризику особистості в період кризи середнього віку має такі основні властивості:

- схильність до ризику у сфері міжособистісного спілкування та побуту для отримання нових гострих відчуттів та вражень у житті;
- прагнення до урізноманітнення власного життя через ризикові експерименти зі своїм здоров'ям та емоційним прийняттям ризикових ситуацій;
- існування когніцій щодо ризику, які регулюють схильність до ризику у сфері побуту;
- імпульсивність у поведінці та висока схильність до ризику у сфері здоров'я;
- готовність до ризику у просторовій сфері у поєднанні з високою толерантністю до невизначених та небезпечних ситуацій.

5.1.2. Психологічні профілі ризику особистості в період кризи середнього віку.

Для визначення психологічних профілів ризику особистості у 45-річних досліджуваних було проведено процедуру кластерного аналізу методом К-середніх для показників факторних навантажень. Результати аналізу подано на рис. 5.4.

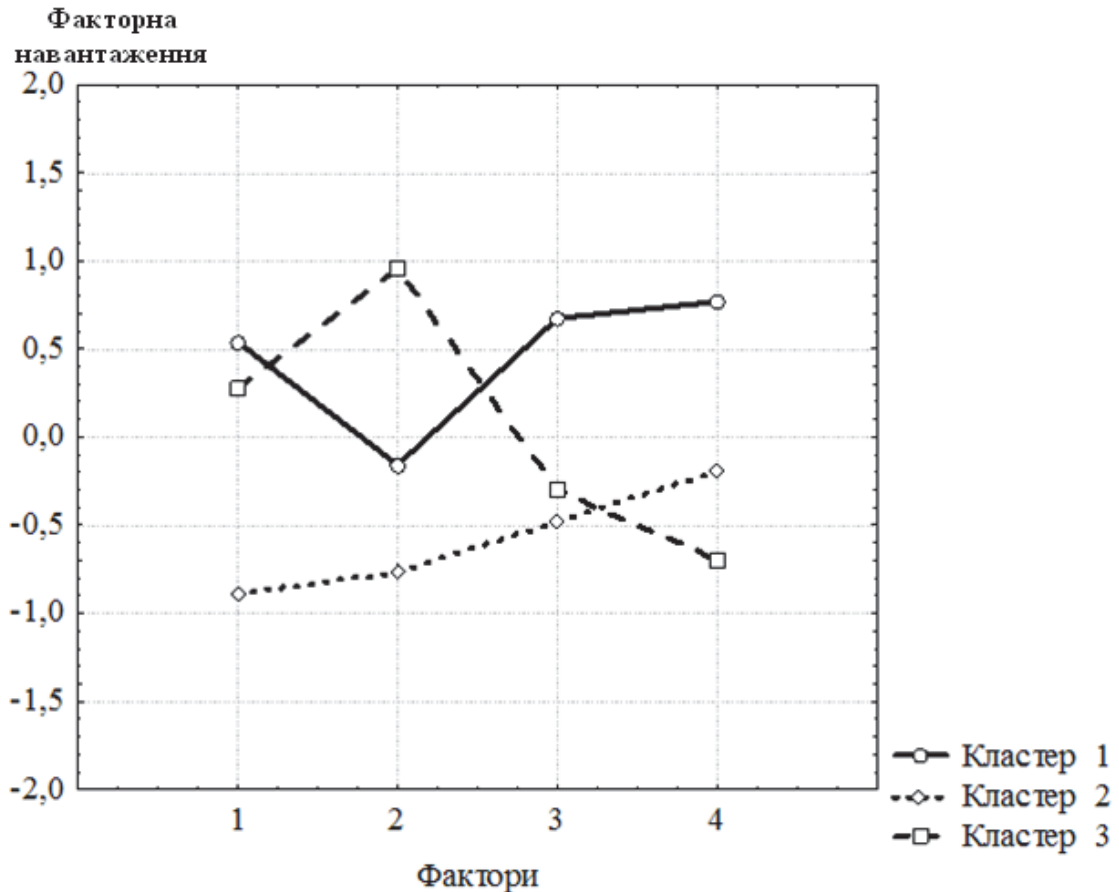

Рис. 5.4. Психологічні профілі ризику особистості у період кризи середнього віку.

Примітки: фактор 1 – «Інтегральний компонент ризику особистості»; фактор 2 – «Регулятивний компонент ризику особистості»; фактор 3 – «Імпульсивність»; фактор 4 – «Когнітивна готовність до ризику»; кластер 1 – «Високоризикований»; кластер 2 – «Низькоризикований»; кластер 3 – «Помірноризикований».

Кластер 1 «Високоризикований» середні значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості», високі значення факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику»;

Кластер 2 «Низькоризикований» низькі значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості», «Регулятивний компонент ризику особистості» і «Когнітивна готовність до ризику»;

Кластер 3 «Помірноризикований» високі значення складових факторів «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості», низькі значення показників факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику».

Аналізуючи характеристики утворених кластерів слід відзначити, що особи з психологічним профілем «Високоризикований» становлять 30,7% вибірки досліджуваних. Цей психологічний профіль характеризується достатньо високими показниками схильності до екстремально-ризикової поведінки, прагненням до екстремально-ризикових подій у житті і готовністю до ризику. Поведінка осіб даного психологічного профілю є достатньо імпульсивною, і такою, що керується уявленнями про необхідність та доцільність ризику у житті, толерантним ставленням до ситуацій невизначеності та небезпеки. Такі люди віддають перевагу ризиковим вчинкам в екстремальних ситуаціях життя. Визначальною характеристикою даного психологічного профілю є те, що він об'єднує конативний та емоційний компоненти схильності до ризику, передбачає високу готовність до ризику, а також схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності.

18,6% вибірки досліджуваних відносяться до психологічного профілю «Низькоризикований». Така назва психологічного профілю обумовлена наявністю в ньому складових, що репрезентують відмову від нових вражень та гострих відчуттів, низьку схильність та готовність до ризику, високу раціональність та інтолерантність до невизначеності. Представники даного психологічного профілю характеризуються низькими показниками за усіма компонентами ризику особистості. Такі особливості ризику особистості обумовлюють відмову від ризикових вчинків, обережне ставлення до складних ситуацій життя, високу раціональність у вирішенні проблемних та конфліктних ситуацій, перевагу спокійного способу життя, відмову від екстремальних видів спорту та розваг, виважене ставлення до способів самолікування й оздоровлення та обережність у прийнятті рішення щодо них, обачливість та обережність у спілкуванні з іншими людьми.

50,7% вибірки досліджуваних мають психологічний профіль «Помірноризикований». Така назва психологічного профілю обумовлена високими показниками контрольно-регулятивного та когнітивного компонентів схильності до ризику, схильності до ризику у сфері побуту. Наявність у більшості досліджуваних саме за цього психологічного профілю свідчить про те, що використання ризику як регулятора життєдіяльності є характеристикою особистості, яка переживає кризу середнього віку.

5.1.3. Прийняття рішення у ситуації ризику та рефлексія його наслідків в період кризи середнього віку.

Ризикова поведінка у ситуаціях невизначеності й небезпеки реалізується починаючи з прийняття рішення щодо здійснення ризикового вчинку чи відмови від такого. Саме тому важливим у нашому дослідженні є вивчення особливостей взаємозв'язків компонентів ризику особистості та його психологічних профілів в період кризи середньої дорослості з психологічними особливостями прийняття рішення.

У таблиці 5.2 показано кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та прийняттям рішень. «Інтегральний компонент ризику особистості», який ілюструє пошук нових вражень та гострих відчуттів, схильністю до ризику у спілкуванні, домінування конативно-го та емоційного компонентів схильності до ризику, схильність до ризику у сфері побуту, інтолерантністю до одноманіття та неадаптивне прагнення до труднощів негативно взаємопов'язаний з пильністю у прийнятті рішення та позитивно з такими особливостями прийняття рішень як уникнення, прокрастинація та надпильність. Висока міра розвитку інтегрального показника ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачає труднощі у прийнятті рішень, які в одних ситуаціях проявляються через високу надпильність, тобто швидкість та імпульсивність у розгляді та виборі альтернативних вирішень проблеми з подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, в інших – через уникнення та прокрастинацію, тобто повну відмову від вибору чи відкладання важливого рішення на потім, перекладання відповідальності за такий вибір на інших.

Таблиця 5.2

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками прийняття рішення в період кризи середнього віку

Шкали прийняття рішення	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Пильність	-0,22**	0,18*	-0,21**	-0,16*
Уникнення	0,44***			
Прокрастинація	0,25***			
Надпильність	0,23**		0,45***	0,17*

Примітка: * – $p < 0,01$; ** – $p < 0,001$; *** – $p < 0,0001$.

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з пильністю. Отже, висока толерантність до невизначеності та здатність деталізовано розглядати всі можливі альтернативи у прийнятті рішення властиві особам, які вважають ризик необхідним та доцільним, використовують ризикові вчинки у саморегуляції діяльності, добре контролюють власну ризикову поведінку.

«Імпульсивність» як фактор ризику особистості в період 45-річної кризи, що характеризується імпульсивністю та надмірною емоційністю у ситуаціях ризику, негативно пов'язаний з пильністю як конструктивною стратегією прийняття рішення та позитивно – з надпильністю як деструктивною стратегією прийняття рішень. Отже, ви-

сока емоційність у ситуаціях ризику, імпульсивність як чинник здійснення ризикової поведінки властиві досліджуваним, які приймають рішення дуже швидко, імпульсивно, нехтуючи розглядом усіх можливих альтернатив, що може супроводжуватись подальшою раціоналізацією необдуманого вибору, бурхливими емоційними переживаннями з приводу прийнятого рішення, прийняттям такого рішення, яке на перший погляд гарантує ілюзорне позбавлення проблеми, однак насправді може мати негативні наслідки.

«Когнітивна готовність до ризику» як схильність оцінювати життєві ситуації як менш невизначені чи небезпечні у поєднанні зі схильністю до ризику у просторовій сфері та готовністю до ризику передбачає високу міру невизначеності у виборі альтернатив, високе збудження у процесі прийняття рішення.

У таблиці 5.3 показано відмінності у мірі розвитку особливостей прийняття рішення у осіб 45-річного віку з різними психологічними профілями ризику особистості.

Таблиця 5.3

Показники прийняття рішення осіб з різними психологічними профілями ризику особистості у період кризи середнього віку

Шкали прийняття рішення	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Пильність	9,22±1,58	16,58±1,92	12,76±2,25	213,20	0,000001
Уникнення	7,34±1,07	6,88±0,87	8,72±1,43	54,52	0,0001
Прокрастинація	7,28±1,26	7,14±0,95	8,33±2,41	11,36	0,0001
Надпильність	11,07±2,22	8,28±1,20	9,37±1,96	36,21	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високо-ризикований» мають найнижчі показники пильності ($t_{1-2} = -23,92$; $p < 0,0001$ і $t_{1-3} = -12,47$; $p < 0,0001$). Вони менш ефективно поводять себе у процесі розгляду альтернативних варіантів вирішення проблеми, більш емоційно залучаються до проблем, які потребують системного розгляду усіх існуючих варіантів розв'язання, порівняно з іншими представниками психологічних профілів.

Уникнення самостійного прийняття рішення, перекладання відповідальності на інших за вирішення проблеми найменшою мірою властиве досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований», порівняно з іншими представниками психологічних профілів

($t_{2-1}=-2,57$; $p<0,05$ і $t_{2-3}=-8,48$; $p<0,0001$), а прокрастинацією, тобто схильністю до відкладання прийняття рішення вони достовірно відрізняються від осіб з психологічним профілем «Помірноризикований» ($t_{2-3}=-3,39$; $p<0,001$).

Надпильність як деструктивна стратегія прийняття рішень, що виявляється у надмірній імпульсивності у розв'язанні складних ситуацій і подальшим прийняттям рішення, невпевненості у його правильності, емоційному збудженні з цього приводу, більшою мірою властива досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований» ($t_{1-2}=8,19$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,91$; $p<0,0001$).

Отже, психологічний профіль «Високоризикований» в період кризи середньої дорослості характеризується такими ж особливостями прийняття рішення, як і на попередніх кризових періодах онтогенезу, а саме перевагою надпильності, що передбачає вагання та труднощі у ситуаціях прийняття рішення.

Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується високими показниками пильності, а відтак виваженості та раціональності у виборі альтернатив, спокою у прийнятті рішення, здатності швидко та правильно оцінити варіанти рішення, що загалом відповідає низькій схильності до ризику та обачливості в оцінках ситуацій ризику у досліджуваних цього психологічного профілю.

Особи, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» мають помірний рівень збудження та впевненості у прийнятті рішень, що може пояснено середнім рівнем їх ризику особистості.

Характеристики рефлексивних процесів особистості, які дозволяють тією чи іншою мірою оцінити наслідки ризикових вчинків, врахувати досвід рефлексивної поведінки в оцінці наступної ситуації ризику також пов'язані у 45-річних досліджуваних з ризиком особистості (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками рефлексії в період кризи середнього віку

Шкали рефлексії	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Системна рефлексія	-	-	-	-0,26***
Інтроспекція	0,17*	0,16*	-	0,28***
Квазірефлексія	0,44***	-	-	0,24**

Примітки: * – $p<0,01$; ** – $p<0,001$; *** – $p<0,0001$.

«Інтегральний компонент ризику особистості», що характеризується пошуком нових вражень та гострих відчуттів, інтолерантністю до одноманіття та неадаптивним прагненням до труднощів, схильністю до ризику у спілкуванні та побуті, домінуванням конативного та емоційного компонентів схильності до ризику, передбачає перевагу інтроспекції та, особливо, квазірефлексії в оцінці пережитого досвіду, вчинків та поведінки, у тому числі і ризикового характеру. Висока міра розвитку інтегрального показника ризику особистості в період кризи середньої дорослості передбачає фокусування на власному стані, переживаннях. Схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності, підкріплена активними емоційно-поведінковими проявами у ситуаціях ризику властива досліджуваним в період кризи середнього віку, які схильні до самокопання, занурення у внутрішній світ без об'єктивної оцінки причин та наслідків життєвої події, у тому числі ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації. Найпотужніший зв'язок інтегрального показника ризику особистості з процесом квазірефлексії свідчить про те, що загальна схильність до ризику в період кризи середньої дорослості властива особам, які схильні абстрагуватись від предмету рефлексії (наприклад, ситуації ризику та власної поведінки у ній) та змінювати фокус уваги на минулі події, майбутні плани, думки з приводу того, «що би сталося, якби...».

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з інтроспекцією. Отже, висока схильність до спостереження за власними станами та самопочуттям у ситуації ризику властива особам, які вважають ризик необхідним та доцільним, використовують ризикові вчинки для саморегуляції в діяльності, добре контролюють власну ризикову поведінку.

«Когнітивна готовність до ризику» як схильність оцінювати життєві ситуації як менш невизначені чи небезпечні у поєднанні зі схильністю до ризику у просторовій сфері та готовністю до ризику передбачає відсутність здатності до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику. Крім того, висока готовність до ризику, яка лежить в основі цього фактору, передбачає схильність до самокопання у власних емоційних станах у важких ситуаціях життя, зміну фокусу переживань і думок з предмету рефлексії на минулі та майбутні події, які сталися або могли б чи можуть статись.

Отже, ризик особистості в період кризи середньої дорослості передбачає менш адаптивні форми рефлексії. Особистість з високими показниками ризику особистості характеризується меншою самодетермінацією поведінки, меншою мірою володіє навичками продуктивної рефлексії, яка дає можливість відслідкувати причинно-наслідкові закономірності виникнення ситуації ризику та власної поведінки у цій ситуації, її наслідків як «уроків на майбутнє».

З таблиці 5.5 видно, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники інтроспекції, причому рівень даного типу рефлексії в них є вищим за середній. Рівень інтроспекції у досліджуваних психологічного профілю «Високоризикований» є вищим, порівняно з іншими категоріями досліджуваних ($t_{1-2}=14,18$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=8,22$; $p<0,0001$). Отже, високий рівень схильності та готовності до ризику на тлі низької суб'єктивної оцінки ситуацій як небезпечних та невизначених в індивідуальному профілі досліджуваних на етапі кризи середнього віку характеризується схильністю до самокопання під час оцінки ситуації та власних дій у ній, орієнтацію на власні емоції та почуття, а не об'єктивну оцінку наслідків власної поведінки.

Таблиця 5.5

Показники рефлексії в осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку

Шкали рефлексії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Системна рефлексія	30,73 $\pm$ 3,14	37,42 $\pm$ 4,75	33,71 $\pm$ 5,74	29,24	0,0001
Інтроспекція	28,09 $\pm$ 3,48	19,14 $\pm$ 3,57	24,29 $\pm$ 3,18	111,19	0,000001
Квазірефлексія	25,82 $\pm$ 2,67	21,18 $\pm$ 3,21	28,70 $\pm$ 3,19	113,48	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» більшою мірою властива системна рефлексія як здатність до самодистанціювання, можливості подивитись на себе збоку, адекватно оцінити наслідки своїх вчинків у ситуації ризику ($t_{2-1}=9,73$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=4,07$; $p<0,0001$). Отже, низький ризик особистості в період кризи середнього віку, так само як і на попередніх вивчених нами кризових періодах онтогенезу, стає можливим максимально об'єктивна та адекватна оцінка наслідків своїх вчинків у різних ситуаціях життя, у тому числі і ризикових.

У досліджуваних з психологічним профілем «Помірноризикований» переважає квазірефлексія ($t_{3-1}=6,84$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=14,20$; $p<0,0001$). У процесі оцінки ситуацій та власної поведінки у ній їм властива зміна фокусу переживань і думок з предмету рефлексії (власної поведінки та вчинків) на минулі та майбутні події, які сталися або могли чи можуть статись.

Загалом, в період кризи середньої дорослості частота застосування системної рефлексії переважає над іншими її типами, менш конструктивними. Проте особи з психологічним профілем «Низькоризикований» в період кризи 45 років відзначаються найбільшою здатністю до самодистанціювання та більш адекватного самоаналізу.

Отже, рефлексія власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку залежить від психологічного профілю ризику особистості: з мірою зростання показників ризику особистості зменшується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній.

5.2. Когнітивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Розгляд когнітивних чинників прояву ризику особистості в періоді кризи середньої дорослості як і на попередніх кризових періодах онтогенезу передбачав дослідження поняття «ризик» у психосемантичному просторі вітальних категорій вибірки, а також виявлення зв'язків толерантності до невизначеності, когнітивних стилів і креативності з компонентами ризику особистості, визначення відмінностей у проявах креативності та толерантності до невизначеності в осіб з різними психологічними профілями ризику особистості.

Отже, першим завданням емпіричного дослідження було визначення місця поняття «ризик» у структурі значущих вітальних категорій досліджуваних шляхом психосемантичного дослідження (див. рис. 5.5 – 5.7).

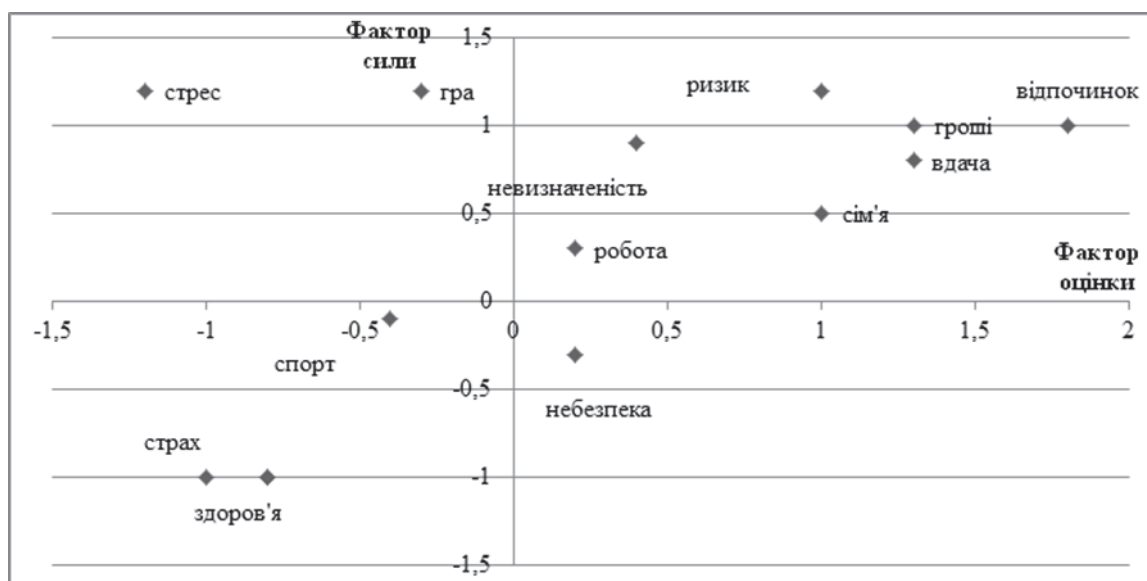

Рис. 5.5. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до психологічного профілю «Високоризикований».

Для осіб, які переживають кризу середнього віку та відносяться до психологічного профілю «Високоризикований» слово «ризик» має високу вираженість за факторами сили та оцінки, отже має велике значення у їх життєдіяльності.

У зазначеній групі досліджуваних «ризик» найбільшою мірою пов'язаний з «невизначеністю». Отже, висока схильність до ризику у кризі середнього віку означає розуміння ризику як певної ситуації невизначеності. Загалом особи, що мають психологічний профіль «Високий ризик особистості» у кризі середнього віку відзначають невисокими показниками стимули «робота», «небезпека», «спорт» за факторами сили та оцінки, що свідчить про їх нейтральне ставлення до цих явищ.

У даній групі досліджуваних спостерігається психосемантична близькість негативних полюсів слів «страх» та «здоров'я», що може свідчити про наявність проблем зі здоров'ям на цьому періоді життя та емоційними станами тривоги та страху, пов'язаними з цим.

Для осіб, що відносяться до психологічного профілю «Низькоризикований» слово «ризик» має високу вираженість за факторами сили та оцінки і характеризується наступним: зв'язком із словами-стимулами «сім'я» та «вдача»; близькістю у психосемантичному просторі зі словами «гроші».

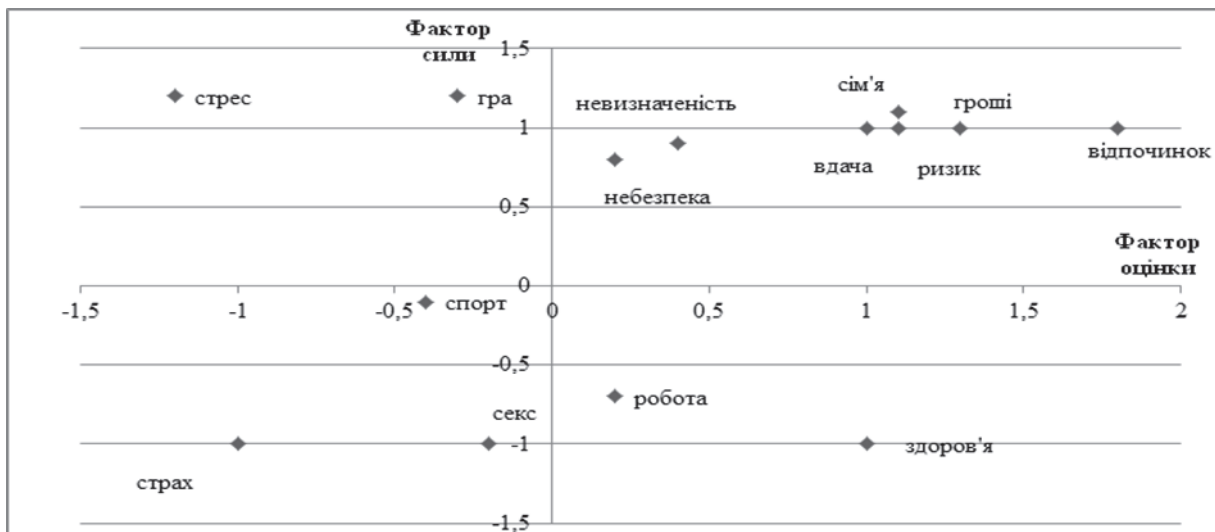

Рис. 5.6. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований».

Оскільки у зазначеній групі досліджуваних «ризик» найбільшою мірою пов'язаний з «сім'єю» та «вдачею», то це свідчить про їх азартність та певну схильність до труднощів і випробувань у сімейних стосунках. Такі індивіди прагнуть до урізноманітнення свого життя, до гострих відчуттів навіть у сімейних стосунках.

Загалом психологічний профіль «Низькоризикований» у кризі середнього віку відзначається невисокими показниками стимулів «ро-

бота», «секс», «спорт» за факторами сили та оцінки, що свідчить про їх нейтральне або відчужене ставлення до цих явищ.

Для осіб, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» слово «ризик» має меншу вираженість за факторами сили та оцінки і характеризується наступним:

- зв'язком із словом «стрес»;
- помірною силою та негативною оцінкою, що свідчить про негативне спокійне ставлення до ризику у кризі середнього віку;
- розрізнення значення «ризiku» з «небезпекою» та «невизначеністю».

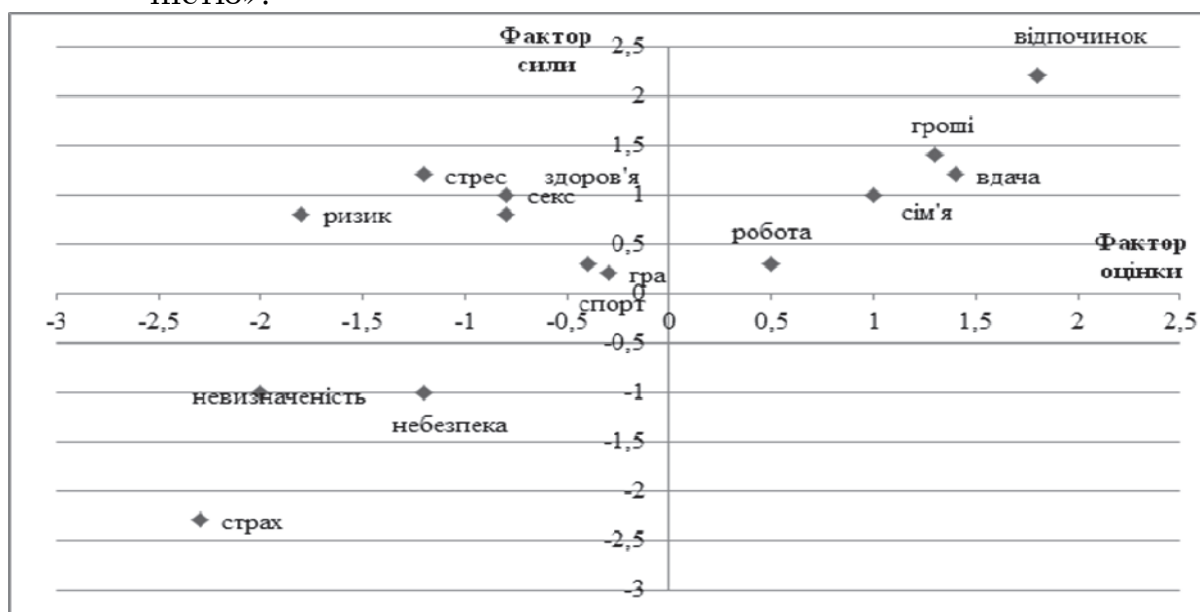

Рис. 5.7. Поняття «ризик» у семантичному просторі досліджуваних кризи середнього віку, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований».

Отже, характерними особливостями психосемантичного простору осіб в період кризи середнього віку є наступні: найвищі показники за факторами сили та оцінки слова «відпочинок» та семантична близькість понять «гроші» та «вдача».

Слово-стимул «сім'я» має високі показники за фактором оцінки. Встановлено, що слова-стимули «гра» та «спорт» мають семантичну близькість, що свідчить про те, що досліджувані старшої вікової групи ототожнюють спорт із грою, відносять їх до сфери дозвілля та розваг.

Слова «секс» і «здоров'я» також мають виражену близькість у психосемантичному просторі, що можна трактувати наступним чином: з одного боку, секс може бути шляхом до здоров'я у зрілому віці, з іншого боку, проблеми зі здоров'ям можуть позначатись на сексуальній сфері життя і бути психологічним чинником кризового стану особистості.

Загалом у досліджуваних у кризі середнього віку показники стимулів за факторами сили та оцінки є досить невисокими. Тобто старша вікова група має більш узагальнене уявлення про основні категорії у

порівнянні з досліджуваними підліткового віку та періоду ранньої дорослості. Між словами-стимулами, що стосуються ризику, у досліджуваних періоду кризи середнього віку відзначається мала відстань, що означає високу семантичну близькість зі словом «ризик».

З метою вивчення ролі толерантності до невизначеності у функціонуванні ризику особистості в період кризи середнього віку було проведено кореляційний аналіз факторних навантажень компонентів ризику особистості та показників ставлення до невизначених ситуацій у 45-річних досліджуваних (див. рис. 5.8).

Встановлено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно корелює з показниками ставлення до новизни ($r_{x,y}=0,14$; $p<0,0001$). Отже, схильність до екстремально-ризикової поведінки у різних сферах життєдіяльності на тлі високої емоційності у ситуаціях ризику відзначається позитивним ставленням до всього нового в період кризи середнього віку.

Фактор «Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з показниками толерантності до невизначеності ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,001$) та переваги невизначеності ($r_{x,y}=0,17$; $p<0,001$). Усвідомлення важливості ризикових вчинків у саморегуляції діяльності та схильність до ризику у побутовій сфері передбачають високу толерантність до невизначеності в період кризи середньої дорослості.

Рис. 5.8. Кореляційні взаємозв'язки між факторами ризику особистості та показниками толерантності до невизначеності в період кризи середньої дорослості.

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Фактор «Імпульсивність» негативно пов'язаний з показниками ставлення до складних завдань ($r_{xy} = -0,13$; $p < 0,05$). Ірраціональна імпульсивна природа схильності до ризику, зокрема у сфері здоров'я, пов'язана з позитивним емоційним ставленням до складних завдань.

Фактор «Когнітивна готовність до ризику» позитивно пов'язаний з показниками ставлення до складних завдань ($r_{xy} = 0,24$; $p < 0,001$). Отже, суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної, схильність до ризику у просторовій сфері та висока готовність до ризику властиві особам 45-річного віку, які характеризуються позитивним ставленням до складних завдань. Суб'єктивна оцінка ситуацій як менш невизначених та відносно безпечних, висока схильність до ризику у просторовій сфері та готовність до ризику властиві досліджуваным на етапі кризи 45-річного віку з позитивним ставленням до складних завдань.

У таблиці 5.6 показано відмінності у показниках толерантності до невизначеності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Окрім показника ставлення до складних завдань, інші показники характеризуються відмінностями на рівні $p < 0,0001$ у трьох групах досліджуваних.

Таблиця 5.6

Показники толерантності до невизначеності у осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку

Шкали толерантності до невизначеності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований	
Ставлення до новизни	16,52±2,59	12,78±1,»1	13,00±2,43	56,55
Ставлення до складних завдань	47,40±11,20	50,83±10,10	50,65±10,49	2,03
Ставлення до невизначених ситуацій	49,32±5,87	40,24±3,92	42,78±5,18	52,77
Перевага невизначеності	48,44±15,39	41,24±8,49	54,94±10,67	39,02
Толерантність до невизначеності	51,16±4,30	49,44±2,40	54,51±5,08	38,20

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера.

Визначено, що досліджувані з психологічним профілем «Низько-ризикований» характеризуються найбільшою інтолерантністю до невизначеності майже за усіма параметрами: вони більш позитивно ставляться до нових подій, змін та нововведень, однак більш критично

сприймають складні завдання, менш толерантні до невизначених ситуацій, віддають перевагу більш визначеним та зрозумілим ситуаціям життя. У порівнянні з досліджуваними психологічним профілем «Високоризикований» вони менш позитивно ставляться до новизни ($t=-11,24$; $p<0,0001$)

Досліджувані з психологічним профілем «Помірноризикований» частіше віддають перевагу невизначеності у порівнянні з досліджуваними психологічним профілем «Низькоризикований» ($t=9,88$; $p<0,0001$).

Особи, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» мають нижчі показники ставлення до невизначених ситуацій у порівнянні з досліджуваними психологічними профілями «Низькоризикований» ($t=10,64$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=7,35$; $p<0,0001$).

У таблиці 5.7 показано взаємозв'язки між факторами ризику особистості та такою когнітивною детермінантою, як креативність, в період кризи середньої дорослості.

Таблиця 5.7

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками креативності в період кризи середнього віку

Шкали креативності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Швидкість	-	0,38***	-	-
Оригінальність	0,26***	-0,14*	-	0,23**
Розробленість	-0,13*	-	-	-

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,001$; *** – $p<0,0001$.

Визначено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості», який передбачає високу міру схильності до ризику у різних сферах життя, позитивно пов'язаний з показниками оригінальності та негативно – з розробленістю як характеристиками креативності. Отже, досліджувані в період кризи середньої дорослості відзначаються високою здатністю до створення нових оригінальних ідей, при цьому вони нехтують процесом їх деталізованої розробки.

Фактор «Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний зі швидкістю вирішення творчих завдань і негативно – з оригінальністю творчих продуктів. Отже, уявлення про ризик як доці-

льний і необхідний у діяльності з метою її урегулювання властиве 45-річними досліджуваним, які банально вирішують творчі завдання, однак демонструють при цьому високу швидкість їх виконання.

«Когнітивна готовність до ризику» як компонент ризику особистості в період кризи середньої дорослості позитивно пов'язаний з оригінальністю вирішення творчих завдань. Отже, усвідомлення необхідності ризику на тлі високої готовності до ризикових вчинків властиве досліджуваним, які здатні більш оригінально вирішувати творчі завдання.

У таблиці 5.8 показано відмінності у рівнях розвитку показників креативності осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.8

**Показники креативності у досліджуваних
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали креативності	Психологічні профілі ризiku особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Швидкість	6,04±1,13	5,00±1,25	4,76±1,79	18,79	0,0001
Оригінальність	12,31±4,28	10,04±4,43	9,32±2,98	17,06	0,0001
Розробленість	5,00±1,14	3,16±1,28	4,00±1,89	22,25	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Встановлено, що особистість з психологічним профілем «Високоризикований» в період кризи середнього віку має найвищі показники швидкості, оригінальності та розробленості у розв'язанні творчих завдань. Досліджувані цієї групи мають вищі показниками швидкості та розробленості у порівнянні з досліджуваними психологічного профілю «Низькоризикований» (відповідно, $t=4,97$; $p<0,0001$ та $t=8,64$; $p<0,0001$) та швидкості, оригінальності і розробленості, у порівнянні з досліджуваними психологічного профілю «Помірноризикований» (відповідно, $t=5,82$; $p<0,0001$, $t=6,09$; $p<0,0001$ та $t=4,34$; $p<0,0001$). Отже, високий ризик особистості в період кризи середнього віку передбачає вищу здатність швидко та деталізовано створювати нові образи у творчій діяльності, тоді як нижчий ризик особистості негативно позначається на всіх характеристиках креативності особистості. Більший ризик особистості як прагнення до нових вражень та гострих відчуттів, висока інтолерантність до одноманітного способу життя особливо проявляється у тих досліджуваних, що відрізняються більшою креативністю.

Висока креативність у кризі середньої дорослості відкриває особистості нові горизонти саморозвитку, відчуття себе більш сучасною і молодою людиною, що здатна до ризикових вчинків.

У таблиці 5.9 показано розподіл осіб у кризі середнього віку за психологічними профілями ризику особистості та домінуючими когнітивними стилями.

Таблиця 5.9

Розподіл осіб в період кризи середнього віку з різними психологічними профілями ризику особистості за когнітивними стилями

Когнітивний стиль	Психологічні профілі ризику особистості					
	Високо ризикований		Низько ризикований		Помірно ризикований	
	п	%	п	%	п	%
Імпульсивний	23	17,2%	0	0%	21	15,7%
Рефлексивний	6	4,5%	14	10,5%	20	14,9%
Швидкий / точний	7	5,2%	5	3,7%	17	12,6%
Повільний / неточний	5	3,7%	6	4,5%	10	7,5%

Примітка: п – кількість осіб.

Виявлено, що серед осіб з психологічним профілем «Високоризикований» переважає імпульсивний когнітивний стиль. Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується здебільшого рефлексивним когнітивним стилем, а психологічний профіль «Помірноризикований» – майже рівномірним розподілом досліджуваних за всіма когнітивними стилями.

На рисунку 5.9 видно, що досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники швидкості у вирішенні творчих завдань, незалежно від того чи іншого когнітивного стилю. Отже, швидкість креативності є більш надійною детермінантою у виявленні особливостей становлення високого ризику особистості в період кризи середнього віку, ніж когнітивний стиль. Оскільки найнижчі показники швидкості зафіксовані у досліджуваних з рефлексивним когнітивним стилем та психологічним профілем «Помірноризикований», можна стверджувати, що повільність у вирішенні творчих завдань та рефлексивний когнітивний стиль є детермінантами становлення психологічного профілю «Помірноризикований» в період кризи середнього віку.

З рисунка 5.10 видно, що досліджувані з психологічним профілем «Помірноризикований» мають найнижчі показники оригінальності, причому негативний вплив мають і рефлексивний та повільно-неточний стилі на показники креативності особистості в кризі середнього віку. Найвищі показники оригінальності мають особи з імпульсивним та швидким-точним когнітивними стилями за умови їх психологічного профілю «Високоризикований».

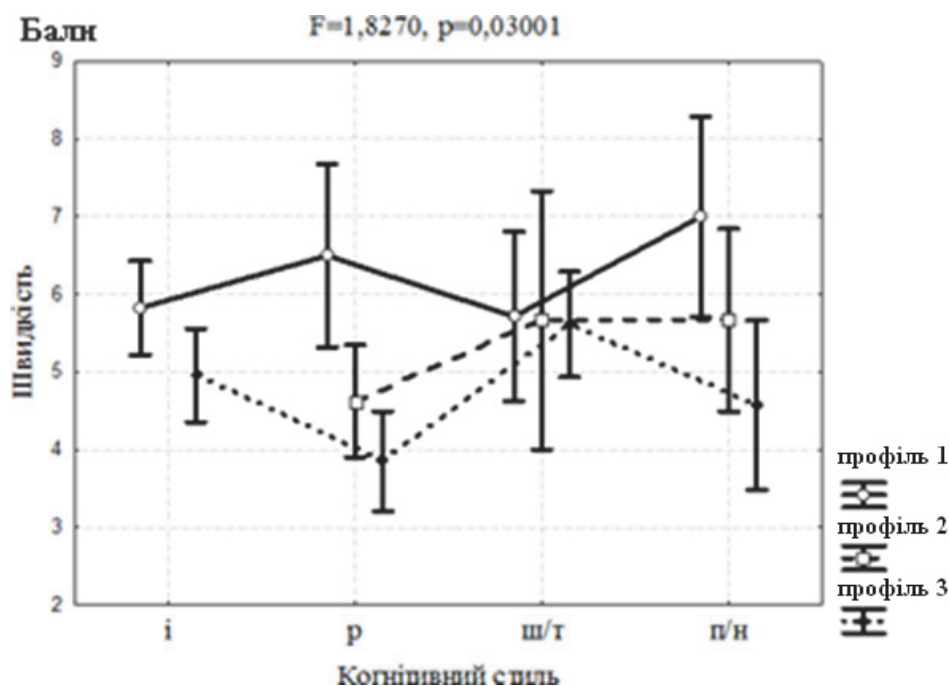

Рис. 5.9. Взаємозв'язок між рівнем швидкості у розв'язанні творчих завдань та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним психологічним профілем ризику особистості в період кризи середнього віку.

Примітки: F – критерій Фішера; p – рівень значущості; і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Високоризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Помірноризикований».

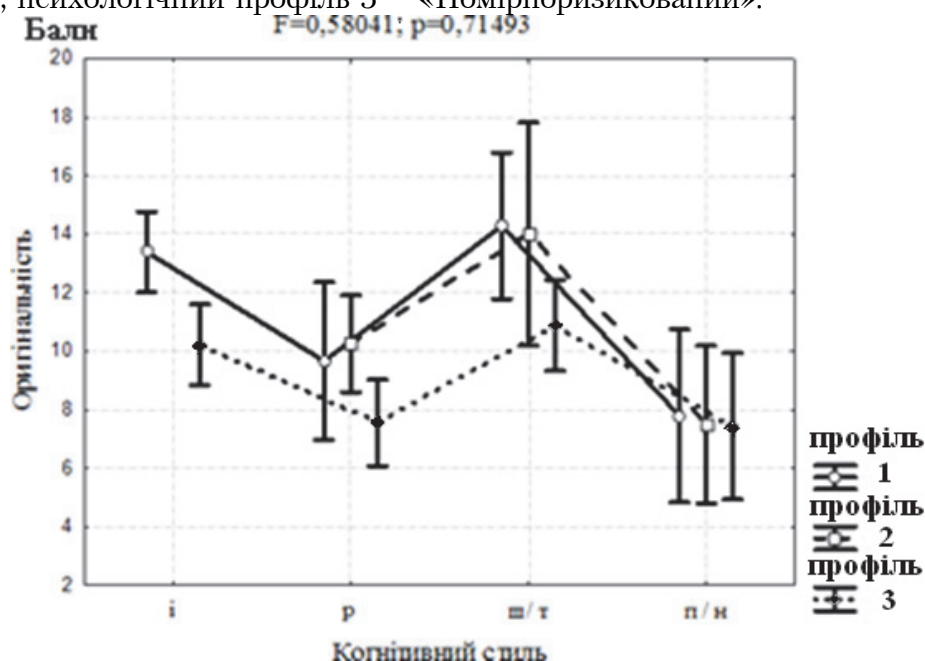

Рис. 5.10. Взаємозв'язок між рівнем оригінальності у розв'язанні творчих задач та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним психологічним профілем ризику особистості у кризі середнього віку.

Примітки: F – критерій Фішера; p – рівень значущості; і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Високоризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Помірноризикований».

Отримані дані за двофакторним дисперсійним аналізом вказують на те, що низький рівень здатності оригінально вирішувати творчі завдання при повільному та рефлексивному когнітивному стилях характеризують психологічний профіль «Помірноризикований» в період кризи середньої дорослості, а висока оригінальність креативності, швидкість і точність вирішення завдань когнітивної складності характеризують психологічний профіль «Високоризикований».

З рисунка 5.11 видно, що розробленість у розв'язанні творчих задач в період кризи середнього віку краще виражена у осіб з психологічним профілем «Високоризикований» за умови домінування імпульсивного когнітивного стилю. Найнижчими показниками розробленості характеризуються досліджувані з повільно-неточним когнітивним стилем та психологічним профілем «Низькоризикований». Такі дані суперечать тим, що були отримані у досліджуваних в період більш ранніх криз онтогенезу, де домінування когнітивної імпульсивності поєднується з низькою розробленістю у розв'язанні творчих задач та обумовлює високий ризик особистості.

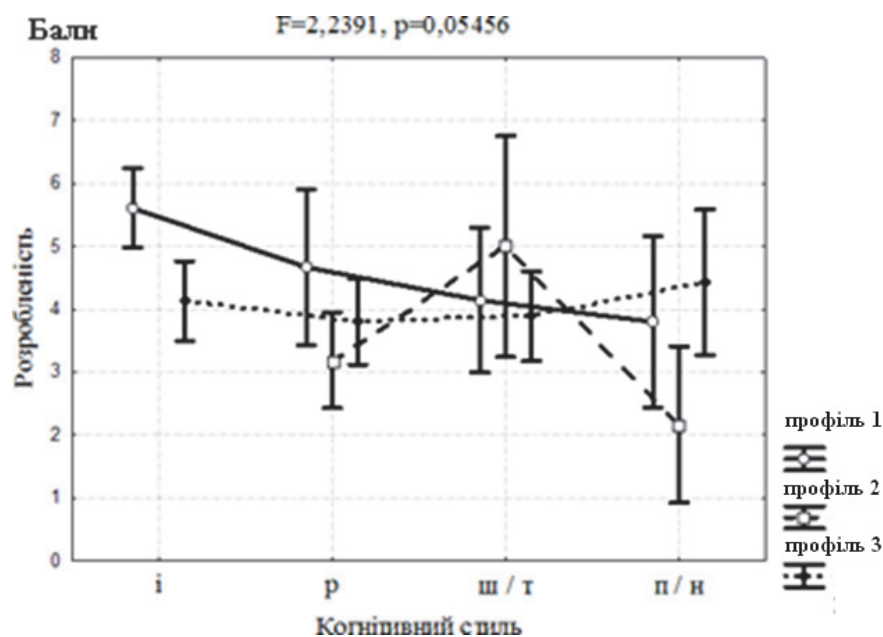

Рис. 5.11. Взаємозв'язок між рівнем розробленості у розв'язанні творчих задач та домінуючим когнітивним стилем у осіб з різним психологічним профілем ризику особистості у кризі середнього віку.

Примітки: F – критерій Фішера; p – рівень значущості; і – імпульсивний; р – рефлексивний; ш/т – швидкий/точний; п/н – повільний/неточний; психологічний профіль 1 – «Високоризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Помірноризикований».

Отже, в період кризи середньої дорослості здатність ретельно проробляти творчий задум на домінування тіл імпульсивного когнітивного стилю властива особам з психологічним профілем «Високоризикований». Такі дані свідчать про те, що молодь більшою мірою схильна формально ставитись до вирішення творчих завдань, швидко їх вирі-

шувати та переходити до нових завдань, у той час як у віці 45 років особистість більш зосереджено та включено їх виконує, не зважаючи на імпульсивність у міркуваннях та високу схильність до ризику.

Отже, в період кризи середнього віку психологічний профіль ризику особистості у поєднанні з когнітивним стилем взаємообумовлені з високою креативністю. Високий рівень креативності в період підліткової кризи та кризи середнього віку пов'язаний з комбінацією факторів високого ризику особистості та імпульсивного когнітивного стилю. В період кризи 30-річного віку креативність істотно визначає психологічний профіль ризику особистості.

З метою вивчення ролі когнітивних особливостей досліджуваних в період кризи середнього віку на розвиток їх ризику особистості ми здійснили дискримінантний аналіз показників когнітивної сфери та визначили міру їх впливу на психологічні профілі ризику особистості (див. табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Когнітивні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Когнітивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-включення	p	Толерантність	R-квадрат
Швидкість у розв'язанні творчих задач	0,389	0,772	38,20	0,0001	0,982	0,018
Оригінальність у розв'язанні творчих задач	0,306	0,983	2,26	0,106	0,844	0,156
Розробленість у розв'язанні творчих задач	0,366	0,821	28,09	0,0001	0,848	0,152
Ставлення до новизни	0,333	0,902	14,04	0,0001	0,695	0,305
Ставлення до складних завдань	0,313	0,958	5,62	0,004	0,704	0,296
Ставлення до невизначених ситуацій	0,332	0,906	13,43	0,0001	0,874	0,126
Перевага невизначеності	0,323	0,929	9,86	0,0001	0,855	0,145
Толерантність до невизначеності	0,325	0,926	10,38	0,0001	0,929	0,071

Аналіз λ Уїлкса для окремих значень, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) швидкість у розв'язанні творчих задач; 2) розробленість у розв'язанні творчих задач; 3) ставлення до новизни; 4) ставлення до невизначених ситуацій; 5) толерантність до невизначеності; 6) перевага невизначеності; 7) ставлення до складних завдань. Статис-

тична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,001$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики когнітивних якостей особистості, пов'язаних з:

- *здатністю швидко та деталізовано створювати образи уяви;*
- *толерантністю до невизначеності.*

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості в особистості в період кризи середнього віку. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«*Високоризикований*» = 4,123 Швидкість у розв'язанні творчих задач +3,065 Розробленість у розв'язанні творчих задач +3,588 Ставлення до новизни +0,637 Ставлення до складних завдань +0,391 Перевага невизначеності +2,454 Ставлення до невизначених ситуацій +3,250 Толерантність до невизначеності -178,76;

«*Низькоризикований*» = 3,805 Швидкість у розв'язанні творчих задач +2,330 Розробленість у розв'язанні творчих задач +2,747 Ставлення до новизни +0,597 Ставлення до складних завдань -0,329 Перевага невизначеності +2,107 Ставлення до невизначених ситуацій +3,346 Толерантність до невизначеності -200,942;

«*Помірноризикований*» = 3,487 Швидкість у розв'язанні творчих задач +2,834 Розробленість у розв'язанні творчих задач +2,824 Ставлення до новизни +0,6397 Ставлення до складних завдань -0,291 Перевага невизначеності +2,137 Ставлення до невизначених ситуацій +3,445 Толерантність до невизначеності -185,47.

Отже, внесок когнітивних чинників на вираженість психологічних профілів ризику особистості у досліджуваних 45-річного віку є вагомим, причому він збільшується з мірою зростання прояву ризику особистості. Аналізуючи коефіцієнти кожного когнітивного чинника, можна дійти висновку, що високий ризик особистості більшою мірою обумовлений когнітивними чинниками, ніж інші психологічні профілі ризику особистості. На становлення високого ризику особистості у 45-річних досліджуваних найбільш значимим фактором виявляється швидкість та розробленість у розв'язанні творчих задач та загальний показник толерантності до невизначеності.

5.3. Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Для дослідження мотиваційно-регулятивних чинників ризику особистості в період кризи середнього віку нами було проведено кореляційний аналіз показників життєстійкості, вольового контролю за ді-

єю та мотивацією досягнення з факторами ризику особистості 45-річних досліджуваних. Далі мотиваційно-регулятивні чинники порівнювались у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості.

У таблиці 5.11 показано взаємозв'язки між показниками життєстійкості та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Низька міра переконаності в тому, що залученість у події життя надає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для особистості властива особам 45-річного віку, які характеризуються високою схильністю до ризику у всіх сферах життя. Людина з недостатньою залученістю у життя не отримує задоволення від власної діяльності, прагнучи реалізуватись в екстремальних видах спорту та іншої активності. Крім того, відсутність подібної переконаності породжує відчуття покинутості, відчуття себе «поза» життя, з високою питомою вагою когнітивного компоненту ризику особистості. Недостатня впевненість у собі і в тому, що світ великодушний властива 45-річним досліджуваним, які переконані у доцільності ризику.

Таблиця 5.11

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками життєстійкості та факторів ризику особистості в період кризи середнього віку

Шкали життєстійкості	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Залученість	-0,15*	-	-	-0,23***
Контроль	-0,72****	-0,15*	-0,18**	0,13*
Прийняття ризику	-	0,34****	-0,15*	0,12*

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Переконаність в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не є абсолютним й успіх не гарантований, властива досліджуваним з високою питомою вагою когнітивного компоненту ризику особистості та низькими значеннями за іншими компонентами ризику особистості. Відчуття власної безпорадності, що виникає у тих досліджуваних, які мають низький контроль життєстійкості, компенсується високою схильністю до ризику. Людина з добре розвиненим компонентом контролю відчуває, що сама обирає власну діяльність, свій шлях. Вона є готовою до ризику, більш раціонально розглядає власні можливості у невизначеній ситуації.

Переконаність людини в тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє розвитку за рахунок обізнаності про ситуації життя, в які вона потрапляла, властива досліджуваним 45-річного віку з низькою емоційністю та імпульсивністю, високою схильністю використовувати ситуації ризику у саморегуляції та переконаністю у доцільності ризику. Такі респонденти розглядають життя як спосіб набуття досвіду, готові діяти за відсутності надійних гарантій успіху. Вони готові до ризику, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює їх життя. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду, низька суб'єктивна оцінка ситуацій життя як невизначених та небезпечних.

Існують відмінності у показниках життестійкості серед досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку (див. табл. 5.12).

Таблиця 5.12

**Показники життестійкості у досліджуваних
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали життестійкості	Психологічні профілі ризиків особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Залученість	29,80±7,11	33,21±7,04	30,36±7,01	5,36	0,01
Контроль	23,20±3,60	38,58±4,66	20,97±3,06	609,11	0,0001
Прийняття ризиків	20,00±6,62	19,31±3,09	18,11±4,92	3,39	0,05

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Особи з психологічним профілем «Високоризикований» мають нижчі показники замученості, ніж досліджувані профілю «Низькоризикований» ($t_{1-2} = -2,71$; $p < 0,01$). Досліджувані, які, не схильні та не готові до ризику в різних сферах життя, навпроти, більш переконані у тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для їх особистості. Нижчий рівень ризику особистості передбачає найвищі показники замученості в події життя в період кризи середнього віку. Виваженість, раціональність та обережність 45-річних досліджуваних з високим ризиком особистості, на відміну від 15-річних та 30-річних респондентів, передбачає більшу міру переконаності у власній значущості у подіях життя. Такі відмінності можуть бути пояснені зміною пріоритетів у діяльності досліджуваних від сфери навчання та кар'єрних досягнень на сферу гармонізації та налагодження

дження сімейних стосунків, пошуку сенсу життя, що вимагає меншого ризику особистості.

У досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» як показники залученості, так і показники контролю у структурі життестійкості є найвищими ($t_{2-1}=20,10$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=33,80$; $p<0,0001$). Отже, переконаність у тому, що життя можна контролювати має обернено пропорційні зв'язки зі схильністю та готовністю до ризику. Переконаність у тому, що події життя в меншій мірі контролюються самим суб'єктом переважно притаманна особам з психологічним профілем «Високий ризик особистості», які мають схильність до ризику у сфері здоров'я, прагнення до гострих відчуттів, виявляють більшу імпульсивність у прийнятті рішень. Загалом нижча життестійкість є ознакою переживання кризи середнього віку [449] і може реалізуватись у необміркованих та імпульсивних вчинках, що характеризує високий ризик особистості.

Прийняття ризику властиве досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований» у порівнянні з помірноризикованими особами ($t_{1-3}=2,10$; $p<0,05$). Особистість, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи, що прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює життя особистості та швидше буде ризикувати.

Отже, як і на попередніх кризових періодах онтогенезу в період кризи середньої дорослості життестійкість вносить різновекторний внесок у саморегуляцію особистості: залученість та контроль, що негативно пов'язані з основними компонентами ризику особистості, виражені більшою мірою у осіб з психологічним профілем «Низькоризикований», а прийняття ризику, що позитивно корелює з компонентами ризику особистості, більш виражене у досліджуваних з психологічним профілем «Високоризикований».

У таблиці 5.13 подано кореляційні взаємозв'язки між показниками орієнтації на дію та факторів ризику особистості у досліджуваних в період кризи середнього віку. Із показниками орієнтації на дію та стан більшою мірою пов'язаний «Регулятивний компонент ризику особистості».

Встановлені негативні зв'язки свідчать про те, що ті особи, які використовують ситуації ризику для саморегуляції в діяльності більшою мірою орієнтовані на свій стан, а не на дію. Це означає, що висока міра регулятивного компоненту ризику особистості властива 45-річним досліджуваним, які відчують труднощі в ініціюванні дії, мають нав'язливі думки з приводу незавершених намірів або невдач у діяльності, що стоїть на заваді активному вирішенню проблем життя, налаштуванню на активну діяльність, контролю емоцій.

Таблиця 5.13

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками контролю за дією та факторів ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали контролю за дією	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризику особистості	Когнітивна готовність до ризику
Планування	-	-	-0,22**	0,42****
Реалізація	-	-0,14*	-0,25***	0,20***
Невдача	-	-	-0,23***	0,38****

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Імпульсивність» як висока емоційність та ірраціональність у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку реалізується у нерішучості, недостатній наполегливості, низькій здатності до самостійного вибору при необхідності прийняття рішення.

«Когнітивна готовність до ризику», навпаки, позитивно корелює з контролем за дією в період кризи 45-річного віку. Досліджувані з високою мірою вольової регуляції більшою мірою схильні розцінювати ситуації ризику як виправдані та доречні, більш готові до свідомого ризику.

Розглянемо результати порівняння показників контролю за дією у досліджуваних у період 45-річної кризи (див. табл. 5.14), з якої видно, що орієнтація на дію тим менша, чим вищими є прояви ризику особистості: у низькоризикованих осіб встановлено найвищі показники вольової регуляції, у помірноризикованих – менша орієнтація на дію, а високо ризиковані мають високу орієнтацію на стан.

Таблиця 5.14

Показники контролю за дією у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку

Шкали контролю за дією	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Планування	3,60±0,81	8,58±1,62	7,54±1,90	148,92	0,0001
Реалізація	2,52±0,87	8,02±2,27	6,64±1,37	183,05	0,0001
Невдача	2,92±1,03	8,68±2,03	6,76±1,97	151,57	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

В період кризи середнього віку під час прийняття рішень індивід з психологічним профілем «Високоризикований» більшою мірою є залежним від власних думок та емоцій, частіше вагається, «застрягаючи» у власному емоційному стані, більш глибоко переживає невдачі, порівняно з низько та помірноризикованими особами. Про це свідчать менші показники за шкалами планування ($t_{1-2}=-20,28$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-14,21$; $p<0,0001$), реалізації ($t_{1-2}=-16,48$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-19,82$; $p<0,0001$) та невдачі ($t_{1-2}=-18,75$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-13,13$; $p<0,0001$). Низький ризик особистості, навпаки, спрямовує її на планомірну реалізацію наміру, звільняє від сумнівів та вагань, сприяє цілеспрямованості та рішучості у складних життєвих ситуаціях.

Як і на попередніх кризових періодах онтогенезу, з мірою зростання схильності та готовності до ризику, що обумовлюють некритичне ставлення до ризикових ситуацій, знижується рівень вольової регуляції. Отже, орієнтація на дію як характеристика високої міри вольової регуляції, що передбачає цілеспрямованість та рішучість передбачає нижчу міру ризику особистості незалежно від кризового періоду онтогенезу.

Дослідження зв'язку ризику особистості та мотивації досягнення в період кризи середнього віку показало наступне: існує негативний зв'язок між «Регулятивним компонентом ризику особистості» ($r_{xy}=-0,30$; $p<0,0001$) та позитивний зв'язок з «Когнітивною готовністю до ризику» ($r_{xy}=0,26$; $p<0,0001$). Переконавання в необхідності ризику в житті та готовність до ризикових вчинків передбачає високу мотивацію досягнення, тоді як використання ризику з метою регуляції поведінки та діяльності пов'язані зі страхом невдачі в період кризи середнього віку.

У таблиці 5.15 подано відмінності у рівнях розвитку мотивації досягнення в осіб в період кризи середнього віку, з якої видно, що міра вираженості ризику особистості є відповідною мірі вираженості мотивації досягнення.

Таблиця 5.15

**Показники мотивації досягнення у досліджуваних
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали мотивації досягнення	Психологічні профілі ризiku особистості ($M\pm\sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Мотивація успіху / страх не- вдачі	161,24±19,93	119,48±32,25	144,22±30,69	36,66	0,0001

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» мають найвищі показники мотивації досягнення, ніж низькоризиковані особи, яким притаманний страх невдачі ($t_{1-2}=9,28$; $p<0,0001$) та помірноризиковані ($t_{1-3}=4,52$; $p<0,0001$). Слід зазначити, що особи з психологічним профілем «Низькоризикований» в період кризи середнього віку навіть мають нижчі показники мотивації досягнення, ніж особи в період кризи ранньої дорослості, а високий ризик особистості не досягає рівня розвитку мотивації досягнення. Тобто навіть за умови високого ризику особистість в період кризи середнього віку тяжіє до уникнення невдачі, а не до успіху. Для осіб з помірним ризиком особистості є характерною наявність страху невдачі.

Таким чином, проведене дослідження мотивації досягнення та страху невдачі на кризових періодах онтогенезу показало, що починаючи з підліткової кризи особистість характеризується найвищими показниками мотивації досягнення, особливо якщо їх ризик особистості стосується значущої діяльності, далі з віком, мотивація досягнення знижується і вона є тим меншою, чим меншим є ризик особистості. Загалом в період кризи ранньої дорослості високий ризик особистості передбачає високу мотивацію успіху, а низький – страх невдачі. В період кризи середнього віку власний успіх втрачає регуляторну силу, особистість прагне швидше до уникнення невдачі, незалежно від міри прояву ризику особистості.

На рисунку 5.12 показано результати порівняння показників прагнення до переваги та типом мотивації в залежності від різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку.

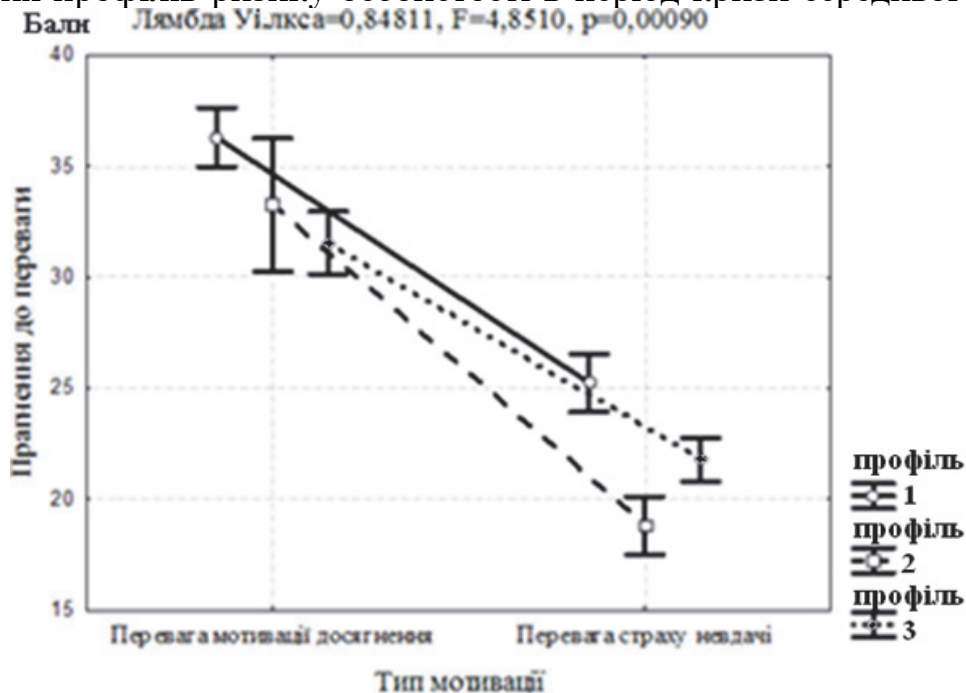

Рис. 5.12. Взаємозв'язки між показниками прагнення до переваги та типом мотивації у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості (криза середнього віку).

Примітки: психологічний профіль 1 – «Високоризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Помірноризикований».

Встановлено, що найвищі показники прагнення до переваги мають особи, які виявляють мотивацію досягнення та психологічний профіль «Високоризикований», однак досліджувані з низьким та помірним ризиком особистості та вираженою мотивацією досягнення не поступаються їм за показниками прагнення до переваги. Досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» мають виражений страх невдачі та найнижчий рівень прагнення до переваги.

На рисунку 5.13 подано результати порівняння показників прагнення до досконалості та типом мотивації у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості у кризі середнього віку.

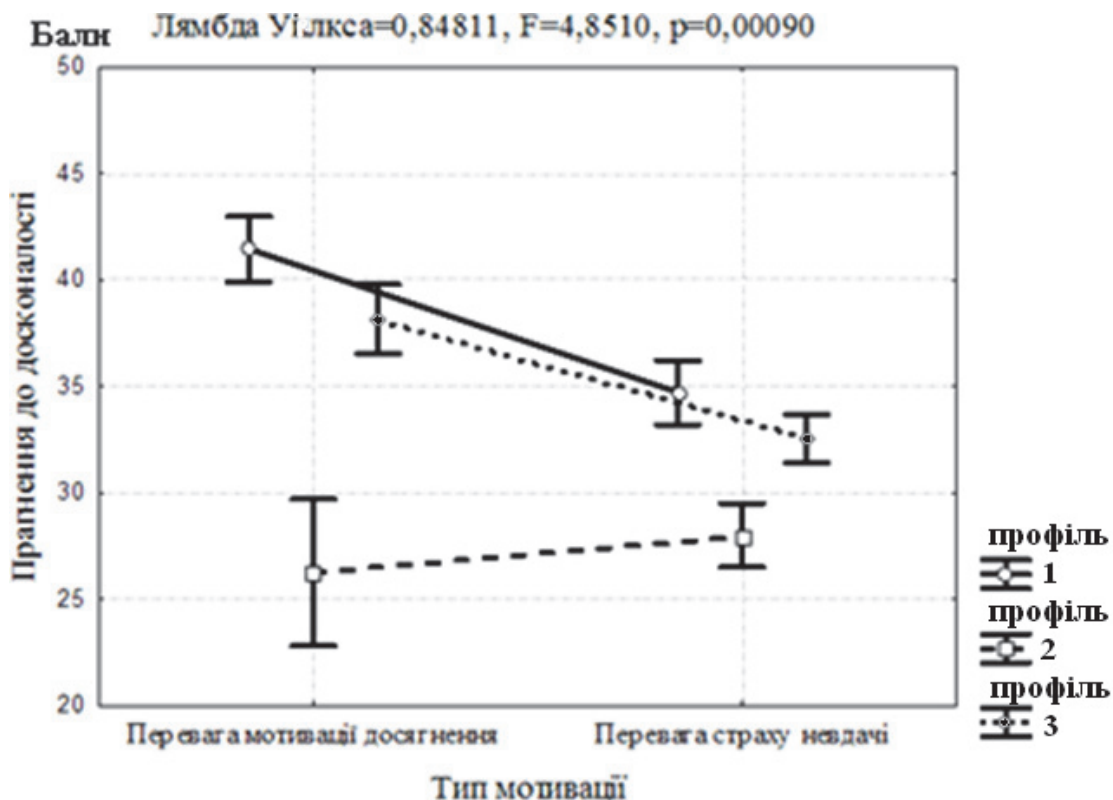

Рис. 5.13. Взаємозв'язки між показниками прагнення до досконалості та типом мотивації у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості (криза середнього віку).

Примітки: психологічний профіль 1 – «Високоризикований»; психологічний профіль 2 – «Низькоризикований»; психологічний профіль 3 – «Помірноризикований».

Досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований» більшою мірою властиве прагнення до досконалості та мотивація досягнення, порівняно з іншими групами. Особи з психологічним профілем «Помірноризикований» при перевазі мотивації досягнення дещо поступаються показниками прагнення до досконалості, а найнижчий рівень прагнення до досконалості виявлено у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований» незалежно від типу їх мотивації.

Для вивчення впливу мотиваційно-регулятивних особливостей ризику в осіб на прояв їх ризику особистості ми здійснили дискримі-

нантний аналіз показників даної сфери та визначили міру їх впливу на психологічний профіль ризику особистості (див. табл. 5.16). Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає наступний перелік чинників за ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) вольові якості в ситуації реалізації дії; 2) прагнення до досконалості; 3) мотивація досягнення; 4) контроль життєстійкості. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні $p < 0,001$.

Таблиця 5.16

Мотиваційно-регулятивні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Мотиваційно-регулятивні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-виключення	p	Толерантність	R-квадрат
Залученість	0,055	0,996	0,4	0,642	0,879	0,121
Контроль	0,229	0,239	364,5	0,0001	0,939	0,061
Прийняття ризику	0,055	0,995	0,5	0,593	0,817	0,183
Мотивація успіху	0,058	0,943	6,9	0,001	0,521	0,479
Прагнення до досконалості	0,060	0,918	10,2	0,0001	0,796	0,204
Прагнення до переваги	0,056	0,978	2,6	0,075	0,462	0,538
Планування	0,056	0,985	1,8	0,171	0,456	0,544
Реалізація	0,063	0,866	17,7	0,0001	0,511	0,489
Невдача	0,055	0,995	0,5	0,588	0,380	0,620

Отже, найбільш надійний розподіл 45-річних досліджуваних за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики мотиваційно-регулятивних особливостей, пов'язаних з:

- *вольовими якостями*, які забезпечують активність суб'єкта у ситуації реалізації дії;
- *губристичним прагненням до досконалості* як мотивацією підтвердження власної майстерності у діяльності;
- *мотивацією успіху* як прагненням до високих результатів діяльності та відсутність страху невдачі;
- *контролем* як характеристики життєстійкості, яка полягає в переконаності у можливості впливати на ситуацію та долати складні труднощі.

Для кожної з трьох груп респондентів в період кризи середньої дорослості було складено класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічного профілю ризику особистості в осіб у кризі 45 років. Рівняння містять ко-

ефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований» = 1,66 Контроль +1,18 Прагнення до досконалості +0,14 Мотивація успіху +1,12 Реалізація -45,92;

«Низькоризикований» = 2,73 Контроль +1,53 Прагнення до досконалості +0,18 Мотивація успіху +1,83 Реалізація -105,43;

«Помірноризикований» = 1,41 Контроль +1,52 Прагнення до досконалості +0,14 Мотивація успіху +1,62 Реалізація -57,80.

Отже, вплив мотиваційно-регулятивних чинників у становленні психологічних профілів ризику особистості в осіб у кризі середньої дорослості є значущим: для становлення ризику особистості провідним мотиваційно-регулятивним чинником є контроль життєстійкості. Аналізуючи коефіцієнти кожного мотиваційно-регулятивного чинника, можна дійти висновку, що ризик особистості в період кризи середньої дорослості обумовлений мотиваційно-регулятивними чинниками меншою мірою, ніж в період кризи ранньої дорослості.

За даними порівняння коефіцієнтів та рівня значущості можна стверджувати, що на відміну від криз більш ранніх періодів онтогенезу криза середнього віку відзначається особливим впливом на психологічні профілі ризику особистості двох таких чинників, як контроль життєстійкості та губристичне прагнення до досконалості.

5.4. Конативні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Серед конативних чинників ризику особистості у кризі середньої дорослості доцільно, так само як і на більш ранніх кризових періодах онтогенезу, розглядати особливості копінг-стратегій та інших поведінкових способів вирішення конфліктних, стресових та складних ситуацій життя, до яких слід також віднести і стратегій імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях.

У результаті кореляційного аналізу було виявлено низку значущих взаємозв'язків між компонентами факторної структури ризику особистості осіб 45-річного віку та поведінковими стратегіями подолання критичних ситуацій (див. табл. 5.17).

Виявлено позитивні взаємозв'язки «Інтегрального компоненту ризику особистості» з такими стратегіями імпульсивної поведінки, як розрядка, відсторонення, фаталізм, фантазії, порівняння, заперечення, самозвинувачення та відхід. Отже, пошук нових вражень, труднощів та гострих відчуттів, інтолерантність до монотонної діяльності, схильність до ризику у міжособистісному спілкуванні та побуті, що проявляється в емоційному прийнятті ризику та поведінкових проявах схильності до ризику, позитивно пов'язана зі схильністю у стресових ситуаціях шукати вихід для розрядки емоцій, уникненням вирішення проблеми, що

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками стратегій імпульсивної поведінки
у конфліктних ситуаціях та факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Стратегії імпульсивної Поведінки	Фактори ризику особистості			
	Інтеграль- ний компо- нент ризiku особистості	Регуляти- вний компо- нент ри- зiku осо- бистості	Імпульси- вність	Когнітивна готовність до ризику
Розрядка	0,40****	-	0,42****	-
Раціональні дії	-0,45****	-	-0,38****	-
Пошук допомоги	-0,43****	-0,32****	-0,26****	-0,28****
Наполегливість	-0,12*	-	-0,29****	-
Відсторонення	0,46****	0,24****	0,26****	-
Фаталізм	0,44****	-	-	-
Вираження по- чуттів	-	-	-0,13*	-
Позитивне мис- лення	-0,24****	0,16**	-0,29***	-0,27****
Фантазії	0,52****	0,30****	0,20**	-
Заперечення	0,26****	-	0,15*	-0,23***
Самозвинувачен- ня	0,50****	-	0,29****	0,41****
Поетапні дії	-0,46****	-0,24****	-0,14*	-
Порівняння	0,42****	-0,17**	0,16**	-
Заспокоєння	-0,43****	0,21***	-	-
Контроль емоцій	-0,44****	-	-0,31****	-0,15*
Обережність	-0,30****	-	-0,17**	0,49****
Набуття сили	-	0,14*	-0,29****	-
Відхід	0,42****	0,13*	-	-0,15*
Самозміна	-0,13*	0,24****	-0,52****	-
Стримання	-0,69****	-	-0,22***	-
Гумор	-0,52****	-0,31****	-0,26****	-
Віра	-	0,23***	-0,15*	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

спричиняє стрес шляхом заперечення джерела проблеми, відходу у фантазування, схильності до звинувачень себе або занурення у фантазії. Так само, як і на попередніх кризових етапах онтогенезу особистість у кризі середнього віку з високою схильністю до ризику використовує інфантильні деструктивні стратегії подолання стресу.

Крім того, інтегральний компонент ризику особистості в період кризи 45-річного віку негативно пов'язаний з конструктивними стратегіями імпульсивної поведінки: раціональними діями, пошуком допомоги, наполегливістю у вирішенні проблеми, позитивним мисленням у складній ситуації, поетапним вирішенням проблеми, обережністю у вирішенні конфліктів, заспокоєнням, контролем емоцій та їх стриманням, самозміною під дією стресових чинників та використанням гумору у складних ситуаціях.

Слід також відмітити, що досліджувані в період кризи середнього віку застосовують меншу кількість стратегій імпульсивної поведінки за умови ситуації ризику, ніж досліджувані в період кризи 30 років. Крім того сила цих зв'язків на етапі кризи середнього віку є меншою. У порівнянні з кризою підліткового віку зв'язок стратегій імпульсивної поведінки з ризиком особистості є більш значущим.

«Регулятивний компонент ризику особистості» взаємопов'язаний з високими показниками схильності до використання таких стратегій імпульсивної поведінки, як відсторонення, позитивне мислення, фантазії, заспокоєння, набуття сили, уникнення та віра. Більша частина з перелічених стратегій подолання стресу є конструктивною. Висока міра контрольно-регулятивного та когнітивного компонентів схильності, що проявляються у схильності до ризикових дій і вчинків у сфері побуту, властива досліджуваним 45-річного віку, які у стресових ситуаціях можуть звертатись до віри та релігії, прагнуть змінювати себе та набувати сили, здатні до позитивного мислення. Зворотною стороною високого регулятивного компоненту ризику особистості в період кризи середнього віку є схильність до фантазій, уникнення проблеми, нездатність звертатись за допомогою та вирішувати проблему послідовно, крок за кроком.

Використання ризику як регулятора поведінки загалом та у побутовій сфері, зокрема, властиве особистості, яка не схильється до застосування більш конструктивних стратегій подолання стресу.

«Імпульсивність» позитивно пов'язана з такими стратегіями, як розрядка, відсторонення, фантазії, заперечення, самозвинувачення і порівняння. Отже, висока імпульсивність та схильність до ризику у сфері здоров'я передбачають схильність до емоційної розрядки, уникнення проблеми через її заперечення чи фантазування, невротичні порівняння себе з іншими, або власної складної ситуації з подібними ситуаціями, які виникають в інших людей. Імпульсивне і нераціональне вирішення ситуацій ризику, пов'язаних з власним здоров'ям, що стає більш актуальним для представників старшої вікової категорії блокує раціональний погляд на проблему, наполегливе та поетапне вирішення складної ситуації. Імпульсивність як характеристика ризику особистості в період кризи 45-річного віку стає на заваді прагнення звернутись за допомогою до інших, використовувати віру, гумор та позитивне ми-

слення у вирішенні критичних ситуацій життя, у тому числі пов'язаних із власним здоров'ям. Висока імпульсивність у ризикових ситуаціях, пов'язаних із здоров'ям з одного боку блокує здатність контролювати та стримувати власні емоції, з іншого боку – виражати почуття. У вирішенні складних і стресових ситуацій життя 45-річним особам з високою імпульсивністю у сфері здоров'я не вистачає здатності бути більш обережними, налаштовуватись на самозміну та набуття сили.

Фактор «Когнітивна готовність до ризику» позитивно пов'язаний зі стратегіями самозвинувачення та обережності і негативно – зі стратегіями пошуку допомоги, позитивного мислення, заперечення, контролю емоцій, уникнення. Фактор, утворений такими характеристиками, як низька суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної, схильність до ризику у просторовій сфері та висока готовність до ризику забезпечує високу міру самозвинувачення у ситуації стресу та її заперечення, схильність до обережності у невизначеній ситуації, нездатність шукати допомогу від інших, позитивно мислити, контролювати власні емоції.

Отже, схильність до екстремально-ризикової поведінки у різних сферах життєдіяльності, більшою мірою у сфері здоров'я, висока емоційність у ситуаціях ризику передбачають використання менш конструктивних стратегій імпульсивної поведінки досліджуваних в період кризи середнього віку.

У таблиці 5.18 подано результати порівняння показників імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях осіб у кризі 45 років. Найбільш характерними для кризи середнього віку стратегіями подолання конфліктних ситуацій та складних ситуацій життя виявились фаталізм та подолання, найменш характерними – заспокоєння та контроль емоцій. 45-річні досліджувані, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» використовують стратегії раціональних дій, пошуку допомоги, подолання та набуття сил і запобігають використовувати стратегії уникнення, відстороненості та розрядки. Особи з психологічним профілем «Високоризикований» взагалі характеризуються стратегіями фаталізму, фантазій, розрядки та заперечення. Найменшою мірою дана група досліджуваних використовує стратегії самозвинувачення та обережності. Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Помірноризикований» характеризуються стратегіями фантазій і фаталізму та уникають стратегій стриманості, самозміни, набуття сил, обережності, контролю емоцій, заспокоєння та поетапних дій. Розглянемо більш детально відмінності у проявах стратегій імпульсивної поведінки у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості.

Таблиця 5.18

Показники стратегій імпульсивної поведінки у досліджуваних
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи середнього віку

Стратегії імпульсивної поведінки	Психологічні профілі ризик особистості ($M \pm \sigma$)			F
	1	2	3	
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований	
Розрядка	2,36±0,91	0,92±0,18	2,10±0,79	55,19***
Раціональні дії	1,52±0,44	3,43±0,83	1,33±0,24	87,87***
Пошук допомоги	1,80±0,80	3,12±1,43	1,02±0,34	52,56***
Наполегли- вість	2,32±0,70	1,70±0,92	1,50±0,95	14,92***
Відсторонення	0,76±0,17	0,90±0,13	1,91±0,89	56,43***
Фаталізм	3,12±1,20	2,00±0,98	3,35±0,78	48,48***
Вираження почуттів	2,20±0,76	1,58±0,74	1,50±0,76	16,36***
Позитивне мислення	1,28±0,30	1,46±0,92	0,83±0,94	1,19
Фантазії	2,84±0,94	1,02±0,29	3,13±0,86	113,90****
Заперечення	2,36±0,81	0,97±0,15	1,82±0,79	54,68**8
Самозвинувачення	0,84±0,16	1,43±0,34	2,54±0,72	75,32***
Поетапні дії	0,72±0,17	1,65±0,52	0,55±0,22	74,88***
Порівняння	1,60±0,50	1,29±0,71	1,82±0,45	23,69***
Заспокоєння	0,76±0,19	1,46±0,83	0,64±0,24	22,63***
Контроль емоцій	1,44±0,58	1,26±0,83	0,64±0,16	37,25***
Обережність	0,48±0,18	1,87±0,74	1,04±0,74	65,67***
Набуття сили	1,36±0,45	2,31±0,61	1,91±0,85	19,69***
Відхід	1,00±0,00	0,73±0,50	1,29±0,62	30,14***
Самозміна	0,96±0,18	1,21±0,75	0,88±0,26	4,83*
Стримання	1,32±0,74	2,26±0,54	0,50±0,18	155,67****
Гумор	2,16±1,02	2,14±0,72	0,86±0,26	86,76***
Віра	1,08±0,64	1,34±0,48	1,50±0,65	9,05**

Примітки: М – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера;
р – рівень значущості.

Стратегія розрядки меншою мірою властива досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» у порівнянні з дослі-

джуваними з психологічними профілями «Високоризикований» ($t=-7,89$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=-9,26$; $p<0,0001$). Отже, низький рівень схильності до ризику в особистості меншою мірою зумовлює вибір нею емоційної розрядки як стратегії імпульсивної поведінки, порівняно з іншими групами досліджуваних.

Раціональні дії та пошук допомоги як стратегії подолання складних ситуацій переважно властиві досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований», за показниками яких вони перевищують досліджуваних з психологічними профілями «Високоризикований» (відповідно, $t=9,74$; $p<0,0001$ і $t=4,69$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» (відповідно, $t=13,62$; $p<0,0001$ і $t=10,88$; $p<0,0001$). Особистість у кризі середнього віку за умови низької схильності до ризику обирає раціональні стратегії вирішення складних ситуацій та звертається за допомогою до інших.

Наполегливість більшою мірою властива досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований» ($t_{1-2}=3,97$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,51$; $p<0,0001$). Відстороненість характеризує психологічний профіль «Помірноризикований», що проявляється у відстороненості від проблеми та нехтування її вирішенням.

Фаталізм меншою мірою властивий особистостям, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» ($t_{2-1}=-5,98$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-10,18$; $p<0,0001$). Екстернальність у вирішенні конфліктних та проблемних ситуацій властива особам зрілого віку з високою мірою розвитку схильності та готовності до ризику у всіх сферах життєдіяльності.

Психологічний профіль «Високоризикований» передбачає застосування стратегії вираження почуттів, на відмінну від низько та помірноризикованих осіб (відповідно, $t_{1-2}=4,60$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=5,57$; $p<0,0001$). Отже, вираження почуттів, їх активний прояв властиві високоризикованим особам.

Позитивне мислення меншою мірою властиве досліджуваним з психологічним профілем «Помірноризикований», порівняно з високо та низькоризикованими особами (відповідно, $t_{3-1}=2,55$; $p<0,05$ і $t_{3-2}=4,28$; $p<0,0001$). Така конструктивна стратегія як оптимізм та позитивне мислення у меншій мірі властива помірноризикованим особам.

Фантазії найменшою мірою використовуються досліджуваним, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований», порівняно з високо та помірноризикованими особами (відповідно, $t_{2-1}=-8,67$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-14,49$; $p<0,0001$). Саме така тенденція характерна і для стратегії заперечення ($t_{2-1}=-9,99$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=-7,82$; $p<0,0001$). Отже, паліативні стратегії вирішення проблемних ситуацій у кризі середнього віку найменш притаманні низькоризикованим досліджуваним.

Самозвинувачення як стратегія імпульсивної поведінки використовують переважно особи з психологічним профілем «Помірноризикований», порівняно з високо та низькоризикованими (відповідно,

$t_{3-1}=12,52$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=8,80$; $p<0,0001$). Отже, помірноризикові особи схильні до самозвинувачення.

Поетапні дії властиві особам з психологічним профілем «Низькоризикований», у той час як високо та помірноризиковані особи уникають цієї стратегії (відповідно, $t_{2-1}=8,93$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=12,05$; $p<0,0001$). Так само, як і в інших вікових групах поетапні дії властиві досліджуваним з нижчими показниками ризику особистості.

Порівняння як стратегія імпульсивної поведінки представлене нижчими показниками у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований», порівняно з високо та помірноризикованими (відповідно, $t_{2-1}=-2,68$; $p<0,01$ і $t_{2-3}=-6,73$; $p<0,0001$). Отже, низькоризиковані досліджувані у кризі середнього віку меншою мірою прагнуть порівнювати власні умови життя та власні складні ситуації, або переваги з іншими.

Стратегія заспокоєння менш виражена у осіб з психологічним профілем «Помірноризикований» ($t_{3-2}=-6,97$; $p<0,0001$) у порівнянні з «низькоризикованими» досліджуваними. Контроль емоцій також меншою мірою властивий «помірноризикованим» особам ($t_{3-1}=-8,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=-6,55$; $p<0,0001$). Помірноризикованим особам властиво уникнення стратегій заспокоєння та саморегуляції психоемоційних станів.

Обережність та набуття сили мають найнижчі показники у осіб, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» ($t_{1-2}=-11,35$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-4,87$; $p<0,0001$ для показників обережності та $t_{1-2}=-3,75$; $p<0,0001$ і $t_{1-3}=-3,55$; $p<0,001$ для показників набуття сили). Так само, як і в інших вікових групах обережність та адаптивна стратегія набуття сили меншою мірою властива високоризикованим особам.

Уникнення є найменш вираженим у досліджуваних з психологічним профілем «Низькоризикований», порівняно з високо та помірноризикованими (відповідно, $t_{2-1}=-3,80$; $p<0,001$ і $t_{2-3}=-6,95$; $p<0,0001$). Отже, низькі показники ризику особистості, з одного боку, можуть сприяти обережності, з іншого боку – суперечать тотальному уникненню проблеми.

Самозміна та стримання властиві більшою мірою досліджуваним, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» у порівнянні з досліджуваними, що належать до психологічних профілів «Високоризикований» ($t=8,43$; $p<0,0001$ – для стратегії стримання) та «Помірноризикований» (відповідно, $t=3,18$; $p<0,01$ і $t=17,71$; $p<0,0001$). Низькоризикованим особам у кризі середнього віку притаманна здатність до самозміни та стримування емоцій.

Гумор як стратегія подолання складних ситуацій майже не використовується досліджуваними з психологічним профілем «Помірноризикований», порівняно з іншими групами досліджуваних ($t_{3-1}=-9,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=-12,38$; $p<0,0001$), а віра – дуже рідко особам, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» ($t_{1-2}=-2,69$;

$p < 0,01$ і $t_{1,3} = -3,90$; $p < 0,0001$). Таким чином, використання гумору та звернення до духовних аспектів буття властиві, знов таки, низькоризикованим досліджуванним.

Отже, загалом особам з психологічним профілем «Високоризикований» властиві стратегії фаталізму, фантазій і розрядки, низькоризикованим досліджуванним притаманні стратегії раціональних дій та пошуку допомоги, а досліджуванним психологічного профілю «Помірно-ризикований» – стратегії фаталізму і фантазій.

У таблиці 5.19 подано результати факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки осіб в період кризи середнього віку. При виконанні процедур факторного аналізу показників стратегій імпульсивної поведінки було прийнято рішення зупинитися на семифакторному рішенні як такому, що найбільш змістовно інтерпретується. Виділені фактори мають власні значення більше одиниці та пояснюють понад 63% дисперсії.

Перший фактор отримав назву «*Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» (17,8% сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,63). До нього увійшли такі стратегії: поетапні дії (0,79), стриманість (0,70), фаталізм (-0,70), розрядка (-0,68), заспокоєння (0,66), пошук допомоги (0,61). Даний фактор включає такі стратегії розв'язання проблем дорослими людьми, які характеризуються прагненням вирішити їх раціонально і з допомогою інших.

Другий фактор було названо «*Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації*» (факторна вага 3,21, 12,3% дисперсії), оскільки зміст зазначеного фактору характеризується такими стратегіями розв'язання проблеми, які сприяють психоемоційній саморегуляції особистості. До нього входять такі стратегії: гумор (0,77), відстороненість (-0,74), самозвинувачення (-0,67), контроль емоцій (0,64), наполегливість (0,54).

Третій фактор під назвою «*Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» (8,5% дисперсії, вага – 2,22) представлений наступними стратегіями: подолання (0,81), віра (0,78), обережність (0,50), оцінка провини (0,49). Даний фактор утворений такими стратегіями вирішення проблем, які дозволяють особистості звертатись до сфери духовності та завдяки цьому долати життєві труднощі.

Четвертий фактор – «*Стратегії заперечення проблемної ситуації*» – пояснює 7,9% дисперсії та має вагу 2,06. Даний фактор включає такі стратегії: заперечення (0,71), порівняння (0,60), самозміна (-0,61). Цей фактор утворений неконструктивними стратегіями, що застосовуються для вирішення проблеми. При цьому вона може взагалі заперечуватись особистістю, сприяти виникненню почуттів заздрості та небажанням змінювати щось у своєму житті – світогляді, смислах, ставленнях тощо.

Таблиця 5.19

**Факторна структура стратегій імунітивної поведінки осіб
в період кризи середнього віку**

Шкали	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5	Фактор 6	Фактор 7
Розрядка	-0,68						
Раціональні дії							-0,51
Пошук допомоги	0,61						
Наполегливість						0,54	0,52
Відсторонення						-0,74	
Фаталізм	-0,70						
Вираження почуттів			0,61				
Позитивне мислення			0,57		0,50		
Відволікання							0,74
Фантазії							
Заперечення				0,71			
Самозвинувачення						-0,67	
Поетапні дії	0,79						
Порівняння				0,60			
Заспокоєння	0,66						
Контроль емоцій						0,64	
Обережність		0,50					
Набуття сили					0,52		
Відхід							0,54
Самозміна				-0,61			
Подолання		0,81					
Стримання	0,70						
Гумор						0,77	
Нерішучість					0,74		
Оцінка провini		0,41					
Віра		0,78					
Факторна вага	4,63	2,22	1,64	2,06	1,94	3,21	1,72
% дисперсії	0,178	0,085	0,063	0,079	0,074	0,123	0,066

Примітки: фактор 1 – «Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 2 – «Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 3 – «Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 4 – «Стратегії заперечення проблемної ситуації»; фактор 5 – «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»; фактор 6 – «Уникнення розв'язання проблемної ситуації»; фактор 7 – «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації».

До п'ятого фактору під назвою «*Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації*» (пояснює 7,5% дисперсії та має вагу 1,94) входять нерішучість (0,74), набуття сил (0,52), позитивне мислення (0,50). Назва фактору обумовлена його провідною стратегією – нерішучістю, яка, в свою чергу, пов'язана з конструктивними стратегіями набуття сил та позитивним мисленням.

Шостий фактор «*Уникнення розв'язання проблемної ситуації*» (6,4% дисперсії, вага – 1,72) відволікання (0,74), уникнення (0,54), наполегливість (0,52), пошук допомоги (-0,51). Зміст фактору розкривається через поєднання стратегій відволікання від проблеми та уникнення від її вирішення.

Сьомий фактор «*Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» (6,3% дисперсії, факторна вага становить 1,64) включає вираження почуттів (0,61) та позитивне мислення (0,57). Здатність до вираження власних почуттів у поєднанні з позитивним мисленням у вирішенні почуттів сприяють трансформації ставлення особистості до проблемної ситуації. Позитивне мислення сприяє зміні погляду на проблемну ситуацію, а вираження почуттів є способом розрядки і приносить полегшення у даній ситуації.

Розглянемо більш детально як провідні стратегії розв'язання проблемної ситуації пов'язані зі схильністю до ризику у кризі середнього віку (див. рис. 5.14 – 5.15).

Встановлено статистично значущі взаємозв'язки між фактором «*Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації*» та показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{xy} = -0,55$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{xy} = -0,59$; $p < 0,0001$), схильності до ризику у сфері побуту ($r_{xy} = -0,48$; $p < 0,0001$), простору ($r_{xy} = -0,36$; $p < 0,0001$), міжособистісного спілкування ($r_{xy} = -0,58$; $p < 0,0001$), раціональності ($r_{xy} = 0,28$; $p < 0,01$), готовності до ризику ($r_{xy} = -0,20$; $p < 0,05$). Отже, такі адаптивні стратегії вирішення проблеми, які передбачають раціональний підхід (поетапні дії, стриманість, заспокоєння, пошук допомоги) загалом суперечать схильності до ризику у період кризи середнього віку.

Фактор «*Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації*» негативно пов'язаний з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{xy} = -0,47$; $p < 0,0001$), інтолерантності до одноманіття ($r_{xy} = -0,38$; $p < 0,0001$), пошуку нових вражень ($r_{xy} = -0,51$; $p < 0,0001$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{xy} = -0,23$; $p < 0,01$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{xy} = -0,36$; $p < 0,0001$) та позитивно – зі схильністю до ризику у сфері міжособистісного спілкування ($r_{xy} = 0,19$; $p < 0,05$), готовності до ризику ($r_{xy} = 0,25$; $p < 0,01$). Таким чином, стратегії, які сприяють емоційній саморегуляції у проблемній ситуації (гумор, контроль емоцій, наполегливість) відповідають низькому рівню схильності до ризику, за виключенням ризику у сфері спілкування та міжособистісних стосунків.

Рис. 5.14. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Існують взаємозв'язки між фактором «Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» та показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{xy} = -0,20$; $p < 0,05$), схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{xy} = -0,36$; $p < 0,0001$), побуту ($r_{xy} = 0,31$; $p < 0,001$), простору ($r_{xy} = 0,27$; $p < 0,01$), раціональності ($r_{xy} = 0,32$; $p < 0,001$), готовності до ризику ($r_{xy} = 0,34$; $p < 0,001$). Стратегії духовного саморозвитку у критичній ситуації (подолання, віра, обережність, оцінка провини) властиві досліджуваним з низьким рівнем схильності до ризику, з високим рівнем раціональності та готовності до ризику.

З рис. 5.15 бачимо, що фактор «Стратегії заперечення проблемної ситуації» негативно пов'язаний з показниками схильності до ризику у сфері побуту ($r_{xy} = -0,22$; $p < 0,05$), готовності до ризику ($r_{xy} = -0,34$;

$p < 0,001$) та позитивно – з показниками схильності до ризику у сфері здоров'я ($r_{x,y} = 0,18$; $p < 0,05$). Неконструктивні стратегії вирішення проблеми (заперечення, порівняння) взаємообумовлені низькою готовністю та низькою схильністю до ризику у сфері побуту, а також високою схильністю до ризику у сфері здоров'я.

Рис. 5.15. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку).

Примітки: — позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Фактор «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» негативно пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y} = -0,26$; $p < 0,01$), схильності до ризику у сфері простору ($r_{x,y} = -0,30$; $p < 0,001$). Стратегії вирішення проблеми, які характеризують нерішучість та невпевненість у правильності способу її вирішення, властиві

особам з низьким рівнем схильності до просторового ризику та толерантними до одноманітного способу життя і діяльності.

Фактор «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» пов'язаний з показниками пошуку гострих відчуттів ($r_{x,y}=0,29$; $p<0,001$), пошуку нових вражень ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$), неадаптивного прагнення до труднощів ($r_{x,y}=0,36$; $p<0,001$), схильності до ризику у міжособистісній сфері ($r_{x,y}=0,19$; $p<0,05$), раціональності ($r_{x,y}=0,34$; $p<0,001$). Схильність до уникнення розв'язання проблемних ситуацій характеризує високу міру розвитку схильності до ризику та раціональності у кризі середнього віку.

Фактор «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» негативно пов'язаний з показниками інтолерантності до одноманіття ($r_{x,y}=-0,24$; $p<0,01$), схильності до ризику у сфері побуту ($r_{x,y}=-0,18$; $p<0,05$), простору ($r_{x,y}=-0,20$; $p<0,05$). Стратегії вирішення проблем шляхом зміни точки зору чи зміни навколишньої дійсності властиві людям, які мають низький рівень схильності до екстремально-ризикової поведінки, зокрема у сфері побуту та простору.

З рис. 5.16 видно, що фактор «Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» негативно взаємопов'язаний з показниками емоційного ($r_{x,y}=-0,48$; $p<0,001$), когнітивного ($r_{x,y}=-0,44$; $p<0,001$) та конативного компонентів схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,42$; $p<0,001$). Отже, збільшення виборів раціональних стратегій виходу з проблемної ситуації передбачає зменшення виборів видів діяльності, а також емоцій та думок, пов'язаних з ризиком.

Фактор «Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації» є позитивно взаємопов'язаним з когнітивним ($r_{x,y}=0,20$; $p<0,05$) та контрольо-регулятивним компонентами схильності до ризику ($r_{x,y}=0,21$; $p<0,01$). Отже, саморегуляційні стратегії виходу з проблемної ситуації передбачають певну міру вираженості схильності до ризику.

Фактор «Стратегії заперечення проблемної ситуації» негативно взаємопов'язаний з когнітивним компонентом схильності до ризику ($r_{x,y}=-0,34$; $p<0,001$). Схильність до ризику як характеристика когнітивної сфери особистості у кризі середнього віку не передбачає уникнення та дистанціювання від проблеми – така особистість розглядає проблему як виклик життя.

Фактор «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» негативно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=-0,19$; $p<0,05$) та позитивно – з контрольо-регулятивним ($r_{x,y}=0,38$; $p<0,001$) компонентами схильності до ризику. У сфері саморегуляції емоційних станів ризик може бути пов'язаний зі стратегіями уникнення проблеми, водночас така особистість переживатиме бурхливі емоції.

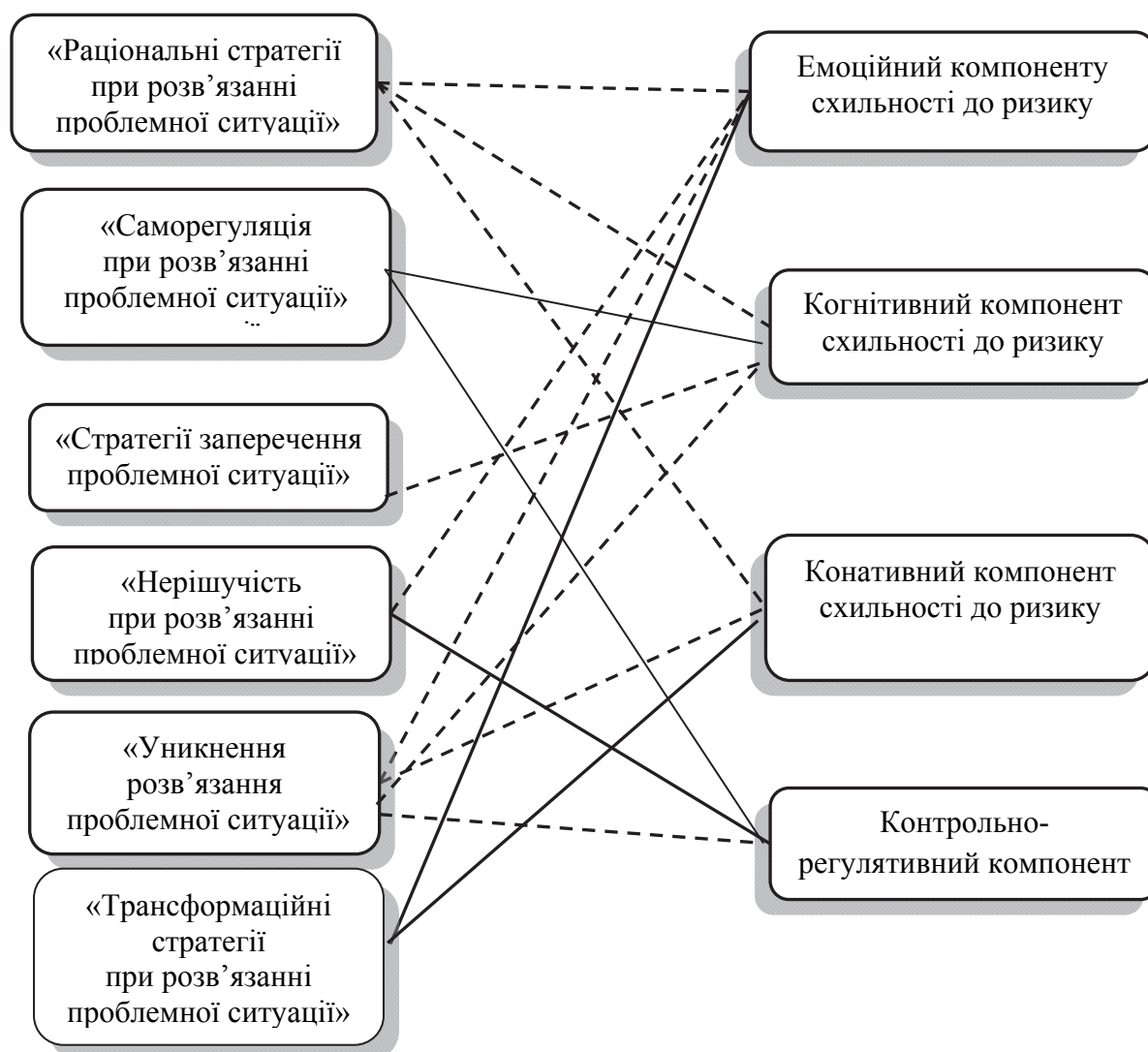

Рис. 5.16. Кореляційні взаємозв'язки між показниками самооцінки схильності до ризику та факторів стратегій імпульсивної поведінки у осіб (криза середнього віку).

Примітки: ————— позитивний зв'язок; - - - - - негативний зв'язок.

Фактор «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» позитивно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$) та конативним ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$) компонентами схильності до ризику. Уникнення справжніх проблем у кризі середнього віку властиве особистості, яка схильна до ризику.

Фактор «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» позитивно пов'язаний з емоційним ($r_{x,y}=0,25$; $p<0,01$) та конативним ($r_{x,y}=0,18$; $p<0,05$) компонентами схильності до ризику.

У таблиці 5.20 показано взаємозв'язки показників моделей поведінки у стресових ситуаціях з факторами ризику особистості в період кризи середньої дорослості.

Таблиця 5.20

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками моделей поведінки у стресових ситуаціях та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Моделі поведінки	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Асертивні дії	0,60*****	0,29****	-	0,46****
Соціальний контакт	0,66*****	0,13*	0,29****	-
Пошук соціальної підтримки	-	-	-0,57*****	-
Обережні дії	-0,24****	0,15*	-0,74*****	-
Імпульсивні дії	-0,27****	-	-0,21**	-
Запобігання	0,30****	-0,37*****	0,26****	-0,13*
Маніпулятивні дії	0,41*****	-	-0,29****	-
Асоціальні дії	0,15*	0,49****	-	0,43*****
Агресивні дії	-0,37****	0,16*	-0,14*	-

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$, ***** – $p < 0,000001$.

Виявлено низку позитивних взаємозв'язків між моделями поведінки у стресових ситуаціях та «Інтегральним показником ризику особистості», зокрема з показниками асертивних дій, соціального контакту, маніпулятивних та асоціальних дій. Крім того, «Інтегральний показник ризику особистості» негативно пов'язаний з показниками обережних, імпульсивних та агресивних дій на етапі кризи середнього віку. Отже, висока міра розвитку схильності до екстремально-ризикової поведінки у сфері спілкування та побуту, що супроводжується емоційними та поведінковими проявами ризиковості, властиві особам 45-річного віку, які у стресових ситуаціях поводять себе впевнено, рішуче, активно взаємодіють з іншими, схильні до соціальних маніпуляцій.

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з показниками асертивних та обережних дій, пошуку соціального контакту, асоціальних та агресивних дій. Отже, висока міра використання ризику у саморегуляції діяльності та поведінки особистості в період кризи 45-річного віку передбачає використання широкого кола моделей поведінки у стресі.

«Імпульсивність» загалом характеризується негативними зв'язками з моделями поведінки у стресі, зокрема з обережними діями

і пошуком соціальної підтримки. Отже, висока емоційність та імпульсивність особистості у кризі середнього віку у ситуації ризику супроводжується необережністю та нездатністю взаємодіяти з іншими для подолання стресорів.

«Когнітивна готовність до ризику» позитивно пов'язана з асертивними та асоціальними діями, негативно – з моделлю запобігання. Отже, усвідомлення необхідності та доцільності ризику, готовність до таких ситуацій в осіб 45-річного віку представлені впевненою, рішучою, активною діяльністю, яка може мати асоціальний, скандальний і навіть протиправний характер. Усвідомлення користі активних і рішучих дій для вирішення проблем життя, готовність ризикувати характеризують осіб в період кризи середнього віку як здатних на активні асоціальні вчинки (участь у страйках, мітингах, порушення громадського порядку тощо).

У таблиці 5.21 подано результати порівняння показників моделей поведінки у стресових ситуаціях особистості у кризі середнього віку. Помірноризиковані особи перевищують високоризикованих досліджуваних ($t=11,29$; $p<0,0001$) та низькоризикованих ($t=11,13$; $p<0,0001$) за показниками асертивних дій у ситуації стресу.

Досліджувані психологічного профілю «Помірноризикований» мають найвищі показники вступу у соціальний контакт у стресовій ситуації ($t_{3-1}=12,37$, $p<0,0001$ і $t_{3-2}=10,09$, $p<0,0001$). Вибір екстремальних способів поведінки у кризі середнього віку може бути виявленням прагнення знайти собі однодумців, нові соціальні контакти. Такі індивіди у стресі схильні звертатись за підтримкою інших людей.

Пошук соціальної підтримки як способу подолання стресу найбільшою мірою притаманний досліджуваним з психологічним профілем «Помірноризикований» ($t_{3-1}=4,66$; $p<0,0001$ та $t_{3-2}=2,49$; $p<0,05$). Відмова від ризику, раціональний погляд на нього властиві індивідам, які у стресових ситуаціях обирають таку раціональну модель поведінки, як підтримка близьких людей.

Обережні дії найменшою мірою властиві помірно ризикованим досліджуваним ($t_{3-1}=-4,56$; $p<0,0001$ та $t_{3-2}=-3,91$; $p<0,001$). Прагнення до екстремальних ризикованих дій властиве досліджуваним, які необережні у вирішенні складних ситуацій життя та люблять почуття небезпеки.

Імпульсивні ($t_{1-2}=8,67$; $p<0,0001$ та $t_{1-3}=1,97$; $p<0,05$) та агресивні ($t_{1-3}=5,79$; $p<0,0001$ і $t_{1-2}=5,46$; $p<0,0001$) дії більшою мірою властиві високо ризикованим особам. Отже, висока міра схильності та готовності до ризику у різних сферах та ситуаціях життя у досліджуваних в період кризи 45-річного віку актуалізує імпульсивні та агресивні поведінкові стратегії подолання стресових ситуацій.

Таблиця 5.21

Показники моделей поведінки у стресових ситуаціях досліджуваних, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку

Моделі поведінки	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Асертивні дії	15,39±4,42	14,24±5,06	21,38±3,39	85,81	0,0001
Соціальний контакт	21,02±4,69	23,08±2,56	26,67±2,00	87,11	0,0001
Пошук соціальної підтримки	21,02±3,96	19,36±4,32	23,53±3,67	19,42	0,0001
Обережні дії	17,75±5,26	17,92±5,65	14,11±5,98	14,22	0,0001
Імпульсивні дії	25,44±2,90	20,65±4,27	19,42±4,59	37,57	0,0001
Запобігання	13,65±5,42	13,16±3,31	15,13±5,45	3,72	0,05
Маніпулятивні дії	20,36±3,58	18,08±6,48	22,20±4,69	14,39	0,0001
Асоціальні дії	9,40±1,15	9,60±1,67	10,66±2,36	11,16	0,001
Агресивні дії	10,36±3,06	13,41±3,17	11,00±2,87	22,15	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

У таблиці 5.22 подано достовірні коефіцієнти кореляційних взаємозв'язків між факторами ризику особистості та показниками стратегій копінг-поведінки в період кризи 45-річного віку.

Перший фактор ризику особистості в період кризи середнього віку взаємопов'язаний з усіма копінг-стратегіями. Досліджувані з високою схильністю до ризику у різних сферах життя та поведінковими проявами схильності до екстремальних видів діяльності (тобто з високими значеннями за інтегральним компонентом ризику особистості), характеризуються копінгамі конфронтації, дистанціювання і запобігання, у той час як за умови високого рівня розвитку інтегрального показника ризику особистості копінгі самоконтролю, пошуку соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки проблемної ситуації актуалізуються рідше.

«Регулятивний компонент ризику особистості» має позитивні взаємозв'язки з конфронтаційним копінгом та копінгом дистанціювання, і негативні – з копінгамі пошуку соціальної підтримки, запобігання розв'язання проблемної ситуації та позитивної переоцінки її наслідків.

Таблиця 5.22

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками стратегій копінг-поведінки та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Копінг-стратегії	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Конфронтаційний копінг	0,37****	0,30****	0,40****	-0,17**
Дистанціювання	0,33****	0,20***	-	-
Самоконтроль	-0,50****	-	-0,53****	-
Пошук соціальної підтримки	-0,57****	-0,22***	-	0,15*
Прийняття відповідальності	-0,30****	-	-0,32****	0,43****
Запобігання	0,28****	-0,12*	0,46****	-0,19**
Планування вирішення проблеми	-0,49****	-	-0,41****	0,22***
Позитивна переоцінка	-0,32****	-0,42****	-0,19**	-

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Отже, використання ситуацій ризику в період кризи середнього віку як регулятора діяльності та поведінки притаманне досліджуваним, які обирають стратегію боротьби у вирішенні стресових ситуацій, віддають перевагу дистанціюванню від джерела стресу, нездатні шукати допомоги від інших, конструктивно оцінювати причини та наслідки стресу.

«Імпульсивність» позитивно корелює з конфронтаційним копінгом та копінгом запобігання розв'язання проблемної ситуації і негативно – з копінгами самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки наслідків проблемної ситуації. Висока міра емоційності у ситуаціях ризику властива досліджуваним, які віддають перевагу активній боротьбі зі стресом, прагнуть уникнути факторів-стресорів через фантазування, відволікання, нездатні контролювати власні емоції у стресі, приймати відповідальність за причини та наслідки стресу, планувати вирішення складної ситуації, аналізувати та оцінювати переваги та недоліки ситуації, що спричинила стрес.

«Когнітивна готовність до ризику» негативно корелює з конфронтаційним копінгом та запобіганням і позитивно – з пошуком соціальної підтримки, прийняття відповідальності та планування вирішення проблеми. Отже, готовність до ризику, що є основою цього фактору, передбачає більш конструктивні та адаптивні стратегії подолання труднощів, які з одного боку, сприяють реальному нівелюванню стресу та вирішенню проблеми, з іншого – сприяють особистісному зростанню індивіда на етапі кризи середнього віку.

У таблиці 5.23 подано результати порівняння показників копінг-стратегій у досліджуваних в період кризи середнього віку. У помірно-ризикованих осіб показники конфронтаційного копінгу є вищими, порівняно з досліджуваними з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t=4,66$; $p<0,0001$) та нижчими, порівняно з високоризикованими досліджуваними ($t=-2,51$; $p<0,05$).

Таблиця 5.23

Показники копінг-стратегій у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку

Копінг-стратегії	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Конфронтаційний копінг	12,97 $\pm$ 3,44	6,82 $\pm$ 2,27	11,28 $\pm$ 5,48	48,98	0,0001
Дистанціювання	9,44 $\pm$ 3,50	7,02 $\pm$ 2,52	6,60 $\pm$ 4,29	19,64	0,0005
Самоконтроль	9,73 $\pm$ 4,63	15,19 $\pm$ 4,58	13,72 $\pm$ 3,15	44,10	0,0001
Пошук соціальної підтримки	5,89 $\pm$ 3,03	11,43 $\pm$ 2,97	8,56 $\pm$ 2,64	92,21	0,0001
Прийняття відповідальності	6,64 $\pm$ 2,81	10,70 $\pm$ 2,11	5,84 $\pm$ 3,61	68,94	0,0001
Запобігання	12,82 $\pm$ 4,01	8,09 $\pm$ 5,21	14,08 $\pm$ 5,58	34,44	0,0001
Планування вирішення проблеми	8,17 $\pm$ 2,51	12,82 $\pm$ 3,38	8,76 $\pm$ 3,16	68,64	0,0001
Позитивна переоцінка	12,95 $\pm$ 3,32	16,82 $\pm$ 3,57	15,28 $\pm$ 3,33	34,74	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Стратегія конфронтації, яка стає більш вираженою у досліджуваних 45-річного віку, з мірою зростання їх ризику особистості передбачає спроби вирішення проблеми не за рахунок цілеспрямованої діяльності, спрямованої на зміну ситуації чи власної емоційної реакції на

труднощі, а проявляється в імпульсивності поведінки, конфліктності, ворожості, труднощах планування діяльності, прогнозуванні його результату.

Показники копінгу дистанціювання також відрізняються у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості. Досліджувані з психологічним профілем «Високоризикований» переважають за показником дистанціювання від проблеми низькоризикованих ($t=5,47$; $p<0,0001$) та помірноризикованих осіб ($t=4,63$; $p<0,0001$). Стратегія дистанціювання передбачає прагнення особистості подолати негативні переживання щодо існуючої проблеми за рахунок суб'єктивного зниження її значущості та міри емоційної залученості до неї, що загалом відповідає високому ризику особистості.

У досліджуваних з психологічним профілем «Помірноризикований» показники самоконтролю як копінгу є вищими, ніж у осіб з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t=2,01$; $p<0,05$) та нижчими у порівнянні з досліджуваними психологічного профілю «Високоризикований» ($t=-5,64$; $p<0,0001$). Стратегія самоконтролю полягає в намаганнях подолати негативні переживання за допомогою цілеспрямованого гасіння та утримання емоцій; мінімізації їх впливу на оцінку ситуації та вибір стратегії поведінки; високий контроль поведінки; прагнення до самовладання. Це, загалом, позитивно відзначається на вирішенні складної ситуації і стає неможливим за умови високого ризику особистості. З іншого боку, при чітко визначеній стратегії самоконтролю в особистості може з'явитися прагнення сховатися від оточення, позбутися необхідності розкрити себе та свої почуття, що призводить до надмірного самоконтролю поведінки.

За показниками копінгу соціальної підтримки досліджувані з психологічними профілями «Високоризикований» та «Помірноризикований» поступаються особам з психологічним профілем «Низькоризикований» (відповідно, $t=-13,22$; $p<0,0001$ та $t=-5,66$; $p<0,0001$). Стратегія пошуку соціальної підтримки полягає у прагненні вирішити проблеми за рахунок залучення зовнішніх (соціальних) ресурсів, пошуку інформаційної, емоційної та дієвої підтримки, що загалом є притаманним для досліджуваних з низьким ризиком особистості, які є більш відкритими до соціальної взаємодії.

Копінг прийняття відповідальності є більш властивим досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» у порівнянні з психологічними профілями «Високоризикований» ($t=11,32$; $p<0,0001$) та «Помірноризикований» ($t=9,86$; $p<0,0001$). Стратегія прийняття відповідальності передбачає усвідомлення суб'єктом власної ролі у виникненні проблеми та взяття відповідальності за її вирішення, що загалом властиве досліджуваним з психологічним профілем «Високоризикований». Керуючись цією стратегією, особистість в період кризи 45-річного віку прагне до розуміння взаємозв'язку між власними діями та

їх наслідками, характеризується готовністю аналізувати свою поведінку інтернальним локусом контролю. Високий ризик особистості унеможливорює адекватний і раціональний аналіз чинників й наслідків власної поведінки.

За показниками запобігання розв'язання проблемної ситуації досліджувані з психологічним профілем «Помірноризикований» мають вищі показники ($t_{3-1}=7,54$; $p<0,0001$), порівняно з високоризикованими особами. Стратегії уникнення і запобігання репрезентуються спробами подолання особистістю негативних переживань через реагування за типом ухилення (нівелювання проблеми, фантазії, необґрунтовані очікування, відволікання тощо) і властиві помірноризикованим досліджуваним.

Копінг планування вирішення проблеми загалом властивий досліджуваним з психологічним профілем «Низькоризикований» ($t_{2-1}=11,64$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=6,91$; $p<0,0001$). Стратегія планування вирішення проблеми полягає в намаганні долати проблеми за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуацій і можливих варіантів поведінки в них, побудові стратегій вирішення проблем, плануванні власних дій з урахуванням об'єктивних умов, минулого досвіду і наявних ресурсів.

За копінгом позитивної переоцінки причин і наслідків проблемної ситуації досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» також мають вищі показники, порівняно з високо та помірноризикованими особами ($t_{2-1}=8,12$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=2,49$; $p<0,05$). Стратегія позитивної переоцінки ситуацій полягає в намаганні подолати негативні переживання викликані проблемою за рахунок її позитивного перегляду, розгляду її як стимулу для особистісного зростання.

Отже, низькоризиковані особи в період кризи середнього віку характеризуються найменшими показниками копінгів конфронтації, дистанціювання та запобігання. Так само, як і на більш ранніх кризових періодах онтогенезу, у кризі середнього віку, яка протікає на тлі менш вираженої схильності до ризику, особистість з нижчим ризиком обирає більш конструктивні копінги. Високоризиковані досліджувані мають найвищі показники копінгів запобігання та найменші показники копінгів прийняття відповідальності. Отже, висока схильність та готовність до ризику в період кризи середнього віку зумовлює прагнення уникнути вирішення проблеми, відстороненість та екстернальність у стресовій ситуації. Помірноризиковані особи віддають перевагу конфронтаційному копінгу, самоконтролю, запобіганню та позитивній переоцінці.

У таблиці 5.24 подано особливості взаємозв'язків між стильовими характеристиками поведінки у конфліктній ситуації у досліджуваних та факторів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.24

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками
стильових особливостей поведінки у конфлікті та факторів ризику
особистості в період кризи середньої дорослості**

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Конкуренція	-	0,40****	0,37****	-
Пристосування	0,33****	-	-0,36****	0,12*
Компроміс	-0,21***	-0,20**	-0,17**	-
Уникнення	-	-	0,27****	-
Співпраця	-	-	-	-0,20***

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

Визначено, що фактор «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно взаємопов'язаний з показниками пристосування та негативно – з показниками компромісу у конфліктній ситуації. Отже, висока міра схильності до ризику, що проявляється у спрямованості до екстремальних проявів поведінки у різних сферах життя, властива тим досліджуваним в період кризи середньої дорослості, які під час конфлікту нехтують власними інтересами, приносять себе у жертву обставинам, нездатні досягати компромісу з опонентом.

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з показниками конкуренції та негативно – з показниками компромісу у конфліктній ситуації у досліджуваних в період кризи середнього віку. Усвідомлення необхідності ризику для саморегуляції поведінки та власної активності в діяльності властиве досліджуваним, які схильні задовольняти власні потреби на шкоду потребам інших завдяки конфліктам. Використання конкуренції у регуляції власного життя властиве тим 45-річним досліджуваним, які нездатні знайти компроміс з опонентом у конфлікті. Чим більше люди схильні до ризикової регуляції власного життя, тим більшою мірою вони спрямовані на конкуренцію, домінування і тим менш здатні до знаходження компромісів.

«Імпульсивність» позитивно пов'язана зі стратегіями конкуренції та уникнення і негативно – з показниками стилів пристосування та компромісу. Висока емоційність та низька раціональність, що характеризують цей фактор ризику особистості, властива досліджуваним, які обирають полярні за значенням стилі поведінки у конфлікті: в одних випадках вони вступають у суперництво, нехтуючи інтересами супротивника, в інших – нехтують власними інтересами заради вирішення конфлікту. Крім того, висока імпульсивність в період кризи середньої

дорослості зумовлює відсутність прагнення до кооперації, прагнення до досягнення власних цілей діяльності, нездатність дійти згоди з іншими для конструктивного вирішення конфлікту.

«Когнітивна готовність до ризику» передбачає високі показники стилю пристосування і низькі – співпраці. Готові до ризику досліджувані прагнуть у конфлікті пристосуватись до потреб та вимог опонента, однак нездатні до альтернативних рішень, які би влаштували дві сторони конфлікту.

Отже, загалом в період кризи середнього віку особистість нездатна дійти конструктивного вирішення конфліктної ситуації, так само як і на попередніх кризових періодах онтогенезу. Отже, 45-річним високоризикованим досліджуваним більшою мірою властиві стратегії пристосування, та меншою мірою – уникнення та компроміс. В період кризи середнього віку конфліктність проявляється у більшій тенденції до конкуренції з іншими.

У таблиці 5.25 подано результати порівняння показників стилів поведінки у конфліктних ситуаціях досліджуваних, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.25

**Показники стильових особливостей поведінки у конфлікті
у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику
особистості в період кризи середнього віку**

Стильові особливості поведінки у конфлікті	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Конкуренція	8,32±1,49	6,65±4,09	7,55±2,84	4,76	0,01
Пристосування	1,36±1,11	8,09±2,57	3,54±2,03	194,40	0,000001
Компроміс	2,76±2,10	8,17±2,95	4,70±3,42	55,64	0,0001
Уникнення	9,08±2,21	4,57±2,29	6,85±2,24	62,98	0,0001
Співпраця	2,56±1,38	8,41±2,87	7,13±3,07	73,68	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Особи з психологічним профілем «Високоризикований» в період кризи середнього віку мають найвищі показники конкуренції як стилю вирішення конфлікту у порівнянні з низькоризикованими особами ($t_{1-2}=2,77$; $p<0,01$). Чим більшою є схильність до ризику, тим більш відкритим та гострим є виявляння конфліктності особистості. Окрім цього, високоризиковані особи малоздатні до співпраці та пристосування. Вони, як правило, є нездатними конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, суперечки, складні завдання, враховувати інтереси іншого.

Низькоризиковані особи мають найвищі показники стилю пристосування, порівняно з високо та помірноризикованими особистостями (відповідно, $t_{2-1}=17,61$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=14,53$; $p<0,0001$), компромісу ($t_{2-1}=11,38$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=7,64$; $p<0,0001$) та співпраці ($t_{2-1}=13,56$; $p<0,0001$ і $t_{2-3}=3,06$; $p<0,01$), а відтак і більші психологічні ресурси для вирішення складних конфліктних ситуацій у спілкуванні.

Отже, з мірою зростання ризику особистості в період кризи середньої дорослості втрачається здатність конструктивно розв'язувати конфлікти, пристосовуватись до опонента та його потреб, знаходити компромісні рішення, співпрацювати з іншими у вирішенні проблемних питань.

У таблиці 5.26 подано взаємозв'язки показників агресивності та факторів ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.26

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками агресивності та факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Шкали агресивності	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Регулятивний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Когнітивна готовність до ризику
Фізична агресія	0,53****	0,28****	0,21***	-0,30****
Вербальна агресія	0,39****	0,23***	-	-0,14*
Непряма агресія	0,65****	0,10*	0,20***	0,14*
Негативізм	0,67****	-	0,35****	-0,23***
Схильність до роздратування	0,70****	0,17**	0,12*	-
Підозрілість	0,76****	0,21***	0,14*	-
Образа	0,74****	0,14*	0,22***	-0,25****
Аутоагресія	0,71****	0,15*	0,19***	-

Примітки: * – $p<0,05$; ** – $p<0,01$; *** – $p<0,001$; **** – $p<0,0001$.

Визначено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з усіма показниками агресивності в період кризи середнього віку. Отже, високий рівень схильності до ризику, що проявляється у спрямованості до екстремальних проявів поведінки у різних сферах життя, властивий досліджуваним, які схильні проявляти фізичну, вербальну та непрямую агресію, опозиційний стиль поведінки, використовувати стратегії боротьби зі сталими нормами життя, заздрощі, неприязнь та недовіру до оточення, почуття провини та злість на себе.

«Регулятивний компонент ризику особистості» також позитивно, хоча і дещо слабше, пов'язаний з показниками агресивності, крім негативізму. Отже, усвідомлення необхідності ризику для саморегуляції поведінки та активності в діяльності властиве досліджуваним, які схильні до агресивних проявів у поведінці, зокрема фізичної агресії.

«Імпульсивність» позитивно пов'язана, в першу чергу з негативізмом. Отже, висока міра емоційності у ситуаціях ризику передбачає опозиційну манеру в поведінці, яка може проявлятися в межах від пасивного протистояння до активної боротьби проти встановлених норм і законів. Крім того імпульсивність пов'язана з усіма іншими проявами агресивності, за винятком вербальної агресії.

«Когнітивна готовність до ризику» передбачає високу міру прояву непрямой агресії та відсутність у поведінці проявів фізичної та вербальної агресії, негативізму, образи на інших. Готові до ризику досліджувані з високим рівнем усвідомлення необхідності ризику у житті прагнуть власну ворожість та неприязнь проявляти без відкритого протистояння, образ, звинувачень та активних дій.

У таблиці 5.27 подано результати порівняння показників агресивності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку.

Таблиця 5.27

Показники агресивності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку

Шкали агресивності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Фізична агресія	4,16 $\pm$ 0,80	1,12 $\pm$ 0,78	4,08 $\pm$ 0,97	325,71	0,000001
Вербальна агресія	7,64 $\pm$ 1,65	4,19 $\pm$ 1,60	7,38 $\pm$ 2,25	78,98	0,0001
Непряма агресія	5,20 $\pm$ 0,64	4,09 $\pm$ 0,70	7,32 $\pm$ 1,88	139,67	0,000001
Негативізм	3,48 $\pm$ 0,50	1,31 $\pm$ 0,81	4,54 $\pm$ 1,27	248,47	0,000001
Схильність до роздратування	5,04 $\pm$ 0,84	1,85 $\pm$ 0,88	7,16 $\pm$ 2,04	290,11	0,000001
Підозрілість	4,80 $\pm$ 0,70	2,34 $\pm$ 0,69	7,44 $\pm$ 1,51	481,48	0,000001
Образа	3,84 $\pm$ 0,68	1,92 $\pm$ 0,60	5,32 $\pm$ 1,16	335,11	0,000001
Аутоагресія	5,76 $\pm$ 0,59	3,31 $\pm$ 1,38	7,26 $\pm$ 1,61	202,61	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Встановлено, що особи з психологічним профілем «Високоризикований» характеризуються високими показниками фізичної ($t_{1-2}=21,65$; $p<0,0001$) та вербальної агресії ($t_{1-2}=11,93$; $p<0,0001$). Досліджувані з психологічним профілем «Помірноризикований» мають найвищі показники непрямой агресії, порівняно з високо та низькоризикованими особами (відповідно, $t_{3-1}=7,80$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=14,91$; $p<0,0001$), негативізму ($t_{3-1}=5,75$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=20,58$; $p<0,0001$), роздратування ($t_{3-1}=7,12$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=22,32$; $p<0,0001$), підозрілості ($t_{3-1}=11,86$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=28,73$; $p<0,0001$), образи ($t_{3-1}=8,50$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=24,56$; $p<0,0001$) та аутоагресії ($t_{3-1}=6,43$; $p<0,0001$ і $t_{3-2}=18,47$; $p<0,0001$), а у низькоризикованих досліджуваних – найнижчі показники всіх форм агресивності.

Таким чином, в період кризи середнього віку особи, які уникають від реальності завдяки передусім схильності до екстремального ризику, що переважно характеризує високоризикованих осіб середнього віку, характеризуються найбільшою агресивністю. Для них екстремальний ризик є способом виходу агресії. Психологічний профіль «Низькоризикований» у цьому віці є притаманним неагресивним людям.

У таблиці 5.28 подано конативні предиктори, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в період кризи середньої дорослості.

Таблиця 5.28

Конативні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в осіб в період кризи середнього віку

Конативні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F-ви- ключен- ня	p	Толерант- ність	R- квадрат
Асертивні дії	0,0030	0,9176	10,278	0,0001	0,3351	0,6649
Соціальний контакт	0,0029	0,9434	6,875	0,0013	0,3278	0,6722
Пошук соціальної підтримки	0,0028	0,9955	0,518	0,5963	0,1756	0,8244
Обережні дії	0,0028	0,9814	2,172	0,1162	0,1370	0,8630
Імпульсивні дії	0,0028	0,9977	0,262	0,7698	0,2794	0,7206
Запобігання	0,0030	0,9244	9,370	0,0001	0,1466	0,8534
Маніпулятивні дії	0,0030	0,9345	8,023	0,0004	0,3458	0,6542
Асоціальні дії	0,0031	0,9063	11,844	0,00001	0,4346	0,5654
Агресивні дії	0,003	0,982	2,07	0,129	0,379	0,621
Конкуренція	0,0029	0,9421	7,034	0,0011	0,0974	0,9026
Прийняття	0,0031	0,8882	14,413	0,0000	0,1371	0,8629
Компроміс	0,0028	0,9863	1,586	0,2071	0,2649	0,7351
Уникнення	0,0028	0,9898	1,185	0,3076	0,2478	0,7522
Співпраця	0,0043	0,6444	63,183	0,00001	0,1747	0,8253
«Раціональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0030	0,9169	10,380	0,00001	0,3046	0,6954

Продовження табл. 5.28

«Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0028	0,9899	1,174	0,3111	0,3979	0,6021
«Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0028	0,9950	0,581	0,5603	0,4540	0,5460
«Стратегії заперечення проблемної ситуації»	0,0029	0,9578	5,046	0,0072	0,3159	0,6841
«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0030	0,9330	8,223	0,0004	0,4382	0,5618
«Уникнення розв'язання проблемної ситуації»	0,0036	0,7712	33,973	0,00001	0,2630	0,7370
«Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	0,0032	0,8654	17,815	0,00001	0,3991	0,6009
Конфронтаційний копінг	0,0028	0,9816	2,150	0,1189	0,4584	0,5416
Дистанціювання	0,0028	0,9976	0,277	0,7583	0,4681	0,5319
Самоконтроль	0,0028	0,9948	0,599	0,5500	0,3613	0,6387
Пошук соціальної підтримки	0,0029	0,9523	5,739	0,0037	0,4548	0,5452
Прийняття відповідальності	0,0030	0,9269	9,029	0,0002	0,4565	0,5435
Запобігання	0,0030	0,9189	10,107	0,0001	0,3792	0,6208
Планування вирішення проблеми	0,0028	0,9997	0,033	0,9673	0,4506	0,5494
Позитивна переоцінка	0,0030	0,9192	10,066	0,0001	0,3646	0,6354
Фізична агресія	0,0030	0,9374	7,642	0,0006	0,4080	0,5920
Вербальна агресія	0,0032	0,8695	17,183	0,00001	0,1606	0,8394
Непряма агресія	0,0031	0,8824	15,265	0,00001	0,1172	0,8828
Негативізм	0,0031	0,9015	12,515	0,00001	0,2125	0,7875
Схильність до роздратування	0,0033	0,8520	19,898	0,00001	0,1451	0,8549
Підозрілість	0,0033	0,8366	22,356	0,00001	0,2091	0,7909
Образа	0,0030	0,9224	9,634	0,0001	0,2918	0,7082
Аутоагресія	0,0030	0,9268	9,047	0,0002	0,2618	0,7382

За результатом аналізу значень часткової λ маємо наступну ієрархічну систему чинників за мірою їх значущості та важливості для моделі: 1) співпраця при розв'язанні конфліктних ситуацій; 2) «Уникнення розв'язання проблемної ситуації»; 3) підозрілість; 4) «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»; 5) асоціальні дії; 6) вербальна агресія; 7) негативізм; 8) асоціальні дії; 9) непряма агресія; 10) пристосування у стресовій ситуації; 11) підозрілість; 12) негативізм тощо. Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,01$ до $p < 0,000001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл людей середнього віку за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики конативних особливостей, пов'язаних зі:

– стратегіями поведінки у конфліктних ситуаціях, а саме зі співпрацею, пристосуванням та конфронтацією;

– *агресивністю* як поведінковою реакцією на подразники середовища, що розцінюються як загрозові за усіма її показниками, зокрема з вербальною та непрямую агресією.

– *моделями поведінки у стресових ситуаціях*, зокрема маніпулятивними, асертивними та асоціальними діями;

– *стратегіями імпульсивної поведінки* як стратегіями поведінки у конфліктних та проблемних ситуаціях, зокрема раціональними та трансформаційними стратегіями, уникненням, запереченням та нерішучістю;

– *копінгами*, що відображають стратегії поведінки у вирішенні проблемних ситуацій та подоланні стресу, зокрема із запобіганням, прийняттям відповідальності та пошуком соціальної підтримки.

Для кожної з трьох груп досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«*Високоризикований*» = 7,79 Конкуренція +7,79 Пристосування +2,70 Співпраця +1,21 Асертивні дії +4,73 Вступ у соціальний контакт –1,25 Запобігання +4,25 Асоціальні дії –1,63 «Раціональні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» –2,61 «Стратегії заперечення проблемної ситуації» –1,11 «Нерішучість при розв’язанні проблемної ситуації» –5,84 «Уникнення розв’язання проблемної ситуації» +8,52 «Трансформаційні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» +4,75 Позитивна переоцінка +1,14 Уникнення +1,94 Прийняття відповідальності +2,00 Пошук соціальної підтримки +12,43 Фізична агресія +4,86 Вербальна агресія –2,74 Непряма агресія +8,12 Негативізм –3,72 Схильність до роздратування +12,49 Підозрілість +2,74 Образа +2,85 Аутоагресія –272,32.

«*Низькоризикований*» = –10,04 Конкуренція +13,14 Пристосування + 6,78 Співпраця +1,36 Асертивні дії +3,45 Вступ у соціальний контакт –1,25 Запобігання –4,46 Асоціальні дії +5,48 «Раціональні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» –5,94 «Стратегії заперечення проблемної ситуації» –5,72 «Нерішучість при розв’язанні проблемної ситуації» +3,39 «Уникнення розв’язання проблемної ситуації» +3,35 «Трансформаційні стратегії при розв’язанні проблемної ситуації» +4,39 Позитивна переоцінка +0,42 Уникнення +3,60 Прийняття відповідальності +2,81 Пошук соціальної підтримки +6,53 Фізична агресія +4,63 Вербальна агресія –4,58 Непряма агресія +1,20 Негативізм –5,73 Схильність до роздратування +10,96 Підозрілість –1,90 Образа +2,12 Аутоагресія –297,58.

«*Помірноризикований*» = 9,82 Конкуренція +9,30 Пристосування +6,28 Співпраця +2,24 Асертивні дії +5,13 Вступ у соціальний контакт –1,40 Запобігання –6,12 Асоціальні дії –3,92 «Раціональні стратегії при

розв'язанні проблемної ситуації» $-1,02$ «Стратегії заперечення проблемної ситуації» $-1,16$ «Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації» $-13,66$ «Уникнення розв'язання проблемної ситуації» $+12,61$ «Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації» $+5,82$ Позитивна переоцінка $+0,47$ Уникнення $+1,50$ Прийняття відповідальності $+1,12$ Пошук соціальної підтримки $+11,14$ Фізична агресія $+0,58$ Вербальна агресія $-4,17$ Непряма агресія $+6,79$ Негативізм $+1,62$ Схильність до роздратування $+18,80$ Підозрілість $+5,14$ Образа $+5,69$ Аутоагресія $-391,10$.

Аналізуючи результати отриманих модальностей та ваг коефіцієнтів у лінійних рівняннях можна узагальнити основні закономірності впливу конативних чинників на становлення психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку. Слід зазначити, що стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях в період кризи середньої дорослості більшою мірою обумовлюють становлення психологічних профілів ризику особистості, ніж інші поведінкові прояви. Досвід поведінки, що полягає у стереотипному уникненні конкуренції у конфліктних ситуаціях, відсутність у досвіді поведінки асоціальних та агресивних проявів у 45-річному віці позитивно обумовлює становлення психологічного профілю «Низькоризикований». Агресивність та асоціальний характер поведінки в період кризи середнього віку позитивно обумовлює становлення психологічного профілю «Високоризикований». Зазначені дискримінативні рівняння описують виникнення психологічного циклу «поведінковий досвід – ризик особистості – поведінкові прояви»: так стереотипна поведінка, закріплена у досвіді і така, що характеризується більш чи менш агресивними проявами, а також стереотипні стратегії розв'язання стресових, конфліктних та проблемних ситуацій, по суті, стають особистісними властивостями, впливають на ризик особистості, проявляючись у типологічних профілях ризику особистості, і далі, інтегруючись, відтворюють ризикову поведінку.

5.5. Афективні чинники ризику особистості в період кризи середнього віку

Як і на попередніх кризових періодах онтогенезу дослідження афективних чинників ризику особистості у кризі 45-річного віку передбачало вивчення тривожності та психоемоційних станів у ситуаціях ризику та небезпеки.

У таблиці 5.29 показано, як показники особистісної та ситуативної тривожності пов'язані з факторами ризику особистості в період кризи середньої дорослості.

Визначено, що фактори «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Імпульсивність», які передбачають високу міру схильності до ризику у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі і прояви

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між
показниками тривожності та факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Шкали Тривожності	Фактори ризику особистості			
	Інтеграль- ний ком- понент ри- зику особистості	Імпульси- вність	Регулятив- ний ком- понент ри- зику особистості	Когнітивна готовність до ризику
Особистісна	0,33***	0,37***	-0,13*	0,30***
Ситуативна	-0,34***	0,19**	0,13*	-0,30***

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

екстремальної поведінки, а також високу емоційність у ситуаціях ризику, позитивно корелюють з особистісною тривожністю, проте «Інтегральний компонент ризику особистості» передбачає низьку ситуативну тривожність. «Когнітивна готовність до ризику» позитивно пов'язана з особистісною тривожністю як психічною властивістю, проте меншою мірою проявляється у ситуативній тривожності.

Серед негативних кореляцій тривожності була встановлена одна між показниками «Регулятивного компоненту ризику особистості» та особистісної тривожності, причому з ситуативною тривожністю встановлено позитивний зв'язок. Крім того, фактор «Когнітивна готовність до ризику» негативно пов'язаний з ситуативною тривожністю і позитивно – з особистісною. Отже, використання ризику для саморегуляції у діяльності є умовою високої тривожності у критичних ситуаціях життя на тлі низької особистісної тривожності, а уявлення про доцільність та необхідність ризику, висока готовність до ризику передбачає високу особистісну тривожність та вміння заспокоюватись у критичних ситуаціях життя.

З таблиці 5.30 видно, що психологічний профіль «Високоризикований» в період кризи середньої дорослості передбачає вищу особистісну та нижчу ситуативну тривожність, а психологічний профіль «Низькоризикований» – навпаки, на тлі низької особистісної тривожності ситуативна виділяється підвищеним рівнем прояву.

За показниками особистісної тривожності досліджувані, що належать до психологічних профілів «Високоризикований» та «Помірно-ризикований» перевищують низькоризикованих осіб (відповідно, $t_{1-2}=10,72$; $p < 0,0001$ і $t_{3-2}=7,47$; $p < 0,0001$). За показниками ситуативної тривожності досліджувані психологічного профілю «Високоризикований» перевищують інші групи досліджуваних ($t_{1-2}=12,79$; $p < 0,0001$ і $t_{1-3}=-16,55$; $p < 0,0001$). Отже, досліджувані в період кризи середнього

Таблиця 5.30

**Показники тривожності у досліджуваних
з різними психологічними профілями ризику особистості
в період кризи середнього віку**

Шкали тривожності	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Особистісна	35,44±3,11	27,73±4,50	38,63±12,77	33,80	0,0001
Ситуативна	32,44±6,80	42,73±5,01	49,00±2,42	171,05	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

віку, які характеризуються високим ризиком особистості, мають більшу особистісну тривожність та нижчу ситуативну тривожність. Особистісна тривожність, яка обумовлює схильність сприймати загрозу в широкому діапазоні ситуацій властива 45-річним досліджуваним з високим ризиком особистості, у той час як у критичних ситуаціях загалом вони мають меншу тривожність, напруженість та хвилювання.

На рисунку 5.17 показано кластерну структуру психоемоційних станів 45-річних досліджуваних в період кризи середнього віку у ситуації невизначеності.

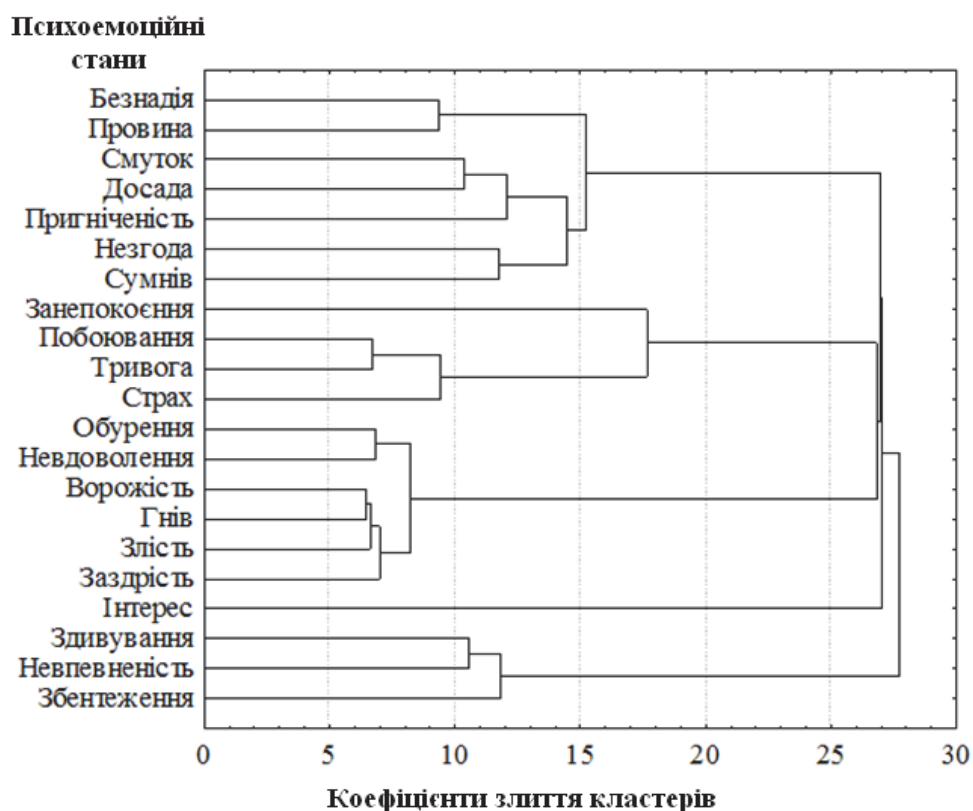

Рис. 5.17. Кластери психоемоційних станів осіб 45-річного віку у ситуації невизначеності.

Структура першого кластера свідчить про організацію психоемоційних станів у функціональну систему, яка характеризується чотирма групами емоцій у ситуації невизначеності. Перший кластер станів містить 38% від діагностованих станів: від «безнадії» до «сумніву». Другий кластер (62% станів) розбився на три підкластери: 1 – «заспокоєння – страх», 2 – «обурення – заздрість» та 3 «інтерес – збентеження». Слід зазначити, що більшість психоемоційних станів у досліджуваних в ситуації невизначеності є негативними. Серед позитивних станів у досліджуваних 45-річного віку зазначається лише стан інтересу, на відміну від досліджуваних на попередніх кризових періодах онтогенезу, для яких характерними є більш позитивні емоційні стани у ситуації невизначеності.

У таблиці 5.31 подано особливості перебігу психоемоційних станів досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості у ситуації невизначеності в період кризи 45-річного віку.

Таблиця 5.31

Показники психоемоційних станів у ситуації невизначеності в осіб з різними психологічними профілями ризику особистості в період кризи середнього віку

Психоемоційні стани	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Провина	1,52±1,10	1,40±1,03	1,51±0,93	28,62	0,0001
Ворожість	3,30±0,96	1,96±1,12	2,52±1,04	26,44	0,0001
Гнів	3,29±0,94	1,96±1,07	2,63±1,08	23,08	0,0001
Смук	1,76±1,06	1,52±1,23	1,82±1,11	28,23	0,0001
Заздрість	3,39±1,02	2,00±1,01	2,61±1,12	27,81	0,0001
Злість	3,37±0,94	1,98±1,08	2,70±1,10	16,11	0,0001
Інтерес	3,27±0,92	2,00±1,23	3,02±1,49	15,22	0,0001
Невдоволення	3,20±1,14	2,10±1,20	2,65±1,09	4,23	0,05
Незгода	2,06±1,20	1,44±1,20	1,86±1,19	5,25	0,01
Побоювання	2,49±0,91	2,52±0,93	2,93±1,21	7,17	0,01
Страх	2,24±1,18	2,40±0,88	2,82±1,18	3,57	0,05
Тривога	2,63±0,95	2,74±0,92	3,03±1,25	4,00	0,05
Пригніченість	1,52±1,03	1,54±1,13	1,93±1,21	28,62	0,0001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високо-ризикований» в період кризи середньої дорослості у ситуації невизначеності переважно знаходяться в стані інтересу, ворожості й заздрості. Вони меншою мірою в цих ситуаціях схильні переживати провину,

смуток та пригніченість. Досліджувані з психологічним профілем «Низькоризикований» у ситуації невизначеності більшою мірою перебувають в станах побоювання та тривоги і рідше переживають почуття провини, смутку, незгоди та пригніченості. Помірноризиковані особи у ситуації невизначеності перебувають в станах тривоги та побоювання, і дуже рідко в них актуалізується стан провини.

Порівнюючи прояви емоційних станів у ситуації невизначеності у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості слід відзначити наступне. Високоризиковані особи перевищують помірноризикованих досліджуваних за показниками емоційних станів занепокоєння ($t_{1-3}=3,70$; $p<0,001$), обурення ($t_{1-3}=4,32$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{1-3}=5,53$; $p<0,0001$), гніву ($t_{1-3}=4,54$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{1-3}=5,16$; $p<0,0001$), злості ($t_{1-3}=4,58$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{1-3}=3,54$; $p<0,001$) та поступаються показниками станів побоювання ($t_{1-3}=-2,82$; $p<0,01$), страху ($t_{1-3}=-3,64$; $p<0,0001$), тривоги ($t_{1-3}=-2,46$; $p<0,05$), пригніченості ($t_{1-3}=-2,50$; $p<0,05$). Отже, у порівнянні з помірноризикованими особистостями в індивідуально-типологічному профілі досліджуваних в період кризи 45-річного віку, високоризиковані особи характеризуються стеничними агресивними проявами та відсутністю хвилювання й страху у ситуації невизначеності.

Низькоризиковані досліджувані поступаються високоризикованим особам показниками станів обурення ($t_{2-1}=-5,69$; $p<0,0001$), ворожості ($t_{2-1}=-7,29$; $p<0,0001$), гніву ($t_{2-1}=-7,51$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-1}=-7,64$; $p<0,0001$), злості ($t_{2-1}=-7,78$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-1}=-6,76$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{2-1}=-5,25$; $p<0,0001$), незгоди ($t_{2-1}=-2,88$; $p<0,01$) та сумніву ($t_{2-1}=-2,05$; $p<0,05$). Вони також поступаються показниками станів обурення ($t_{2-3}=-2,96$; $p<0,01$), ворожості ($t_{2-3}=-3,19$; $p<0,001$), гніву ($t_{2-3}=-3,77$; $p<0,0001$), заздрості ($t_{2-3}=-3,38$; $p<0,01$), злості ($t_{2-3}=-3,97$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-3}=-4,34$; $p<0,0001$), невдоволення ($t_{2-3}=-2,96$; $p<0,01$), незгоди ($t_{2-3}=-2,13$; $p<0,05$), побоювання ($t_{2-3}=-2,14$; $p<0,05$), страху ($t_{2-3}=-2,26$; $p<0,05$) помірно ризикованим досліджуваним. Отже, низькоризиковані особистості загалом передбачають меншу занепокоєність та агресивність у стані невизначеності. З мірою розвитку ризику особистості в період кризи середнього віку актуалізуються стани стеничного характеру негативної модальності. Страх, тривога та пригніченість актуалізуються в період кризи 45-річного віку при помірному ризику особистості.

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи середньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників у ситуації невизначеності (див. табл. 5.32).

Перший фактор (25,5% дисперсії) утворено станами гніву, ворожості, обурення, злості, невдоволення та заздрості і було названо «Агресивність у ситуації невизначеності». Другий фактор – «Астенічні емоції у ситуації невизначеності» (24,6% дисперсії) утворений показ-

никами смутку, досади, пригніченості, незгоди, безнадії, провини та сумніву. Третій фактор (15,5% дисперсії) був названий «Тривожність у ситуації невизначеності», оскільки він утворений показниками побоювання, тривоги, страху, та занепокоєння. Четвертий фактор названий «Невпевненість у ситуації невизначеності» (13,4% дисперсії) і утворений він показниками здивування, невпевненості та збентеженості.

Таблиця 5.32

Факторна структура психоемоційних станів досліджуваних у ситуації невизначеності в період кризи середньої дорослості

Психоемоційні стани	Фактори			
	1	2	3	4
Безнадія	-	0,846	-	-
Занепокоєння	-	-	0,716	-
Провина	-	0,830	-	-
Обурення	0,933	-	-	-
Ворожість	0,960	-	-	-
Гнів	0,962	-	-	-
Смуток	-	0,890	-	-
Досада	-	0,878	-	-
Заздрість	0,910	-	-	-
Злість	0,951	-	-	-
Невдоволення	0,922	-	-	-
Здивування	-	-	-	0,966
Незгода	-	0,853	-	-
Невпевненість	-	-	-	0,928
Побоювання	-	-	0,962	-
Збентеження	-	-	-	0,925
Сумнів	-	0,813	-	-
Страх	-	-	0,913	-
Тривога	-	-	0,940	-
Пригніченість	-	0,869	-	-
Факторна вага	5,365	5,176	3,251	2,806
% дисперсії	0,255	0,246	0,155	0,134

Примітки: фактор 1 – «Агресивність у ситуації невизначеності»; фактор 2 – «Астенічні емоції у ситуації невизначеності»; фактор 3 – «Тривожність у ситуації невизначеності»; фактор 4 – «Невпевненість у ситуації невизначеності».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації невизначеності та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості (див. табл. 5.33).

Таблиця 5.33

**Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками
факторів психоемоційних станів у ситуації невизначеності та
факторів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Фактори психоемоційних ста- нів у ситуації невизначеності	Фактори ризику особистості			
	Інтеграль- ний ком- понент ри- зику особистості	Імпуль- сивність	Регуляти- вний ком- понент ризика особистості	Когніти- вна гото- вність до ризи- ку
«Агресивність у ситуації невизначе- ності»	0,30***			
«Астенічні емоції у ситуації невизначено- сті»	0,15**			
«Тривожність у ситуації невизначе- ності»			0,12*	-0,28***
«Невпевненість у ситуації невизначе- ності»	0,30***	0,18**		-0,14*

Примітки: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$.

Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» в період кризи середньої дорослості позитивно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Агресивність у ситуації невизначеності», «Астенічні емоції у ситуації невизначеності» та «Невпевненість у ситуації невизначеності». Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремально-ризикової поведінку актуалізують стани агресії та страху в період кризи 45-річного віку.

«Когнітивна готовність до ризику» негативно пов'язана зі станами факторів «Тривожність у ситуації невизначеності» та «Невпевненість у ситуації невизначеності». Отже, уявлення про доцільність ризику та готовність до відважних вчинків блокує актуалізацію в період кризи 45-річного віку станів страху, тривоги, занепокоєння, невпевненості та збентеження у ситуації невизначеності.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості позитивно пов'язаний з показниками станів, що належать до фактору «Невпевненість у ситуації невизначеності». Високі показники емоційного компонента схильності до ризику на тлі високої імпульсивності актуалізують

стани невпевненості, збентеження та здивування у ситуації невизначеності.

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно взаємопов'язаний зі станами фактору «Тривожність у ситуації невизначеності», а саме зі страхом, тривогою, занепокоєнням та побоюванням у ситуації невизначеності.

На рисунку 5.18 подано кластерну структуру психоемоційних станів 45-річних досліджуваних в період кризи середнього віку у ситуації небезпеки. Структура першого кластера свідчить про організацію психоемоційних станів у функціональну систему, яка містить п'ять груп емоцій, що супроводжують ситуацію небезпеки. Перший кластер містить лише 15% від поданих станів – від «азарту» до «захопленості». Другий кластер (85% станів) розбився на чотири підкластери: 1 – «безнадія – занепокоєння», 2 – «провина – гнів», 3 «смуток – незгода» і 4 «переляк – жах».

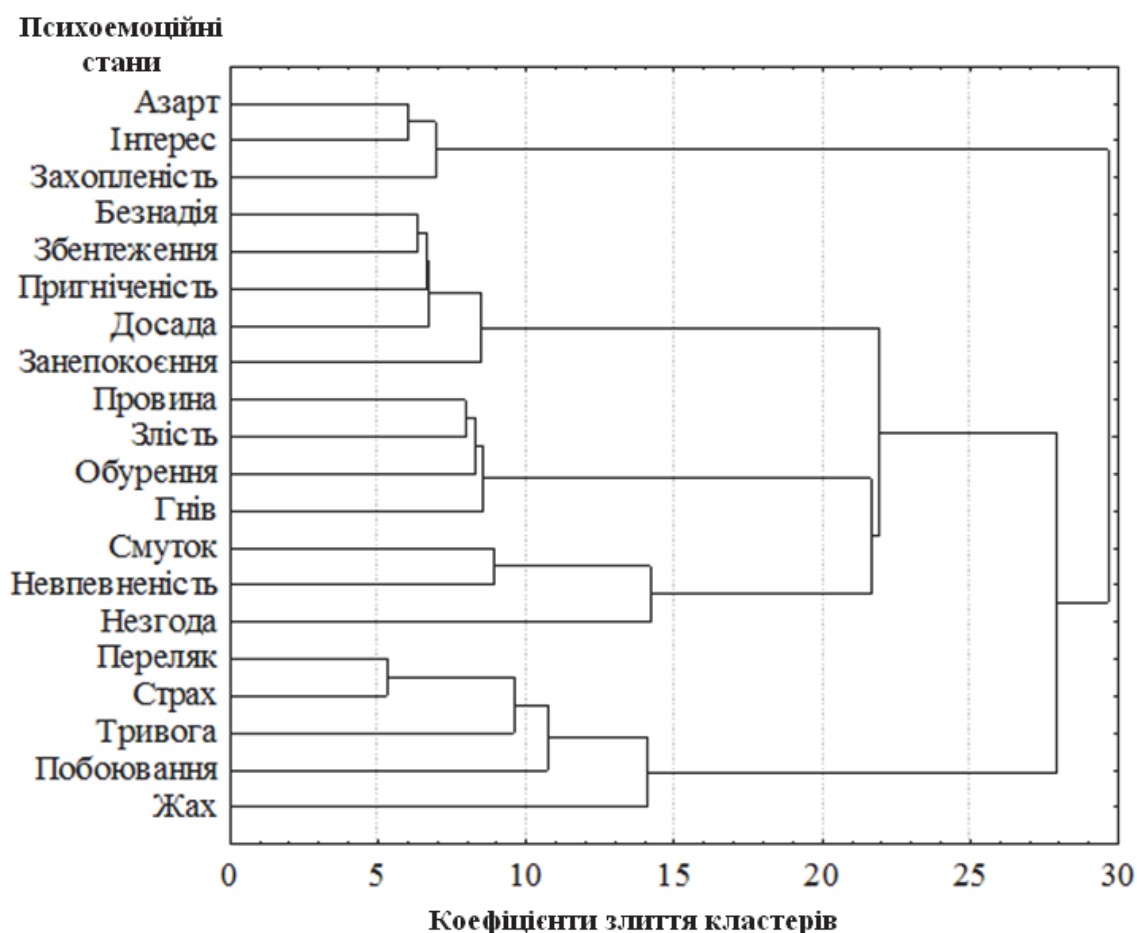

Рис. 5.18. Кластери психоемоційних станів осіб 45-річного віку у ситуації небезпеки.

Слід зазначити, що більшість психоемоційних станів досліджуваних в ситуації небезпеки є негативними. Серед позитивних станів у досліджуваних 45-річного віку зазначаються лише стани азарту, захопленості та інтересу, хоча вони на відміну від ситуації невизначеності

утворюють однорідний окремий кластер. Саме тому, можна вважати, що ситуація небезпеки є більш привабливою в період кризи середнього віку, ніж ситуація невизначеності. Це може бути пояснене тим, що діапазон невизначених ситуацій є значно ширшим у системі уявлень про них у досліджуваних в період кризи середньої дорослості. Ситуація небезпеки є більш абстрактною для досліджуваних, тому у кризових станах, за умови високого ризику особистості вона може бути більш прийнятною.

У таблиці 5.34 показано особливості перебігу психоемоційних станів у ситуації небезпеки досліджуваних, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи 45-річного віку.

Таблиця 5.34

Показники психоемоційних станів у ситуації небезпеки в осіб, що належать до різних психологічних профілів ризику особистості в період кризи середнього віку

Психоемоційні стани	Психологічні профілі ризику особистості ($M \pm \sigma$)			F	p
	1	2	3		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований		
Азарт	2,91 $\pm$ 0,79	0,82 $\pm$ 0,77	1,64 $\pm$ 0,83	114,69	0,000001
Занепокоєння	2,99 $\pm$ 1,29	3,74 $\pm$ 1,47	3,09 $\pm$ 1,34	5,75	<0,01
Інтерес	2,82 $\pm$ 0,80	0,96 $\pm$ 0,70	1,71 $\pm$ 0,90	83,96	0,000001
Тривога	4,00 $\pm$ 0,92	4,46 $\pm$ 0,73	4,06 $\pm$ 0,98	4,33	0,01
Захопленість	3,20 $\pm$ 0,91	0,90 $\pm$ 0,74	1,77 $\pm$ 0,95	113,32	0,000001

Примітки: M – середнє; σ – стандартне відхилення; F – критерій Фішера; p – рівень значущості.

Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» в період кризи середньої дорослості у ситуації небезпеки переважно перебувають в станах тривоги, захопленості, занепокоєння, азарту. Низькоризиковані особи частіше перебувають у станах занепокоєння й тривоги і рідше виявляють стани азарту, інтересу та захопленості у ситуації небезпеки. У досліджуваних з психологічним профілем «Помірноризикований» переважають стани тривоги та занепокоєння.

Порівнюючи особливості емоційних станів у ситуації небезпеки у досліджуваних з різними психологічними профілями ризику особистості слід відзначити наступне. Високоризиковані особи перевищують помірноризикованих досліджуваних за показниками станів азарту ($t_{1-3}=11,04$; $p<0,0001$), смутку ($t_{1-3}=2,20$; $p<0,05$), інтересу ($t_{1-3}=9,11$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{1-3}=10,88$; $p<0,0001$). Отже, у порівнянні з помірноризикованими особистостями в індивідуально-типологічному профілі досліджуваних в період кризи 45-річного віку, високоризико-

вані особи характеризуються стеничними проявами реагування на ситуацію небезпеки.

Низькоризиковані досліджувані поступаються високоризикованими особам показниками станів азарту ($t_{2-1}=-14,90$; $p<0,0001$), злості ($t_{2-1}=-2,19$; $p<0,05$), інтересу ($t_{2-1}=-12,52$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{2-1}=-15,09$; $p<0,0001$) та переважають за показниками станів безнадії ($t_{2-1}=2,00$; $p<0,05$), занепокоєння ($t_{2-1}=3,08$; $p<0,01$), тривоги ($t_{2-1}=3,00$; $p<0,01$). Вони також поступаються помірно ризикованим досліджуваним показниками станів азарту ($t_{2-3}=-6,08$; $p<0,0001$), інтересу ($t_{2-3}=-5,34$; $p<0,0001$), захопленості ($t_{2-3}=-5,87$; $p<0,0001$). Отже, низький рівень ризику особистості загалом передбачає меншу захопленість та агресивність, азартність, а також більшу вираженість астеничних станів у ситуації небезпеки.

Отже, з мірою розвитку ризику особистості в період кризи середнього віку актуалізуються стани стеничного характеру як позитивним (азарт, інтерес, захопленість), так і негативним модусом (злість, занепокоєння, тривога, безнадія).

З метою вивчення структури психоемоційних станів досліджуваних в період кризи середньої дорослості було здійснено факторний аналіз їх показників (див. табл. 5.35). Перший фактор (24% дисперсії) утворено станами безнадії, збентеження, пригніченості, досади, занепокоєння, і було названо «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки». Другий фактор – «Переляк і страх у ситуації небезпеки» (19,1% дисперсії) утворений показниками переляку, страху, тривоги, побоювання, жаху. Третій фактор (18,5% дисперсії) був названий «Гнів і провина у ситуації небезпеки», оскільки він утворений показниками провини, гніву, злості, обурення. Четвертий фактор названо «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» (14,4% дисперсії) і утворений він показниками азарту, захопленості, інтересу. П'ятий фактор (13,4% дисперсії) містить стани смутку, невпевненості та незгоди і був названий «Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки».

Розглянемо кореляційні взаємозв'язки показників факторних навантажень психоемоційних станів у ситуації небезпеки та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості (див. табл. 5.36). Встановлено, що «Інтегральний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний з групою психоемоційних станів факторів «Гнів і провина у ситуації небезпеки», «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» та негативно з показниками фактору «Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки».

Таблиця 5.35

**Факторна структура психоемоційних станів досліджуваних у ситуації
небезпеки в період кризи середньої дорослості**

Психоемоційні стани	Фактори				
	1	2	3	4	5
Азарт	-	-	-	0,983	-
Безнадія	0,954	-	-	-	-
Занепокоєння	0,934	-	-	-	-
Провина	-	-	0,924	-	-
Обурення	-	-	0,882	-	-
Гнів	-	-	0,915	-	-
Смуток	-	-	-	-	0,903
Досада	0,935	-	-	-	-
Злість	-	-	0,905	-	-
Інтерес	-	-	-	0,960	-
Переляк	-	0,955	-	-	-
Незгода	-	-	-	-	0,879
Невпевненість	-	-	-	-	0,891
Побоювання	-	0,839	-	-	-
Збентеження	0,951	-	-	-	-
Страх	-	0,954	-	-	-
Тривога	-	0,846	-	-	-
Захопленість	-	-	-	0,966	-
Пригніченість	0,938	-	-	-	-
Жах	-	0,737	-	-	-
Факторна вага	4,802	3,818	3,693	2,884	2,679
% дисперсії	0,240	0,191	0,185	0,144	0,134

Примітки: фактор 1 – «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»; фактор 2 – «Переляк і страх у ситуації небезпеки»; фактор 3 – «Гнів і провина у ситуації небезпеки»; фактор 4 – «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»; фактор 5 – «Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки».

Отже, схильність до ризику у різних сферах життєдіяльності та схильність до екстремально-ризикової поведінки з одного боку актуалізують стани провини, гніву, аутоагресії, а з іншого – азарту та захоплення. Крім того, інтегральний показник ризику особистості у 45-річному віці перешкоджає актуалізацію станів смутку та невпевненості у ситуації небезпеки.

«Когнітивна готовність до ризику» негативно пов'язана зі станами фактору «Переляк і страх у ситуації небезпеки» та позитивно з показниками фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки». Отже, уявлення про доцільність ризику та готовність до відважних вчинків в період кризи 45-річного віку блокує у ситуації невизначеності актуалізацію станів азарту, захопленості, інтересу, переляку, тривоги та страху.

Таблиця 5.36

Матриця достовірних кореляційних взаємозв'язків між показниками факторів психоемоційних станів у ситуації небезпеки та факторів ризику особистості в період кризи середньої дорослості

Фактори психоемоційних станів у ситуації небезпеки	Фактори ризику особистості			
	Інтегральний компонент ризику особистості	Імпульсивність	Регулятивний компонент ризику особистості	Когнітивна готовність до ризику
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»			-0,12*	
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»				-0,16**
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»	0,22***			
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	0,29****	0,20***	0,17**	0,28****
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»	-0,11*			

Примітка: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$; **** – $p < 0,0001$.

«Імпульсивність» як компонент ризику особистості позитивно пов'язаний з показниками станів, що належать до фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки». Отже, високі показники емоційного компоненту схильності до ризику на тлі високої імпульсивності актуалізують стани азарту та захопленості у ситуації небезпеки.

«Регулятивний компонент ризику особистості» позитивно пов'язаний зі станами фактору «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» та негативно зі станами фактору «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки». Отже, ризик як спосіб саморегуляції життєдіяльності у ситуації небезпеки під час кризи 45 років характеризується більшими проявами азарту та захопленості та зменшенням частоти перебування в станах пригніченості та збентеження.

З метою вивчення ролі афективних особливостей досліджуваних 45-річного віку у розвитку їх ризику особистості, ми здійснили дискримінативний аналіз показників емоційної сфери та визначили міру їх впливу на психологічні профілі ризику особистості (див. табл. 5.37). Аналіз λ Уїлкса, а також значень часткової λ дає низку чинників за ступенем їх значущості та важливості для моделі: 1) Ситуативна тривожність 2) «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»; 3) Особистіс-

на тривожність; 4) «Невпевненість у ситуації невизначеності»; 5) «Переляк і страх у ситуації небезпеки»; 5) «Агресивність у ситуації невизначеності»; 6) «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки». Статистична значущість цих особливостей знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,0001$.

Таким чином, найбільш надійний розподіл досліджуваних 45-річного віку за психологічними профілями ризику особистості може бути здійснений за допомогою діагностики афективних особливостей, пов'язаних з:

- ситуативною та особистісною *тривожністю*;
- *функціональними системами психоемоційних станів у ситуації небезпеки*, зокрема станами азарту, інтересу, захопленості, переляку, тривоги і страху;
- *функціональними системами психоемоційних станів у ситуації невизначеності*, зокрема станами невпевненості та злості.

Таблиця 5.37

Афективні особливості, що увійшли до моделі дискримінації ризику особистості в осіб в період кризи середньої дорослості

Афективні особливості	λ Уїлкса	Часткова λ	F- виключення	P	Толерантність	R-квадрат
«Агресивність у ситуації невизначеності»	0,152	0,963	4,16	0,017	0,912	0,088
«Астенічні емоції у ситуації невизначеності»	0,146	0,997	0,33	0,720	0,950	0,050
«Тривожність у ситуації невизначеності»	0,149	0,978	2,52	0,083	0,950	0,050
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	0,158	0,924	9,00	0,0001	0,953	0,047
Особистісна тривожність	0,211	0,691	48,98	0,0001	0,878	0,122
Ситуаційна тривожність	0,262	0,558	86,72	0,0001	0,939	0,061
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»	0,150	0,972	3,13	0,046	0,921	0,079
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»	0,154	0,950	5,71	0,004	0,923	0,077
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»	0,149	0,979	2,30	0,102	0,913	0,087
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	0,221	0,660	56,52	0,0001	0,917	0,083
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»	0,147	0,996	0,46	0,630	0,979	0,021

Для кожної з трьох груп 45-річних досліджуваних були обчислені класифікаційні рівняння, які можна використовувати в практичній роботі для прогнозування психологічних профілів ризику особистості в період кризи середньої дорослості. Рівняння містять коефіцієнти при змінних лінійних функцій та вільні члени. Вони мають такий вигляд:

«Високоризикований» = 0,155 «Агресивність у ситуації невизначеності» + 0,635 «Невпевненість у ситуації невизначеності» + 0,531 Особистісна тривожність + 1,258 Ситуативна тривожність - 0,911 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» + 1,399 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» + 0,981 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» - 29,166;

«Низькоризикований» = -0,054 «Агресивність у ситуації невизначеності» + 1,121 «Невпевненість у ситуації невизначеності» + 0,718 Особистісна тривожність + 1,957 Ситуативна тривожність - 0,424 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» + 2,663 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» - 3,760 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» - 64,001;

«Помірноризикований» = -0,468 «Агресивність у ситуації невизначеності» + 1,696 «Невпевненість у ситуації невизначеності» + 0,798 Особистісна тривожність + 1,733 Ситуативна тривожність - 0,971 «Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки» + 2,227 «Переляк і страх у ситуації небезпеки» - 1,665 «Азарт і захопленість у ситуації небезпеки» - 55,003.

Отже, вплив афективних чинників на становленні психологічних профілів ризику особистості в період кризи середньої дорослості є значущим, до того ж він збільшується з мірою зростання проявів ризику особистості. Аналізуючи коефіцієнти кожного афективного чинника, можна дійти висновку, що загалом для становлення психологічних профілів ризику особистості найбільш суттєвими факторами є емоційне збудження у ситуації небезпеки, зокрема азарт та захопленість, а також переляк і страх, а також групи станів невпевненості у ситуаціях невизначеності.

У становленні психологічного профілю «Помірноризикований» найбільший внесок мають ситуативна тривожність, азарт і захопленості у ситуації небезпеки. Для 45-річних досліджуваних, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» у ситуації небезпеки вагомим є вплив предикторів групи станів переляку, страху, захопленості, азарту. У досліджуваних психологічного профілю «Високоризикований» найбільш вагомим є внесок чинника ситуативної тривожності.

Висновки до розділу 5

1. Структура ризику особистості під час кризи середнього віку характеризується поєднанням схильності до ризику у сфері міжособистісного спілкування та побуту для отримання нових гострих відчуттів

та вражень у житті, домінуванням прагнення до урізноманітнення свого життя через ризик зі своїм здоров'ям та емоційним прийняттям ситуацій ризику, існуванням когніцій з приводу ризику, що регулюють схильність до ризику у сфері побуту, імпульсивністю у поведінці та високою мірою схильності до ризику у сфері здоров'я, готовністю до ризику у просторовій сфері у поєднанні з високою толерантністю до невизначених та небезпечних ситуацій. Визначено чотири фактори ризику особистості: «Інтегральний компонент ризику особистості», «Регулятивний компонент ризику особистості», «Імпульсивність», «Когнітивна готовність до ризику».

2. *Психологічний профілі ризику особистості* в період кризи середнього віку відповідають трьом кластерам, які утворені показниками факторних навантажень структурних компонентів ризику особистості. Перший психологічний профіль «Високоризикований» визначається середніми значеннями за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості» і високими значеннями факторів «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику». Другий психологічний профіль «Низькоризикований» утворений низькими значеннями за усіма факторами, а третій «Помірно-ризикований» високими значеннями за факторами «Інтегральний компонент ризику особистості» та «Регулятивний компонент ризику особистості» і низькими значеннями за факторами «Імпульсивність» та «Когнітивна готовність до ризику».

3. Інтегральний показник ризику особистості під час кризи 45-річного віку передбачає труднощі при прийнятті рішення, обумовлені схильністю до прокрастинації та уникнення відповідальності, недостатньою рішучістю та самостійністю, почуттям розгубленості перед вибором альтернатив. Низький і помірний ризик особистості обумовлює більшу рішучість та впевненість у прийнятті рішення.

4. *Рефлексія* особистістю власної поведінки у ситуаціях ризику в період кризи середнього віку зумовлена певною специфікою вираженості структури ризику особистості: з мірою зростання показників інтегрального та когнітивного компонентів ризику особистості знижується здатність до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику, зростають показники квазірефлексії та інтроспекції, які проявляються у прагненні змінити фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникнути аналізу проблеми та її наслідків.

5. *Психосемантичний простір ризику особистості* в період кризи 45 років характеризується меншою поляризацією значень, пов'язаних з ризиком, високою роллю «відпочинку», близькістю понять «гроші» та «вдача», «гра» та «спорт», «секс» і «здоров'я». Для осіб, які відносяться до психологічного профілю «Високоризикований» слово «ризик» є високо значущим і пов'язане з «невизначеністю», для досліджуваних, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» «ри-

зик» пов'язаний із словами-стимулами «сім'я» та «вдача», є близьким у психосемантичному просторі зі словом «гроші». Досліджувані психологічного профілю «Помірноризикований» слово «ризик» пов'язують із «стресом», розрізняють і віддаляють за значеннями «ризик», «небезпеку» та «невизначеність».

6. Серед *когнітивних чинників* ризику особистості в період кризи середнього віку найбільше значення мають здатність швидко та деталізовано створювати образи уяви та толерантність до невизначеності. Психологічний профіль «Високоризикований» найбільшою мірою обумовлений якостями швидкості та розробленості креативності, позитивним ставленням до новизни та невизначених ситуацій, перевагою невизначеності, а «Помірноризикований» зумовлений толерантністю до невизначеності. «Низькоризикований» характеризується вищими показниками оригінальності, меншою толерантністю до невизначеності, перевагою рефлексивного когнітивного стилю.

7. Вплив *мотиваційно-регулятивних чинників* на становлення ризику особистості в період кризи середнього віку пов'язаний з дією вольової регуляції в ситуації реалізації дії, губристичним прагненням до досконалості, мотивацією досягнення та контролем життєстійкості. Досліджувані, що належать до психологічного профілю «Високоризикований» характеризується орієнтацією на досягнення, а не на уникнення невдачі, високою губристичною мотивацією, прийняттям ризику як ресурсу життєздатності. Низькоризиковані особи характеризуються здатністю до вольової регуляції, вищою життєстійкістю, меншою розгубленістю та схильністю орієнтуватись на психічні стани під час саморегуляції діяльності. Психологічний профіль «Помірноризикований» обумовлений губристичним прагненням до досконалості.

8. *Конативними чинниками* ризику особистості в період кризи середньої дорослості є стратегії співпраці, конфронтації та пристосування в конфліктних ситуаціях, вербальна та невербальна агресивна поведінка, маніпулятивні, асертивні та асоціальні моделі поведінки у стресових ситуаціях, раціональні та трансформаційні стратегії імпульсивної поведінки, а також уникнення, заперечення та нерішучість у подоланні складних ситуацій, копінгі запобіганням, прийняття відповідальності та пошуку соціальної підтримки. Психологічний профіль «Високоризикований» визначається трансформаційними стратегіями вирішення проблемної ситуації, стилями конфронтації та пристосування у подоланні конфліктних ситуацій, підозрілістю та фізичною агресією. Психологічний профіль «Низькоризикований» характеризується відмовою від конкуренції, співпрацею та пристосуванням у конфлікті, раціональними стратегіями вирішення проблемних ситуацій, копінгіми позитивної переоцінки та прийняття відповідальності, а «Помірноризикований» – трансформаційними стратегіями вирішення проблемної ситуації, конкуренцією та пристосуванням у конфлікті, підозрілістю, аутоагресією, конфронтаційним допінгом та позитивною переоцінкою.

9. Вплив *афективних чинників* у становленні психологічних профілів ризику особистості у 45-річних досліджуваних є значущим і охоплює ситуативну та особистісну *тривожністю, функціональні системи психоемоційних станів азарту, інтересу, захопленості, переляку, тривоги і страху у ситуації небезпеки*, а також стани невпевненості та злості *у ситуації невизначеності*. Найбільш значущими у становленні психологічного профілю «Високоризикований» є стани переляку і страху у ситуації небезпеки, низькі показники ситуативної тривожності. Для осіб, що належать до психологічного профілю «Низькоризикований» вагомим є вплив чинників станів переляку і страху у ситуації небезпеки, а також невпевненості у ситуації невизначеності. У досліджуваних психологічного профілю «Помірноризикований» внесок чинника ситуативної тривожності є найбільшим.

ВИСНОВКИ

1. Для сучасних наукових досліджень є характерним співіснування поглядів на феномен ризику як на позитивне, негативне та амбівалентне явище. Умовно можна виділити два взаємопов'язаних напрями вивчення наукового концепту: прикладний і теоретичний. У прикладному – ризик виступає предметом емпіричного дослідження окремих наук (економіки, політики, юриспруденції, медицини, біології, екології, соціології, психології та ін.). На теоретичному рівні сутність та зміст ризику вивчаються з точки зору соціально-філософського підходу. У психологічних дослідженнях існує *три підходи* до визначення природи ризику: об'єктивний, суб'єктивний, об'єктивно-суб'єктивний. Найпоширенішими є два полярних підходи: суб'єктивний (визначення стійких індивідуальних особливостей та якостей особистості, що визначають її схильність та/або готовність до ризику) та об'єктивний (вивчення зовнішніх середовищних факторів ризику). Ризик визначається як характеристика активності (дій) суб'єкта в умовах невизначеності та небезпеки, як прогностична оцінна категорія та як характеристика ситуації прийняття рішення. Дістав подальшого розвитку *ситуаційний підхід* до дослідження ризику особистості, в якому інтегровані принципи психології прийняття рішень, психології вчинку, психології рефлексії та психології особистості та який нівелює обмеження об'єктивного, суб'єктивного та об'єктивно-суб'єктивного підходів шляхом включення до психологічної структури ризику ситуації, її особистісного сприйняття та інтерпретації.

2. Циклічна структурно-процесуальна модель ризику особистості описує реальний цикл її перебування в ситуації ризику, який дає можливість розглядати особливості активності особистості як прояв її суб'єктності в реакціях (діях) на ці ситуації. Процесуальність особистісної активності в ситуації ризику репрезентується на чотирьох етапах: 1) *сприймання та суб'єктивна оцінка ситуації*, обумовлені особливостями схильності і готовності до ризику та психологічними характеристиками особистості, вчинку; 2) *прийняття рішення* (імпульсивного чи рефлексивного) щодо поведінки, вибір моделі поведінки з потенційного шаблонного репертуару, 3) *реалізація рішення* (у конструктивній чи деструктивній формі) щодо ризикового вчинку чи ризикових дій; 4) *рефлексія результатів* вчинку (дій, поведінки) внаслідок функціонування механізму зворотного зв'язку, яка обумовлює раціональну чи емоційну (ірраціональну) фіксації ризику особистості та визначає характер суб'єктивної оцінки ситуацій небезпеки і невизначеності у подальшому житті.

В рамках концептуальної моделі психологічну детермінаційну основу ризику особистості складають не самі по собі мотиваційно-

регулятивні, конативні, афективні та когнітивні чинники, а їх системна взаємодія. *Когнітивними чинниками ризику особистості* є комплекс когнітивних стратегій, що забезпечують процес та результат інтерпретації ситуації небезпеки та невизначеності в різних сферах життя. *Афективні чинники ризику особистості* – це комплекс емоційних станів та якостей, що актуалізуються в ситуаціях небезпеки та невизначеності. *Мотиваційно-регулятивні чинники ризику особистості* – комплекс мотиваційно-регуляторних характеристик особистості, які обумовлюють індивідуальні особливості оцінки ситуації, як небезпечної та невизначеної. *Конативні чинники ризику особистості* – це комплекс стереотипних потенційних стратегій поведінки в ситуаціях стресу, фрустрації та конфлікту.

3. Емпіричне дослідження *вікової динаміки ризику особистості* в період вікових криз 15, 30 та 45 років показало, що ризик особистості на кризових періодах є більш вираженим, порівняно зі стабільними етапами онтогенезу. Ризик особистості підлітків в період вікової кризи має наступні особливості: імпульсивність та помірна готовність до ризику, підвищена схильність до екстремально-ризикової поведінки (прагнення до нових вражень та інтолерантність до одноманітного способу життя), високі показники схильності до ризику у просторовій й міжособистісній сферах, домінування емоційно-поведінкової детермінації схильності до ризику, а також менше усвідомлення ситуації невизначеності та небезпеки, порівняно з подальшими онтогенетичними кризовими періодами. Ризик особистості в період кризи ранньої дорослості (30 років) є характерним: помірний рівень оцінки ситуацій ризику як невизначених та небезпечних; висока готовність до ризику; схильність до екстремально-ризикової поведінки (надмірне прагнення до вирішення складних ситуацій життя); схильність до ризику у таких сферах, як здоров'я та спілкування; високі показники контрольно-регулятивного компоненту схильності до ризику. Для особистості в період кризи середнього віку (45 років) є характерними: найвищі показники схильності до ризику у сфері здоров'я й спілкування; домінування когнітивної детермінації схильності до ризику; виважене та обережне ставлення до ситуацій невизначеності та небезпеки; менша схильність до екстремально-ризикової поведінки, порівняно з ранніми кризовими періодами онтогенезу.

4. *Емпірична психологічна структура ризику особистості* (схильність й готовність до ризику та суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної) має свою специфіку в кожному кризовому періоді. В період підліткової кризи вона є багатокомпонентною і визначається високою мірою схильності до ризику в сфері здоров'я та простору, взаємообумовленою з високою імпульсивністю та емоційністю у ситуаціях ризику, високою толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій, когнітивним прийняттям ризику та прагненням отримати нові вра-

ження, а також схильністю до екстремальних проявів поведінки у сферах побуту та спілкування. У період вікової кризи ранньої дорослості психологічна структура ризику особистості характеризується пріоритетом взаємозв'язків схильності до ризику в різних видах діяльності з проявами екстремальної поведінки, високою толерантністю до небезпечних та невизначених ситуацій; регулятивна функція ризику є провідною у життєдіяльності особистості. У психологічній структурі ризику особистості в період кризи середньої дорослості схильність до екстремально-ризикової поведінки проявляється у сфері побуту та спілкування і супроводжується високою емоційністю, схильність до ризику у сфері здоров'я взаємопов'язана з високою імпульсивністю.

5. В залежності від міри схильності та готовності до ризику виявлено чотири типи груп/осіб (низькоризиковані, помірноризиковані, імпульсивноризиковані та високоризиковані) та визначено їх відповідні психологічні профілі в різні вікові періоди. Не виявлено низькоризикованих підлітків, а психологічні профілі високоризикованих підлітків представлені трьома видами: високим, спрямованим на діяльність та спрямованим на спілкування. Існує три психологічних профілі особистості в період кризи ранньої дорослості: високоризикований, імпульсивноризикований та низькоризикований, перші два з яких характеризуються достатньо низькою суб'єктивною оцінкою ситуацій як невизначених та небезпечних, яка обумовлена високими показниками схильності та готовності до ризику. В період кризи середньої дорослості (високоризиковані, низькоризиковані, помірноризиковані) питома вага ризику особистості знижується у межах усіх профілів.

6. З мірою зростання ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу процеси *прийняття рішення* та його *рефлексії* ускладнюються під впливом високої імпульсивності високоризикованих осіб. Високоризиковані особистості в кризові періоди онтогенезу, порівняно з особами з низьким ризиком особистості проявляють нерішучість при виборі альтернатив, нерационально приймають рішення, відкладають його прийняття або уникають відповідальності за вибір, малоздатні до системної рефлексії причин і наслідків виникнення ситуації ризику та власної ролі у ній, схильні змінювати фокус рефлексії на малозначущі і побічні події життя, уникаючи аналізу проблеми та її наслідків.

7. *Когнітивні чинники* ризику особистості у кризові періоди онтогенезу представлені системою уявлень про феномен ризику, толерантністю до невизначеності, креативністю та когнітивними стилями (імпульсивний/рефлексивний тип реагування). Існують вікові відмінності у когнітивних чинниках ризику особистості. Підлітки більш емоційно ставляться до ситуації ризику, порівняно з особами раннього та середнього дорослого віку. Толерантність до невизначеності в період кризи підліткового віку проявляється переважно у комунікативній діяльності, а на наступних вікових кризах – загалом сприяє становленню ризику особи-

стості. Креативність характеризує високоризикованих особистостей в період кризи дорослості, а імпульсивний когнітивний стиль – обумовлює високий ризик особистості на усіх кризових періодах онтогенезу.

8. *Мотиваційно-регулятивні чинники* ризику особистості в кризових періодах онтогенезу є значущими і взаємопов'язаними з життєстійкістю, губристичною мотивацією та мотивацією досягнення. Роль життєстійкості у становленні високоризикованих особистостей в період підліткової кризи є більш повною і значущою, порівняно з кризовими періодами 30 та 45 років. В період кризи 30 років вагомим чинником ризику особистості є уявлення про позитивну роль залученості у події життя, а в період кризи 45 років – усвідомлення необхідності *контролю* подій життя. Мотивація досягнення та губристична мотивація сприяють становленню психологічних профілів ризику особистості в усіх кризових періодах онтогенезу.

9. *Конативними чинниками* ризику особистості є моделі поведінки у стресових ситуаціях, копінг-стратегії, стратегії імпульсивної поведінки у конфліктних ситуаціях, стилі вирішення конфліктних ситуацій, агресивність. В період кризи підліткового віку високоризиковані особи найчастіше проявляють агресивні дії у стресових ситуаціях, використовують стратегії конкуренції та пристосування, конфронтаційний копінг та дистанціювання. Стратегії планування вирішення проблеми та адаптивні стратегії подолання конфлікту, копінг планування вирішення проблеми, здатність до компромісу та пошук соціальної підтримки сприяють становленню психологічного профілю «Високоризикований» у період підліткової кризи. В період кризи ранньої дорослості провідного значення для високоризикованих осіб набувають імпульсивні, маніпулятивні та асоціальні дії у подоланні стресу, а низька агресивність перешкоджає проявам їх високого ризику особистості. У кризі середнього віку високоризиковані особистості проявляють стратегії конкуренції у вирішенні конфліктів, агресивність та асоціальні дії у подоланні стресу.

10. *Афективні чинники* ризику особистості в кризові періоди онтогенезу проявляються в особистісній та ситуативній тривожності та стенічними/астенічними психоемоційними станами у ситуаціях невизначеності та небезпеки. Високоризиковані особи у ситуації невизначеності проявляють апатію та пригніченість, смуток та невдоволення, розчарування та провини, а в ситуації небезпеки – азарт та аутоагресію. У підлітків психологічного профілю «Високоризикований» виявлено азарт у ситуації невизначеності. В період кризи ранньої дорослості у високоризикованих особистостей у ситуації невизначеності виражені показники ситуативної тривожності, хвилювання й невпевненість, у ситуаціях небезпеки – азарт, за умови високої імпульсивності ризику особистості – страх, неспокій та подив. Агресивність у ситуації невизначеності, азарт і захопленість у ситуації небезпеки виступають чинниками для високоризикованих осіб в період кризи середнього віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абакумова И.В. Смыслоцентризм в педагогике: новое понимание дидактических методов / И.В. Абакумова, П.Н.Ермаков, И.А. Рудакова. – Ростов-на-Дону: РГУ, 2006. – 312 с.
2. Абрамова И.Г. Педагогическая рискология: Монография / И.Г. Абрамова. – Санкт-Петербург: Образование, 1995. – 92 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Проблема активности личности: Методология и стратегия исследования / К.А. Абульханова-Славская // Психология и сознание личности. – М.: МОДЭК, 1999. – С. 4-19.
4. Абчук В.А. 7:1 в нашу пользу / В.А. Абчук. – М.: Радио и связь, 1982. – 176 с.
5. Абчук В.А. Введение в теорию выработки решений / В.А. Абчук. – М.: Воениздат, 1972. – 174 с.
6. Абчук В.А. Лекции по менеджменту: Решение. Предвидение. Риск. / В.А. Абчук. – Л.: Лениздат, 1999. – 336 с.
7. Абчук В.А. Предприимчивость и риск / В.А. Абчук. – Л.: ЛФВИПКРП, 1991. – 189 с.
8. Абчук В.А. Секрет великих полководцев / В.А. Абчук. – Л.: Детская литература, 1975. – 174 с.
9. Абчук В.А. Теория риска в морской практике / В.А. Абчук. – Л.: Судостроение, 1983. – 150 с.
10. Абчук В.А., Бункин В.Д. Интенсификация: Принятие решений / В.А. Абчук, В.Д. Бункин. – Л.: Лениздат, 1990. – 174 с.
11. Агапеев В.Є., Розанцева Д.Я. Ризик як підставу захисту майнових інтересів громадян - учасників дорожньо-транспортних пригод / В.Є. Агапеев, Д.Я. Розанцева // Права і свободи радянських громадян та роль міліції в їх забезпеченні: Збірник наукових праць Московської вищої школи міліції МВС СРСР. М., 1981. – С. 88-96.
12. Азаров В.Н. Стиль действия: импульсивность-управляемость / В.Н. Азаров // Вопросы психологии. – 1982. – № 3. – С. 121-127.
13. Айзенк Г. Парадоксы психологии / Г. Айзенк. – М.: Эксмо-Пресс, 2009. – 352 с.
14. Айзенк Г. Структура личности / Г. Айзенк. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.
15. Айзенк Г., Айзенк М. Исследования человеческой психики / Г. Айзенк // Пер. А. Озерова. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 480 с.
16. Акмеология: Учеб. пособие / А. Деркач, В. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2004. – 256 с.
17. Акопов В.И. Проблема обоснованного риска в медицинской практике. Проблемы экспертизы в медицине / В.И. Акопов. – Ижевск, 2001. – С. 8–11.
18. Александровская В.Н. Информационная парадигма прогресса / В.Н. Александровская. – Донецк: Изд-во ДонНМУ, 2007. – 200 с.
19. Алексеева А.В. Професійна конкурентноздатність особистості: психологічний вимір / А.В. Алексеева // Вісник Національної академії оборони України. – 2009. – № 3 (11). – С. 121-125.

20. Алешина Н.А. Формирование представлений об объектах экологического риска при обучении подростков принятию решений в учебных ситуациях / Н.А. Алешина: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. — Санкт-Петербург, 2010. — 196 с.
21. Альгин А.П. Грани экономического риска / А.П. Альгин. — М.: Знание, 1991. — 64 с.
22. Альгин А.П. Новаторство, инициатива, риск / А.П. Альгин. — Л.: Лениздат, 1987. — 64 с.
23. Альгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни / А.П. Альгин. — М.: Мысль, 1989. — 187 с.
24. Альтшуллер Г.С. Алгоритм изобретения / Г.С. Альтшуллер. — М.: Моск. рабочий, 1973. — 296 с.
25. Ананьев Б.Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность / Б.Г. Ананьев. — М.: Директ-Медиа, 2008. — 134 с.
26. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
27. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. — Москва: Аспект Пресс, 1997. — 239 с.
28. Антипов В.В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям / В.В. Антипов. — М.: Владос, 2004. — 176 с.
29. Антюшин С.С. Военная безопасность как фактор стабильности российского общества: Социально-философский анализ / С.С. Антюшин: Дис... д-ра философ. наук: 09.00.11. — Москва, 2005. — 340 с.
30. Аткинсон Дж.В. Теория о развитии мотивации / Дж.В. Аткинсон. — М.: Акварель, 2006. — 367 с.
31. Афанасьев В.С. Давид Рикардо / В.С. Афанасьев. — М.: Экономика, 1988. — 128 с.
32. Ахиезер А.С. Критические пороги социальных систем / А.С. Ахиезер // Общественные науки и современность. — 1992. — № 1. — С. 45–54.
33. Ахиезер А.С. Между циклами мышления и циклами истории / А.С. Ахиезер // Общественные науки и современность. — 2002. — № 3. — С. 122–132.
34. Ахмеров Р.А. Биографический тренинг при кризисах середины жизни / Р.А. Ахмеров // LifeLine и другие новые методы психологии жизненного пути / Сост. А.А. Кроник. — М.: Прогресс, 1993. — С. 140–151.
35. Байярд Р., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток: Практическое руководство для отчаявшихся родителей / Р. Байярд, Дж. Байярд. — М.: Просвещение, 1991. — 223 с.
36. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент / И.Т. Балабанов. — М.: Финансы и статистика, 1996. — 192 с.
37. Барон Ю. Система римского гражданского права / Ю. Барон. — СПб, 1910. — Кн. 4. — С. 132–139.
38. Башкина Ю.Д., Посохова С.Т. Личностный смысл чувства риска у подростков / Ю.Д. Башкина, С.Т. Посохова // Ананьевские чтения-2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. — С. 64.
39. Бевзенко Л.Д. Глобалізаційні ризики та надії в уявленнях українців. / Л.Д. Бевзенко // Українське суспільство — 2003. Соціологічний моніторинг. — К.: ІС НАНУ, 2003. — С. 215–227.

40. Безопасность жизнедеятельности / Под ред. Э.А. Арустамова. – М.: Изд-во «Дашков и К°», 2006. – 476 с.
41. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек // Пер. с нем. В. Седелника, Н. Федоровой. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
42. Бек У. От индустриального общества к обществу риска / У. Бек // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 161–168.
43. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д.Белл. – М.: Academia, 2004. – 788 с.
44. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д.Белл // Новая технократическая волна на Западе. – Москва: Прогресс, 1986. – С. 330–342.
45. Белов В.П., Голяков А.Д., Талалаев Д.В. Объектно-субъектный подход к безопасности / В.П. Белов, А.Д. Голяков, Д.В. Талалаев // Управление риском, 2006. – № 1. – С. 2–5.
46. Белозоров Р.А. Особенности принятия решения в экстремальных ситуациях / Р.А. Белозоров. – Одесса: ИПК. – 1990. – 20 с.
47. Беляев С.О. Классификация рисков: классический и неклассический подходы / С.О. Беляев // Философия права. – 2008. – С. 125–129.
48. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
49. Береговой Г.Т. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике / Г.Т. Береговой, Н.Д. Завалова, Б.Ф. Ломов, В.А. Пономаренко. – М.: Наука, 1978. – 303 с.
50. Бережная Е.В. Анализ существующих определений риска и подходов к его классификации / Е.В. Бережная, Т.А. Порохня, С.И. Кукота // Сб. науч. тр. Сев.-Кав. ГТУ. Серия «Экономика». – 2005. – № 2. – С. 76–85.
51. Бершедова Л.И. Психологическая готовность к переходу на новый этап возрастного развития как личностное новообразование критических периодов / Л.И. Бершедова: Дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.13. – М., 1999. – 314 с.
52. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман; Пер. с нем. В.Г. Горохова // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.
53. Бикова С.В. Взаємозв'язок показників схильності до ризику та психологічних факторів особистості (за Р.Кеттелом) / С.В. Бикова // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 70–74.
54. Бикова С.В. Індивідуально-типологічні показники схильності до ризику / С.В. Бикова: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01. – Одеса, 2008. – 204 с. – Биб.: с. 175–193.
55. Богачева Н.В. Когнитивные стили и импульсивность у геймеров с разным уровнем игровой активности и предпочитаемым типом / Н.В. Богачева, А.Е. Войскунский // Психология. Журнал высшей экономики. – 2015. – Т.12. – № 1. – С. 29–53.
56. Бодров В.А., Лукьянова Н.Ф. Личностные особенности пилотов и профессиональная эффективность / В.А. Бодров, Н.Ф. Лукьянова // Психологический журнал. – 1981. – № 2. – С. 51–65.
57. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М.: МПА, 1995. – 350 с.

58. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М.-Воронеж: Международная пед. академия, 1995. – 264 с.

59. Большакова А.М. Фрустраційна толерантність у структурі психологічної готовності до професійних дій в екстремальних умовах / А.М. Большакова // Соціальна філософія, психологічна педагогіка. – 2000. – № 6. – С. 199-204.

60. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте / Б.С. Братусь // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1980. – № 2. – С. 3-12.

61. Братусь С.Н. Спорные вопросы юридической ответственности / С.Н. Братусь // Советское государство и право. – 1973. – № 4. – С. 25-27.

62. Брега А.В. Политические риски: основные подходы исследования и управления / А.В. Брега // Безопасность Евразии. – 2005. – № 2. – С. 653-657.

63. Брега А.В. Политический риск в обеспечении военной безопасности: теория и основы управления / А.В. Брега: Дис. ...д-ра полит. наук: 23.00.02. – Москва, 2007. – 337 с.

64. Брушлинский А. Степень риска: от истоков и до наших дней / А. Брушлинский // Радиус города. – 2009. – № 9 (52). Режим доступа: <http://www.radiuscity.ru/articles.aspx?id=1548>

65. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, О.Ю. Коржова. – М.: Российское педагогическое агенство, 1998. – 263 с.

66. Бурлачук Л. Ф. К психологической теории ситуации / Л.Ф. Бурлачук, Н.Б. Михайлова // Психологический журнал. – Т. 23. – 2002. – № 1. – С. 5-17.

67. Буянов В.П. Рискология. Управление рисками / В.П. Буянов, Л.М. Михайлов, К.А. Кирсанов. – М.: Экзамен, 2003. – 384 с.

68. Быков А. А. Об анализе риска, концепциях и классификации риска / А.А. Быков, Б.Н. Порфирьев // Проблемы анализа риска. Научный журнал. – 2006. – № 4. – С. 318-335.

69. Ваганов П.А., Ман-Сунг Им Экологические риски: Учеб. пособие. / П.А. Ваганов, Ман-Сунг Им. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 152 с.

70. Варій М.Й. Основи морально-психологічного забезпечення бойової підготовки та бойової діяльності військ / М.Й. Варій. – Львів: Львівська політехніка, 1997. – 64 с.

71. Васильев И.А. Ориентация на действие или состояние как индивидуальная характеристика саморегуляции / И.А. Васильев, Д.А. Леонтьев, О.В. Митина, С.А.Шапкин. – М.: Смысл, 2011. – 128 с.

72. Василюк Ф.Е Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.

73. Василюк Ф.Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф.Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 3. – С. 90-101.

74. Вдовиченко О.В. Апробация опросника склонности к риску в различных сферах деятельности / О.В. Вдовиченко // Науковий часопис

НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб.наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – № 17 (41). – Част. I. – С. 66-69.

75. Вдовіченко О.В. Тест суб'єктивної оцінки ситуацій як невизначених/небезпечних / О.В. Вдовіченко // Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 27 жовтня 2018 р., ХНПУ імені Г.С. Сковороди. – Харків: Діса плюс, 2018. – С. 21-22.

76. Вересоцкий Э.С. Труд и отдых плавсостава. Человеческий фактор в экипаже / Э.С. Вересоцкий. – М.: Транспорт, 1986. – 214 с.

77. Вишняков Я.Д. Загальна теорія ризиків / Я.Д. Вишняков – М.: Академія, 2008. – 368 с.

78. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

79. Вітлінський В.В. Ризикологія в економіці та підприємництві: Монографія / В.В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К.: КНЕУ, 2004. – 480 с.

80. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.

81. Военная педагогика и психология / Под ред. А.В. Барабанщикова. – М.: Воениздат, 1986. – 239 с.

82. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. проф. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1979. – 288 с.

83. Волков Е.Н. Анализ жизненного решения: проверка на манипулирование и контроль сознания / Е.Н. Волков // Журнал практического психолога. – 2000. – № 1-2. – С. 126-128.

84. Волович В.Г. Человек в экстремальных условиях природной среды / В.Г. Волович – М.: Мысль, 1983. – 223 с.

85. Волынская Л.Б. Смысл середины жизни: подведение итогов как основа дальнейшего пути / Л.Б. Волынская // Психология зрелости и старения. 2002. – № 1. – С. 5-28.

86. Воробьев Ю.И. Стихийные бедствия и их социально-политические последствия как угроза национальной безопасности / Ю.И. Воробьев // Управление риском. – 1997. – № 4. – С. 2-9.

87. Воробьев Ю.И. Управление риском и устойчивое развитие. Человеческое измерение / Ю.И. Воробьев, Г.Г. Малинецкий, Н.А. Лоскутов // Изв. вузов. Прикладная и нелинейная динамика. – 2000. – № 6. – С. 12-26.

88. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. / Л.С. Выготский // Под ред. Т.А. Власовой. М.: Педагогика. – 1983. – 368 с.

89. Вяткин Б.А. Избранные психологические исследования индивидуальности: теория, эксперимент, практика / Б.А. Вяткин. – Пермь, – 2005. – 390 с.

90. Вяткин В.Н. Управление рисками фирмы: программы интегративного риск-менеджмента / В.Н. Вяткин, В.А. Гамза, Ю.Ю. Екатеринославский, П.Н. Иванушко. – М.: Финансы и кредит, 2006. – 167 с.

91. Гайков В. Т. Риск: критерии правомерности / В.Т. Гайков, А.М. Минькова // Северо-Кавказский юридический вестник. 1999. – № 1. – С. 54-58.

92. Ганюшкин А.Д. Исследование состояние психологической готовности человека к деятельности в экстремальных условиях / А.Д. Ганюшкин. – Ленинград, 1972. – 156 с.

93. Гаулд Р. Ступени жизни / Р. Гаулд, Д. Левинсон, Д. Вейлант // Наука и жизнь. – 1977. – № 2. – С. 135-136.
94. Гелен А. О систематике антропологии / А. Гелен // Проблема человека в западной философии. / Сост. и послесл. П.С. Гуревича; Общ. ред. Ю.Н. Попова. М.: «Прогресс», 1988. – С. 151-201.
95. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 107-134.
96. Глейтман Г. Основы психологии / Г. Глейтман, А. Фридлунд, Д. Райсберг. – СПб: Речь, 2001. – 1248 с.
97. Глущенко В.В. Введение в кризисологию. Финансовая кризисология. Антикризисное управление / В.В. Глущенко. – М.: ИП Глущенко В.В., 2008. – 87 с.
98. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. / Т. Гоббс – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с.
99. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Пер. с франц. под ред. И.Б. Новицкого / Е. Годэмэ. – М.: Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – С. 436
100. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. Головаха. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 15.
101. Головина Г.М. Субъективное качество жизни: подходы, методы оценки, прикладные исследования / Т.Н. Савченко, Г.М. Головина – М.: ИП, 2006. – 168 с.
102. Головина Г.М., Савченко Т.Н. Адаптация методик в исследовании субъективного качества жизни людей, работающих вахтовым методом / Г.М. Головина, Т.Н. Савченко // Прикладная юридическая психология. – 2013. – Том 4. – С. 87-95.
103. Голубев Ю.В. Психологические особенности регуляции эмоциональных состояний гимнастов при выполнении упражнений, связанных с риском / Ю.В. Голубев // Тезисы докладов X научной конференции молодых ученых института. – М.: ГЦОЛИФК, 1973. – С. 38-40.
104. Гончаров І.В. Ризик та прийняття управлінських рішень / І.В. Гончаров // Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». – Х.: ХПІ, 2003. – 150 с.
105. Гордиенко Ю.Ф. Выбор в многоуровневой системе риска современного российского общества / Ю.Ф.Гордиенко: Дис. ...д-ра социол. наук: 22.00.04. – Ростов-на-Дону: Ростовский гос. ун-т, 2005. – 414 с.
106. Гостюшин А.В. Энциклопедия экстремальных ситуаций / А.В. Гостюшин. – М.: Зеркало, 1996. – 320 с.
107. Гранатуров В.М. Экономический риск. Сущность, методы измерения, пути снижения / В.М. Гранатуров. – М.: Дело и сервис, 2010. – 208 с.
108. Гринберг М.С. Должностные преступления и крайняя необходимость / М.С. Гринберг // Советское государство и право. – 1989. – № 5. – С. 64-72.
109. Гринберг М.С. Проблема производственного риска в уголовном праве / М.С. Гринберг. – М.: Госюриздат, 1963. – 132 с.
110. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с
111. Грязнова Т.В. Взаимосвязь готовности к риску и личностных особенностей инженеров-руководителей предприятий ж/д транспорта [Элек-

тронный ресурс]/ Т.В. Грязнова. – Режим доступа: http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=115501515.

112. Грязнова Т.В. Психологические механизмы готовности к социальному риску в профессиональной деятельности руководителя: на примере руководителей высшего звена железнодорожного транспорта: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.03 / Т.В. Грязнова; [Место защиты: Дальневост. гос. ун-т путей сообщ.]. – Хабаровск, 2007. – 197 с.

113. Гульдун В.В., Корсун А.М. Поиск впечатлений как фактор приобщения подростков к наркотикам / В.В. Гульдун, А.М. Корсун // Вопросы наркологии. – 1990. – Т.2. – С. 40-44.

114. Гуревич И.Н., Цветкова Л.А., Антонова Н.А., Ерицян К.Ю. Концептуализация поведения риска с позиций психологической науки / И.Н. Гуревич, Л.А. Цветкова, Н.А. Антонова, К.Ю. Ерицян // Вестник Санкт-Петербургского университета, 2014. – Сер.12, Вып. 3. – С. 113-120.

115. Дегтярено Т.В. Психофизиология раннего онтогенеза / Т.В. Дегтяренко. – К.: УАИП «Рада», 2011. – 352 с.

116. Дегтярено Т.В., Вдовиченко О.В. Перспектива психофизиологического подхода к исследованию феноменологии риска / Т.В. Дегтяренко, О.В. Вдовиченко // Интегративна антропология / Міжнародний медико-філософський журнал. – Одеса: ОМУ, 2012. – № 2(20). – С. 25-32.

117. Дементьева Л.В. Субъективная оценка профессиональных стрессоров и совладающее поведение в период взрослости / Л.В. Дементьева: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.13. – СПб., 2010. – 222 с. – Биб.: с. 175-193.

118. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессионализм деятельности в особах и экстремальных условиях (Психолого-акмеологические основы) / А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин. – М.: МААА. – 1998. – 178 с.

119. Джус И.В. Политические риски: оценка, анализ и управление: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02, 08.00.01 / И.В.Джус // Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – Москва, 2002. – 20 с.

120. Джус И.В. Теория политических рисков: проблемы дефиниции / И.В. Джус // Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 12. Политические науки. – 2002. – № 4. – С. 30 – 38.

121. Дзюбенко Е.В. Особенности социальных рисков в сфере труда: механизмы их превенции / Е.В. Дзюбенко // Современные общественные проблемы в измерении социологии управления: Сборник научных трудов ДонГУУ. Т. XIV. Вып. 258, Серия «Социология». – Донецк: ДонГУУ, 2013. – С. 123-129.

122. Диев В.С. Рациональные решения: критерии, модели, парадоксы / В.С. Диев // Вопросы философии. – 2013. – № 8. – С. 4-11.

123. Диев В.С. Риск в междисциплинарном контексте: концептуальные основания анализа и оценки / В.С. Диев // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2006. – № 4. – С. 85-91.

124. Диев В.С. Управленческие решения: неопределённость, модели, интуиция / В.С. Диев. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2001. – 195 с.

125. Диев В.С. Философская парадигма риска / В.С. Диев // ЭКО. Экономика и организация промышленного производства. – 2008. – № 12. – С. 27-38.

126. Дикая Л.Г. Итоги и перспективные направления исследований в психологии труда в XXI веке / Л.Г. Дикая // Психологический журнал. – 2002. – Т.23. – № 6. – С. 18-27.

127. Дикая Л.Г. Особенности регуляции функционального состояния оператора в процессе адаптации к особым условиям / Л.Г. Дикая // Психологические проблемы деятельности в особых условиях – М.: Наука, 1985. – С. 63-90.

128. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Б.И. Додонов. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.

129. Драгунова Т.В. Кризис объясняли по-разному / Т.В. Драгунова // Хрестоматия по возрастной психологии. – М., 1994. – 252 с.

130. Дубровина И.В. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / И.В. Дубровина. – М.: Педагогика, 1987. – 181 с.

131. Дуглас М. Риск как судебный механизм / М. Дуглас; Пер. А.Д. Ковалева // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 242-253.

132. Дуглас М. Чистота и опасность: Анализ представлений об осквернении и табу / М. Дуглас; Пер. с англ. Р. Громовой // Под ред. С. Баньковской; Вст. ст. и комм. С. Баньковской. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. – 288 с.

133. Дуднікова І.І. Екологія і безпека життєдіяльності: Термінологічний словник-довідник / І.І. Дуднікова. – К.: Вища шк., 2005. – 247 с.

134. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Дж. Дьюи. – Берлин, 1922. – 196 с.

135. Дьяченко М.И. Готовность в напряжённых ситуациях / М.И.Дьяченко. – Минск: Из-во университетское, 1985. – 206 с.

136. Евдокимов А.Г. Физиологические критерии склонности к рискованному поведению у лиц молодого возраста/ А.Г. Евдокимов: Дис. ... канд. мед. наук: 03.03.01. – Волгоград: Волгогр. гос. мед. ун-т. 2010. – 132 с.

137. Егорова Е.Е. Еще раз о сущности риска и системном подходе. Стресс – маршал наших поражений и побед / Е.Е. Егорова, С. Егормин, Т. Балика // Управление риском. – 1998. – № 2. – С. 21-24.

138. Ермолаева М. В. Психология развития: Методическое пособие для студентов заочной и дистанционной форм обучения / М.В. Ермолаева. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – 376 с.

139. Ермольев Ю.М., Михалевич В.С. Об исследованиях в области риска / Ю.М. Ермольев, В.С. Михалевич. – К.: ИК, 1991. – 10 с.

140. Євдокимова І.А. Соціальний ризик техногенного характеру / І.А. Євдокимова // Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / [Відп. ред. В.В. Дурдинець, Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов]. – К.: Стилос, 2001. – С. 23-70.

141. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія / Л.П. Журавльова. – Житомир: Вид-во. ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.

142. Завалишина Д.Н. Психологический анализ оперативного мышления: эксперим. теорет. исслед. / Д.Н. Завалишина. – М.: Наука, 1985. – 221 с.

143. Загальна психологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / За заг. ред. акад. С.Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – 543 с.

144. Загузова Т.А. Гендерные, возрастные и индивидуально-личностные различия в процессах принятия решений: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.01 / Т.А. Загузова; [Место защиты: ГОУ-ВПО «Российский университет дружбы народов»]. – Тамбов, 2009. – 220 с.
145. Задорожнюк И.Е. Феномен риска и современные экономико-психологические интерпретации / И.Е. Задорожнюк, А.В. Зозулюк // Психологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 26-37.
146. Заика Е.В. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением / Е.В. Заика // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 83-91.
147. Заїка В.М., Моргун В.Ф. Типологія життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини на основі багатовимірної теорії особистості / В.М. Заїка, В.Ф.Моргун // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10), ч. 2. – С. 29-44.
148. Зубков В.И. Риск как предмет социологического анализа / В.И. Зубков: Дис. ... д-ра социол. наук: 22.00.01. – Москва, 2005. – 306 с.
149. Зубок Ю.А. Проблемы риска в социологии молодежи / Ю.А. Зубок. – М.: Моск. гуманит.-социальн. академия, 2003 – 268 с.
150. Зубок Ю.А., Чупров В.И. Угрозы в трансформирующейся среде обитания как фактор социальных рисков: прогнозирование и регулирование / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров // Социологические исследования. – 2017. – № 5. – С. 57-67.
151. Ибрагимова В.С. Социально-философский анализ риска в управленческой деятельности / В.С. Ибрагимова: Дис... канд. филос. наук: 09.00.11. – Саратов, 1998. – 206 с.
152. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М.: Из-во МГУ, 1991. – 142 с.
153. Иванникова Е.Д. Дети «группы риска» как социокультурный феномен / Е.Д. Иванникова // Современные проблемы теории и практики развития общества: Межвузовский сборник научных трудов. – Ставрополь: Мир данных, 2008. – С. 65-73.
154. Иванникова Е.Д. Социологическая интерпретация понятия «социальный риск» / Е.Д. Иванникова // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2007. – Вып. № 52. – С. 190-195.
155. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб: Питер, 2000. – 464 с.
156. Ильин Е.П. Психология риска / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2012. – 288 с.
157. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Ильин Е.П. – СПб.: Питер, 2003 – 544 с.
158. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П.Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
159. Ильин Е.П. Психология спорта: Современные направления в психологии / Е.П. Ильин. – Л.: ЛГУ, 1989. – 96 с.
160. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2001. – 752 с.
161. Ильюхов А.А. Обоснованный риск как обстоятельство, исключющее преступность деяния / А.А. Ильюхов: Дис....канд. юрид. наук: 12.00.08. – М.: Юрид. институт МВД РФ, 2001. – 175 с.

162. Ипполитова Е. А., Гурова О. С. Временная перспектива молодежи как фактор воспроизводства рисков, связанных с сексуальным поведением // Ананьевские чтения-2010: Материалы научной конференции. – СПб., 2010 – С. 332.

163. Ипполитова Е.А. Особенности представлений о жизненных перспективах личности в период кризиса середины жизни / Е.А. Ипполитова: Дис... канд. психол. наук: 19.00.01. – Барнаул, 2005. – 196 с.

164. Калинин В.К. Анализ самоорганизации и самодетерминации активности личности с позиций системного подхода / В.К. Калинин // Наука і освіта. – Одеса, 1999. – № 1, 2. – С. 45-48.

165. Калинин В.К. На путях построения теории воли / В.К. Калинин // Психологический журнал. – 1989. – Т.10. – № 2. – С. 46-55.

166. Калинин В.К. Уровень риска принимаемых решений как показатель отношений личности / В.К. Калинин // В кн. Личность, коллектив и проблемы воспитания. – Саратов, 1975. – Вып. 4. – С. 24-39.

167. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – Политиздат, 1990. – 415 с.

168. Камю А. Избранное / А. Камю. – М.: Правда, 1990. – 480с.

169. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски. – Харьков: Издательство Института прикладной психологии «Гуманитарный Центр», 2005. – 632 с.

170. Канеп В.В. Адаптация человека в экстремальных условиях среды / В.В. Канеп. – Рига: Звайгзне, 1980. – 184 с.

171. Капустина А.Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла / А.Н. Капустина. – СПб.: Речь, 2001. – 112 с.

172. Карпов А.В. Психология принятия решений в профессиональной деятельности / А.В. Карпов. – Ярославль: ЯрГУ, 1991. – 152 с.

173. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания / И.Т. Касавин – СПб.: РХГИ, 1998. – 408 с.

174. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

175. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 292-308.

176. Качалов Р. Парадокс риска / Р. Качалов // Управление риском. – 1998. – № 2. – С. 50–55.

177. Квинн В.Н. Прикладная психология / Вирджиния Н. Квинн. – С-Пб., М., Харьков, Минск: Питер, 2000. – С. 560.

178. Кейт Р., Стюарт Х. Управление финансовыми рисками / Р. Кейт, Х. Стюарт. – М.: Инфра, 1996. – 288 с.

179. Кирьянова Е.Н. Проявления риска в деятельности специалистов опасных профессий / Е.Н. Кирьянова: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03. – Москва, 2003 – 242 с.

180. Клиническая психология: Учебник для вузов / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер, 2004. – 960 с.

181. Ковалев А.П. Особенности рисков современной цивилизации / А.П. Ковалев, В.В. Откидач, С.Г. Джура // Мудрость Дома Земля. О миро-

воззрении XXI в. / РАН, Центр междисциплин. исслед. по пробл. окружающей среды [и др]. – СПб; Донецк, 2003. – С. 119–124.

182. Ковалёв В.И. Психология боевой активности / В.И. Ковалёв. – М.: Воениздат, 1973. – 154 с.

183. Ковалев Е.Е. Радиационный риск на Земле и в космосе / Е.Е. Ковалев. – М.: Атомиздат, 1976. – 255 с.

184. Коган А.Ф. Состав личности и некоторые ее свойства в контексте ситуационного анализа / А.Ф. Коган // Проблемы загальної та педагогічної психології // Сб. науч. трудов Института психологии имени С.Г. Костюка АПН Украины. – 2000. – Том 2, часть 3. – С. 80–92.

185. Коган Н.Ю. Ошибки восприятия риска / Н.Ю. Коган // Наука и техника. – 2008. – № 2. – С. 71–76.

186. Козаев Н.Ш. Обоснованный риск как обстоятельство, исключющее преступность деяния / Н.Ш. Козаев. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2001. – 112 с.

187. Козелецкий Ю. Психологическая теория решений / Ю. Козелецкий. – М.: Прогресс, 1979. – 503 с.

188. Козелецкий Ю. Человек многомерный / Ю. Козелецкий. – Киев: Лыбедь, 1997. – 197 с.

189. Кокорин В.Н. Периодизация психосоматического развития человека в МiPУ (Хронология жизни: 0–100 лет / В.Н.Кокорин // Вестник УлГТУ, 2017. – № 1. – С. 19–21.

190. Колесов Д.В. Отношение к жизни и психология риска: учебное пособие / Д.В. Колесов, В.А. Пономаренко. – Москва; МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2008. – 176 с.

191. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

192. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Н.Д. Кондратьев // Сост. Ю. В. Яковец. – М.: Экономика, 2002. – 768 с.

193. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1993. – 543 с.

194. Кондрацкий А.А. Тест для диагностики отношения оператора к принятию риска / А.А. Кондрацкий // Вопросы психологии. – 1982. – № 3. – С. 133–136.

195. Корнилов А.П. Саморегуляция человека в условиях социального перелома / А.П. Корнилов // Вопросы психологии. – 1995. – № 5. – С. 69–78.

196. Корнилов Ю.К. Психология практического мышления. Монография / Ю.К. Корнилов. – Ярославль: ДИА-Пресс, 2000. – 205 с.

197. Корнилова Т.В. Диагностика «личностных факторов» принятия решений / Т.В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 99–109.

198. Корнилова Т.В. Индивидуальные категоризации субъективного риска / Т.В. Корнилова // Вопросы психологии. – 1999. – № 6. – С. 128–139.

199. Корнилова Т.В. Мельбурнский опросник принятия решений: русскоязычная адаптация / Т.В. Корнилова // Психологические исследования. – 2013. – Т. 6. – № 31. – С. 4. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 06.03.2018).

200. Корнилова Т.В. Многомерность фактора субъективного риска (в вербальных ситуациях принятия решений) решений / Т.В. Корнилова // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19. – № 6. – С. 40-51.
201. Корнилова Т.В. Принцип неопределенности: Единство интеллектуально-личностного потенциала человека / Т.В. Корнилова, М.А. Чумакова, С.А. Корнилов, М.А. Новикова. – М.: Смысл, 2010. – 334 с.
202. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений / Т.В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 286 с.
203. Корнилова Т.В. Диагностика мотивации и готовности к риску / Т.В. Корнилова. – М.: ИП РАН, 1997. – 232 с.
204. Корнилова Т.В., Долныкова А.А. Диагностика импульсивности и склонности к риску / Т.В. Корнилова, А.А. Долныкова // Вестник Московского ун-та. Серия 14. Психология. – 1995. – № 3. – С. 46-48.
205. Корнилова Т.В., Чудина Т.В. Личностные и ситуационные факторы принятия решений в условиях диалога с ЭВМ / Т.В. Корнилова, Т.В. Чудина // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. – № 4. – С. 32–37.
206. Коровин Д.И. О нахождении функции полезности в теории Неймана-Моргенштерна / Д.И. Коровин // Вестник ИГЭУ. – 2005. – Вып. 4. – С. 82-84.
207. Короленко Ц.П. Психофизиология человека в экстремальных условиях / Ц.П. Короленко. – Л.: Медицина, 1978. – 271 с.
208. Космолинский Ф.П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях / Ф.П. Космолинский – М.: Медицина, 1976. – 191 с.
209. Котик М. А. Психология и безопасность / М.А. Котик. – Таллин: Валгус, 1989. – 448 с.
210. Котик М.А. Беседы психолога о безопасности дорожного движения / М.А. Котик. – М.: Транспорт, 1990. – 141 с.
211. Котлярова Т.Б., Маничев С.А. Отношение к риску и импульсивность / Т.Б. Котлярова, С.А. Маничев // Когнитивные стили: Тезисы научно-практического семинара / Под. ред. В.Колга. – Таллин: Таллинский педагогический институт, 1986. – С. 95-99.
212. Кочетков В.В., Сотникова И.Г. Индивидуально-психологические проблемы принятия решения / В.В. Кочетков, И.Г. Сотникова. – М.: Наука, 1993. – 143 с.
213. Кравченко С.А. Социология риска: полипарадигмальный поход / С.А. Кравченко, С.А. Красиков. – М.: Анкил, 2004. – 385 с.
214. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.
215. Красавчиков О.А. Возмещение вреда, причинённого источником повышенной опасности / О.А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1966. – 200 с.
216. Краткий психологический словарь / Под ред. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
217. Кривошеїн В. В. Ризик як соціальне явище / В.В. Кривошеїн // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». – 2012. – № 6 (86). – С. 80–85.
218. Кривошеїн В.В. Зміст і співвідношення понять «політичний ризик» і «ризик країни» / В.В. Кривошеїн // Політ. менеджмент. – 2011. – № 6. – С. 12-19.

219. Кривошеїн В.В. Політичний ризик як інтегративний показник впливу некомерційних чинників на підприємницьку діяльність / В.В. Кривошеїн // Політол. вісник. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 40. – С. 371-384.
220. Кривошеїн В.В. Політичний ризик як складова ризику країни / В.В. Кривошеїн // Політол. вісник. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 44. – С. 148-158.
221. Кривошеїн В.В. Проблема прийняття рішень в умовах соціально-політичної невизначеності / В.В. Кривошеїн // Грані. – 2005. – № 1. – С. 110-114.
222. Кривошеїн В.В. Рейтингові методики оцінки політичного ризику як складової ризику країни / В.В. Кривошеїн // Грані. – 2009. – № 6. – С. 152-157.
223. Кривошеїн В.В. Співвідношення кількісного та якісного підходів до визначення рівня політичного ризику / В.В. Кривошеїн // Вісник Одеського нац. ун-ту. – Одеса: Астропринт, 2009. – Т. 14, вип. 13. Соціологія і політ. науки. – С. 382-388.
224. Кривошеїн В.В. Феномен групового мислення як чинник ризику прийняття політичних рішень / В.В. Кривошеїн // Освіта регіону. Сер. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 4. – С. 129-133.
225. Кригер Е.Э. Типы ситуаций неопределенности в профессиональной деятельности педагога / Е.Э. Кригер // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2014. – № 1(142). – С. 9-12.
226. Крохина Е.Е. Политические риски в механизме формирования государственной политики / Е.Е. Крохина: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. – Москва, 2006 – 171 с.
227. Крошо В.П. Теоретические и практические проблемы профессионального (оперативного) риска в деятельности органов внутренних дел / В.П. Крошо – К.: Рад. шк., 1995. – 157 с.
228. Крутецкий В.А. Психология / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1986. – 336 с.
229. Кузнецов М.А. Список емоцій. Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали науково-практичної конференції, (Харків, 28 жовтня 2017 року) / М-во освіти і науки України, ХНПУ імені Г.С. Сковороди [та ін.]. – Харків: Вид-во «Діса плюс», 2017. – С. 60.
230. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека / И.Ю. Кулагина, В.Н. Колюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.
231. Куликова Т.Ф. Психологическое содержание кризиса середины жизни работающей женщины / Т.Ф. Куликова: Дисс. ...канд. психол. н.: 19.00.01. – Краснодар. – 160 с.
232. Культура безпеки на ядерних об'єктах України: Науково-методологічний посібник / Ю.М. Скалецький, С.І. Кондратов, О.І. Насвіт та ін.; за ред. акад. НАН України В.П. Горбуліна. – Київ: ДП «НВЦ» «Євроатлантикінформ», 2007. – 112 с.
233. Куницына Н.Н. Экономическая динамика и риски / Н.Н. Куницына. – М.: Эк-ка с/х и перераб. пр-тий, 2002. – 288 с.
234. Куттер П., Мюллер Т. Психоанализ. Введение в психологию бессознательных процессов / П. Куттер, Т. Мюллер. – М.: Когито-Центр, 2011. – 384 с.

235. Лазарус А. Краткосрочная мультимодальная психотерапия / А. Лазарус. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.
236. Лазарус Р.С. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р.С. Лазарус; Под ред. Л.Лева. – Л., 1970. – 127 с.
237. Лазурский А.Ф. Программа исследования личности / А.Ф. Лазурский // Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы. – СПб.: Алетейя, 2001. – 192 с.
238. Лапицкий В. Ф. Политический риск в управлении социальными конфликтами / В.Ф. Лапицкий: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. – Москва, 1992. – 143 с.
239. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
240. Лебедева Л. Г. Концепции общества риска в социологическом дискурсе / Л.Г. Лебедева, А.В. Ростова, Ю.А. Ургалкин // Вестник Самарского муниципального института управления. – 2014. – № 2. – С. 168-172.
241. Легасов В.А. Из сегодня в завтра. Мысли вслух / В.А. Легасов. – М., 1996. – 226 с.
242. Легасов В.А. Экономика безопасности ядерной энергетики / В.А.Легасов, В.Ф.Демин, Я.В.Шевелев. – М.: Ин-т атомной энергии имени И.В. Курчатова, 1984. – 48 с.
243. Леонов А.А., Лебедев В.И. Психологические особенности деятельности космонавтов / А.А. Леонов, В.И. Лебедев. – М.: Наука, 1971. – 256 с.
244. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, 2005. – 352 с.
245. Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности / Д.А. Леонтьев // Психологические исследования [Электронный ресурс]. – 2015. – Т. 8. – № 40. – Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html>
246. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
247. Леонтьев Д.А. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике [Текст] / Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин // Психология: журн. Высш. шк. экономики. – 2014. – Т. 11. – № 4. – С. 110–135.
248. Леонтьев Д.А. Тест жизнестойкости / Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
249. Лепешинский Н.Н. Адаптация опросника «Шкала психологического благополучия» К. Рифф // Н.Н. Лепешинский / Психологический журнал. – Т. 28. – № 3. – 2007. – С. 24-37.
250. Лефевр В.А. Формула человека: контуры фундаментальной психологии / В.А. Лефевр. – М.: Прогресс. 1991. – 108 с.
251. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни: Развитие человека между детством и старостью / Б. Ливехуд. – Калуга: Духовное познание, 1994. – 217 с.
252. Ливрага Х.А., Гусман Д.С. Сокровенный смысл жизни: Сборник / Х.А. Ливрага, Д.С. Гусман; Пер. с исп. – М.: Культурный центр «Новый акрополь», 2003. – 408 с.

253. Лисбет Ф.Б. Психические кризисы в новой перспективе / Ф.Б. Лисбет. – СПб, «Европейский дом», 1998. – 164 с.
254. Лопатин Л.М. Аксиомы философии: Избранные статьи / Л.М. Лопатин. – М.: РОССПЭН, 1996. – 560 с.
255. Лукина Е.А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости / Е.А. Лукина: Дис... канд. психол. наук: 19.00.13. – С.-Пб., 2006. – 224 с.
256. Луман Н. Понятие общества / Н.Луман // Проблемы теоретической социологии / Под. ред. А.О. Бороноева. – СПб.: Петрополис, 1994. – С. 25–42.
257. Луман Н. Понятие риска / Н. Луман // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
258. Лысцов В.Н. Мера риска / В.Н. Лысцов // Человек и природа. – 1985. – № 8. – С. 34–39.
259. Льюс Р., Райфа Х. Игры и решения / Р.Льюс, Х. Райфа. – М.: Из-во Иностранной литературы, 1961. – 642 с.
260. Макаревич О.П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях: Монографія / О.П. Макаревич. – К.: Оріяни, 2001. – 223 с.
261. Макаровская И.Е. Классификация рисков в предпринимательстве / И.Е. Макаровская // Проблемы современной экономики. – 2008. – С. 484–486.
262. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб., 2007. – 324 с.
263. Максименко С. Д. Теория неопределенности / С. Д. Максименко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya](http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya)
264. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія: Навч. посібник / С.Д. Максименко, В.О. Соловієнко. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.
265. Малеин Н.С. Вина – необходимое условие имущественной ответственности / Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1971. – № 2. – С. 33–35.
266. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М.: «Эксмо», – 2005. – 896 с.
267. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
268. Малоপুরин И.И. Психологические основы обучения воинов сухопутных войск / И.И. Малоপুরин. – М.: Воениздат, 1983. – 272 с.
269. Мальтус Т. Р. Опыт о законе народонаселения / Т.Р. Мальтус. – М.: Директ-Медиа, 2014. – 204 с.
270. Мамчун В.В. Правоприменительный риск: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Мамчун // Нижегородский юридический институт. – Н. Новгород. 1999. – 25 с.
271. Маничев С.А. Риск в трудовой деятельности человека // Эргономика / Под. ред. А.А. Крылова и Г.В. Суходольского. – Л.: ЛГУ, 1988. – С. 140–148
272. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл; Пер. с англ. – М.: Эксмо, 2007. – 832 с.

273. Матюшкин А.М. (ред.) Фигурная форма А теста творческого мышления Э. Торранса, адаптированного сотрудниками Общесоюзного центра "Творческая одаренность" НИИ ОПП АПН СССР / А.М. Матюшкин. – М.: Изд-во НИИ ОПП АПН СССР, 1990.

274. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения / Е.Е. Мачульская. – М.: Юрайт, 2010. – 582 с.

275. Мезун Я. Управление политическим риском в корпорациях США / Я.Мезун // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – № 6. – С. 54-68.

276. Меленчук Н.І. Тест-опитувальник схильності до авантюристичності (АВАНТ-1): результати апробації / О.П. Саннікова, О.І. Санніков, Н.І. Меленчук // Проблеми сучасної психології: зб. наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет», Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України [за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич]. – Запоріжжя, 2016. – С. 82-88.

277. Мельников А.П. Политический риск: Учеб. пособие / А.П.Мельников. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. – 41 с.

278. Мельников А.П. Политическое управление / А.П. Мельников, В.В. Пупа. – Минск: РИВШ, 2004. – 138 с.

279. Мельникова В.О. О профессиональном и хозяйственном риске / В.О. Мельникова // Советская юстиция. – 1989. – № 22. – С. 22-23.

280. Методы исследования психологических структур и их динамики / Под ред. Т.Н. Савченко, Г.М. Головиной. – М.: Институт психологии РАН, 2007. – 192 с.

281. Мечитов А.И., Ребрик С.Б. Восприятие риска / А.И. Мечитов, С.Б. Ребрик // Психологический журнал. – 1990. – Т. 11. – № 5. – С. 87-94.

282. Миэринь Л.А. Основы рискологии: Учебное пособие / Л.А.Миэринь. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 1998. – 138 с.

283. Мозговая А. Социология риска / А. Мозговая // Риск в социальном пространстве. – М.: Ин-т социологии РАН, 2001. – 304 с.

284. Моргенштерн О., Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение / О. Моргенштерн, Дж. фон Нейман. – М.: Книга по Требованию, 2012. – 708 с.

285. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии / В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачева. – М.: Издательство Московского университета, 1981. – 84 с.

286. Морозова Е.В. Социальные риски в сфере труда: Теоретико-методологический аспект анализа / Е.В. Морозова // Наукові праці. Соціологія. – 2011. – Вип. 165. – Т. 177. – С. 86-90.

287. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – М.: МПСИ, 2005. – 158 с.

288. Назарова Т.С. Курс «Основы безопасности жизнедеятельности» и проблема экстремальных ситуаций / Т.С. Назарова // Педагогика. – 1995. – № 6. – С. 18-21.

289. Найссер У. Познание и реальность / У. Найсер – М.: Прогресс, 1981. – 230 с.

290. Найт Ф.Х. Понятие риска и неопределенности / Ф.Х. Найт // THESIS, 1994. – № 5. – С. 12-28.

291. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф.Х. Найт; Пер. с англ. М.Я. Каждана. – М.: Дело, 2003. – 359 с.
292. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова. – М.: Наука, 1988. – 199 с.
293. Небылицын В.Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления. Инженерная психология / В.Д. Небылицын. – М.: МГУ, 1964. – С. 358-367.
294. Немчин Т.А. Состояние нервно-психологического напряжения / Т.А. Немчин. – Л.: Ленинградский ун-т, 1983. – 166с.
295. Нерсисян В.А. Ответственность за неосторожные преступления: состояние и пути совершенствования / В.А. Нерсисян // Государство и право. – 2002. – № 3. – С. 33-38.
296. Нечаев Н.Н. Психолого-педагогические основы формирования профессиональной деятельности / Н.Н. Нечаев. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 166 с.
297. Ниязашвили А.Г. Индивидуальные различия склонности к риску в разных социальных ситуациях развития личности: Автореф. дис. ... канд. наук: 19.00.01 / А.Г. Ниязашвили // Московский гуманитарный университет. – М., 2007. – 19 с.
298. Ниязашвили А.Г., Хащенко В.А. Психологическая готовность к экономическому риску / А.Г.Ниязашвили, В.А.Хащенко // Психология безопасности профессиональной деятельности: Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции, 17-18 ноября 1999. – М.: Когнито-центр, 1999. – С. 40-41.
299. Никитин С.М., Феофанов К.А. Социологическая теория риска в поисках предмета / С.М. Никитин, К.А. Феофанов // Социологические исследования. – 1992. – № 10. – С. 120-127.
300. Никифоров Г.С. Психология здоровья / Г.С. Никифоров. – СПб.: Речь, 2002. – 256 с.
301. Никифоров Г.С. Самоконтроль как механизм надёжности человека оператора / Г.С. Никифоров. – Л.: Педагогика, 1977. – 112 с.
302. Нові цінності освіти: Тезаурус для вчителів і шкільних психологів / Ред.-упоряд. Н.Б. Крилова. – М.: РФФД-ИПИ, 1995. – 113 с.
303. Обознов А.А. Психологическая устойчивость специалиста к опасным условиям деятельности / А.А. Обознов // Психологическая безопасность деятельности: тезисы докладов I международной научно-практической конференции, 17-18 ноября 1999. – М.: Когнито-Центр, 1999. – С. 44-45.
304. Ойгензихт В.А. Альтернатива в гражданском праве / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 174 с.
305. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявления / В.А. Ойгензихт. – Душанбе: Донши, 1983. – 256 с.
306. Ойгензихт В.А. Проблема риска в гражданском праве / В.А.Ойгензихт. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 224 с.
307. Ойгензихт В.А. Мораль и право (Взаимодействие. Регулирование. Поступок) / В.А. Ойгензихт. – Душанбе, Ирфон. – 1987. – 160 с.
308. Олефір В.О. Мотиваційно-особистісні фактори професійної успішності рятувальників / В.О. Олефір, С.О. Склярів. – Х.: УІПА, 2011. – 183 с.
309. Омельченко А.И. Творческий риск, его государственно-правовая охрана / А.И. Омельченко. – М.: Наука, 1955. – 218 с. – С. 7-12.

310. Осин Е.Н. Факторная структура версии шкалы общей толерантности к неопределённости Д. МакЛейна / Е.Н. Осин // Психологическая диагностика. – 2010. – № 2. – С. 65-86.

311. Остапенко М.А. Потенційні ризики політичного плюралізму / М.А. Остапенко // Політол. вісник. – 2009. – Вип. 40. – С. 360-370.

312. Откидач В.В. Теория риска как стержень концепции безопасности на производстве / В.В. Откидач, А.В. Левшов, С.Г. Джуга // Мудрость Дома Земля. О мировоззрении XXI в. / РАН, Центр междисциплинарных исслед. по пробл. окружающей среды [и др.]. – СПб; Донецк, 2003. – С. 115-117.

313. Откидач В.В. Применение риска для оценки правильности принятия решения / В.В. Откидач, В.А. Темнохун, С.Г. Джуга // Проблемы эксплуатации оборудования шахтных стационарных установок: Сб. науч. тр. – Донецк, 2003. – Вип. 97. – С. 53-55.

314. Павлова В.В. Социальный риск в агросфере / В.В. Павлова // Социологические исследования. – 1993. – № 10. – С. 81-84.

315. Панов В.И. Актуальные проблемы экологической психологии / В.И. Панов // Психология сегодня. – 1996. – Т. 2, Вип. 1. – С. 102-103.

316. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль; Пер. с фр. Ю.А. Гинзбург. – М.: Изд-во имени Сабашниковых, 1995. – 480 с.

317. Пачковський Ю.Ф. Проблема ризику в підприємстві / Ю.Ф. Пачковський // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 2. – С. 37-39.

318. Первозванский А.А., Превозванская Т.Н. Финансовый рынок: Расчёт и риск / А.А. Первозванский, Т.Н. Превозванская. – М.: Инфра, 1994. – 192 с.

319. Перелет Р.А., Сергеев Г.С. Технологический риск и обеспечение безопасности / Р.А.Перелет, Г.С.Сергеев. – М.: Знание, 1988. – 64 с.

320. Петимко А.И. Основные направления и концепции исследований риска и современное состояние проблемы в психологии / А.И. Петимко, В.Л.Зверев // Вестник С.-Петербурга. Ун-та ГПС МЧС России. – 2010. – № 4. – С. 71-77.

321. Петренко О.В. Психологічні особливості професійної деформації особистості в умовах військово-професійної діяльності / О.В. Петренко: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. – Київ, 1998. – 205 с.

322. Петровский В.А. “Риск ради риска” и проблема Стоунера / В.А. Петровский // Общение как предмет теоретических и прикладных исследований. – Тезисы. – Ленинград, 1973. – С. 127-128.

323. Петровский В.А. Поведение человека в ситуации опасности (к психологии риска) / В.А. Петровский // Новые исследования в психологии. – 1974. – № 1. – С. 23-24.

324. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности / В.А. Петровский. – М.: «Горбунок», 1992. – 224 с.

325. Петровский В.А. Тенденция к свободному риску и самоутверждение личности / В.А. Петровский // Социально-психологические проблемы формирования личности и учебно-воспитательного коллектива. – Сборник трудов. – Москва, 1975. – С. 77-87.

326. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий / К.К. Платонов. – М.: Высшая школа, 1984. – 174 с.

327. Плаус С. Психология оценки и принятия решений / С. Плаус. – М.: «Филинь», 1998. – 368 с.
328. Плотинский Ю.М. Модели социальных процессов / Ю.М. Плотинский. – М.: Логос, 2001. – 296 с.
329. Плясуля Г.И. Анализ политического риска / Г.И. Плясуля. – Новосибирск: СибАГС, 2003. – 89 с.
330. Подколзина, И.А. Проблемы дефиниции и оценки политического риска / И.А. Подколзина // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 1996. – № 5. – С. 19-33.
331. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов / К.Н. Поливанова. – М.: Академия, 2000. – 184 с.
332. Полянова Т.А. О взаимосвязи между индивидуально-психологическими категориями и действиями по управлению автомобилем / Т.А. Полянова // Вестник МГУ. – Серия 14 «Психология». – 1988. – № 4. – С. 44-45.
333. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги / К.Р. Поппер; Пер. с англ. под ред. В.Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
334. Практикум по психологии состояний: Учебное пособие / Под ред. проф. О.А. Прохорова. – СПб: Речь, 2004. – С. 121–122.
335. Пригожин А.И. Дезорганизация: Причины, виды, преодоление / А.И. Пригожин. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 402 с.
336. Проблемы принятия решений / Под ред. П.К. Анохина. – М.: Наука, 1976. – 319 с.
337. Прохорова Л.В. Политический риск в управленческой деятельности / Л.В. Прохорова: Дисс. ...канд. полит. наук: 23.00.02. – СПб., 1998. – 168 с.
338. Психологическая энциклопедия / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. 2-е изд. – СПб.: 2006. – 1096 с.
339. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 2001. – 440 с.
340. Психология деятельности в экстремальных условиях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [В.Н. Непопалов, В.Ф. Сопов, А.В. Родионов и др.; Под ред. А.Н.Блеера]. – М.: «Академия», 2008. – 256 с.
341. Психология зрелости / Ред.-сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ-М, 2003. – 768 с.
342. Психология человека от рождения до смерти / Под. ред. А.А. Реана. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
343. Психология экстремальных ситуаций / Под ред. В.В. Рубцова, С.Б. Малых. – М.: Психологический ин-т РАО, 2008. – 304 с.
344. Психологія життєвої кризи / За ред. Т.М. Титаренко. – Київ.: Агропромвидав України, 1998. – 223 с.
345. Пучкина И. Ю. Феномен риска: философско-антропологический аспект / Науч. ред. Е.Е. Несмеянов; Сев.-Кавк. науч. центр высш. шк. – Ростов-на-Дону: Актуальные проблемы современной науки, 2006. – 116 с.
346. Равич-Щербо И.В. Психогенетика / И.В. Равич-Щербо, Т.М. Марютина, Е.П. Григоренко. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 447 с.
347. Райзберг Б.А. Предпринимательство и риск / Б.А. Райзберг. – М.: Знание, 1992. – 64 с.

348. Рапохин Н.П. Исследование эмоционально-волевой устойчивости в условиях значимой деятельности / Н.П. Рапохин // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 5. – С. 92-105.
349. Рассудовский В.А. Вопрос об имущественном риске в гражданском праве / В.А. Рассудовский // Советская юстиция. – 1963. – № 18. – С. 11-15.
350. Растрингин Л.А. Системы экстремального управления / Л.А. Растрингин. – М.: Наука, 1974. – 630 с.
351. Растрингин Л.А. Этот случайный, случайный, случайный мир / Л.А. Растрингин. – М.: Молодая гвардия, 1974. – 208 с.
352. Ребер А. Большой толковый психологический словарь / А. Ребер. – М.: Вече, 2000. – Т.2: П-Я. – 560 с.
353. Ренн О. Три десятилетия исследования риска: достижения и новые горизонты / О. Ренн // Вопросы анализа риска. – 1999. – Т. 1. – № 1. – С. 80-99.
354. Ризики в современном бизнесе / П. Г. Грабовский, С. Н. Петрова, С. И. Полтавцев, К.Г. Романова, Б.Б. Хрусталева, С.М. Яровенко. – М.: «Аланс», 1994. – 200 с.
355. Риктор Т.Л. Риск: феномен, сущность, проблемы / Т.Л. Риктор // Материалы теоретического семинара «Проблемы развития современного общественного прогресса». – Донецк: ДонНМУ, 2007. – С. 16-17.
356. Риск как точная наука / С.Т. Беляев, О.И. Ларичев, И.И. Кузьмин, Л.И. Кречетов // Наука и жизнь. – 1991. – № 3. – С. 2-11.
357. Риктор Т.Л. Ризик в умовах соціальної невизначеності (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03/ Т.Л. Риктор // Донецький національний ун-т. – Д., 2005. – 14 с.
358. Рогов М. А. Риск-менеджмент / М. А. Рогов. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 118 с.
359. Родионов А.В. Проблемы психологии спорта / А.В. Родионов. – М.: Наука, 2006. – 270 с.
360. Рождественская Т.Э., Гузнов А.Г. Финансово-правовое регулирование банковской деятельности: монография / Т.Э. Рождественская, А.Г. Гузнов. – Москва: Проспект, 2016. – 336 с.
361. Роик В.Д. Основы социального страхования / В.Д. Роик. – М.: Анкил. – 2005. – 254 с.
362. Роик В.Д. Профессиональный риск: проблемы анализа и управления / В.Д. Роик // Управление риском. – 2003. – № 2. – С. 9-12.
363. Романов А. Н. Автотранспортная психология / А.Н. Романов. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 224 с.
364. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології / В.А.Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11-36.
365. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт // Пер. с англ. В.В. Румынского под ред. Е.Н. Емельянова, В.С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
366. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.
367. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.

368. Рудашевский В.Д. Риск, конфликт и неопределённость в процессе принятия решений и их моделирование / В.Д. Рудашевский // Вопросы психологии. – 1974. – № 2. – С. 84-94.
369. Рыбников О.Н. Некоторые психологические аспекты человеческого фактора в аварийности авиации // Проблемы безопасности при ЧС. – 1995. – № 5. – С. 25-38.
370. Рыбников О.Н. Психофизиология профессиональной деятельности: учеб. для студ. вузов / О.Н. Рыбников. – М.: Академия, 2010. – 332 с.
371. Рябчук В.Д. Психология решения командира / В.Д. Рябчук. – М.: Воениздат, 1976. – 206 с.
372. Савина Е.А., Ванг Х.Т. Выбор и принятие решения: риск и социальный контекст / Е.А. Савина, Х.Т. Ванг // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 23-30.
373. Савченко О.В. Особенности проявления риска в стрессовых ситуациях / О.В. Савченко // Наука и образование. – Спецвыпуск. – Одесса, 2000. – С. 118-120.
374. Савченко О.В. Проблема риска и её структура в социальной психологии / О.В. Савченко // Проблема особистості в сучасній науці: Результати та перспективи досліджень / Тези доповідей Третьої Всеукраїнської конференції молодих науковців. – К.: КНУ імені Т.Шевченка, 2000. – С. 28-30.
375. Саєнко Ю. Соціальні ризики / Ю. Саєнко // Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф / Ю. Саєнко. – К.: Стилос. – 2001. – С. 9-23.
376. Самороков В.И. Риск в уголовном праве / В.И. Самороков // Государство и право. – 1993. – № 5. – С. 109.
377. Санников А.И. Личностные факторы принятия решений / А.И. Санников // Наука і освіта. Спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – 2012. – № 6/CVVII. – С. 162-166.
378. Санников А.И. Психология принятия жизненных решений личностью / А.И. Санников: Дис. ... др. психол. наук: 19.00.01. – Одесса, 2016. – 508 с.
379. Санникова О.П. Модели принятия решения: Учебно-методическое пособие / О.П. Санникова, А.Я. Чебыкин, А.И. Санников. – Харьков: Аспект+, 2007. – 60 с.
380. Санникова О.П. Риск и принятие решения: Учебно-методическое пособие / О. П. Санникова, С. В. Быкова, А. И. Санников. – Харьков: Аспект+, 2007. – 60 с.
381. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 364 с.
382. Саннікова О.П. Психологічна діагностика стійкої схильності до ризику: апробація оригінальної методики / О.П. Санникова, С.В. Бикова // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. – Психологія. – 2008. – № 19. – С. 4-15.
383. Сапронов В. Безопасность жизнедеятельности и будущее человека / В. Сапронов // Основы безопасности жизнедеятельности. – 1999. – № 1. – С. 4-8.
384. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М.: «Политиздат», 1989. – С. 319-344.

385. Севрук В.Т. Банковские риски / В.Т. Севрук. – М.: Дело ЛТД, 1994. – 72 с.
386. Севрук В.Т. Анализ уровня рисков / В.Т. Севрук // Бухгалтерский учет. – 1993. – № 4. – С. 26-30.
387. Семикіна М.В. Економічний ризик та методи його вимірювання / М.В. Семикіна, О.В. Скібіцька. – Кіровоград: КНТУ. – 2005. – 58 с.
388. Серебровский В.И. Очерки советского страхового права / В.И. Серебровский. – М.: Госиздат, 1926. – С. 18-21.
389. Серебровский В.И. Страхование / В.И. Серебровский. – М.: Финиздат, 1927. – С. 85-90.
390. Ситковская О.Д. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Справочное пособие / О.Д. Ситковская, Л.П. Коньшева, М.М. Коченов. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2000 – 160 с.
391. Скидельски Р. Джон Мейнард Кейнс. 1883-1946. Экономист, философ, государственный деятель. В 2-х книгах John Maynard Keynes 1883 – 1946. Economist, Philosopher, Statesman. – Macmillan. 2003 / Пер. с англ. Демида Васильева. – М.: Московская школа политических исследований, 2005. – Т. 2. – 804 с.
392. Слободчиков В.И., Цукерман Г.А. Интегральная периодизация общего психического развития // Вопросы психологии. – 1996. – № 5. – С. 38-51.
393. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю. Головин. – Мн: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с.
394. Словик П. На пути к пониманию и улучшению принимаемых решений: дескриптивный подход к изучению процессов принятия решений при многих критериях / П. Словик // Сб. трудов ВНИИСИ. – М., 1980. – Вып. 9. – С. 3–26.
395. Смакотина Н.Л. Основы социологии нестабильности и риска: философский, социологический и социально-психологический аспекты. Монография / Н.Л. Смакотина. – М.: КДУ, 2009. – 241 с.
396. Смирнов Б.А., Долгополова О.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Х.: Гуманитарный Центр, 2007, – 276 с.
397. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с.
398. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит. – М.: Республика, 1997. – 352 с.
399. Собчак А.А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / А.А. Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 55-60.
400. Современная западная философия. Энциклопедический словарь / Под ред. О. Хеффе, В.С. Малахова, В.П. Филатова при участии Т.А. Дмитриева. Ин-т философии. – М.: Культурная революция, 2009. – 392 с.
401. Соколинская Н.Э. Экономический риск в деятельности коммерческого банка / Н.Э. Соколинская. – М.: Общество «Знание», 1991. – 80 с.
402. Солнцева Г.Н. Когда и почему рискуют люди / Г.Н. Солнцева // Человек. – 2001. – № 2. – С. 102-113.

403. Солнцева Г.Н. О психологическом содержании понятия «риск» / Г.Н. Солнцева // Вестник Московского ун-та. Серия 14. Психология. – 1999. – № 2. – С. 17-20.
404. Солнцева Г.Н. Определение неопределенности (Психология риска) / Г.Н. Солнцева // Управление риском, 1997. – № 2. – С. 22–26.
405. Солнцева Г.Н. Психологический анализ проблемы принятия решения. – М.: Из-во МГУ, 1985. – 78с.
406. Солнцева Г.Н., Корнилова Т.В. Риск как характеристика действий субъекта / Г.Н. Солнцева, Т.В. Корнилова. – М.: НИЦ «Инженер», 1999. – 80 с.
407. Соціальні ризики та соціальна безпека в умовах природних і техногенних надзвичайних ситуацій та катастроф: Монографія / Відпов. ред.: Дурдинець В.В., Саєнко Ю.І., Привалов Ю.О. – К.: «Стилос», 2001. – 497 с.
408. Спиваковская А.С. Психотерапия: Игра, детство, семья / А.С. Спиваковская. – М.: ООО Апрель Пресс, ЗАО Из-во ЭКСМО, 1999. – Т. 2. – 464 с.
409. Средин Г.В. Человек в современной войне / Г.В. Средин. – М.: Воениздат, 1981. – 254 с.
410. Стадник В.А. Розвиток механізмів особистісної корекції емоційної напруженості при діяльності в екстремальних умовах (на прикладі спортивної діяльності) / В.А. Стадник: Дис...канд. психол. наук: 19.00.03. – Київ, 1999. – 201 с.
411. Старостенко К. В. Политический риск в системе государственной власти современной России: Проблемы, противоречия, тенденции / К.В. Старостенко: Дис... канд. полит. наук: 23.00.02. – Орел, 2000. – 173 с.
412. Стегній О.Г. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків / О.Г. Стегній. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 380 с.
413. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика / А.М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
414. Стрижицкая О.Ю. Самоотношение и временная транспектива личности в период поздней зрелости / О.Ю. Стрижицкая: Дис ... канд. психол. н.: 19.00.03. – СПб., 2006. – 221 с.
415. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э.Э. Сыманюк. – М.: Из-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОЖЭК», 2004. – 300 с.
416. Таукенов М.М. Политические риски в модернизационных процессах современной России: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / М.М. Таукенов; [Место защиты: Кубан. гос. ун-т]. – Пятигорск, 2010. – 243 с.
417. Тенн О.Р. Стратегии совладающего поведения женщин переходного возраста, переживающих экзистенциальный кризис / О.Р. Тенн: Дис ... канд. психол. наук: 19.00.13. – М., 2003. – 223 с.
418. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М., 1961. – 536 с.
419. Тест описания поведения К.Томаса (адаптация Н.В.Гришиной) // Психологические тесты / Под ред. А.А.Карелина: В 2 т. – М., 2001. – Т. 2. – С. 69-77.
420. Титаренко Т.М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Т.М. Титаренко. – М.: Когито-Центр, 2010 – 304 с.

421. Ткаченко А.С. Психолого-педагогическая помощь в условиях чрезвычайных ситуаций / А.С. Ткаченко // Педагогика. – 1998. – № 7. – С. 50-53.
422. Толстых А.В. Возрасты жизни / А.В. Толстых. – М.: Мол. гвардия, 1988. – 223 с.
423. Третьяков В.П. Психология безопасности эксплуатации АЭС / В.П. Третьяков. – М.: Энергоатомиздат, 1993. – 176 с.
424. Тулупьева Т.В., Исакова О.П. Склонность к риску и поиску новых ощущений как фактор психологической защиты личности / Т.В. Тулупьева, О.П. Исакова // Ананьевские чтения – 2003: Материалы научно-практической конференции. – СПб. – 2003. – С. 299-300.
425. Тягунов А. А. Философский анализ ситуаций риска, случайности и неопределенности / А.А. Тягунов: Дис. ... докт. филос. наук: 09.00.01, 09.00.11. – Тверь, 1999. – 342 с.
426. Уайтхед А. Избранные работы по философии / А. Уайтхед. – М.: Прогресс, 1990. – 720 с.
427. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
428. Управление риском: Риск. Устойчивое развитие. Синергетика / Владимир В.А., Воробьев Ю.Л., Салов С.С., и др. – М.: Наука, 2000. – 431 с.
429. Урунтаева Г.А. Детская психология: учебник для студ. сред. учеб. заведений / Г.А.Урунтаева. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 368 с.
430. Устенко О.Л. Предпринимательские риски: Основы теории, методология оценки и управление / О.Л. Устенко. – К.: Всесвіт, 1996. – 160 с.
431. Фалин В.Ю. Содержание понятий «социальная защита», «социальное страхование» и «социальный риск» / В.Ю. Фалин // Труд за рубежом. – 1994. – № 3. – С. 3.
432. Фельдштейн, Д.И. Психология развивающейся личности / Д.И. Фельдштейн. – М., 1996. – 248 с.
433. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Диагностика стратегий импунитивного поведения в конфликтных ситуациях / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., Изд-во Института Психотерапии, 2002. – С. 438-442.
434. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе / З.Фрейд; Пер. М. В. Вульф, А. А. Спектор. – М.: АСТ, 2006. – 400 с.
435. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; Пер. с нем. – М.: АСТ, 2006. – 640 с.
436. Хабибуллин Э.Р. Готовность к риску как фактор эффективной педагогической деятельности в ситуациях неопределенности / Э.Р. Хабибуллин: Дис. ...канд. психол. наук: 19.00.13. – М., 2008. – 150 с.
437. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб: Питер, 2000. – 512 с.
438. Харитонов Е.О. Обязательства, возникающие из ведения дел без поручения, в советском гражданском праве / Е.О. Харитонов: Дис. ... канд. юрид. наук. – Одесса, 1980. – 190 с.

439. Хван А.А., Зайцев Ю.А., Кузнецова Ю.А. Стандартизация опросника А. Басса и А. Дарки / Психологическая диагностика. – 2008. – № 1. – С. 35-58.
440. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен; Пер. с англ. – СПб: Речь, 2001. – 240 с.
441. Хилько М., Ткачева М. Возрастная психология / М. Хилько. – М. Ткачева. М.: – 2010. – 194 с.
442. Холлис Дж. Перевал в середине пути: Как преодолеть кризис среднего возраста и найти новый смысл жизни / Дж. Холлис. – М.: «Когито-Центр», 2009. – 208 с.
443. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. / М.А. Холодная. – СПб: Питер, 2004. – 384 с.
444. Хомуленко Т.Б., Абсалямова Л.М. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект / Т.Б. Хомуленко, Л.М. Абсалямова. – Харків: ХНПУ, 2011. – 157 с.
445. Хомуленко Т.Б., Фоменко К.І. Губристична мотивація як чинник прагнення до успіху: віковий аспект. Монографія / Т.Б. Хомуленко, К.І. Фоменко. – Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2012. – 222 с.
446. Хохлов Н.В. Управление риском / Н.В. Хохлов. – М.: Юнити-Дана, 1999. – 239 с.
447. Хочешь узнать себя? Нет проблем! / Под ред. Любавина М.Л. – Челябинск: Совместное издание Фирма “Атоксо” и СТ “Пресса”, 1992. – 238 с.
448. Худоян С.С. Критические возрасты развития личности / С.С. Худоян. – Ереван: Зангак-97, 2004. – 248 с.
449. Хухлаева О.В. Кризисы взрослой жизни. Книга о том, что можно быть счастливым и после юности / О.В. Хухлаева. – М.: Генезис, 2009. – 208 с.
450. Хухлаева О.В. Психология развития: молодость, зрелость, старость / О.В. Хухлаева. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 208 с.
451. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология саморазвития / Г.А. Цукерман, Б.М. Мастеров. – М.: Интерпракс, 1995. – 288 с.
452. Чебикин О.Я., Булгакова О.Ю. Усвідомлення небезпечної поведінки дітьми підліткового віку / О.Я. Чебикин, О.Ю. Булгакова. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД М.П.Черкасов, 2006. – 212 с.
453. Чебыкин А.Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / А.Я. Чебыкин. – Одесса: Астропринт, 1999. – 158 с.
454. Чебыкин А.Я., Вдовиченко О.В. Выраженность риска у студентов: Монография / А.Я. Чебыкин, О.В. Вдовиченко. – Одесса: Видавець Черкасов М.П., 2004. – 200 с.
455. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / Под ред. А.С. Батусева, Е.П. Ильина, Л.В. Соколовой. – СПб: Питер, 2011. – 672 с.
456. Черкасов В.В. Деловой риск в предпринимательской деятельности / В.В. Черкасов. – К.: ООО “Изд-во Либра”, 1996. – 160 с.
457. Черкасов В.В. Проблемы риска в управленческой деятельности / В.В. Черкасов. – К.: Ваклер, 2002. – 320 с.
458. Черникова О.А. Соперничество, риск, самообладание в спорте / О.А. Черникова. – М.: Физкультура и спорт, 1980. – 104 с.

459. Чернов В.А. Анализ коммерческого риска / Под ред. М.И. Баканова. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 128 с.
460. Чернявская Т. П. Психологічні чинники управління ризиками у бізнесі / Т. П. Чернявская // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія. – 2016. – Том 21. Вип. 2 (40). – С. 178-186.
461. Чернявская Т.П. Психология успешности личности в бизнесе: Монография / Т.П. Чернявская. – Одесса: Астропринт, 2010. – 288 с.
462. Чикобава К.К. Идеи антропологии в философии М.К.Мамардашвили // Человек: соотношение национального и общечеловеческого / Сб. материалов международного симпозиума. Выпуск 2 / Под ред. В.В. Парцвания – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 288-291.
463. Чупров В.И. Молодежь в обществе риска / В.И. Чупров, Ю.А. Зубок, К. Уильямс. – М.: Наука. 2003. – 230 с.
464. Шаболтас А.В. Риск и рискованное поведение как предмет психологических исследований / А.В. Шаболтас // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2014. – Сер. 12 (вип. 3). – С. 5-15.
465. Шапкин А.С. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций / А.С. Шапкин, В.А. Шапкин. – М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К», 2005. – 880 с.
466. Шаповаленко И.В. Возрастная психология. Психология развития и возрастная психология / И.В. Шаповаленко. – М.: Гардарики. 2005. – 349 с.
467. Шаронов В.В. Основы социальной антропологии / В.В. Шаронов. – СПб.: 1997. – 195 с.
468. Шарп Д. Кризис среднего возраста. Записки о выживании / Д. Шарп. – М.: Класс, 2006 – 98 с.
469. Шаршукова Л.Г. Предпринимательский риск и критерии его оценки / Л.Г. Шаршукова: Дис ... канд. экон. наук: 08.00.05. – М., 1995. – 162 с.
470. Шварцер Р. Русская версия шкалы общей самооценки Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 46-56.
471. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. – Ростов н/Д.: «Феникс», 1998. – 544 с.
472. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Г. Шихи. – СПб: Речь, 1999. – 436 с.
473. Шопенко Л. Д. Концептуальные основания социальной рискологии транзитивного общества [Электронный ресурс] / Л. Д. Шопенко. – Режим доступа к ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnye-osnovaniyasotsialnoy-riskologii-tranzitivnogo-obschestva>.
474. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка, Пер. с англ.; Под ред. В. А. Ядова. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
475. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка, Пер. с польск. СМ. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
476. Щербатых Ю.В. Психология труда и кадрового менеджмента в схемах и таблицах: справочное пособие / Ю.В. Щербатых. – М.: КНОРУС, 2014. – 248 с.
477. Экспериментальные исследования волевой активности / Под ред. Высоцкого А.И. – Рязань: РГПИ, 1986. – 134 с.

478. Экстремальная психология. Психологическая деятельность в технических и экологических замкнутых системах / Под ред. Лебедева В.И. – М.: МГУ, 2001. – 431 с.
479. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
480. Эриксон Э.Г. Детство и общество. / Э.Г. Эриксон; Пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.
481. Юнг К.Г. Исследование феноменологии самости / К.Г. Юнг. – М., 1997. – 336 с.
482. Яковенко С.І. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників / С.І. Яковенко, Т.М. Яковенко. – К.: Київ. військ. гум. ін-т. 2008. – 265 с.
483. Яницкий О. Социология и рискология / О. Яницкий. – М: Ин-т социологии РАН, 1998. – 142 с.
484. Яницкий О.Н. Россия как «общество риска»: контуры теории / О.Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5-15.
485. Яницкий О.Н. Социология риска / О.Н. Яницкий. – М.: Изд-во Lvs, 2003. – 192 с.
486. Яницкий О.Н. Социология риска: ключевые идеи / О.Н. Яницкий // Мир России. – 2003. – № 1. – С. 3–35.
487. Ярош Ю.В., Савченко Т.Г. Вплив трансфертного ціноутворення на податковий ризик банківських установ України / Ю.В. Ярош, Т.Г. Савченко // Економіка і суспільство. – 2016. – Вип. 7. – С. 860-865.
488. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / К. Ясперс; Пер. с нем. К.В. Лощевский. – СПб.: Наука. – 2000. – 272 с.
489. Яшкова А.Н., Сухарева Н.Ф. Возрастная психология / А.Н.Яшкова, Н.Ф. Сухарева. – М.: Прогресс, 2009. – 88 с.
490. Abraham K.S. Distributing risk: insurance, legal theory, a publ. policy / K.S. Abraham. – New Haven, L.: Yale univ.press. – 1986. – 254 p.
491. Adams J. Risk and freedom: the record of road safety regulation / J. Adams. – Cardiff, 1985. – 202 p.
492. Baban A., Craciun C. Changing health-risk behaviors: A review of theory and evidence-based interventions in health psychology / A. Baban, C. Craciun // JOURNAL OF COGNITIVE AND BEHAVIORAL PSYCHOTHERAPIES. – 2007. – Vol. 7 (1). – P. 45-66.
493. Barr J.T. What is the risk / J.T. Barr // Risk analysis. – 1991. – № 3. – P. 373-386.
494. Bauer R.A. Consumer behavior as risk taking / R.A. Bauer // in Hancock, R.S. (Ed.), Dynamic Marketing for a Changing World, Proceedings of the 43rd Conference of the American Marketing Association, 1960. – P. 389-98.
495. Beck U. Risk Society and the Provident State / U. Beck // Risk, Environment and Modernity. London: SAGE Publications, 1996. – P. 27–43.
496. Beck U. Risk Society. Towards a New Modernity / U. Beck. – London, 1992. – 298 p.
497. Benjamin J. Population and association between the D4 dopamine receptor gene and measures of novelty seeking / J. Benjamin, L. Li, C. Patterson, B.D. Greenberg, D.L. Murphy, D.H. Hamer // Nature Gen. – 1996. – V 12. – P. 81-84.

498. Berg N., Gigerenzer G. Psychology implies paternalism? Bounded rationality may reduce the rationale to regulate risk-taking / N. Berg, G. Gigerenzer // *SOCIAL CHOICE AND WELFARE*. – 2007. – Vol. 28 (2). – P. 337-359.
499. Bernoulli D. Specimen theoriae novae de mensura sortis. *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* / D. Bernoulli // *Econometrica*. – 1954. – № 22. – P. 23-36.
500. Berry D.C. Risk, Communication and Health Psychology / D.C. Berry. – MO: Open University Press/ McGraw-Hill Education, 2004. – 173 p.
501. Bouchard T.J., Loehlin C.J. Genes Evolution and Personality Behavior / T.J. Bouchard, C.J. Loehlin // *Genetics*. – 2001. – V. 31 (3). – P. 243-273.
502. Bradbury J. The policy implications of differing concepts of risk / J. Bradbury // *Science, Technology, and Human Values*. – 1989. – № 4. – P. 380-399.
503. Brehm J.W. Response to loss of freedom: A theory of psychological reactance / J.W. Brehm. – Morristown, N.J.: General Learning Press, 1972. – 26 p.
504. Carrell J.M. Managing risk: a computeraided strategy / J.M. Carrell. – Boston etc.: Butterworths, 1984. – 272 p.
505. Cattell R.B. Personality and motivation structure and measurement / R.B. Cattell. – New York: World Book Co. – 1957. – 948 p.
506. Cloninger C.R. Predisposition to petty criminality in Swedish adoptees: Cross-fostering analysis of genetic environment interaction / C.R. Cloninger, S. Sigvardsson, M. Bohman, A.L. von Knorring // *Archives of General Psychiatry*. – 1982. – № 39. – P. 1242-1247.
507. Cloninger C. R., Gottesman I.I. Genetic and environmental factors in antisocial behavior / C.R. Cloninger, I.I. Gottesman // In S.A. Mednick, T.E. Moffitt, S.A. Stack (Eds.) *The causes of crime: New biological approaches*. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1987. – P. 92-109.
508. Cloninger C.R. A systematic method for clinical description and classification of personality variants / C.R. Cloninger // *Arch. Gen. Psychiatry*. – 1987. – V. 44. – P. 573-588.
509. Cloninger C.R., Svrakic D.M., Przybeck T.R. A psychobiological model of temperament and character / C.R. Cloninger, D.M. Svrakic, T.R. Przybeck // *Arch. Gen. Psychiatry*. – 1993. – V. 50. – P. 975-990.
510. Coombs C.H. Portfolio theory and the measurement of risk / C.H. Coombs // In *Human Judgment and Decision Processes*; S. Schwartz and M. Kaplan (Ed.). – New York: Academic Press, 1975. – P. 63-85.
511. Coombs C.H., Bowen J.N. A test of VE-theories of risk and the effect of the central limit theorem / C.H. Coombs, J.N. Bowen // *Acta Psychologica*. – 1971. – № 35. – P. 15-28.
512. Coombs C.H., Bowen J.N. Additivity of risk in portfolios / C.H. Coombs, J.N. Bowen // *Perception and Psychophysics*. – 1971. – № 10. – P. 43-46.
513. Coombs C.H., Huang L.C. Polynomial psychophysics of risk / C.H. Coombs, L.C. Huang // *Journal of Mathematical Psychology*. – 1970. – № 7. – P. 317-338.
514. Coombs C.H., Meyer D.E. Risk preference in coin toss games / C.H. Coombs, D.E. Meyer // *Journal of Mathematical Psychology*. – 1969. – № 6. – P. 514-527.

515. Covello V.T. Risk Communication and Occupational Medicine / V.T. Covello // J. Occup. Med. – 1993. – № 35 (1). – P. 18-19.
516. Covello V.T. Trust and Credibility in Risk Communication / V.T. Covello // Health Environ. – 1992. – Dig. 6 (1). – P. 1-3.
517. Covello V.T., Mumpower J. Risk Analysis and Risk Management: An Historical Perspective / V. T. Covello, J. Mumpower // Risk Analysis. – 1985. – Vol. 5 (2). – P. 103–120.
518. Dewey J. Reconstruction in Philosophy / J. Dewey. – Boston, 1957. – 122 p.
519. Douglas M. Risk Acceptability according to the Social Sciences / M. Douglas (Collected Works). – Routledge, 2010. – 122 p.
520. Douglas M. Risk and Blame: Essays in Cultural Theory / M. Douglas. – Routledge, 1994. – 323 p.
521. Douglas M., Wildavsky A. Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers / M. Douglas, A. Wildavsky. – Berkeley: University of California Press, 1982. – 221 p.
522. Ebstein R.P. Dopamine D₄ receptor (D4DR) ex on III polymorphism associated with the human personality trait of novelty seeking / R.P. Ebstein, O. Novick, R. Umansky, B. Priel, Y. Osher, D. Blaine, E.R. Bennett, L. Nemanov, M. Katz, R.H. Belmaker // Nature Gen. – 1996. – V. 12. – P. 78-80.
523. Edwards W. Probability preferences in gambling / W. Edwards // American Journal of psychology. – 1953. – № 66. – P. 349-364.
524. Elliott E.D. Anthropologizing Environmentalism / E.D. Elliott // in Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technical and Environmental Dangers M. Douglas, A. Wildavsky. – Berkeley: University of California Press, 1982. – P. 888-899.
525. Eysenck H.J. Personality, genetics, and behavior / H.J. Eysenck. – New York: Praeger, 1982. – 340 p.
526. Fishhoff B. How safe is safe enough? A psychometric study of attitudes towards technological risks and benefits / B. Fishhoff, P. Slovic, S. Lichtensein, A. Alhakami // Policy science. – 1978. – № 9. – P. 127.
527. Flynn J., Slovic P., Mertz C.K. The Nevada initiative: a risk communication fiasco / J. Flynn, P. Slovic, C.K. Mertz // Risk Analysis. – 1993. – V. 13 – P. 497-502.
528. Gasanoff S. Risk management and political culture / S. Gasanoff. – N.Y., 1986. – 93 p.
529. Geler A. Der Mensch - seine Natur und seine Stellung in derWelt / A. Geler. – Berlin, 1944. – S. 31.
530. Giddens A. The Consequences of Modernity / A. Giddens. – Cambridge, 1990. – 188 p.
531. Gilfoyle N. The legal exosystem: Risk management in addressing student competence problems in professional psychology training / N. Gilfoyle // Training and Education in Professional Psychology. – 2008. – Vol. 2(4) – P. 202-209.
532. Glynnis M. B. The Psychology of Risk / M.B. Glynnis. – New York: Cambridge University Press, 2007. – 335 p.
533. Green K.B. de. Cognitive Models of International Decisionmaking and International / K.B. de Green // Systems Research. – 1987. – Vol. 4. – № 4. – P. 251-267.

534. Green K.B. de. The Kondratiev Phenomenon: A Systems Perspective / K.B. de Green // *Systems Research*. – 1988. – Vol. 5. – № 4. – P. 251-267.
535. Harrison S. Germanwings crash and the psychology of risk / S. Harrison // *PSYCHOLOGIST*. – 2015. – Vol. 28 (6). – P. 434.
536. Heath A.C., Eaves L.J., Martin N.G. The genetic structure of personality: III. Multivariate genetic item analysis of the EPQ scales / A.C. Heath, L.J. Eaves, N.G. Martin // *Pers. and Ind. Diff.* – 1989. – V. 10. – P. 877-888.
537. Hobfoll S.E. Stress, culture and community / S.E. Hobfoll. – N-Y. and London, 1998.
538. Huber M. What Is «Systemic Risk»? Remarks on the Risks of Risk Communication / M. Huber // *GAIA-ECOLOGICAL PERSPECTIVES FOR SCIENCE AND SOCIETY*. – 2009. – Vol. 18 (1). – P. 9-12.
539. Johnson P.B., Malow-Iroff M.S. Adolescents and Risk: Making Sense of Adolescent Psychology / P.B. Johnson, M.S. Malow-Iroff. – Westport, Conn.: Praeger, 2008. – 160 p.
540. Kagan J. Matching Familiar Figures Test / J. Kagan. – Cambridge: Harvard University, 1965.
541. Kagan J., Messer S.B. A reply to “some misgivings about de Matching Familiar Figures test as a measure of reflection-impulsivity” / J. Kagan, S.B. Messer // *Developmental Psychology*. – 1975. – Vol. 11. – P. 244-248.
542. Kahneman D. Prospect theory: An analysis of decisions under risk / D. Kahneman, A. Tversky // *Econometrica*. – 1979. – P. 313-327.
543. Kalenscher T., Tobler P. Comparing risky and inter-temporal decisions: views from psychology, ecology and microeconomics / T. Kalenscher, P. Tobler // in *ENCYCLOPEDIA OF PSYCHOLOGY OF DECISION MAKING*, NY: NOVA SCIENCE PUBLISHERS. – 2009. – P. 593-617.
544. Karli K.W., Jason H.G., M.L. Platt Serotonin Transporter Genotype Modulates Social Reward and Punishment in Rhesus Macaques / K.W. Karli, H.G. Jason, M.L. Platt // Режим доступа: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0004156>
545. Kasperson R.E. Social Distrust as a Factor in Siting Hazardous Facilities and Communicating Risks / R.E. Kasperson, D. Golding, S. Tuler // *I Soc.* – 1992. – Issues 48 (4). – P. 161-187.
546. Kasperson R.E. The Social Amplification of Risk: A Conceptual Framework / R.E. Kasperson, O. Renn, P. Slovic, H.S. Brown, J. Emel, R. Goble, J.X. Kasperson, S. Ratick // *Risk Anal.* – 1988. – №8 (2). – P. 177-187.
547. Laird F.N. The Decline of Deference: The Political Context of Risk Communication / F.N. Laird // *Risk Anal.* – 1989. – № 9 (2). – P. 543-550.
548. Lash S. Risk Culture / S. Lash; In B. Adam, U. Beck, Joost van Loon (eds.) // *The Risk Society and Beyond: Critical Issues for Social Theory*. Sage Publications. – 2000. – P. 47-62.
549. Llewellyn D.J. The psychology of risk taking: Toward the integration of psychometric and neuropsychological paradigms / D.J. Llewellyn // *AMERICAN JOURNAL OF PSYCHOLOGY*. – 2008. – Vol. 121 (3). – P. 363-376.
550. Lubart T.L. An investment approach to creativity: Theory and data / T.L. Lubart, R.J. Sternberg // S.M. Smith, T.B. Ward, R.A. Finke (eds.) // *The creative cognition approach*. Cambridge (MA), MIT Press. – 1995. – P. 271-302.

551. Luhmann N. Risk: A Sociological Theory / N. Luhmann. – Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1993. – 342 p.
552. Luhmann N. Soziologie des Risikos / N. Luhmann. – De Gruyter, 1991. – 252 p.
553. Lupton D. Risk and Sociocultural Theory: New Directions and Perspectives Paperback / D. Lupton. – Charles Sturt University, Bathurst, New South Wales, 2000 – 204 p.
554. Mann L. et al. The Melbourne Decision Making Questionnaire: An Instrument of Measuring Patterns for Coping with Decisional Conflict / L. Mann, P. Burnett, M. Radford, S. Fors // Journal of Behavioral Decision Making. – 1997. – Vol. 10 (1). – P. 1-19.
555. Matsuda N. Belief, preference and willingness under ambiguity / N. Matsuda, J. Ihara, T. Kusumi // Japanese Psychological Research. – 1994. – Vol. 36. – № 1. – P. 29-40.
556. McClelland D. The Achievement Motive / D. McClelland, J. Atkinson, R. Clark, E. Lowell. – N. Y., 1953. – 375 p.
557. Merkhofer M.W. Decision science and social risk management / M.W. Merkhofer. – Dordrecht, Molland, 1987. – 330 p.
558. Miller D. Top executive locus of control and its relationship to strategy-making, structure and environment / D. Miller // Acad. Manag. Jour. – 1982. – V. 25. – № 10. – P. 237-253.
559. Mishra S. Decision-Making Under Risk: Integrating Perspectives From Biology, Economics, and Psychology / S. Mishra // PERSONALITY AND SOCIAL PSYCHOLOGY REVIEW. – 2014. – Vol. 18 (3). – P. 280-307.
560. Montserrat G.F. Personality profile of subjects engaged in high physical risk sport / G.F. Montserrat // Pers. and Individ. Diff. – 1991. – V. 12. – № 10. – P. 1087-1093.
561. Neumann J., Morgenstern O. Theory of Games and Economic / J. Neumann, O. Morgenstern. – Behavior: John Wiley & Sons Inc, 1953. – 642 p.
562. Norton R.W. Measure of ambiguity tolerance / R.W. Norton // Journal of Personality Assessment. – 1975. – Vol. 39 (6). – P. 607-619.
563. Nygren T. E. Reacting to perceived high- and low-risk win-lose opportunities in risky decision-making task: Is it framing or affect or both? / T.E. Nygren // Motivation-and-Emotion. – 1998. – V. 22 (1). – P. 73-98.
564. Oppenheimer M., Todorov A. Global warming: The psychology of long term risk / M. Oppenheimer, A. Todorov // CLIMATIC CHANGE. – 2007. – Vol. 77 (1-2). – P. 1-6.
565. Peiro J., Rodriguez I. Psychosocial risk prevention: An approach from positive psychology / J. Peiro, I. Rodriguez // INTERNATIONAL JOURNAL OF PSYCHOLOGY. – 2008. – Vol. 43 (3-4). – P. 186.
566. Perrow Ch. Normal Accidents: Living with High-Risk Technologies / Ch. Perrow. – NY.: Basic Books, 1984. – 258 p.
567. Ratajezar Z. O strategiach radzenia sobie w sytuacji ekstremalnych wymagań / Z. Ratajezar // Ergonomica. – 1994. – V. 17. – № 1. – P. 175-179.
568. Renn O. The social arena concept of risk debates / O. Renn // Social Theories of Risk / S. Krinsky, D. Golding (eds.). – Westport: Praeger, 1992. – P. 179-196.
569. Renner B. Risk perception, risk communication and health behavior change / B. Renner, H. Schupp, M. Vollmann and al. // ZEITSCHRIFT FÜR GESUNDHEITSPSYCHOLOGIE. – 2008. – Vol. 16 (3). – P. 150-153.

570. Risk and Decisions / Editors: Singleton W., Hovden J. – Chichester: John Wiley & Sons, 1987. – 362 p.
571. Risk and the political economic of resource development / Ed. by Pecarce D.W. et al. – NY.: St. Martin's press, 1984. – 363 p.
572. Roland-Levy C.D. Risk and Risk-taking from a social psychology perspective / C.D. Roland-Levy // INTERNATIONAL JOURNAL OF PSYCHOLOGY. – 2016. – Vol. 51 – P.1036.
573. Roysamb E. Adolescent Risk-Making. Behaviour Patterns and the Role of Emotions and Cognitions / E. Roysamb. – Oslo: University of Oslo, 1997. – 147 p.
574. Six U. Das Risky-Shift-Phänomen, Ein theoretischer und experimenteller Beitrag zum Problem von Entscheidungen unter Risiko bei Individuen und Gruppen / U. Six. – Bonn: Universität, Philosophische Fakultät, 1978. – 372 s.
575. Slovic P. Informing and Educating the Public About Risk / P. Slovic // Risk Anal. – 1986. – № 6(4). – P. 403-415.
576. Slovic P. Perception of Risk / P. Slovic // Science. – 1987. – № 236. – P. 28-285.
577. Slovic P. Rating the risks / P. Slovic, B. Fischhoff, S. Lichtenstein // Environment. – 1979. – Vol. 21, N 3. – P. 14-20, 36-39.
578. Slovic P. Risk, Media and Stigma: Understanding Public Challenges to Modern Science and Technology / P. Slovic. – New York: Routledge, 2013. – 416 p.
579. Slovic P. The relative influence of probability and payoffs upon perceived risk of a gamble / P. Slovic // Psychonomic Science. – 1967. – № 79. – P. 223-224.
580. Slovic P., Lichtenstein S. Relative importance of probabilities and payoffs in risk taking / P. Slovic // Journal of Experimental Psychology. – 1968. – Vol. 78. – № 3. – P. 1-18.
581. Slovic P., Tversky A. Who accepts Savage's axiom / P. Slovic, A. Tversky // Behavioral Science. – 1974. – № 19. – P. 368-373.
582. Slovic P., Fischhoff B., Lichtenstein S. Cognitive processes and societal risk taking. / P. Slovic, B. Fischhoff, S. Lichtenstein // In J.S. Carroll and J.W. Payne (Eds.), Cognition and social behavior. – 1976. – P.165-184.
583. Spitzer M., Neumann M. Risk and uncertainty – Economy, psychology and neurobiology / M. Spitzer, M. Neumann // NERVENHEILKUNDE. – 2006. – Vol. 25 (3). – P. 184-186.
584. Starr C. Risk management, assessment and acceptability / C. Starr // Risk analysis. – 1985. – № 2. – P. 97-103.
585. Starr C. Social benefits versus technological risk / C. Starr // Science. – 1969. – № 165. – P. 1233-1238.
586. Taylor-Gooby P., Zinn J. Current directions in risk research: New developments in psychology and sociology / P. Taylor-Gooby, J.O. Zinn // RISK ANALYSIS. – 2006. – Vol. 26 (2). – P. 397-411.
587. Tillich P. The courage to be / P. Tillich. – N.Y: New Haven: Yale University Press. – 1952. – 175 p.
588. Trimpop R. The Psychology of Risk Taking Behavior / R. Trimpop. – North-Holland, 2014. – 413 p.
589. Tversky A., Kahneman D. Judgement Under Uncertainty: Heuristics and Biases / A. Tversky, D. Kahneman // Science. – 1974. – № 185. – P. 1124-1131.

590. Tversky A. Weighing risk and uncertainty / A. Tversky, C.R. Fox // *Psychological Review*. – 1995. – Vol. 102 – P. 269–283.
591. Tversky A. Elimination by aspects: A theory of choice / A. Tversky // *Psychological Review*. – 1972. – T. 79. – P. 281–299.
592. Van der Meer H.C. Decision making the influence of probability preference, variance preference and expected value on strategy in gambling / H.C. Van der Meer // *Acta psychologica*. – 1963. – № 21. – P. 231–259.
593. Vlek C.A. Precautionary-Principled Approach Towards Uncertain Risks: Review and Decision-Theoretic Elaboration / C.A. Vlek // *Erasmus Law Review*. – 2009. – Vol. 2, № 2. – P. 129–169.
594. Wallach M., Kogan N., Bem D. Diffusion of responsibility and level of risk taking in groups / M. Wallach, N. Kogan, D. Bem // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1964. – № 68. – P. 263–274.
595. Waring A., Glendon A. Ian Managing Risk / A. Waring, A. Ian Glendon. – Cengage Learning EMEA, 1998 – 493 p.
596. Weiss C. L. Performance Psychology in Action: A Casebook for Working With Athletes, Performing Artists, Business Leaders, and Professionals in High-Risk Occupations / C.L. Weiss // *SPORT PSYCHOLOGIST*. – 2011. – Vol. 25 (1). – P. 117–118.
597. Wildavsky A., Drake K. Theories of risk perception: Who fears what and why? / A. Wildavsky, K. Drake // *Daedalus*. – 1990. – № 119(4). – P. 41–60.
598. Wilde G.O.S Risk Homeostasis Theory and Traffic Accidents: Propositions, Deductions and Discussion of Recent Commentaries / G.O.S. Wilde // *Ergonomics*. – 2011. – Vol. 31. – P. 441–468.
599. Wottawa H. Psychologische Theorien für Unter / H. Wottawa, I. Gluminski. – Göttingen: Hogrefe, 1995. – S. 158–185.
600. Yates J.F. Risk-taking behavior / J.F. Yates // John Wiley and Sons, Incorporated. – New York, 1992 – 345 p.
601. Zuckerman M. Psychobiology of Personality / M. Zuckerman. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 322 p.
602. Zuckerman M., Cloninger C.R. Relationships between Cloninger's, Zuckerman's, and Eysenck's dimensions of personality / M. Zuckerman, C.R. Cloninger // *Personality and Individual Differences*. – 1996. – № 21. – P. 283–285.
603. Zuckerman M., Kuhlman D.M. Personality and risk-taking: Common biosocial factors / M. Zuckerman, D.M. Kuhlman // *Journal of Personality*. – 2000. – № 68. – P. 999–1029.
604. Zuckerman M., Buchsbaum M.S., Murphy D. L. Sensation seeking and its biological correlates / M. Zuckerman, M.S. Buchsbaum, D.L. Murphy // *Psychological Bulletin*. – 1980 – № 88. – P. 187–214.
605. Mann L. et al. The Melbourne Decision Making Questionnaire: An Instrument of Measuring Patterns for Coping with Decisional Conflict / L. Mann, P. Burnett, M. Radford, S. Ford // *Journal of Behavioral Decision Making*. – 1997. – Vol. 10(1). – P. 1–19.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця А. 2.8

Показники суб'єктивної оцінки ситуації як небезпечної чи невизначеної на різних етапах онтогенезу	Групи досліджуваних (M±σ)					F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)	
Шкала							
Суб'єктивна оцінка ситуації як невизначеної чи небезпечної	30,42±8,09	31,58±8,12	31,45±7,62	34,90±7,84	32,46±7,97	33,58±5,66	<0,0001

Таблиця А. 2.9

Показники симптомокомплексу раціональності і готовності до ризику на різних етапах онтогенезу	Групи досліджуваних (M±σ)					F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)	
Шкали							
Раціональність	7,26±2,57	7,90±1,53	8,21±2,14	8,99±1,50	8,26±2,56	8,76±1,59	0,0001
Готовність до ризику	9,78±2,24	9,80±2,00	11,17±2,64	9,50±2,01	10,34±1,87	9,86±1,67	0,0001

Показники схильності до ризику у різних сферах життєдіяльності на різних етапах онтогенезу

Таблиця А. 2.10

Шкали	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку (13–19 р.)	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості (20–40 р.)	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості (40–60 р.)		
Здоров'я	6,89±2,61	5,37±1,65	8,18±2,45	5,30±2,05	6,15±1,69	4,77±1,04	176,36	0,0001
Побут	7,32±2,52	6,36±1,90	6,80±2,16	4,21±1,32	7,32±3,13	5,33±1,07	184,96	0,0001
Міжособистісна сфера	11,60±3,34	8,49±3,59	10,86±3,52	8,49±2,21	10,56±3,89	6,82±1,58	55,02	0,0001
Просторова сфера	11,60±3,34	9,71±3,71	9,18±3,20	7,14±2,26	7,70±2,89	7,28±1,77	154,84	0,0001

Показники самооцінки схильності до екстремально-ризикової поведінки на різних етапах онтогенезу

Таблиця А. 2.11

Шкали	Групи досліджуваних (M±σ)						F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості		
Пошук гострих відчуттів	6,59±1,64	4,58±1,55	5,64±1,52	4,93±1,49	5,34±1,37	3,60±1,36	190,08	0,0001
Інтолерантність до одноманіття	6,35±1,69	5,13±1,03	4,87±1,56	4,60±1,19	4,24±1,06	3,44±1,47	219,91	0,0001
Пошук нових вражень	7,90±1,23	5,73±1,37	6,89±1,90	4,66±1,45	6,08±1,72	4,37±1,44	328,13	0,0001
Неадаптивне прагнення до труднощів	5,62±1,42	5,19±1,75	6,29±1,88	4,04±1,26	5,05±0,84	3,90±1,05	186,67	0,0001

Таблиця А. 2.12

Показники компонентів схильності до ризику на різних етапах онтогенезу

Шкали	Групи досліджуваних ($M \pm \sigma$)					F	p
	Підліткова криза	Стабільний період юнацького віку	Криза 30 років	Стабільний період ранньої дорослості	Криза 45 років	Стабільний період середньої дорослості	
Емоційний	30,44±4,71	28,09±5,07	22,15±6,49	20,61±5,77	21,97±4,16	19,59±2,61	0,0001
Когнітивний	24,87±4,30	24,02±6,42	18,73±4,80	19,38±5,68	23,20±6,81	20,01±3,22	0,0001
Конативний	30,06±4,52	26,88±4,90	21,20±4,21	20,30±7,28	22,87±8,34	20,11±3,65	0,0001
Контрольно-регулятивний	24,04±4,11	23,19±3,36	23,28±7,18	19,55±5,27	22,08±6,44	21,03±1,49	0,0001

ДОДАТОК Б

Таблиця Б. 1

Перелік когнітивних та мотиваційно-регуляторних предикторів, що обумовлюють становлення психологічних профілів ризику особистості в кризові періоди онтогенезу

№	Предиктори	Психологічні профілі ризику особистості в кризові періоди онтогенезу							
		Підліткова криза				Криза ранньої дорослості			
		Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований	Низько ризикований
1	Швидкість у розв'язанні творчих завдань	+	+	+	+	+	+	+	+
2	Оригінальність у розв'язанні творчих завдань	+	+	+	+	+	+	+	+
3	Розробленість у розв'язанні творчих завдань					+	+	+	+
4	Ставлення до новизни	-	+	+	-	+	+	+	+
5	Ставлення до складних завдань	+	+	+	+	+	+	+	+
6	Ставлення до невизначених ситуацій	+	+	+	+	+	+	+	+
7	Перевага невизначеності	+	+	+	+	+	-	+	-
8	Толерантність до невизначеності	+	+	+	+	+	+	+	+
9	Залученість	+	+	+	+	+	+	+	+
10	Контроль	+	+	+	+	+	+	+	+
11	Прийняття ризику	+	-	+	-				
12	Мотивація успіху	+	+	+	+	+	+	+	+
13	Прагнення до досконалості	+	+	+	+	+	+	+	+
14	Прагнення до переваги	+	+	+	+	+	+	+	+
15	Планування					+	+		
16	Реалізація					+	+	+	+
17	Невдача								+

Примітка: «+» – позитивний (що активує) вплив предиктора на становлення психологічного профілю; «-» – стримуючий (що перешкоджає) вплив предиктора на становлення психологічного профілю.

Таблиця Б. 2

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період підліткової кризи**

Конативні предиктори	Психологічні профілі ризику особистості у підлітковій кризі			
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований
Асертивні дії	+	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+	+
Пошук соціальної підтримки	+	+	-	+
Обережні дії				
Імпульсивні дії				
Запобігання				
Маніпулятивні дії				
Асоціальні дії				
Агресивні дії	+	+	+	+
Конкуренція	+	+	+	+
Пристосування	+	+	+	+
Компроміс	+	+	-	+
Уникнення	+	+	+	-
Співпраця	+	+	-	+
Уникнення проблемної ситуації	-	+	-	-
Імпульсивні стратегії вирішення проблемної ситуації	-	+		
Стратегії планування вирішення проблемної ситуації	+	+	-	-
Адаптивні стратегії поведінки	+	+	-	-
Відмова від віри та гумору у вирішенні проблемної ситуації				
Контролюючі стратегії поведінки				
Конфронтаційний копінг	+	+	+	+
Дистанціювання	+	+	+	+
Самоконтроль	+	+	-	+
Пошук соціальної підтримки	-	-	-	-
Прийняття відповідальності	+	+	-	+
Запобігання	+	+	+	+
Планування вирішення проблеми	-	-	-	+
Позитивна переоцінка				
Фізична агресія	+	+	+	+
Вербальна агресія	+	+	+	+
Непряма агресія	+	+	+	+
Негативізм	-	-	-	-
Схильність до роздратування	+	+	+	+
Підозрілість	+	+	+	+
Образа				
Аутоагресія	+	+	+	+

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Конативні предиктори	Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований
Асертивні дії	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Обережні дії	+	+	+
Імпульсивні дії	+	+	+
Запобігання	-	-	-
Маніпулятивні дії	+	+	+
Асоціальні дії	+	-	-
Агресивні дії	+	+	+
Конкуренція			
Пристосування	-	+	+
Компроміс			
Уникнення	+	+	-
Співпраця	+	+	-
«Адаптивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	-	+	-
«Рефлексивні стратегії розв'язання проблемної ситуації»			
«Трансформаційні стратегії розв'язання проблемної ситуації»	+	+	-
Конфронтаційний копінг	+	+	+
Дистанціювання	+	+	-
Самоконтроль			
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Прийняття відповідальності	+	+	+
Запобігання	-	+	-
Планування вирішення проблеми	+	+	-
Позитивна переоцінка			
Фізична агресія	-	-	+
Вербальна агресія			
Непряма агресія	+	+	+
Негативізм	+	+	+
Схильність до роздратування	+	-	-
Підозрілість	+	+	+
Образа	+	-	-
Аутоагресія	+	-	+

Таблиця Б. 4

**Перелік конативних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Конативні предиктори	Психологічні профілі ризику особистості в період кризи середньої дорослості		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований
Асертивні дії	+	+	+
Соціальний контакт	+	+	+
Пошук соціальної підтримки			
Обережні дії			
Імпульсивні дії			
Запобігання	-	-	-
Маніпулятивні дії	+	+	+
Асоціальні дії	+	-	-
Агресивні дії	+	+	+
Конкуренція	+	-	
Пристосування	+	+	+
Компроміс			
Уникнення			
Співпраця	+	+	+
«Рациональні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	-		-
«Саморегуляція при розв'язанні проблемної ситуації»			
«Трансцендентні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»			
«Стратегії заперечення проблемної ситуації»	-	-	-
«Нерішучість при розв'язанні проблемної ситуації»	-	-	-
«Уникнення розв'язання проблемної ситуації»	-	+	-
«Трансформаційні стратегії при розв'язанні проблемної ситуації»	+	+	+
Конфронтаційний копінг			
Дистанціювання			
Самоконтроль			
Пошук соціальної підтримки	+	+	+
Прийняття відповідальності	+	+	+
Запобігання	+	+	+
Планування вирішення проблеми			
Позитивна переоцінка	+	+	+
Фізична агресія	+	+	+
Вербальна агресія	+	+	+
Непряма агресія	-	-	-
Негативізм	+	+	+
Схильність до роздратування	-	-	+
Підозрілість	+	+	+
Образа	+	-	+
Аутоагресія	+	+	+

Таблиця Б. 5

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості в період підліткової кризи**

Афективні предиктори	Психологічні профілі ризику особистості у підлітковій кризі			
	Високо ризикований у спілкуванні	Високо ризикований у діяльності	Високо ризикований	Помірно ризикований
«Смукот і невдоволення у ситуації невизначеності»	+	-	+	+
«Переляк і збентеження у ситуації невизначеності»	-	+	-	-
«Розчарування і провина у ситуації невизначеності»	+	-	+	-
«Емоційне прийняття ситуації невизначеності»	+	-	-	+
«Апатія та пригніченість у ситуації невизначеності»	-	-	+	-
«Емоційне неприйняття ситуації невизначеності»	-	-	-	-
«Інтерес та подив у ситуації невизначеності»	+	-	+	-
«Азарт та впевненість у ситуації невизначеності»	-	-	+	+
Особистісна тривожність	+	+	+	+
Ситуативна тривожність	+	+	+	+
«Пригніченість і безнадія у ситуації небезпеки»	-	-	-	+
«Азарт у ситуації небезпеки»	+	+	+	-
«Страх і тривога у ситуації небезпеки»	-	-	-	+
«Аутоагресія у ситуації небезпеки»	+	+	+	-
«Гнів у ситуації небезпеки»	+	+	-	+
«Збентеженість у ситуації небезпеки»	-	-	+	+

Таблиця Б. 6

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період кризи ранньої дорослості**

Афективні предиктори	Психологічні профілі ризику особистості в період кризи ранньої дорослості		
	Імпульсивно ризикований	Низько ризикований	Високо ризикований
«Хвилювання у ситуації невизначеності»	-	-	+
«Печаль і гнів у ситуації невизначеності»	-	-	-
«Сумнів і занепокоєння у ситуації невизначеності»	-	-	-
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	+	-	+
«Інтерес та азарт у ситуації невизначеності»	-	-	+
Особистісна тривожність			
Ситуативна тривожність	+	+	+
«Азарт у ситуації небезпеки»	-	-	+
«Хвилювання у ситуації небезпеки»			
«Страх у ситуації небезпеки»	+	+	-
«Фрустрація у ситуації небезпеки»	-	+	-
«Неспокій у ситуації небезпеки»	+	-	-
«Подив у ситуації небезпеки»	+	-	-

**Перелік афективних предикторів, що обумовлюють становлення
психологічних профілів ризику особистості
в період кризи середньої дорослості**

Афективні предиктори	Психологічні профілі ризиків особистості в період кризи середньої дорослості		
	Високо ризикований	Низько ризикований	Помірно ризикований
«Агресивність у ситуації невизначеності»	+	-	-
«Астенічні емоції у ситуації невизначеності»			
«Тривожність у ситуації невизначеності»			
«Невпевненість у ситуації невизначеності»	+	+	+
Особистісна тривожність	+	+	+
Ситуативна тривожність	+	+	+
«Збентеження та пригніченість у ситуації небезпеки»	-	-	-
«Переляк і страх у ситуації небезпеки»	+	+	+
«Гнів і провина у ситуації небезпеки»			
«Азарт і захопленість у ситуації небезпеки»	+	-	-
«Смуток і невпевненість у ситуації небезпеки»			